

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

ΥΠΟ

Π. ΡΟΜΠΟΤΟΥ,

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ
καὶ τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ῥιζαρίῳ Σχολῇ,

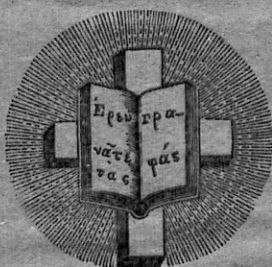
ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣΑ

ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΙ ΕΓΚΡΙΣΕΙ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ,

καὶ ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ τοῦ δημοσίου ταμεῖου.

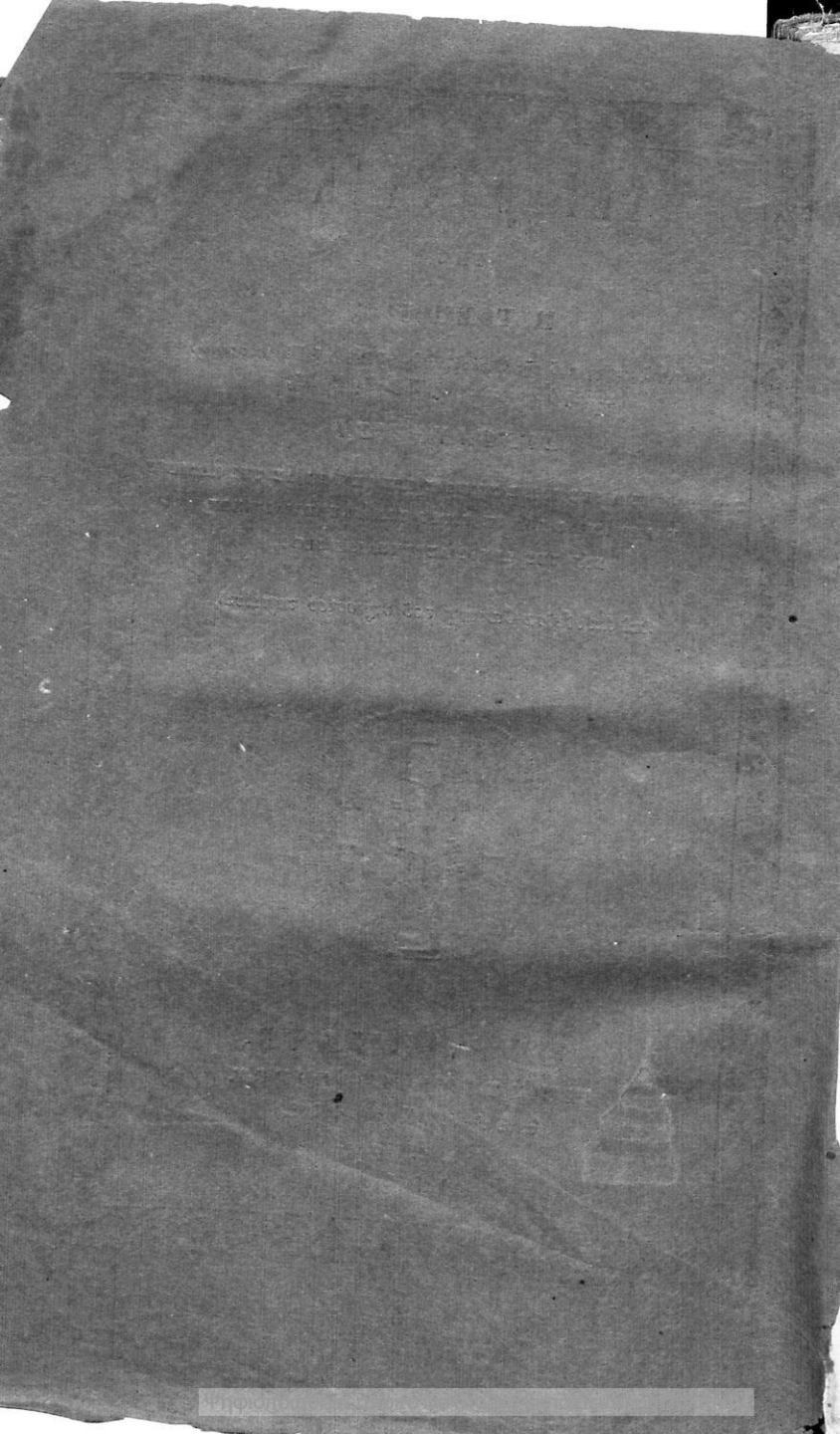

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΜΟΥ.

(κατὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθ. 2.)

1869.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

ΥΠΟ

Η. ΡΟΜΗΟΤΟΥ,

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ
καὶ τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ῥιζαρείῳ Σχολῇ,

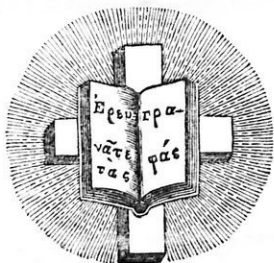
ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣΑ

ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΙ ΕΓΚΡΙΣΕΙ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ,

καὶ ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ τοῦ δημοσίου ταμείου.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ε Ρ Μ Ο Υ.

(κατὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθ. 2.)

4 8 6 9.

»Οὐ γὰρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν
ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18,20).

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΟΡΙΣΜΟΣ, ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ, ΜΕΘΟΔΟΣ.

§ 1. Ορισμός.

Λειτουργική, εἴτε τελετουργική, λέγεται καθόλου μὲν ἅπαντα ἡ πρακτικὴ Θεολογία, ἰδίως δὲ ἡ περὶ τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας θεωρία καὶ ἐρμηνεία. Ἐνταῦθα δὲ ἔσται λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Λειτουργίας τῆς ἡμετέρας Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

α) Ἡ λέξις λειτουργία ἐσήμεινε τὸ πᾶσι ὅτι καὶ κατὰ παραγωγὴν, ἔτοι διακονίαν τοῦ λαοῦ. Ἰδίως δὲ λειτουργίαι ἐκαλοῦντο ἡ γυμνασιαρχία, χορηγία, τριηραρχία, ἀρχιερωία, δημοθοινία, ἥτοι ἐστίασις τοῦ λαοῦ, εἴτα δὲ καὶ πᾶσα ἀγαθοεργία.

Ἐ. δὲ τῇ Π. Διαθήκῃ οἱ Ο΄ ἐρμηνευταὶ μετεχειρίσθησαν τὴν λέξιν ἐπὶ πατρὸς ἱεροπραξίας ἰδίως ἐν τῇ Σκηνῇ καὶ τῷ Ναῷ (Ἐξοδ. 28, 43. 29, 30. Ἀριθ. 4, 39. 8, 22. 16, 9. 18, 4. 6. 7. Β΄. Παρὰλ. 31, 2. Ἰεζεκ. 40, 46. ὅρα καὶ Σοφ. Σοφ. 18, 21. Σειρ. 50, 19). Ἡ αὐτὴ χρῆσις καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Λουκ. 1, 23. Ἑβρ. 9, 21. Πράξ. 13, 2). Ἐν δὲ τῇ πρὸς Ἑβρ. Ἐπιστολῇ (8, 6) λειτουργία λέγεται καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ Σωτῆρος. Καὶ ἡ διακονία δὲ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ὡς τις ἑμμετος λατρεία τοῦ Θεοῦ (Ματθ. 25, 40), λειτουργία καὶ αὐτὴ καλεῖται, ἅμα δὲ καὶ ἡ διακονία τοῦ κηρύγματος (Ῥωμ. 15, 16. 27. Β΄. Κορινθ. 9, 12. Φιλιπ. 2, 25. Ἑβρ. 1, 14).

Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατ' ἐξοχὴν λειτουργία ἐκαλεῖτο ἡ ἱερουργία

γία τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, ὡς τῆς ἐξοχωτάτης ἱεροτελεστίας, εἰς ἣν ὤφειλε νὰ παρευρίσκηται ἐξ ἅπαντος ὁ λαός. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς ἐψόμεθα ἀλλαχοῦ, περὶ τὴν ἱεροτελεστείαν ταύτην, ὡς περὶ κέντρον, περιστρέφοντο καὶ συνεδέοντο καὶ ἄπασαι αἱ λοιπαὶ ἱεροτελεσταίαι τῶν μυστηρίων καὶ αἱ κοιναὶ προσευχαὶ μετὰ τοῦ κηρύγματος, διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα πάντα λειτουργία ἐκαλοῦντο, καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπεκράτησε νὰ καλῆται Λειτουργικὴ καὶ ἡ περὶ τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας πραγματεία, καὶ ἐν τοιαύτῃ ἐννοίᾳ ἐκλαμβάνεται καὶ ἐνταῦθα. Λειτουργικὴ δὲ εἰς πλατυτάτην ἐννοίαν δύναται νὰ κληθῇ (ὡς καὶ ἐν τῇ Γραφῇ αἱ διάφοροι διακονίαι) καὶ ἅπας ὁ κλάδος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἥτοι ἡ περὶ διακονίας τοῦ λόγου καὶ τῶν μυστηρίων καὶ ἡ περὶ ποιμαντορίας διδασκαλία.

Συνώνυμοι δὲ ἐκφράσεις τῆς λειτουργίας εἶναι τὰ ἐξῆς· τελετή, τελετουργία, ἱεουργία, ἱεροτελεστία, ἀκολουθία, μυσταγωγία καὶ εἴ τι ἕτερον.

6) Ἀντὶ πάσης ἄλλης θεωρίας περὶ λειτουργίας ἀρκεῖ ἡμῖν ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἀρχαιολογικῶς· διότι ἡ λειτουργία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ λαμπρᾷ ἐποχῇ τῶν Οἰκουμένων Συνόδων· ὥστε, ὅταν διὰ τῆς χριστιανικῆς λεγομένης Ἀρχαιολογίας ἀνιχνεύσωμεν τὴν ἀρχὴν, πρόοδον καὶ τὸ πνεῦμα τῶν τῆς Λειτουργίας, οὐδεμιᾶς ἄλλης χρήζομεν θεωρίας, οὐδὲ δύναται ἄλλη τις θεωρία νὰ ὠφελήσῃ τι.

Πρὸς ἐξιγνίαςιν καὶ ἐξακρίβωσιν τῶν τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας συντελεῖ οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν τῆς Λειτουργίας παρ' ἄλλοις τῶν χριστιανῶν. Τοιαύτη δὲ τις ἀντιπαράθεσις θέλει γένηται καὶ ἐνταῦθα πολλαχοῦ· ἀλλ' ἡ κατὰ πλάτος ἀντιπαράθεσις καὶ ἐρμηνεία τῶν διαφόρων λειτουργιῶν εἶναι ἔργον πλατυτέρας πραγματείας, τῆς καθόλου Λειτουργικῆς.

§ 2. Πηγαι καὶ βοηθήματα.

Πλὴν τῶν κοινῶν μετὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου πηγῶν καὶ βοηθημάτων, ἔχει ἡ ἡμετέρα Λει-

τουργικὴ πηγὰς μὲν ἰδίᾳς τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας καὶ τὰς περιγραφὰς αὐτῆς ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἰδια δὲ βοηθήματα τὰς ἐρμηνείας τῆς Λειτουργίας κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ τὰ περὶ Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας συγγράμματα τῶν νεωτέρων χρόνων.

α) Πηγαί. Ἀληθές μὲν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ἐπόμενοι τῷ λογίῳ τοῦ Σωτῆρος « μὴ δῶτε τὰ ἅγια τοῖς κυσὶν », ἐτήρουν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ σιγῇ τὰ τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Μ. Βασίλειος ὁ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως τρίβων (Περὶ ἁγ. Πνεύμ. κεφ. 27). Καὶ δὴ, ἀροῦ ἀπηριθμησεν ὁ Πατὴρ οὗτος πολλὰ καὶ τότε κατὰ παράδοσιν τελούμενα, ἐπιλέγει περὶ τῆς πηγῆς, ὅθεν ἐλήφθησαν « οὐκ ἐκ τῆς ἀδημοσιεύτου ταύτης καὶ ἀπορρήτου διδασκαλίας, ἣν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καὶ ἀπεριεργάστῳ σιγῇ οἱ Πατέρες ἡμῶν ἐφύλαξαν, καλῶς ἐκεῖνο δεδιδαγμένοι τῶν μυστηρίων τὰ σεμνὰ σιωπῇ διασώζεσθαι; ἃ γὰρ οὐδὲ ἐποπτεύειν ἔξεστι τοῖς ἀμυήτοις, τούτων πῶς ἂν ᾦν εἰκὸς τὴν διδασκαλίαν θριαμβεύειν ἐν γράμμασι; » Κατὰ παράδοσιν αἱ εὐχαὶ καὶ τελεῖται ἐσώζοντο κατὰ Τερτυλιανὸν (ad militem 3.). Πρὸς δὲ τούτοις ὁ ἅγιος Κυπριανὸς (ἐν Συνόδῳ Καρχηδ. ὅρα Pandect. Beveregii tom. I) καὶ ὁ Σωκράτης (Ἐκκλ. Ἱστορ. 5,22) μαρτυροῦσιν ὅτι ἐκάστῳ τῶν Ἐπισκόπων ἔξῃ ἰδίᾳς εὐχὰς συντιθέναι καὶ κανονίζειν τὰς Ἀκολουθίας. Ἀλλ' οὐχ ἥττον ἡ θαυμασιωτάτη καὶ καταπληκτικὴ ὁμοιότης ἐν τοῖς κυριωτάτοις τῶν ἀρχαίων Λειτουργικῶν ἀποδεικνύει τὴν ἀποστολικὴν αὐτῶν ἀρχὴν καὶ τὴν ὑπαρξὶν γενικοῦ τινος τύπου ὀρισμένου, ὅστις, ὡς ἐψόμεθα, βάσιν ἔχει τὴν σύστασιν παρὰ Κυρίου τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καὶ τὴν τάξιν τῶν Συναγωγῶν καὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος. Μόνον δὲ εἰς ἄλλα δευτέρου λόγου ἄξια ἦσαν ἐλεύθεροι οἱ προεστώτες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παράδοσις ἄρα τῶν κυριωτάτων ἦν σταθερά, καὶ πολλὰ τῆς τοιαύτης παραδόσεως μετὰ τῶν ἀναγκαίων προσθηκῶν ἐγένοντο ἥδη γράμματα ἐπὶ Ὀριγένους (κατὰ Κέλσ. βιβλ. 6), καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος (Ἐπισ. πρὸς Ὀρθοδ.) κατηγορεῖ τῶν Ἀρειανῶν, ὅτι ἔκαιον τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας.

1 Πρώτη παραδοθεῖσα γραφὴ λειτουργία εἶναι ἡ τῶν Ἀπο-

στολικῶν Διαταγῶν (ἐν βιβλ. 8), ὧν τὰ πλείστα ἐγράφησαν ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης Ἑκατονταετηρίδος, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ νεώτεροι κριτικοί, μάλιστα ὁ Drey ἐν τῇ λαμπρᾷ περὶ τούτου πραγματείᾳ.

Τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ συμφωνεῖ ἡ ἀρχαιοτάτη Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Λειτουργιῶν παρὰ τὴν Ὀρθοδόξοις καὶ Αἰρετικοῖς. Συμφωνοῦσι δὲ τῇ τοῦ Ἰακώβου λειτουργίᾳ οἱ Μυσταγωγικοὶ λόγοι τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, καὶ ἡ ἐν χρῆσει καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ. Εἰς τὸν Ἰακώβου ἀποδίδεται ἡ σωζομένη λειτουργία ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἁγίου Πρόκλου (ἐν τῇ Παραδόσει τῆς Λειτουργίας) καὶ ὑπὸ τῆς Σ. Ὁικουμενικῆς Συνόδου.

Τὴν τοῦ Ἰακώβου λειτουργίαν συνέταμον ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Χρυστόστομος ἐν ταῖς ὁμωνύμοις αὐτῶν Λειτουργίαις ταῖς ἄχρι τοῦδε πρὸ ἡμῶν ἐν χρῆσει. Μόνον δὲ ὕμνοι τινὲς μεταγενέστεροι προστεθήσαν, μὴ παραβλάπτοντες μήτε τὴν τάξιν, μήτε τὰς εὐχὰς. Τοιοῦτοι ὕμνοι εἶναι οἱ ἐξ ἧς: «ὁ Μονογενὴς υἱὸς...», ὁ Τριτάτος ὕμνος, ὁ Χερουβικός, ἡ ἐννάτη ὥδῃ καὶ εἴ τι ἕτερον. Αἱ δὲ παραπομπαὶ εἰς τὴν Λειτουργίαν ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Ἀντιοχείς ὁμιλίαις τοῦ Χρυστόστου οὐδεμίαν οὐσιώδη διαφορὰν περιέχουσιν· εἶναι δὲ μόνον μαρτυρίαι ὑποδεικνύουσαι τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ Λειτουργίαν, πρὶν ἢ καταρτίσῃ ὁ θεὸς Πατὴρ τὴν ἰδίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων κατηρτίσθη μὲν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (Γρηγορίου τοῦ Α'. Πάπα Ῥώμης καὶ οὐχὶ τοῦ Β', ὡς θέλει ὁ Κεδρηνός) καὶ ἑλληνιστὶ ἴσως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ (διότι καὶ εἰς τοῦτον ἀποδίδεται ἡ εἰρημένη Λειτουργία), ἀλλὰ κατ' οὐσίαν καὶ ἡ Λειτουργία αὕτη εἶναι ἐπίσης ἀρχαία, ὡς καὶ αἱ λοιπαί. Πλείω περὶ ταύτης εὐρέμεθα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἀρχαίων Λειτουργιῶν τῆς Ἀνατολῆς καθόλου ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας (ἡ αὕτη πιθανῶς ἦτις μέχρι τῆς 41 ἑκατ. ἐτελεῖτο ἐκεῖ), ἡ ὁμοιάζουσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῆς ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὸν

Εὐαγγελιστὴν Μάρκον ἀποδιδομένη. Ἡ λειτουργία αὕτη ἐγράφη βεβαίως πρὸ τῶν μονοφυσιτικῶν ἐρίδων, καὶ διὰ τοῦτο τὰ χειρόγραφα εἶναι ἀπηλλαγμένα τῆς πλάνης ταύτης, ἥς μεστὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Ἰακωβιτῶν εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ἀποδιδομένη, ἀλλὰ πράγματι ἡ αὐτὴ τοῦ Μάρκου οὖσα.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἄλλας ἀρχαίας Λειτουργίας (Ἀρμενίων κτλ.) παραπέμπεται ὁ βουλούμενος εἰς τὰς παρὰ πόδας συλλογὰς.

Συλλογαὶ τῶν ἀρχαίων Λειτουργιῶν ἐγένοντο παρὰ πολλῶν. Ἀξιοσημεῖωται δὲ εἶναι τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Goar (Lutet. Paris 1647), τὸ Ἀρχιερατικὸν τοῦ Habert (Paris 1643), ὁ Κώδῃξ τοῦ Ἀσπεμένη (Codex liturgicus Ecclesiae universae. Romae 1749—66), ἡ συλλογὴ τοῦ Πενωδοτίου (Liturgiar oriental. collectio Paris 1716) καὶ ἡ πρό τινων ἐτῶν τοῦ Daniel, ἐν ᾗ περιέχονται ἅπασι αἱ λειτουργίαι τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν τῆς πίστεως.

2) Δευτέρα πηγὴ μετὰ τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας εἶναι τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῶν διαφόρων Ἀκολουθιῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, οἷον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ Ἀπόστολος μετὰ τῆς διαιρέσεως εἰς περικοπὰς καὶ ἀναγνώσματα· τὸ Εὐχολόγιον, περιέχον τὰς ἐν χρείσῃ Λειτουργίας καὶ τὰς Ἀκολουθίας τῶν ἄλλων μυστηρίων μετὰ πολλῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν καὶ εὐχῶν ἐπὶ διαφόρων περιστάσεων· τὸ Ὁρολόγιον καὶ Ψαλτήριον· τὰ Μηνεῖα, περιέχοντα τὰς ἀσπρακτικὰς Ἀκολουθίας μετὰ τοῦ τυπικοῦ καὶ συναξαρίων τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὡς καὶ τῶν καθ' ἡμέραν ἁγίων· τὸ Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον, περιέχοντα τὰς Ἀκολουθίας τῶν κινήτων ἑορτῶν, τὸ μὲν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῶν προηγουμένων τριῶν ἐβδομάδων, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων.

Τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία καὶ ἰδίως τὰ τῶν καθ' ἡμέραν Ἀκολουθιῶν ἔσχον πηγὰς τὰ ἀρχαῖα μαρτυρολόγια, τὰ Δίπτυχα, Κοντακάρια, Καλανδάρια, Ἀντιφωνάρια, καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καταρτισθεῖσαν ὑμνολογίαν. Πρὸς τούτοις τὰ ἀρχαῖα ἀναγνώσματα καὶ τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάβ-

βα, ὡς ἐπεξεργάσθησαν αὐτὸ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ οἱ Στουδίται.

Ἄπαντα τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἐκδίδονται ἐν Βενετίᾳ ἀδείᾳ τῆς Μ. Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸ τεσσαρακονταετίας δὲ ἤρξατο τῆς διορθώσεως καὶ συμπληρώσεως ἐξ ἀρχαίων χειρογράφων μετὰ πολλῶν ἀξιολόγων σημειώσεων Βαρβολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς καὶ κατόπιν αὐτοῦ καὶ οἱ λοιποὶ ἐκδότες.

Ἐν Ἀθήναις ἐκδίδεται νῦν ἡ Πανθέκτη ἐν τρισὶ τόμοις, ἐν ᾗ περιέχονται πάντα σχεδὸν τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Μόνον δὲ τῶν καθ' ἡμέραν ἁγίων τῶν μὴ ἑορταζομένων αἱ Ἀκολουθίαι παραλείπονται, ἀλλ' ἀντικαθίστανται τὰ τροπάρια τὰ εἰδικὰ διὰ καθολικῶν εἰς μάρτυρας Ὁσίους κτλ. Δὲν περιέχεται καὶ τὸ Εὐχολόγιον.

6) Βοηθήματα. Τῶν βοηθημάτων τὰ ἀρχαιότερα χρησιμεύουσιν ἅμα καὶ ὡς πηγαί, ἵνα τις ἐννοίᾳ ἔχῃ τῆς ἀρχαίας τάξεως τῆς Λειτουργίας.

1) Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων Ἑκατονταετηρίδων ἀρχαιότατον μνημεῖον εἶναι ἡ Β'. Ἀπολογία Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, ἐν ᾗ περιγράφει ὁ ἀρχαιότατος οὗτος Ἀπολογητὴς τὰ τῆς Λειτουργίας συντόμως, ἵνα ἀποκρούτῃ τὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν συκοφαντίας.

Ἀξιοσημείωτα πρὸς τούτῳ καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Τερτυλιανοῦ (ad uxorem, de oratione, de baptismo), τοῦ Κυπριανοῦ (de oratione dominica, ad Cecilium), αἱ Ἀποστολικά Διαταγαὶ καὶ τοῦ Πλινίου τοῦ νεωτέρου ἡ Ἐπιστολή.

Ἐκ τῆς Δ' καὶ Ε' Ἑκατοντ. ἀξιοσημείωτοι οἱ Κατηχητικοὶ λόγοι καὶ μάλιστα οἱ Μυσταγωγικοὶ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, αἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ οἱ περὶ Ἱερωσύνης λόγοι τοῦ Ἀμβροσίου (de sacramentis, ὧν καὶ ἀμφισβητεῖται τὸ γνήσιον), τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου ἡ παράδοσις τῆς θείας Λειτουργίας (καὶ τούτου ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης), τοῦ Ἱερωνύμου αἱ ἐπιστολαὶ καὶ τὰ κατὰ αἵρέσεων συγγράμματα (τούτου καὶ τὸ Comes, ἥτοι συλλογὴ Περιχοπῶν

πρὸς τὰς συνάξεις). Πρὸς τούτοις ἀξιοσημεῖωτα καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ ἱεροῦ Ἀδγουστίνου (de catechizandis rudibus, confessiones, de cura mortuum, de symbolo ad Catechumenos καὶ αἱ ἐπιστολαὶ ἰδίως πρὸς Ἰανουάριον), τοῦ Λέοντος οἱ λόγοι (ἐν οἷς περὶ σημασίας τοῦ ἐνιαυτοῦ) καὶ τοῦ μεγάλου ὑμνογράφου τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας Προυδεντίου τὸ Cathemerinon¹ καὶ τὸ Peristephanon.

Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα Ἐκκλ. Συγγραφέων τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀξιοσημεῖωτα ἔργα εἶναι ἡ Θεωρία Ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (8 ἑκατ. ἄλλοι ἀποδίδουσιν ἐσφαλμένως εἰς τὸν ὁμώνυμον τῆς 13 ἑκατ.), ἡ Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας Νικολάου Καβάσιλα (1354) Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης (παρὰ Ducaei auctarium II, καὶ τῇ Βιβλιοθ. τοῦ Bigne t. XII), καὶ τὰ γνωστά συγγράμματα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἐξ οὗ ἠρύσθησαν μετὰ ταῦτα τὰ πλεῖστα οἱ τὴν θείαν λειτουργίαν ἐρμηνεύσαντες παρ' ἡμῖν.

Ἀξιοσημεῖωτοι πρὸς τούτοις αἱ Λειτουργίαι τῶν ἁγίων Πατέρων τοῦ Μάρκου Ἐφέσου (Paris 1560).

Πρὸς τούτοις Κατήχησις ἱερὰ, ἥτοι τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας ἐξηγήσις καὶ ἐξέτασις τῶν χειροτονουμένων ὑπὸ Νικολάου Βουλγάρως ἐν Ἑνετίᾳ 1681 καὶ μετὰ ταῦτα. Ἀξιοσημεῖωτος ἡ ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1852.

Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων ὑπὸ Εὐστρατίου Ἀργέντη (ἐν τῷ Γ' τμήματι). Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ἐν Λειψίᾳ 1760, εἶτα δὲ ἐν Ναυπλίῳ 1845. Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς Λειτουργίας, διότι στηρίζεται ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν βάσεων, ἐνῷ ἡ τοῦ Ν. Βουλγάρως ἐπὶ μικτοῦ συστήματος.

Τελετουργία ἱερὰ. Ταύτην μετέφρασεν ἐκ τοῦ Ῥωστικοῦ ὁ ἀοιδίμος Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, καὶ ἐξεδόθη ἐν Πετρούπολει τῷ 1799.

Ἐπιστολαὶ περὶ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν. Μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ Ῥωστικοῦ ὑπὸ Θεοδώρου Βαλλιάνου καὶ ἐτυπώθησαν τῷ 1851. Μετετυπώθησαν μετὰ μικρῶν διορθώσεων τῷ 1864 ὑπὸ τῆς χήρας τοῦ μεταφραστοῦ.

2) Ἀναγκαιότατα βοηθήματα εἶναι καὶ τὰ μεγάλα συγγράμματα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας παρὰ τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ Παπιστῶν συγγραφέντα.

Ἐπὶ κεφαλῆς πάντων ἵσταται τὸ περιβόητον σύγγραμμα τοῦ ἀγγλου Bingham, ὅπερ ἀγγλιστὶ ἐκδόθη ἐν τῷ 1708—22, μετῆνεχεν εἰς τὴν λατινίδα φωνὴν ὁ Grischovius ὑπὸ τὸν τίτλον. *Origines s. Antiquitates Christianae*. Halae 1724—29.

Εἰς ἀντίθεσιν ἔγραψεν ὁ παπιστὴς Mamachius: *Originum et antiquitatum Christianarum libri XX*. Romae 1749—55. Πληρέστερον μὲν τὸ ἔργον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀξιολογώτερον.

Πολλῷ κρείττον τοῦτου τὸ τοῦ Al. Aurel. Pelliccia (*De Christ. Ecclesiae primae, mediae et novissimae aetatis politia*), M. Neapol. 1777—8), ὅπερ μετέφρασε καὶ ὑπεμνημάτισεν ὁ Binterim: *Denkwürdigkeiten der Christ-Katholischen Kirche*. Mainz 1825—32. εἰς τόμους 7.

Μετὰ τὸν Bingham ἀξιόλογον ἔργον τῶν Διαμαρτυρομένων εἶναι τὸ τοῦ Augusti: *Denkwürdigkeiten aus der Christl. Archäologie*. Leipzig 1817—31. εἰς τόμους 12. Πρὸς τοῦτοις ἐξέδωκε καὶ ἐγχειρίδιον (*Handbuch*) τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας τῷ 1836 εἰς τόμους 3 καὶ *Beiträge zur Chr. Kunstgeschichte und Liturgik* 1841.

Ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ἀρχαιολογικῶν τούτων ἔργων ἐγράφησαν αἱ πλείους τῶν μετὰ ταῦτα ἰδιαιτέρων πραγματειῶν, διό καὶ παραλείπεται ἐνταῦθα. Τὰ δὲ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ λόγου ἀξίων πραγματειῶν περιλαμβάνονται εἰς τὰ εἰρημένα ἔργα. Πολλῶν δὲ καὶ ἀξιολόγων σημειώσεων πλουτοῦσι καὶ αἱ Συλλοгаὶ τῶν Λειτουργιῶν, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος πρότερον.

§ 5. Μέθοδος καὶ ἀρ. δέξια.

Ἐπειδὴ ἡ ἡμετέρα λειτουργία καὶ ὅλη εἶναι ἀρχαία καὶ ἐν πολλαῖς καὶ τοῖς κυριωτάτοις ἀσφαλεστάτη, διὰ τοῦτο ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐξέτασις εἶναι ἡ μόνη καὶ ἀπαραίτητος ὁδὸς πρὸς ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς ἡμετέρας λειτουργίας, ὀρθὴν θεωρεῖν καὶ τὴν ἐντεῦθεν ὠφελεῖται.

Ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν εἶναι ἀναγκαῖα συστατικά, καὶ πολλὰ αὐτῶν εἶναι κοινὰ εἰς ἕκαστον σύστημα τῆς δημοσίας χριστιανικῆς λατρείας (ὅπερ Ἀκολουθία καλεῖται, ὡς Ὁρθρου, Ἑσπερινοῦ κτλ.), διὰ τοῦτο ἡ τῶν περὶ τὴν Λειτουργίαν καὶ τῶν τοιούτων πραγματείαι συναπαρτίζει ἴδιον βιβλίον, τὸ πρῶτον. Αἱ δὲ διάφοροι Ἀκολουθίαι συναπαρτίζουσι τὸ δεύτερον. Τί δ' ἐκάτερον τῶν βιβλίων περιέχει, ἐκτενέστερος περὶ τούτου λόγος ἔσται ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Καὶ ἐκ τῶν εἰρημένων ἤδη καταφαίνεται, ὅποια καὶ ἡλικία ἡ ἐκ τῆς Λειτουργικῆς ὠφέλεια πᾶσι μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ πίστει, μάλιστα δὲ τοῖς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου. Ἄν μεγάλη εἶναι ἡ δύναμις πρὸς εὐτέλειαν τῶν τελετῶν καθόλου, πολλῶ μείζων ἡ δύναμις αὐτῶν, ὅταν μάθῃ ἕκαστος ὅποια σεμνὴ πολιὰ καταστέρει τὰ τελούμενα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅταν δηλ. μάθῃ ὅτι οὕτως ἐλάτρουεν τῷ Θεῷ οἱ Ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας· τότε πληροῦται ὅλος εὐλαβείας, καὶ χαίρει ὅτι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ μεθ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας λατρεῖται τῷ Θεῷ τῶν Πατέρων ἡμῶν· τότε θέλει πληρωθῇ καὶ ζήλου πρὸς τὰ πάτρια καὶ ἐκ βῆθους καρδίας θέλει ἐκφωνεῖ «εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, εἰς οἶκον Κυρίου πορευσώμεθα». Οὕτω δὲ οἰκοδομούμενος εἰς σωτηρίαν διὰ τῶν τελούμενων κατορθοῖ τὸν τελικὸν σκοπὸν πάσης λατρείας, τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἥτις τελειοῦται ἐν τῇ ἱερουργίᾳ τῶν Μυστηρίων.

Οἶκοθεν δὲ δῆλον ἤδη, ὅποια ἀφορμὴ λόγων τοῖς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου ἔν τε Ἐκκλησίαις καὶ κατ' ἴδιον, καὶ ὅποια ἡ ἐντεῦθεν οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν. Ἡ τοιαύτη διδασκαλία ἔτι μᾶλλον εἶναι ἀναγκαῖα νῦν, ὅτε οἱ πλείστοι ἀγνοοῦντες τὰ τελούμενα (διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν καὶ δι' ἄλλους λόγους), ἢ παρίστανται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ψυχρῶς καὶ τῷ σώματι μόνον, ἢ, ὅπερ συνέπεια, ἀπομακρύνονται κατὰ μικρὸν ὅλως τῆς Ἐκκλησίας καὶ λατρεύουσι θεοῖς ἄλλοτρίοις.

Ἐπίτομος μὲν ἡ πραγματεία αὕτη τῆς Λειτουργικῆς ἔσται, ἀλλ' ἱκανὴ ὅπως ἀναζωπυρώσῃ ὁπωσοῦν τὸ αἶσθημα τῆς εὐσεβείας, καὶ παράσχῃ καὶ ἄλλοις ἀφορμὴν εἰς τελειότερα ἔργα.

B I B Λ Ι Ο Ν Α.

Τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν.

§ 4. Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου.

Πρὶν ἢ προβῇ τις εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν διαφόρων Ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, δεῖται νὰ ἐξετάσῃ τοὺς κοινούς, οὕτως εἰπεῖν, τόπους αὐτῶν, νὰ ἐξετάσῃ δηλ. τὸν τόπον τῆς λειτουργίας (Ναὸς μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ), τὸν χρόνον (ἐορταί), τὴν ἱερὰν ὑμνολογίαν κτλ. Πρὸ δὲ τούτων δεῖται νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν χαρακτῆρα καθόλου τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας καὶ τὴν ἐν χρόνῳ πρόοδον αὐτῆς.

Περὶ τούτων λοιπὸν ἔσται λόγος ἐν τοῖς διαφόροις κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου τούτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς προόδου τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας.

§ 5. Χαρακτηριστικὰ τῆς Χριστ. Λειτουργίας.

Ὅτι μὲν τὰ τῆς Χριστ. Λειτουργίας, ὡς ἐξωτερικῆς δημοσίας λατρείας τοῦ Θεοῦ, εἶναι κυρίως παράστασις τῆς ἐσωτερικῆς λατρείας, δῆλον τοῦτο ἐκ τῆς περὶ τούτου θεωρίας ἐν τῇ Χριστ. Ἠθικῇ. Ἐντεῦθεν καὶ τοῦτο δῆλον ὅτι ἡ Λειτουργία εἶναι τι ἀπαραίτητον διότι δὲν τελεῖται μόνον, ἵνα παραστήσῃ τις τὴν ἐσωτερικὴν λατρείαν καὶ κρατύνῃ δι' αὐτοῦ τούτου αὐτὴν καὶ οἰκοδομηθῇ οὕτως εἰς εὐτέλειαν, ἀλλὰ καὶ ἵνα μάθῃ τὰ πρὸς οἰκοδομὴν παρ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ (καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ δοκοῦν), καὶ κοινωνήσῃ τῆς ἐν τοῖς τελουμένοις Χάριτος τοῦ

Θεοῦ, ἄνευ τῆς ἐποικίας οὐδὲ νὰ λατρεύσῃ ὅλως Θεῷ δύναται ὁ ἄνθρωπος.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ἄλλων δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν ἐξάγονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά·

1) Οὔτε πάντα τὰ τῆς Χρισ. Λειτουργίας εἶναι μεταβλητά, οὔτε πάντα ἀμετάβλητα, ἀλλ' οὔτε ἀπλῶς καὶ ὡς ἐτύχε πρέπει νὰ μεταβάλλωνται. Τὰ καίρια πρέπει νὰ μένωσιν ἀμετάβλητα, ὡς τοιαῦτα ἦσαν ἀνέκαθεν. Οὐμὴν ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα, ἐπειδὴ ἤδη καθιερώθησαν καὶ καλῶς ὑπὸ τῶν θεοσόφων Πατέρων διετάχθησαν καὶ οὐδὲν θειότερον νὰ ἐπινοήσῃ τις δύναται, διὰ τοῦτο κατέστησαν καὶ ταῦτα ἀμετάβλητα. Τίνα δέ εἰσι ταῦτα, ὁφόμεθα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

2) Ἐν ἀπάσαις ταῖς τελεταῖς τῆς θείας Λειτουργίας πρέπει νὰ ἐκφράζεται ἡ ἰδέα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας· ἄλλως ἀποβαίνουσιν ἡ ἀλλότριαι τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐπιζήμιοι καὶ βδελυγμα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἡ κενοὶ καὶ ξηροὶ τύποι ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν Ἐθνικῶν, ὅπερ καὶ τοῦτο ἐπίσης βλαβερόν.

3) Ἐπειδὴ τὰ ἱερώτατα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἁγία Τριάς, ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου, τὰ μυστήρια καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, δι' ὧν ἁγιάζεται καὶ οἰκοδομεῖται τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν, διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα πρέπει νὰ ἐπιλάμπωσιν ἐν ταῖς χριστιανικαῖς τελεταῖς καὶ διὰ τούτων ἀνέκαθεν ἐπεσφραγίζετο ἡ χρισ. Λειτουργία. Ὁ τρία ἀριθμὸς καὶ ἡ θεότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πανταχοῦ κατηγγέλλοντο διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ πάντα ἡγιάζοντο καὶ τὰ μυστήρια αὐτά. Τὰ μυστήρια καὶ μάλιστα τὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας ἦσαν ἡ κυριωτάτη πρᾶξις τῆς Λειτουργίας, διὸ καὶ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία ἐκλήθη ἡ ἱεροτελεστία τοῦ μυστηρίου τούτου τῶν μυστηρίων. Ἦν δ' ἅμα τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ ἀπαιτούμενος ἐνωτικὸς δεσμὸς τῶν τῆς θείας λατρείας, ὡς ἐνωτικὸς δεσμὸς μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ θρησκεία καθόλου, ἥς ἐξωτερικὴ παράστασις εἶναι καὶ τὰ τῆς δημοσίας λατρείας, ἥτοι Λειτουργίας. Ἡ ἁγία Γραφή (ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Θεοῦ) οὐ μόνον ἀνεγινώσκετο ἐν τῇ

Λειτουργία και ἡρμηνεύετο πρὸς οἰκοδομήν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς ἐλαμβάνοντο καὶ αἱ ψαλμωδαί· εἴτε κατὰ γράμμα, εἴτε περιφραστικῶς. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὸ Ψαλτήριον ἦν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν τὸ κυριώτατον βιβλίον πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ ὑμνῳδίαν.

4) Ἐπειδὴ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ χάρις, διὰ τοῦτο οὐδὲν πρέπει νὰ ἐπιτελῇται ἀνευ συμπαράξεως τοῦ περισπῶτος λαοῦ· οὔτε οἱ ἱερεῖς μόνοι πρέπει νὰ ἱεουργῶσιν ἀνευ παρουσίας καὶ συμμετοχῆς καὶ ἄλλων πιστῶν (τοῦτο αὐστηρῶς ἀπαγορεύεται παρ' ἡμῖν), οὔτε ἄλλα οἱ μὲν νὰ λέγωσι καὶ ἄλλοι ἄλλα, ἀλλ' ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ πρέπει νὰ τελῇται ἡ Λειτουργία. Ἀνέκαθεν αὕτη παρίστατο ὡς θεοπρεπὲς τι δρᾶμα· οἱ μὲν ἱερεῖς, ὅτε μὲν ὡς διάκονοι τοῦ Θεοῦ ἀνέπεμπον αὐτῷ τὰς ἱκετηρίους ἐντεύξεις καὶ ἀναιμάκτους θυσίας, ὅτε δὲ ὡς ἐπίτροποι αὐτοῦ τηλόγουν τὸν λαόν καὶ ἡγίαζον τὰ μυστήρια· ὁ δὲ λαὸς συνήνυχτο καὶ ἐδέετο καὶ ὑπὲρ τοῦ ἱερέως καὶ συνελειτούργει αὐτῷ. Ἡ οὐσία δὲ τοῦ θείου τούτου δράματος ἦν ἡ ἀνάμνησις τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου.

5) Καὶ ὁ τόπος τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ὁ χρόνος πρέπει νὰ ᾖναι κατάλληλοι καὶ διδακτικοί, καὶ ἡ καλλιτεχνία ἀρμόζουσα. Γνωστὸν δ' ἐκ τῆς Ἱστορίας ὅτι τὰ μεγαλουργήματα καὶ ἀριστουργήματα τῆς τέχνης τὰ δοξάσαντα τοὺς ἀριστοτέχνους εἶναι προαίοντα τῆς εἰς τὸ θεῖον ἀφιερώσεως αὐτῶν. Οὕτως ὁ Θεὸς βραβεύει τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν!

6) Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀληθὴς ναὸς τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος, πρέπει ἐν πᾶσι νὰ σχηματίζεται εἰς ζῶντα ναὸν τοῦ Θεοῦ· καὶ στάσις τοῦ σώματος, καὶ χειρῶν ἐπάρσεις καὶ τὰ τοιαῦτα πρέπει ἐκάστοτε νὰ ἀρμόζωσιν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος.

7) Ἐπειδὴ ἡ Προσευχὴ τριῶν εἰδῶν εἶναι, ἡ δοξολογία, ἡ δέησις, ἡ εὐχαριστία, διὰ τοῦτο καὶ ἀνέκαθεν τὰ τρία ταῦτα συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενα ἀπετέλουν τὰς διαφόρους Ἀκολουθίας τῆς Λειτουργίας μετὰ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς, ἥτις τρέφει καὶ θερμαίνει τὴν πνευματικὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ καὶ προπαρασκευάζει εἰς τὴν ἐν τοῖς Μυστηρίοις στενὴν ἑνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἤδη καταφαίνεται ὅτι ταῦτα πάντα ἔπρεπε νὰ ᾔναι ἀνέκαθεν τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν θείαν Λειτουργίαν. Διὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ εὐλαβεῖς Χριστιανοί, ἂν καὶ ἐν τῇ κατ' ἰδίαν προσευχῇ δύνανται ἐλευθέρως νὰ συντέμνωσι τὸν χρόνον καὶ νὰ ποιῶσιν ἰδίᾳ εὐχὰς καὶ ἰδίους ὕμνους, οὐχ ἥττον ὅμως ἐπαναλαμβάνουσι κατ' οἶκον ὅ,τι ἐν τῇ συνάξει τῶν πιστῶν ἄδουσι τοὺς αὐτοὺς ὕμνους, προσεύχονται κατὰ τὸν παραδεδογμένον τρόπον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Σημ. α) Οἱ μὲν Διαμαρτυρόμενοι θέλουσιν ἄκρατον ἐλευθερίαν ἐν πᾶσιν, οἱ δὲ περὶ τὸν Πάπαν ἐπιζητοῦσι περιορισμόν, ἥτοι ἐνό-τητα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν λειτουργικὴν γλῶσσαν.

1) Καὶ καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τοὺς Διαμαρτυρομένους, οὗτοι ἀφοῦ ἠρνήθησαν πᾶσαν σχεδὸν τὴν ἀγιαστικὴν δύναμιν τῶν ἱερο-τελεστιῶν, ἔν' οὕτως εὐκολώτερον ἀποστρίπτωσι τὸν παπικὸν ζυγόν, καὶ ἀφοῦ τὸ πᾶν σχεδὸν ἐξήρτησαν ἐκ τῆς πίστεως, εἶπετο ἀναγκαιῶς ὅτι μόνη λειτουργία ἤθελε καταντήσῃ τὸ κήρυγμα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κήρυγμα εἶναι τὸ δι' οὗ καθίσταται ζῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως εἶναι μᾶλλον τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας προῖον, ἥτις καταντᾷ εἰς πλήρη αὐθαιρεσίαν, ὅταν ἀρθῇ ἀπ' αὐτοῦ πᾶς φραγμὸς ὁ ἐκ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, ὁπλον ἐντεῦθεν διὰ τί οὔτε θεωρία τις λειτουργικὴ εὗρέθη καὶ ὀλίγοις μόνον εὐπρόσδεκτος, αὐτὰ τάξεις τις Ἀκολουθίας κατωρθώθη πρὸς κοινὴν χρῆσιν. Ἡ ὅλη Λειτουργία περιορίσθη εἰς ὀλίγους τινὰς ὕμνους, εἰς ἀνάγνω-σιν περικοπῆς τινος ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ κήρυγμα. Τοῦτο δὲ γίνεται πολλάκις οὐχὶ κατὰ Χριστὸν, ἀλλὰ κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου! Ποσάκις ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ αὐτὸς ὁ παχυλὸς δὲν κατέλαθε τὸν ἄμβωνα! Ἡ δὲ θεία Εὐχαριστία οὐ μόνον τελεῖται τότε μόνον, ὅσάκις εἶναι κοινωνοῦντες, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν σχεδὸν σώζεται ἐν αὐτῇ ἐκ τῶν ἀγιαστικῶν ἐκείνων εὐχῶν τῶν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς περὶ τὸν Πάπαν, ἀφοῦ διὰ τὸ ἄ-ξεστον ἐπὶ πολὺν χρόνον τῶν γλωσσῶν τῶν ὑπὸ τὸν Πάπαν δια-φύρων λαῶν καθιερώθη ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὡς λειτουργικὴ, καθιέ-

ρωσαν αὐτὴν καὶ μετὰ τὴν μεγάλην πρόοδον τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ὡς μόνην γλῶσσαν τῆς θείας Λειτουργίας καὶ τῶν Μυστηρίων. Τὸ χερίστον δὲ πάντων τείνουν καὶ εἰς τὴν ἐξοστράκισιν καὶ αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς· διότι οὐ μόνον λατινιστὶ ἐπιτελεῖται ἡ λειτουργία τῶν ἐξ Ἑλλήνων παπιστῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Οὐνίταις αὐτοῖς ἀφίενται κατὰ τὸ φαινόμενον τὰ πάτρια, πράγματι δὲ εἰσάγεται βαθμηδὸν ἡ λατινικὴ Λειτουργία μετὰ τῶν ἄλλων καινοτομιῶν. Θέλουσιν ἐν πᾶσιν ἐξωτερικὴν ἐπίπλαστον ἐνότητα, καὶ καυχῶνται ὅτι μόνοι οἱ παπιστὰι δύνανται νὰ ἀκούσωσι πανταχοῦ τὴν αὐτὴν λειτουργίαν, ὡσανεὶ ἤκουέ τι ὁ λαὸς, ἡ κατενόουον πάντες τὰ λεγόμενα !

Αἰτιολογοῦσι δὲ τὴν παπικὴν ταύτην ἀξίωσιν οἱ περὶ τὸν Πάπαν, λέγοντες ὅτι εἶναι ἱεροπρεπέστερον νὰ διαφέρῃ ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, ὅτι καταλληλότερον εἰς τὸ μυστηριώδες τῶν τελετῶν νὰ ᾖ γλῶσσα ἥτιον καταληπτὴ, ὅτι οὕτω κάλλιον τηρεῖται ἡ ἐνότης, ὅτι οὕτω δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συμεταβάλληται ἡ γλῶσσα ἐκάστοτε τῇ τῶν γλωσσῶν προόδῳ.

Ἄλλ' ὁ μὲν πρῶτος λόγος εἶναι ὅλως ἀνίχυρος· διότι πᾶσα γλῶσσα εἶναι δεκτικὴ διαφόρου ὕφους, τὸ δὲ Ἑκκλησιαστικὸν ὕφος θέλει εἶναι πάντοτε σεμνόν, ὡς προσλαμβάνον ἐξ ἀνάγκης πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς σεμνῆς ἀρχαιότητος. Ὁ δὲ δευτερος λόγος παρὰ μόνοις ἐκείνοις ἰσχύει, ὅτοι θέλουσι νὰ ἀποξενώσωσι τὸν λαὸν ὅλως τῆς λειτουργίας καὶ νὰ ἀφαιρέσωσιν ἀπ' αὐτοῦ πᾶσαν ἱερωσύνην. Ἀλλὰ τότε τί γίνεται τὸ δόγμα ὅτι ἐν Ἑκκλησίᾳ ἡ χάρις; Ἐπειτα δὲ πολλοὶ εἶναι οἱ ἐπαίοντες τὴν λατινικὴν γλῶσσαν· δὲν βεβηλοῦται λοιπὸν ἡ ἱεροτελεστία τότε; Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐνότητα τῆς λειτουργίας καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ, μόνοι δύνανται νὰ ἐπιζητῶσι τὴν καθόλου ἐνότητα ἐν πᾶσιν, ὅσοι ἐξωτερικῆς καὶ ἐπιπλάστου ἐνότητος ἐρέγονται καὶ οὐχὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἐσωτερικῆς· ἀλλ' αὕτη ἐν δευτέρῳ λόγῳ παρὰ τοῖς διαδόχοις τῶν ἀξιώσεων τῆς Κοσμοκράτορος Πρώτης !

Μᾶλλον σπουδαῖος φαίνεται ὁ τελευταῖος λόγος, καθ' ὅσον μάλιστα ὑπάρχει κίνδυνος ἐκ τῆς ἐκάστοτε μεταβολῆς τῶν γλωσσῶν. Ἄλλ' ἐν ἐκάστη τῶν γλωσσῶν τὸ πνεῦμα δύναται νὰ τηρηθῇ,

ὥστε οὐδεὶς ἐκ τῆς μεταφράσεως κίνδυνος· αἱ μικραὶ δὲ παραλλαγαὶ τῆς αὐτῆς γλώσσης δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν λειτουργικὴν γλῶσσαν. Μόνον δὲ τότε κινδυνεύει τὸ πνεῦμα νὰ ἀπολεσθῇ, ὅταν ἐκάστῳ ᾗ ἐπιτετραμμένον τὸ μεταφράζειν· ἀλλὰ τοῦτο ἀπαγορεύεται ἐκεῖ, ὅπου ὑπάρχει ἀληθὴς Ἐκκλησία καὶ Ἐκκλ. Διοικήσις.

Καθόλου δ' εἰπεῖν, ἀπάδει εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ γλῶσσα λειτουργικὴ ἀκατάληπτος τῷ λαῷ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ὁρθόδοξος ἡμῶν Ἐκκλησία μετέφρασε καὶ Γραφὴν καὶ Λειτουργίαν εἰς τὰς διαφόρους γλώσσας τῶν εἰς Χριστὸν πιστευσάντων διαφορῶν λαῶν. Ἄν καὶ πολλὰ διέταξε νὰ λέγωνται μυστικῶς (εἴτε διότι ἀφορᾷ μόνον τὸν λειτουργόν, εἴτε διότι ἐβεβηλοῦντο αὐτὰ ὑπὸ τοῦ λαοῦ), ἀλλὰ καὶ δὲν ἀφῆκεν ὅλως ἀμέτοχον τὸν λαὸν καὶ ἐν αὐτοῖς (ὡς τοῦτο ποιεῖ διὰ τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν»...). Ἀπαγορεύει δὲ εἰς τὸν ἱερέα νὰ λειτουργῇ μὴ παρόντος μηδενὸς ἄλλου μέλους τῆς Ἐκκλησίας. Πάντοτε δὲ ὁ λειτουργὸς ὀφείλει νὰ κοινώσῃ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἵν' ἐπιτελεσθῇ πληρὲς τὸ μυστήριον καὶ μὴ ἐκλείψῃ οὕτω πᾶσα λειτουργία ὡς παρὰ Διαμαρτυρομένοις συνέβη. Διότι τὸ σπανίως παρ' αὐτοῖς τελούμενον, καὶ ὅπως τελεῖται, δὲν δύναται νὰ ἐνομασθῇ Λειτουργία ἐν τῇ αὐστηρᾷ σημασίᾳ τῆς λέξεως.

Σημ. 6) Πολλοὶ βλέποντες πολλὰς ὁμοιότητας τῆς Χρισ. Λειτουργίας πρὸς τὰς τελετὰς τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἑθνικῶν, ἀλλ' ἀγνοοῦντες ὅλως τὰ τελούμενα, ἀποφαίνονται μετὰ πολλῆς εὐκολίας, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ μετὰ βλασφημίου γλώσσης, ὅτι τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι ἄλλο τι, ἢ ἐπανάληψις τῶν Ἰουδαϊκῶν καὶ Ἑθνικῶν τελετῶν, καὶ οὕτω νομίζουσιν ὅτι καταβιβάζεται τὸ ἀξίωμα τῶν Χριστιανικῶν τελετῶν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τῆς Συναγωγῆς ἡ τάξις, αἱ ὥραι τῆς προσευχῆς, αἱ ἑορταὶ καὶ τίνα ἄλλα ἐκ τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου, τοῦ προδρόμου τῆς χάριτος, συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς μόρφωσιν μάλιστὰ τῆς λεγομένης λειτουργίας τῶν Κατηχομένων. Ἀληθὲς καὶ τοῦτο ὅτι οἱ νοαὶ τῶν Ἑθνικῶν μετεβλήθησαν εἰς Χριστιανικοὺς, ἅμα δὲ καὶ τινες ἑορταί· ὅτι πολλαὶ καὶ τελεταὶ καὶ ἔθιμα κοινὰ

εἰς πᾶν θρήσκευμα ἐτηρήθησαν, οἷον ἀνάτασις χειρῶν, προσκυνήσεις, πομπαί, ἀνάδειξις ἱερῶν βιβλίων, ψαλμωδία καὶ εἴτε τοιοῦτο. Ἀλλὰ 1) δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ διαίρεσις τῶν Χριστιανῶν εἰς Κατηχομένους, πιστοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ αἱ ἐν κρυπτῷ τελεσιουργοί τῶν Μυστηρίων προήλθον κατὰ μίμησιν τῶν Ἐλευσινίων. Διότι οὐ μόνον ἠδύναντο νὰ προσέλθωσιν ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας (ὡς ἕκαστος ὁ καὶ ἐλαχίστην γινώσκων τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας ἔχων ἔννοει), ἀλλὰ καὶ γινώσκουμεν ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν καὶ συγγραφέων τῶν πρώτων Ἐκατονταετηρίδων, ὅπως ἐβδελύσσοντο οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰ τῆς Εἰδωλολατρείας καὶ μάλιστα τὰ Ἐλευσίνια, ἅτινα εἶχον καταντήσει τότε καταγῶγια πάσης ἀκολατίας. Μόλις δὲ ἀφοῦ συνετρίβη ἡ δύναμις τῶν Ἰουδαίων καὶ Ἐθνικῶν, ἀκινδύνως ἐμιμοῦντο πολλὰ, ἀλλ' ὅσα σύμφωνα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

2) Μετὰ τὰ εἰρημένα σημειωτέον καὶ τάδε. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐξάγει κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Σωτῆρος καινὰ καὶ παλαιά. Τὸ νὰ ᾔναι τι παλαιὸν δὲν εἶναι καὶ μεμπτόν· διότι τότε ἔπρεπε νὰ ᾔναι ἀποτρόπαιος ἡ παλαιγενεστάτη καὶ τοῖς πᾶσι τιμιωτάτη ἀλήθεια. Πρὸς ταῦτοις τὸ ἀποκαλύπτειν τὴν κεφαλὴν λ. χ. ἐνώπιον τοῦ βασιλείως σεβασμοῦ ἔνεκα, δὲν ἐμποδίζει νὰ πράξῃ τις τὸ αὐτὸ καὶ ἐνώπιον ἄλλων, εἴτε ἱστων, εἴτε μὴ· διότι ἡ μετὰ τοῦ σχήματος συνδεομένη ἔννοια ποιεῖται τὴν διάκρισιν τοῦ σεβασμοῦ διὰ τοῦτο ἀποκαλύπτοντες ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τὴν κεφαλὴν λατρεύομεν αὐτῷ, ἐνῶ τὸ αὐτὸ ποιοῦντες ἐνώπιον ἄλλων τιμῶμεν μόνον αὐτοὺς. Διὰ τί λοιπὸν νὰ μὴ παραλάβῃ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὰ τοιαῦτα σχήματα, ἀφοῦ διὰ τῆς συνδεομένης ἐννοίας προσλαμβάνει ἄλλην σημάσιαν τὸ σχῆμα; Δὲν εἶναι τοῦτο καινὸν καὶ παλαιὸν ἅμα; Καὶ ὄντως ὁ Χριστιανισμὸς πάντα τὰ παλαιὰ ἐξηγεῖται καινῶς· διότι πάντα καθηγίασε τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ τότε μόνον παρέλαβεν, ὅσα πρέποντα Θεῷ ἀληθινῷ· πολλὰ δὲ καὶ ὅλως καινὰ ἐν αὐτῷ.

Πρὸς τοῦτοις ἀπεσκορακίσθησαν ἀπὸ τῆς Χριστιανικῆς λατρείας ἡ Ἰουδαϊκὴ στενοχωρία καὶ δαισιδαιμονία καὶ τὸ ξηρὸν γράμμα, ὅπερ κτείνει καὶ οὐ ζωοποιεῖ. Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρό-

νω λατρεύουσι τῷ Θεῷ οἱ ἀληθινοὶ προσκυνῆται, καὶ πάντες εἰσι βασιλείον ἱεράτευμα. Πάντα τὰ βδελύγματα τῶν ἐθνῶν ἀποδιοπομπεῖται ἡ Χριστιανικὴ εὐσέβεια, καὶ ἀντὶ κενῶν τελετῶν εἰσὶ γὰρ θεοπρεπεῖς καὶ ἁγιαστικῆς.

§ 6. Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Χρῆς. Λειτουργίας.

Εἰ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον τῶν διαφορῶν συστατικῶν τῆς Λειτουργίας ἔσται λόγος περὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου αὐτῶν, οὐχ ἥτιον εἶναι ἐπ' ἀνάγκης, ὅπως τις ἔχη καὶ ἐννοίαν τινα συνοπτικὴν τῆς ἐν συνόλῳ προόδου καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἐκάστης ἐποχῆς. Αἱ κυριώτεραι δὲ ἐποχαὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἔστωσαν καὶ ἐνταῦθα τὰ ὅρια. Ἐξιστοροῦνται δὲ τὰ πράγματα ἀνεν ἀποδείξεων.

α) Ἀποστολικοὶ χρόνοι.

Τὰ γενέθλια τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ προοίμιον αὐτῆς εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἐν πᾶσι. Κατὰ τούτους οἱ μὲν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοὶ ἐτήρουν ἐκ τοῦ χρόνου τῆς λατρείας τῶν Ἰουδαίων ἰδίως τὴν πρωτὴν καὶ ἐσπερινὴν ὥραν τῆς προσευχῆς καὶ τὰς δύο μεγάλας ἐορτὰς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, ἐκχριστιανίζοντες βαθμηδὸν ταῦτα πάντα. Καὶ ἀντὶ τῆς ἐσπερινῆς θυσίας ἐτέλουν κατ' οἶκον τὸ κυριακὸν Δείπνον (ἐκλὼν ἄρτον), ὥπερ εἶποντο αἱ ἀγάπαι, αἱ κοιναὶ πρὸς τροφήν τράπεζαι. Ἐτελεῖτο δὲ ὁ μυστικὸς Δείπνος ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς (1). Τὸ πρῶτ' ἐν τε ταῖς Συναγωγαῖς καὶ τῷ Ναῷ, ὅτε ἰδίως ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαὶ (ἡ Π. Διαθήκη), ἐκήρυττον τὸν λόγον τῆς ἀληθείας (ἀντίστοιχον τούτου ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ ταῦτα), καὶ προσηύχοντο ἀπὸ κοινου.

(1) Ἐκ τῶν εὐθὺς μετὰ ταῦτα χρόνων καταφαίνεται ἀριθμώτερον, τίνες ἦσαν οἱ ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι οὗτοι καὶ αἱ ᾠδαὶ αἱ πνευματικαί, ὧν ἐν παρόδῳ μνείαν ποιεῖται ἡ Κ. Διαθήκη.

Οἱ δὲ ἐξ ἐθνῶν Χριστιανοὶ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ναοῦ καὶ οἱ ἐξ Ἰουδαίων ἐποιοῦν κατ' οἶκον μόνον συναζέεις (ἀντὶ τῶν Συναγωγῶν), καὶ ἐτήρησαν μὲν τινα τῆς ἐν τῇ Συναγωγῇ τάξεως (σειρὰν περικοπῶν καὶ ἀναγνωσμ. τῆς Γραφῆς κτλ.), ἀλλ' οὐχ ἤττον πάντα ἐκχριστιανίζονται. Πάσχα ἦν τοῖς Χριστιανοῖς μᾶλλον ἢ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου, καὶ τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ (πρώτῃ τῆς Ἰουδ. ἐβδομάδος), καθ' ἣν ὁ Κύριος ἀνέστη, ἐωρτάζετο (1). Ἐπανελαμβάνετο δὲ ἡ ἐορτὴ αὕτη καθ' ἐκάστην Κυριακὴν τῆς ἐβδομάδος, καὶ ἡ Κυριακὴ ἡ μετὰ τὸ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων ἦν μεγάλη ἐορτή. Οὕτω δὲ ἀντικατέστη τὸ ἰουδαϊκὸν Σάββατον.

Ἄν καὶ διὰ τὰ πνευματικὰ χαρίσματα μεγάλη ἦν ἡ ἐλευθερία τῶν πιστῶν ἐν τοῖς τὴν λατρείαν ἀφορῶσι, καὶ νηδύναντο καὶ ὕμνους νέους καὶ εὐχὰς νὰ συντάττωσι, καὶ ἰδίαν τάξιν νὰ καθιερώσωσιν, ἀλλ' οὐχ ἤττον ἦν τις ὠρισμένη τάξις, ἣν ὁ Κύριος καὶ οἱ Ἀπόστολοι καθιέρωσαν, ὡς ἐκ τῆς εὐθὺς μετὰ ταῦτα ὁμοφωνίας τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς κυριωτάτοις τῆς Λειτουργίας ἀριστηλότατα καταφαίνεται.

Σημειωτέον δὲ καθόλου ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν γενεθλίων τῆς Ἐκκλησίας μᾶλλον ἐπικρατεῖ ἡ ἐσωτερικὴ λαμπρότης, ἢ ἡ ἐξωτερικὴ. Διὰ τοῦτο καὶ πολλοῖς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἤρμοζεν ἡ ἐπίκλησις τοῦ ἁγίου, δι' ἧς ἀπεκάλουν οἱ Ἀπόστολοι τοὺς τότε Χριστιανοὺς ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτῶν.

6) Ἐποχὴ τῶν διωγμῶν.

Ἡ αὕτη ἐσωτερικὴ λαμπρότης καὶ ἀγιότης χαρακτηρίζουν καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν, ὅτε ἐλαμψαν οἱ ἅγιοι μάρτυρες οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες καὶ στυλοὶ καὶ ἐδραίωμα τῆς Ἐκ-

(1) Ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἐπεκράτουν οἱ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοί, ἐωρτάζετο τὸ Νομικὸν Πάσχα, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὸ ἐκάλουν Πάσχα, ὅθεν καὶ αἱ ἐριδες ἐκ παρανοήσεως.

κλησίας γενόμενοι. Μέχρι τῆς Γ.' Ἑκατονταετηρίδος ἐν μὲν καιρῷ εἰρήνης ναοὶ ἦσαν αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι, τράπεζαι δὲ ἄγιοι οἱ τάφοι πολλάκις τῶν Μαρτύρων. Ἐν καιρῷ δὲ διωγμῶν αἱ ἐρημοί, τὰ σπήλαια, αἱ ὁπαὶ τῆς γῆς καὶ πᾶν ἄσυλον μετεβάλλοντο εἰς ναοὺς. Ἀλλ' ἠγίαζεν αὐτοὺς ἡ ζωσα Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες, ἡ ὁμολογηταὶ, ἡ μέλλοντες Μάρτυρες ἦσαν. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς Β.' Ἑκατονταετηρίδος ἐγείρονται ἤδη καὶ ναοί.

Ἀντὶ εἰκόνων ἦσαν ἐν χρήσει αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις καὶ ὁ σταυρός. Καθιεροῦνται δὲ καὶ στολαὶ τινες ἱερατικαὶ πρὸς ἱερουργίαν, μὴ οὔσαι μὲν ἐν λοιπῇ χρήσει, ἀλλὰ καὶ μὴ διαφέρουσαι κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ὕλην τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει, ὡς ἐκ τῶν ὀνομασιῶν αὐτῆς δῆλον.

Ἐγίνοντο δὲ συνάξεις μάλιστα μὲν τὴν Κυριακὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν. Πολλὰ τοῦ δὲ τῆς Ἀνατολῆς εἰσῆχθη καὶ τρίτη μεγάλη ἑορτὴ ἡ τῶν Θεοφανείων. Πανταχοῦ δὲ ἐπετελοῦντο αἱ μνημαὶ τῶν Μαρτύρων (ἡ ἀρχὴ ὑποδηλοῦται ἤδη ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου) μετὰ τῆς ἐπικλήσεως αὐτῶν. Καὶ ἐκάστη μὲν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν ἐώρταζε τοὺς ἰδίους μάρτυρας, ἀλλ' ἦσαν καὶ κοιναὶ ἑορταὶ τινῶν ἐκ τῶν πρώτων μαρτύρων τοῦ Θεοῦ (Ἀποστόλων τινῶν καὶ Ἀποστολ. Πατέρων). Ἀρχονται δ' ἤδη καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων.

Ἀπαγορευθεισῶν τῶν μυστικῶν ἐταιριῶν (διάταξις κατὰ τῶν Χριστιανῶν) μεταβιβάζεται τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον ἀπὸ τῆς ἐσπερινῆς εἰς τὴν ἑωθινὴν ὥραν τῆς Προσευχῆς, ἵνα μὴ παρέχῃ ἀφορμὰς πρὸς συκοφαντίαν ἢ ἐν νυκτὶ σύναξις (1). Καταργοῦνται δὲ βαθμηδὸν αἱ Ἀγάπαι, ἀλλ' οὐχὶ καὶ καθ' ὁλοκληρίαν. Λείψανα τούτων εἶναι ἄχρι τοῦδε ἡ ἀρτοκλασία καὶ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ἐν μὲν τῇ

(1) Ἐν τούτοις ἡ Παννυχὶς τοῦ Πάσχα διετηρήθη. Ἐπίσης τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ ἐτελεῖτο πιθανῶς ἡ κοινωνία τῶν Προηγιασμένων Δούλων. Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος ἄχρι τοῦδε ἐν ἐσπερινῇ ὥρᾳ (τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ ἄλλοτε) πρέπει νὰ τελεῖται κατὰ τὴν διάταξιν τῆς Ἐκκλησίας.

κοινή προσευχή (τῇ Λειτουργίᾳ τῶν Κατηχομένων) ἀνεγινώσκοντο μὲν αἱ Γραφαί, ὡς καὶ πρότερον, ἀλλ' ἀντικατέστητε τὸ προφορικὸν κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων ὁ γραπτὸς λόγος ὁ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, καὶ κήρυγμα πλέον ἦν ἡ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς, ἥτις διηρέθη εἰς ἀναγνώσματα καὶ περικοπὰς κατὰ μίμησιν τῆς Συναγωγῆς.

Πλὴν τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ τῶν δεήσεων καὶ δοξολογιῶν ἦσαν ἐν χρήσει οἱ ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης καὶ αἱ πνευματικαὶ ᾠδαὶ αἱ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν μελωδῶν ποιηθεῖσαι, ὧν τινες ἄχρι τοῦδε σώζονται καὶ εὐδιάγνωστοι εἶναι, οἷον τὸ «Φῶς ἱλαρὸν...» καὶ εἴ τι ἕτερον. Ἐψάλλε δὲ καὶ συνιερουργεῖ, οὕτως εἰπεῖν, ἅπας ὁ λαὸς, εἴτε ὑπηγῶν, εἴτε ἀντιφωνῶν, εἴτε τὰ ἀκροστίχια ψάλλον καὶ ὅλως συμπράττων τοῖς ἱερεῦσιν.

Κατὰ τὴν οὕτω τελουμένην κοινήν προσευχήν, τὸ προοίμιον τοῦτο τῆς θείας μυσταγωγίας, ἠδύναντο νὰ παρευρίσκωνται καὶ οἱ Κατηχομένοι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ λειτουργία τῶν Κατηχομένων ἐκλήθη. Ἀπολυμένῳ δὲ τούτῳ (διὰ τοῦ «Ὅσοι Κατηχομένοι προέλθετε») προσεφέρετο ἡ ἀναίμακτος θυσία, καὶ πάντες οἱ πιστοὶ οἱ μὴ εἰς βαρὺ ἁμάρτημα περιπεσόντες ἐκοινωνοῦν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Εἰς δὲ τοὺς δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειπομένους προσεκομίζετο ὑπὸ τῶν Διακόνων κατ' οἶκον ἡ θεία κοινωνία. Πολλοὶ δὲ τῶν Χριστιανῶν ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν κατ' οἶκον μερίδα τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς, ἵνα καθ' ἑκάστην μετὰ τὴν ἰδιαιτέραν προσευχήν πρὸ πάσης ἄλλης τροφῆς μεταλαμβάνωσι τοῦ ἐπισίου ἄρτου. Ἀλλὰ τοῦτο διὰ τὰς καταχρήσεις ἀπηγορεύθη.

γ) Ἐποχὴ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὅτε ἐπὶ ἑπτὰ στύλων ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ ὑπῆρξε τὸ ἑαυτῆς οἰκοδόμημα, καὶ ἐθριάμβευσεν ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου κατὰ τε ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν πολεμίων, περιβάλλεται καὶ ἡ Λειτουργία τὴν λαμπρὰν στολὴν τῆς ἐξωτερικῆς μεγαλοπρεπείας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἤδη πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ κλη-

τοί, ἀλλ' οὐ καὶ πάντες ἐκλεκτοί, ἔνθεν μὲν ἐπιτείνεται δοκημέραι ὁ μοναστικὸς βίος, ὅπου οἱ ἐκλεκτοὶ ἔσωζον τὴν ἀρχαίαν ἀγιότητα, ἐτέρωθεν δὲ προήλθον πολλαὶ λειτουργικαὶ διατάξεις, ἐφ' ὧν κατηρτίσθη περὶ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς ταύτης τὸ πλεῖστον τῆς ἄχρι τοῦδε ἰσχυούσης παρ' ἡμῖν τάξεως.

Καταστραφέντων τῶν ναῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἀνεγείρονται ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μεγαλοπρεπέστατοι ναοὶ ἐν σχήματι Βασιλικῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἧς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἦν καταλληλοτέρα εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν καὶ εἰς μεγάλας οἰκοδομὰς (1). Τὰς μικρὰς οἰκοδομὰς ὑποδόμουν ἐνίοτε ἐν σχήματι κύκλου (σύμβολον αἰωνιότητος), ἢ πολυγώνου (ἐν εἶδει ἀστέρους). Ἀλλὰ ταῦτα ἐχρησίμευσεν μᾶλλον ὡς Βαπτιστήρια. Αἱ Βασιλικαὶ ἐπιστεγάζονται κατόπιν διὰ θόλων (ἵνα παριστῶσι τὰς οὐρανίας ἀψίδας), καὶ ἐπεκτείνεται καὶ εὐρύνεται τὸ πρὸς τὴν Κόγχην μέρος, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον μέρος τῆς Ἐκκλησίας (τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸ ἱερὸν Βῆμα), ἐνῶ αἱ πολλαὶ στοαὶ τὸ κύριον μέρος τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς ἀποτελοῦσιν ἤδη τὸν Πρόναον. Τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης προόδου λαμπρὸν μνημεῖον σώζεται ὁ ναὸς τῆς ἀγίας Σοφίας. Μετὰ ταῦτα λαμβάνει Σταυροῦ σχῆμα ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ κυρίως τοῦτο ἐν τῇ ἐπομένῃ ἐποχῇ προήχθη ἰδίως καὶ ἐπεκράτησεν.

Αἱ ἐορταὶ πληθύνονται ἤδη, ἀπὸ μὲν τῆς Δ' Ἑκατονταετηρίδος αἱ Δεσποτικαὶ, προστεθείσης περὶ τὰ μέσα αὐτῆς τῆς τῶν Χριστουγέννων καὶ κατόπιν τῶν λοιπῶν, ἀπὸ δὲ τῆς Ε' αἱ Θεομητορικαὶ (κατὰ τῶν Νεστοριανῶν). Συγχρόνως δὲ προστίθενται καὶ αἱ ἐορταὶ πολλῶν ἄλλων ἁγίων τοῦ Θεοῦ πρὸς ταῖς ἀρχαίαις τῶν ἁγίων Μαρτύρων.

Εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἄλλων αἵρετικῶν προάγεται καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία καὶ μελωδία, καὶ εἰσάγονται αἱ διάφοροι πρόοδοι (processio, λιτανεία). Ἀλλὰ τῆς Δ' καὶ Ε' Ἑκατονταετηρίδος τὰ κάλλιστα προϊόντα ἀπήνθισαν οἱ

(1) Τοιοῦτο μνημεῖον εἶναι ἄχρι τοῦδε ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Σώζονται καὶ ἐν Ῥώμῃ τοιαῦτα μνημεῖα.

μετά ταῦτα Ὑμνογράφοι καὶ ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ μορφῇ σώζονται νῦν. Μόνον δὲ ἀπὸ τῆς Γ. Ἑκατονταετηρίδος σώζονται πολλοὶ ὕμνοι, οἷον τὰ κοντάκια Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ, οἱ διάφοροι χερουβικοὶ ὕμνοι, ὁ ὕμνος «Ὁ Μονογενὴς Υἱὸς...», ὁ Ἀκαθίστος ὕμνος, τὰ τροπάρια τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ πολλῶν ἄλλων.

Ἀπὸ τῆς τετάρτης Ἑκατονταετηρίδος ἐγένοντο καὶ αἱ ἐπιτομαὶ τῆς ἀρχαίας Ἀκολουθίας τῆς θείας Λειτουργίας ὑπὸ τῶν μεγάλων φωστέρων τῆς Ἐκκλησίας, Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, αἱ ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν. Περὶ δὲ τὴν ἕκτην Ἑκατονταετηρίδα κατηρτίσθη καὶ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἐν τῇ ἄχρι τοῦδε μορφῇ.

Διὰ τὰ πολλὰ δὲ ἀδόκιμα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, καταλαμβάνει βαθμὴν ὁ λαὸς τὸν τόπον τῶν πάλαι συνισταμένων, ἥτοι τῶν μετανοούντων πιστῶν καὶ παρισταμένων μὲν τῇ ἱεροτελεστίᾳ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀλλὰ μὴ κοινωνούντων τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Τούντεῦθεν ὁ λαὸς ἐκοινωνεῖ μόνον κατὰ τὸν χρόνον τῶν νηστειῶν καὶ μετὰ ἄδειαν τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς ἐν κατ' ἰδίαν ἐξομολογήσει, ἥτις ἀντικατέστησεν ἤδη (ἀπὸ τῆς Ε'. ἑκατ. καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τῆς Δ.) τὴν ἀρχαίαν δημοσίαν ἐξομολόγησιν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, καὶ διότι πολλοὶ ἐβεβήλουν τὰ ἀγιώτατα ἀπομιμούμενοι αὐτὰ κατ' οἶκον, οὐ μόνον αἱ πλείσται τῶν εὐχῶν λέγονται ἤδη μυστικῶς ὑπὸ τοῦ ἱεουργοῦντος, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ Εὐχαριστία κατὰ τὸ πλεῖστον μυστικῶς ἐπιτελεῖται. Μόνον δὲ μέρη τινὰ ἐξεφώνουντο (ὡς ἄχρι τοῦδε), καὶ ἐδόθη εἰς τὸν λαὸν ἡ σύντομος Εὐχαριστία «Σὺ ὑμνοῦμεν». Μάτην δὲ ὁ Ἰουστινιανὸς ἠθέλησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τῆς ἐκφώνου ἀπαγγελίας τῆς Εὐχαριστίας. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας ἐγεννῶντο ἤδη τὰ μέλη αὐτῆς καὶ ἐπεκράτησε διὰ τοῦτο ὁ νηπιοθαπτισμὸς, διὰ τοῦτο καὶ κατηργήθησαν αἱ περὶ τῶν Κατηχουμένων διατάξεις.

Τὸ κήρυγμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τὸ τοσοῦτον ἀκμάσαν κατὰ τὴν Δ. Ἑκατονταετηρίδα καὶ ἐν μέρει καὶ κατὰ τὴν Ε', ἀποβαίνει μετὰ ταῦτα σπανιώτερον, καὶ ἀντικαθίσταται βαθμὴν διὰ τῆς ὑμνολογίας καὶ τῆς διὰ τῶν τελετῶν διδασκαλίας, ὡς καὶ τῆς

ἀνγκνώσεως λόγων Πατερικῶν καὶ Συναξαρίων. Ταῦτα ὅμως πολλὴν ἐπίτασιν ἔλαβον κατὰ τὴν ἐπομένην ἐποχὴν.

γ) Ἐποχὴ τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν.

Μετὰ τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Διαμαρτυρομένων ἤρξατο καὶ ἀπετελέσθη τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ σχίζεται ἡδὴ ἡ Ἐκκλησία εἰς Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον καὶ Δυτικὴν παπικὴν. Ἐκατέρα δὲ τρέπεται ἰδίαν ὁδόν. Ἐν τούτοις ἀπὸ πολλοῦ ἡδὴ ὑπῆρχεν ὁ πυρὴν τῶν διαφορῶν. Διότι τὸ πνεῦμα τῆς Κοσμοκρατορίας δὲν ἐξέλειπεν ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Πρώτης.

1) Ἐν μὲν τῇ Ἀνατολικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ μετὰ τὸν βαρὺν καὶ πολυχρόνιον ἀγῶνα κατὰ τῶν εἰκονομάχων, ἐπιταθείσης τῆς ἀμαθείας διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Μοναστηρίων (ἐν οἷς τὰ σχολεῖα) καὶ διωγμὸν τῶν μοναχῶν τῶν προμάχων τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ λογίων ἅμα ἀνδρῶν, διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐτι μᾶλλον ἐπιτείνεται ἡ ὑμνολογία καὶ τὰ τοιαῦτα πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ κηρύγματος καὶ διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ, ἀπανθισαμένων τῶν ὑμνογράφων τῆς Ἐκκλησίας πᾶν ὅ,τι πρόσφορον ἐκ τοῦ εὐανθοῦς λειμῶνος τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται ὅτι προησθάνοντο τὸν μέλλοντα νὰ ἐνσκήψῃ βαρὺν χειμῶνα, καὶ συνῆγον εἰς τὰς ἀποθήκας πᾶν ἐρόδιον.

Οἱ κορυφαῖοι τῶν Ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ (Κωνσταντίας ἐν Παλαιᾷ.) ἐπίσκοπος ὁ καὶ ποιητὴς ἐπικληθεὶς, ἤχησαν μὲν ἐπὶ τῆς τελευταίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλ' ἀνέκουσι μᾶλλον διὰ τὴν ἐπενέργειαν εἰς τὴν παροῦσαν ἐποχὴν. Συνέταξαν δὲ τὰ κυριώτερα τῆς Ὑμνολογίας τῶν μεγάλων ἑορτῶν καὶ τῶν Κυριακῶν καὶ ἐρρύθμισαν τὰ πρὸ αὐτῶν, κανονίσαντες καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Μουσικὴν. Οἱ δὲ Στουδίται, οἱ Γραπτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, μάλιστα δὲ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθεὶς, συνεπλήρωσαν οὐ μόνον τὰ τῶν ἄλλων ἑορτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ἡμέραν ἁσματικὴν Ἀκολουθίαν, ἥτις κατὰ ποσὸν μόνον διαφέρει πλέον τῆς τῶν μεγάλων.

λων ἑορτῶν. Τότε συνετάχθησαν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν μέχρι τοῦδε Συναξαρίων ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ λοιπῶν.

Τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάββα, τὸ συμπληρωθὲν καὶ καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τῶν Στουδιτῶν, προσλαβὼν κατόπιν καὶ τὰ τῶν ἄλλων Τυπικῶν (1), κατέστη ἥδη κοινὸν κτῆμα καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, περὶ τὴν 11 Ἐκατονταετηρίδα, ὅτε αἱ μὲν λοιποὶ Πατριάρχαι κατέφευγον εἰς Κωνσταντινουπόλιν, καὶ ἐκεῖθεν ἀνέμενον πᾶσαν συνδρομὴν, ἡ δὲ Ῥωσικὴ Ἐκκλησία ἐξήρτητο ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἦδη τὸ Εἰκονοστάσιον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστὶ μᾶλλον ἀποχωρίζει τὸν λαὸν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ κλήρου. Αἱ πρότερον ἀπὸ στηλῶν ἀνηρτημέναι εἰκόνες (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀναστήλωσις τῶν ἁγίων εἰκόνων τῇ Κυριακῇ τῆς Ὀρθοδοξίας) τίθενται μεταξὺ τῶν στηλῶν, καὶ οὕτω καταρτίζεται βαθμηδὸν ἄλλο τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος καταπέτασμα καὶ χωρίζεται αὐτῷ τὸ ἅγιον Βῆμα ὡς ἅγιον ἅγιον. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς ἁγίας Σοφίας προήχθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἰς σχῆμα σταυροῦ, καὶ τοιοῦτο σχῆμα ἔχουσι πᾶσαι σχεδὸν αἱ σωζόμεναι ἀρχαῖαι Ἐκκλησίαι ὡς ἐνταῦθα ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀντὶ δὲ σημάντρων ξυλίνων τε καὶ σιδηρῶν εἰσάγονται ἡδη περὶ τὰ μέγα τῆς Θ. Ἐκατονταετηρίδος καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν αἱ Καμπάναι αἱ ἐπὶ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐν κοινῇ τῇ χρήσει ἐν τῇ Δύτει. Πρῶτος ὁ Δουξ τῆς Βενετίας Οὕρτος ἐδωρήσατο τῷ Αὐτοκράτορι Μιχαήλ (ἡ Βασιλείᾳ) 12 χύδωνας μεγάλους, οἵτινες καὶ ἀνηρτήθησαν ἐν τῷ Ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας. Εἶτα δὲ ἐξηπλώθησαν καὶ ἀλλαχοῦ αἱ Καμπάναι. Ἀλλ' ἰδίως ἀγαπῆται ἐγένοντο ἐν Ῥωσίᾳ, ὅπου ἄχρι τοῦδε εἶναι αἱ μέγιστα Καμπάναι. Κα-

(1) Οὕτω λόγου χάριν κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἠδύνατο νὰ τελεῖται καθ' ἑκάστην τῶν πέντε ἡμερῶν ἐκάστης ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ἐνῷ κατὰ τὸ ἐπικρατήσαν τοῦ ἁγίου Σάββα μόνον κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευήν. Ἀλλὰ κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἐτηρήθη ἡ τάξις τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

τόπιν δὲ, ἐπελθούσης τῆς δουλείας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπηγορεύθη ὑπὸ τῶν ἀγρίων κατακτητῶν πᾶσα χρῆσις τῶν κωδῶνων.

Οὕτω δὲ, πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, κατηρτίσθη πᾶσα ἡ ἄχρι τοῦδε τηρουμένη τάξις τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας· διότι τὰ μετὰ ταῦτα προϊόντα διὰ τοὺς νεομάρτυρας καὶ νέους ἀγίους εἶναι ἀπομίμησις τῶν ἀρχαίων Ἀκολουθιῶν. Μόνον δ' ἐν Ῥωσσίᾳ κατὰ τὴν ἐπομένην Περίοδον ἐγένοντο ἐξωτερικαὶ τινες πρόοδοι, ἀφορῶσαι τὴν λαμπρότητα τῆς Λειτουργίας καὶ τῶν περὶ αὐτήν.

2) Ἐν τῇ Δύσει μέχρι τῆς 12 ἐκατονταετηρίδος ἐπεκράτει παχυλὸν σκότος ἀμαθείας· διότι μικρόν τι διεσκέδαταν αὐτὸ αἱ ὑπὸ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἰδρυθεῖσαι Σχολαί, ἐξ ὧν ὠνομάσθη καὶ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία. Ἡ Θεολογία δὲ αὕτη μεγάλη μὲν καλὰ παρήγαγεν, ἀλλὰ καὶ μεγάλα κακὰ, ὅτε παρήκμασε. Προπαρεσκεύασε καὶ αὕτη τὴν ἐμφάνισιν τῶν Διαμαρτυρομένων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τοῦ σκότους ἐν τῇ Δύσει, εὗρε κατάλληλον καιρὸν ἡ Παποκρατία νὰ ὑψώσῃ κεφαλὴν μέχρις οὐρανοῦ καὶ νὰ κληθῇ θεὸς ἐπὶ γῆς ὁ Πάπας. Ἰδίως δὲ ἀρχεται ἡ αὐξησις τῆς δυνάμεως τοῦ Πάπᾳ ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ζ', ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τῆς βίας εἰσῆγαγε τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου, ἐν ἧ ἔχη οὕτω πρὸς ταῖς λοιπαῖς τῶν μοναχικῶν ταγματίων πολλὰς καὶ ἄλλας λεγεῶνας στρατιωτῶν πρὸς Ῥωμαϊκὴν Κοσμοκρατορίαν. Βεβαίως οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν ὁ δυτικὸς κλῆρος εἰς ἐξήμερωσιν τῶν ἀγρίων ἐκείνων λαῶν τῆς δυτικῆς καὶ μέσης Εὐρώπης, ἀλλ' οὐχ ἥττον ὅποσα καὶ ἡλίκα τὰ κακὰ ἐξ αὐτοῦ! Διὰ τοῦτο καὶ τὸ οἰκοδόμημα ἐκεῖνο, τὸ τότε ἀναγκαῖον, μάτην πειρῶνται νὰ ἀναστήσωσι νῦν οἱ Παπολάτραι, θεωροῦντες τὸν μέσον αἰῶνα χρυσοῦν αἰῶνα!

Οἰκοθεν δῆλον ἤδη, διὰ τί τὸ πᾶν ἦτο τότε ὁ κλῆρος, καὶ ὁ λαὸς κατήντησε κατώτερος καὶ τῶν ἀρχαίων Κατηχουμένων· διότι οὗτοι ἤκουον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ συμπροσπύχοντο τοῖς πιστοῖς, ἐνῶ ὁ δυτικὸς λαὸς τότε οὐ μόνον τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἠγνόει, ἀλλὰ καὶ οὐδένα σχεδὸν εἶχε τὸν διδάξοντα τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀγνοοῦντος τοῦ πλείστου κλήρου καὶ αὐτὰ τὰ κοινὰ

γράμματα. Ἡ μόνη διδασκαλία ἦν ἡ ἐκ τῶν συμβολικῶν τελετῶν (1), αἵτινες διὰ τὴν ἀμάθειαν ἀνεμίχθησαν μετὰ πολλῶν ἐθνικῶν καὶ κατήντησαν γελοῖαι καὶ θεατρικαὶ (ἐορτὴ τοῦ ὄνου καὶ τὰ τοιαῦτα).

Τὴν ὑπὸ τῶν Παπῶν Λέοντος καὶ Γελασίου ἐπεξεργασθεῖσαν Λειτουργίαν ἐπεξεργάσθη τελευταῖος Γρηγόριος ὁ Μέγας (ὁ καθ' ἡμᾶς Διάλογος λεγόμενος), πολλὰ συνταμών, ἄλλα προσθεῖς καὶ ἐρανισθεῖς ἐξ ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ λειτουργία τοῦ Γρηγορίου μετὰ τινων προσθηκῶν εἰσήχθη ἀπανταχοῦ τῆς Δύσεως, καὶ ἀντικατέστησε τὴν τοῦ Ἀμβροσίου ἐν Μεδιολάνοις, καὶ τὰς ἀρχαίας Λειτουργίας ἐν Γαλλίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Ἰσπανίᾳ. Ἡ ἀρχαία δὲ ὑμνολογία τοῦ Προυδεντίου καὶ ἄλλων παρεφράζετο μόνον, καὶ πολὺ μικρὰ εἶναι ἡ πρόοδος αὐτῆς ἐπὶ τῶν Σχολαστικῶν.

Τὸ κυριώτερον προῖον εἶναι ἡ πρόοδος τῆς Καλλιτεχνίας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν προήχθη ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἢ τε Ῥωμανικὴ καὶ ἡ Γοθικὴ, ὧν τὰ μεγαλουργήματα καταπλήττουσιν ἄχρι τοῦδε τὸν θεατὴν. Ἐπεκράτησε δὲ καὶ ἐν τῇ Δύσει τὸ σύστημα τῶν θόλων καὶ τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ. Ἀλλ' ἡ προσθήκη τῶν κωδωνοστασίων, ἡ τάσις πρὸς διακόσμησιν τῶν καθ' ἑκάστον καὶ πρὸς μέγεθος καὶ ὕψος τοῦ οἰκοδομήματος παρήγαγον τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα μνημεῖα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἤρξατο καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς ἄλλης Καλλιτεχνίας. Εἰσήχθη δὲ πολλαχοῦ καὶ ἡ Ὀργανικὴ Μουσικὴ, μάλιστα δὲ τὸ μέγα Ὀργανον.

ε) Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν διαμαρτυρομένων μέχρις ἡμῶν.

1) Ἡ μὲν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τηρεῖ μὲν ἀπαρσαλεύτως τὴν πατρικὴν κληρονομίαν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ καθόλου τὴν τάξιν, ἀλλ' ἀραιρεῖται ἀπὸ τῆς Λειτουργίας πᾶσα ἐξωτερικὴ

(1) Διὰ τοῦτο καὶ ἐπετάθησαν αἱ λιτανεῖαι (processiones), αἱ εὐσεβεῖς ὁδοπορίαι (pelerinages), αἱ διὰ Κομβολογίου προσευχαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα.

λαμπρότης· διότι ὁ ἐνσκήψας βαρὺς χειμῶν τῆς δουλείας ἐμάρανε τὸ ἔθνος ἡμῶν καὶ μόλις ἐπέτρεπεν αὐτῷ τὸ ζῆν. Ἀλλ' οὐχ ἥττον, ὅπως οἱ διωγμοὶ ἐσπερέωσαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἠύξησαν τὴν ἐσωτερικὴν λαμπρότητα, οὕτω καὶ ὁ βαρὺς ζυγὸς ἐκθάριεν ὡς χρυσὸν ἐν χωνευτηρίῳ τὸ ἔθνος ἡμῶν καὶ ἐπανήγαγεν αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχαίαν λαμπρότητα τὴν ἐσωτερικὴν, διὸ καὶ θαύματα φιλοπατρίας καὶ ἀγνότητος ἡβῶν ἀπέδειξεν ἐνώπιον τῆς ἐκλελυμένης Εὐρώπης, καὶ ἔθηκαν οἱ αἰετοὶ ἐκεῖνοι τὴν φαινήν κρηπίδα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς μελλούσης ἀπελευθερώσεως τοῦ ὅλου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως μιᾶς γωνίας ἤρξατο καὶ ἡ λαμπρότης τῆς Ἐκκλησίας, ἣν προπαρῆσκεύαζαν ὅμως ἀπὸ πολλοῦ οἱ αἰετοὶ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους.

Ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ῥωσίᾳ, ἥτις ἀπῆλλάγη πρωϊαίτερον τοῦ τε Ταταρικοῦ καὶ Πολωνικοῦ ζυγοῦ, ἤρξατο πρότερον ἢ ἀρχαία ἐξωτερικὴ λαμπρότης καὶ μάλιστα μετὰ τὴν κραταίωσιν τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Πέτρου τοῦ Μεγάλου καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς μεγάλης Αἰκατερίνης. Πλὴν δὲ τῆς ἐξωτερικῆς λαμπρότητος καλλιεργεῖται ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ὁ ἀμπελὼν τοῦ Κυρίου ὑπὸ πνευματικῶν ἐργατῶν, καὶ εὐαγγελιστῶν εὐαγγελίζονται τοῖς ἐν τῷ σκότει τῆς Εἰδωλολατρείας τῷ φῶς τοῦ Κυρίου.

2) Οἱ δὲ Δικαμαρτυρόμενοι ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Παπολατρίαν ἀποδιοπομποῦνται ἀνεξετάστως πάντα τὰ τῆς Λειτουργίας καὶ περιορίζουσιν αὐτὴν εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν κοινὴν Ψαλμωδίαν ὀλίγων ὕμνων. Ἡ ὕμνολογία αὐτῶν δὲν εἶναι μὲν ἐν πᾶσι πρωτότυπος καὶ μετὰ ταῦτα ἐξέπεσε πολὺ, ἀλλ' οὐχ ἥττον περιέχει πολλὰ λόγου πολλοῦ ἄξια καὶ εἶναι τὸ μόνον λειτουργικὸν καλὸν προϊόν διότι τὸ κήρυγμα διὰ τὰς προτεσταντικὰς πλάνας, ὧν γέμει, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τοῦ αὐτοῦ λόγου ἄξιον. Ἐδωμεν δὲ τὰς φοβεράς ὀρθολογιστικὰς παρεκτροπὰς, εἰς ἃς περιέπεσαν αὐτὸ μετὰ ταῦτα, καὶ αἱ ὁποῖαι ἀπῆλειψαν ἀπ' αὐτοῦ πᾶν χριστιανικὸν χρίσμα.

Ἐξεγερθέντος τοῦ ὀρθοσκυτικοῦ αἰσθήματος ἐν Γερμανίᾳ διὰ τὸν ζυγὸν τοῦ Ναπολέοντος, ἡ μάλιστα ἐπεζήτησαν πολλοί, καὶ μάλιστα ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας, νὰ ἀναστήσωσι τὴν ἀρχαίαν

Λειτουργίαν καὶ μάλιστα τὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἀλλ' οὐτε ὀρθῶς ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου, οὐτε ἦτο δυνατόν εἰς ἀπομαθόντας τὴν ἀρχαιότητα νὰ ἐπανέλθωσι πάλιν εἰς αὐτὴν, καθόσον μάλιστα τὰ τῆς ἀρχαιότητος θεωροῦνται παρὰ τῶν πλείστων ὡς ὄξοντα Παπισμοῦ. Οἱ ζηλωταὶ περιορίσθησαν εἰς τὸ νὰ ἀναστήσωσι τὴν Δογματικὴν τῶν ἀρχαίων Λευθερανῶν Δοκτόρων.

Μάτην δὲ καὶ πολλοὶ τῶν θεολογούντων ἐπειράθησαν νὰ κατασκευάσωσι θεωρίαν Λειτουργικὴν. Ἐφ' ὅσον δὲν ἐπανέλθωσιν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὴν οὐσίαν τῆς Λειτουργίας, τὴν τελεσιουργίαν ἐκχάστωσι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, οὐδέποτε θάλουσι κατορθώσαι τι· διότι ἡ ἐν τοῖς Μυστηρίοις ἑνώσις μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι πολὺ στενωτέρα τῆς διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ, μόνον καθ' ὅσον ἄγει τὸ κήρυγμα εἰς τὴν εἰρημένην ἑνώσιν, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ μέρος τῆς Λειτουργίας. Ἄν τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Παπισμοῦ ἤλασε τοὺς Διαμαρτυρομένους εἰς ἄλλα, ἄπορον ὅμως πῶς ἤλασεν αὐτοὺς καὶ εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ ἱερωτάτου μέρους τῆς Λειτουργίας· διότι, ἀφοῦ ἐπέτειναν τοσοῦτον τὴν ἐκ μόνης τῆς πίστεως δικαίωσιν, ἐπόμενον ἦτο ὅτι πᾶσα Λειτουργία ἔπρεπε νὰ ᾔναι ἀνάμνησις τοῦ σωτηρίου Πάθους τοῦ Κυρίου καὶ κοινωνία τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Ποτηρίου εἰς ἄρσιν ἁμαρτιῶν. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπειδὴ τοῦτο ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν ἱερωσύνην καὶ οὐχὶ τὴν γενικὴν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπειδὴ ἤρθη ἡ ἱερωσύνη αὕτη, τὸ ἄτοπον τοῦτο ἐπῆνεγκε καὶ τὸ ἀτοπώτατον ἐκείνο.

Δηλον δ' ἐκ τῶν εἰρημένων διὰ τί δυσχερεστάτη καθόλου ἀπέβη ἡ ἐπ' ἀνόδοσ τοῦ Διαμαρτυρομένων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, ἀφοῦ μάλιστα νῦν λυμαίνεται τὸν κόσμον τοῦτον ἡ λύμη τοῦ Ὁρθολογισμοῦ καὶ Ὑλισμοῦ, ἡ ἀμβλύνουσα καὶ αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καθόλου παρὰ πλείστοις τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως!

3) Παρὰ Λατίνοις διατελεῖ ἀκμάζουσα καὶ κατὰ τὴν Περίοδον ταύτην ἡ Καλλιτεχνία, λαμπρὸν δὲ προῖόν αὐτῆς πρὸς τοὺς ἄλλους εἶναι ὁ Ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ. Ἐν τούτοις τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθέρας ἐξετάσεως καὶ ἡ ἀγαλίνωτος τάσις πρὸς με-

ταρξυθμίσεις, ἔτι μᾶλλον ἐρεθιζόμενα ἐκ τῶν καταχρήσεων καὶ τῆς ἀνθηκότητος τοῦ φοβεροῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, ἠπείλουν παντελῆ ὀλεθρον. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν παπικὴν Γερμανίαν, ὅπου ὁ Θεῖσμός (ἢ μᾶλλον ἡ ἀθεΐα) δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσβάλῃ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς, εἰσέβαλεν ὑπὸ τὸ προσωπεῖον τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, καὶ πολυ-
 λαχοῦ ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι ἤθελον νὰ μεταβάλωσι τὴν Λειτουργίαν εἰς ξηρὰν ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ ταύτην μᾶλλον κατὰ τὸ μέτρον τῆς τότε ἐποχῆς ἢ κατὰ Χριστόν. Ἐν τούτοις ἡ εὐσέβεια τοῦ λαοῦ ἔττησεν ἱκανῶς τὴν ὁρμὴν τῆς ἀσεβείας.

Ἐν Γαλλίᾳ δὲ, ὅπου ὁ Θεῖσμός ὀλίγων φιλοσόφων τῆς Ἀγγλίας εὔρε γῆν ἀγαθὴν, προπαρασκευασθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς μάλιστα Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', προέβη ἡ ἀσέβεια μέχρι καθολικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ παντὸς καθεστῶτος καὶ κατὰ πρῶτον λόγον κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Πολλοὶ ναοὶ κατηδαφίσθησαν ἢ ἀφιερώθησαν εἰς τὸν ἀποθεωθέντα ὀρθὸν λόγον. Γυναικες ἀμαρτωλοὶ ἐφέροντο ἐν πομπῇ ὡς ἱέρειαι, καταπατοῦσαι ἀγίας εἰκόνας καὶ τὸν τίμιον σταυρόν. Ἐωρτάζοντο αἱ ὥραι τοῦ ἐνιαυτοῦ, καὶ ἀντὶ ἁγίων λειψάνων ἦσαν ἡ ταμβακοθήκη τοῦ Ρουσῶ, τὰ τοῦ Βολταίρου ἐνδύματα, τὸ ξίφος τοῦ Μιραμπώ καὶ τὰ τοιαῦτα!

Ἀντὶ τῆς γνησίας ταύτης μορφῆς τοῦ Θεῖσμου ἠθέλησαν οἱ Θεοφιλάνθρωποι λεγόμενοι νὰ εἰσαγάγωσιν εὐπρεπεστέραν λατρείαν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐπινοήσαντες καὶ στολὰς καὶ βαθμοὺς ἱερωσύνης καὶ μυστήρια. Βάπτισμα ἦν αὐτοῖς ἡ παραίνεσις εἰς τοὺς γονεῖς. Ἐπὶ τοῦ Βήματος ἦν κένιστρον ἀνθέων ἐπὶ τῶν τοίχων ἠθικαὶ ἐπιγραφαί, καὶ τοιαῦτα τινὰ ἄλλα ἐπενοήθησαν. Ἀλλὰ μόλις ἰδὼν ὁ περιεργείας χάριν συβρέυσας λαὸς εἰς τὰς δέκα ἐνοριακάς Ἐκκλησίας ἐν Παρισίοις, δὲν ἐπανήλθε πλέον, καὶ οὕτω κατέστη εὐκόλον τῷ Ναπολέοντι νὰ ἀναστήσῃ πάλιν τὴν Χριστιανικὴν λατρείαν καὶ θρησκείαν καθόλου.

Ἐν τούτοις καὶ λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ, καὶ αὐτὸς ὁ Πάπας, κατενόησαν ἥδη πρὸ πολλοῦ ὅτι οὔτε αἱ πολλαὶ λιτανεῖαι καὶ εορταί, οὔτε αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις (ἁρμόδια ἔως εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ μέσου αἰῶνος), οὔτε τὰ τούτοις ὅμοια ἁρμόζουσιν εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν τῆς παρούσης ἐποχῆς, ὅτε ἀπαιτεῖται

στερεωτέρα καὶ πνευματικωτέρα τροφή καὶ σεμναὶ καὶ θεοπρεπεῖς τελεταί. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ κήρυγμα προσπαθοῦσι νὰ ἀναστήσωσι καὶ εἰς τὴν ἐγχώριον γλῶσσαν ἐκάστου ἔθνους πολὺ μέρος τῆς Λειτουργίας ἀπέδωσαν. Ἄλλ' οὐχ ἤτιον διὰ τούτου εἰσάγεται διχοτομία, καὶ ἄλλα μὲν λέγει ὁ ἱερεὺς, ἄλλα δὲ προσεύχονται οἱ λαϊκοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

§ 7. Τινὰ περὶ τοῦ Ναοῦ καθόλου.

Ὅπως παρ' ἅσας τοῖς λαοῖς ἀνέκαθεν ἦν καθιερωμένος τόπος τις πρὸς λατρείαν τοῦ θεοῦ, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἡ λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἐτελεῖτο ἐν ὠρισμένῳ τόπῳ, ὅστις ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν Ἑκκλησία, εἴτα δὲ καὶ Ναὸς καὶ ἄλλως. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐχρησίμευον ὡς ἐκκλησία (ἦτοι τόποι πρὸς σύναξιν τῆς Ἑκκλησίας τοῦ Χριστοῦ) οἱ οἶκοι καὶ ἐν μέρει, πρὸς τὸ κήρυγμα ἰδίως καὶ τὴν κοινὴν προσευχὴν, αἱ Συναγωγαὶ καὶ ὁ Ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ἐν καιρῷ δὲ τῶν διωγμῶν πᾶς τόπος μετεβάλλετο εἰς ναὸν τοῦ Κυρίου μάλιστα δὲ αἱ ἔρημοι καὶ αἱ ὄπαι τῆς γῆς (Κατακόμβαι κτλ.), πλοῖα, καὶ εἴ τι τοιοῦτο. Περὶ τὰ τέλη δὲ τῆς δευτέρας Ἑκατονταετηρίδος ἀνεγείρονται ἡδὴ Ἑκκλησίαι, καὶ μεγαλοπρεπεῖς μάλιστα κατὰ τὴν Γ'. Ἑκατονταετηρίδα, αἵτινες πᾶσαι ἰσως κατηδαρίσθησαν ἐπὶ τοῦ τελευταίου καὶ σκληροτάτου διωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὅστις διέταξε, κατ' Εὐσεβίον, «τὰς Ἑκκλησίας εἰς ἑδάφος φέρειν». Διὰ τοῦτο καὶ ὀλίγιστα γινώσκουμεν περὶ τῆς διακοσμήσεως αὐτῶν. Οὐχ ἤτιον ὁμως τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι τὰ κυριώτατα καὶ σχέσιν ἔχοντα ἅμετον πρὸς τὴν θείαν Λειτουργίαν διεσώθησαν ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα Ἑκκλησίαις, περὶ ὧν πλείω γινώσκουμεν.

Ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ἀρχεται κυρίως ἡ ἀνέγερσις ναῶν καὶ ἡ κατὰ μικρὸν μέρωσις τοῦ ἰδιαίτερου τύπου τῆς Χρι-

στιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ κατ' ἀρχάς μὲν παραδέχονται οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες τὸν προχειρότερον ἀλλ' ἐπιτηδαιότερον τύπον τῆς Βασιλικῆς, εἰσαγαγόντες μόνον τὰ πρὸς τὴν θεϊαν λειτουργίαν ἀναγκαιότατα, ἥτοι ἁγίαν Τράπεζαν καὶ τὸ Σύνθρονον, ἁγιογραφίας καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐπειτα ὁμοως μετασχηματίζεται ἡ Βασιλικὴ εἰς τοὺς τύπους τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα τῆς Ῥωμανικῆς καὶ Γοθικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας εὐρύνεται τὸ μεταξὺ τῶν στοῶν καὶ τῆς Κόγχης κενὸν τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς, ὅπερ ἦν μικρόν τότε καὶ ἐπέχεε τὸν τόπον τοῦ μετὰ ταῦτα ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐπιστεγγάζεται διὰ θόλων. Μετὰ ταῦτα ἐπιτείνεται καὶ εὐρύνεται τὸ κενὸν τοῦτο καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν στοῶν (ὅπερ ἦν τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς) καὶ οὕτω λαμβάνει τὸ οἰκοδόμημα σχῆμα Σταυροῦ, καὶ οὕτω μετὰ τῶν θόλων (καθ' ὁμοίωσιν τῶν οὐρανίων ἀψίδων) λαμβάνει ἡ Ἐκκλησία ὅλως χριστιανικὴν μορφήν. Διὰ δὲ τῆς ἁγιογραφίας, τῆς καλυπτούσης τὰ τείχη, παρίσταται ἡ ἐνότης τῆς ἐν Οὐρανοῖς μετὰ τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας.

Πᾶσα ἡ μετὰ ταῦτα πρόοδος ἔντε τῇ Ῥωμανικῇ καὶ τῇ Γοθικῇ καὶ νεωτέρᾳ Ἀρχιτεκτονικῇ κυρίως συνίσταται εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ οἰκονομίαν τῶν μερῶν καὶ τοῦ μεγάλου ὄγκου καὶ ὕψους, ἅπερ περιζήτητα ἦσαν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα. Μόνον δὲ ἡ προσθήκη τῶν κωδωνοστασίων προσέθηκε καὶ ἐξωτερικὴν μεγαλοπρέπειαν.

α) Ὀνομασίαι τοῦ ναοῦ.

Ἀνέκαθεν καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκαλεῖτο ὁ ναὸς

1) Ἐκκλησία. Πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὁ τόπος τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν ἐκαλεῖτο Ἐκκλησία. Βέβαιον ὁμοως ὅτι εὐθὺς μετὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἡ ὀνομασία αὕτη ἦν ἡ κοινότης καὶ εὐχρηστοτάτη, καθ' ὅσον μάλιστα ἐφευγον τὴν ὀνομασίαν τοῦ ναοῦ, ὡς ἐθνικὴν. Καὶ μετὰ ταῦτα δὲ, κυρίως ναὸς ἐκαλεῖτο τὸ μέσον μέρος τῆς Ἐκκλησίας τὸ μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Νάρθηκος. Ἐκλήθη δὲ οὕτω πιθανῶς, διότι παρεβαλλετο ἡ Ἐκκλησία τὸ πάλαι πρὸς ναῦν, ὡς ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν δὲλ. (2, 57).

2) Οἶκος Θεοῦ, οἶκος Ἐκκλησίας (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 7, 30. 8, 13), Domus Dei, Domus Ecclesiae, Domus divina. Ἐκ τοῦ Domus ἐκλήθησαν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα Dom ἰδίως οἱ μεγάλοι ναοὶ καὶ μάλιστα οἱ καθεδρικοὶ καὶ εἰς τὴν ἀγίαν Τριάδα ἀφιερωμένοι. Domus divina δὲ ἐκαλεῖτο καὶ τὸ Παλάτιον παρ' Ἑθνικοῖς.

3) Κυριακόν. Ἡ ὀνομασία αὕτη ἦν εὐχρηστος ἀπὸ τῆς Δ. Ἑκατοντ. παρ' Ἑλλήσιν ἰδίως (ὄρα τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου καν. 15. Νεοκαισαρ. 5, Λαοδικ. 28, Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 9, 10). Διὰ τοῦτο καὶ οἱ Γέτθοι καὶ οἱ Σλάβοι, οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰδόντες τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, οὕτως ἀπεκάλεσαν τὴν Ἐκκλησίαν καθόλου (Kirche, Τσέρκωβ).

4) Μαρτύριον. Οὕτως ἐκλήθη ἡ ἐν Ἱερουσαλὴμ Ἐκκλησία ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κτισθεῖσα (Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνσ. 4, 40). Ἀποστολεῖον. Οὕτως ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Εὐσεβ. αὐτόθι 4, 58. 71 καὶ Σωζόμεν. 8, 17. 9, 10). Προφητεῖον (Πρακτ. τῆς ἐπὶ Μηνᾶ Πατριάρχου ἐν Κωνσταντ. Συνόδου). Μιχαήλιον. Κατὰ Σωζόμενον (2, 3) οὕτως ἐκλήθη ὁ ἐν Σωσθενίῳ οὐ μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἐγερθεὶς ναός. Οὕτω δὲ καθιερώθη ἡ ἐξ ὀνόματος τῶν ἁγίων ἐπὶ κλήσεις τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἐπλήθησαν καὶ τίτλοι ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς, καὶ Τρόπαια (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 25) ἀπὸ τοῦ σημείου ἴσως τοῦ τιμίου Σταυροῦ (πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν βίῳ Κωνστ. 1, 28. 31. 32). Ἀνάκτορον δὲ ἐκλήθη ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησία, ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντ. ἐγερθεῖσα καὶ αὕτη (Εὐσεβ. Ἐγκωμ. Κωνστ. 9), καὶ ἴσως οὕτως ἐκαλοῦντο αἱ ὑπὸ Αὐτοκρατόρων ἐγειρόμεναι Ἐκκλησίαι.

5) Προσευχαὶ ἀπλῶς καὶ εὐκτήρια οἶκοι καὶ προσευκτήρια ἐκαλοῦντο πάλαι μὲν αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 10, 3. Σωζομ. 2, 5). Μετὰ ταῦτα δὲ ἐκαλοῦντο οὕτω τὰ παρεκλήσια καὶ οἱ ἀπλοῖ Οἶκοι προσευχῆς. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ Oratoria. Σκηναὶ δὲ ἐκαλοῦντο αἱ κινηταὶ Ἐκκλησίαι τῶν Στρατοπέδων (Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνστ. 4, 56).

Νῆσος· παρὰ Κυρίλλῳ Ἀλεξανδρείας (εἰς Ἡσαΐαν 24), Co-

Iumba, Casa· εἶναι ἄδηλον πόθεν οὕτως ὠνομάσθησαν αἱ Ἐκκλησίαι.

Conventicula δὲ ἐκαλοῦντο αἱ συναγωγαὶ τῶν αἵρετικῶν, κατ' ἀντίθεσιν τοῦ Σύνοδοι, concilia (Σαμπώρ).

6) Basilica. Οὕτως ἐκλήθησαν ἀπὸ τῆς Δ'. Ἐκατονταετηρίδος αἱ ἐν Ῥώμῃ μάλιστα Ἐκκλησίαι ἀπὸ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχήματος. Μετὰ δὲ ταῦτα (6 καὶ 7 Ἐκατ.) ἐκαλοῦντο οὕτως ἐν Γαλλίᾳ αἱ τῶν Μοναστηρίων Ἐκκλησίαι κατὰ τὸν Mabillon (Opp. posth. t. II, p. 355), ἐνῶ αἱ λοιπαὶ ἐκαλοῦντο ἀπλῶς Ἐκκλησίαι.

7) Διηροῦντο αἱ Ἐκκλησίαι εἰς μητέρας καὶ θυγατέρας, εἴτε Μητροπόλεις καὶ παροικίας· Matrices, filiales, Cathedrales, Diocoesanae, Parochiales.

Παρὰ Νεστοριανοῖς καὶ Ἰακωβίταις Καθολικαὶ ἐκαλοῦντο αἱ Πατριαρχικαὶ Ἐκκλησίαι. Ἀντίστοιχον τούτου παρ' ἡμῖν τὸ Καθολικόν, ἥτοι ὁ κυριώτερος ναὸς Μονῆς τινος, ἢ τὸ κυριώτερον μέρος τοῦ Ναοῦ. Σαμπώρ παρὰ Σλάβοις καλεῖται ὁ μέγας ναός.

6) Περὶ τοῦ σχήματος τοῦ Ναοῦ.

Ἄν καὶ ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ πανταχοῦ, ὅπου ἦσαν οἱ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοί, ἐν τε τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος καὶ ταῖς Συναγωγαῖς ἐκηρύττετο ὁ λόγος ὁ τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τὸ Εὐαγγέλιον καθόλου τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἐτελεῖτο οὕτω τὸ πρῶτον μέρος τῆς θείας Λειτουργίας (ἡ λειτουργία τῶν Κατηγουμένων)· ἀλλ' οὐχ ἦττον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ δεῖπνος ὁ μυστικὸς (λειτουργία τῶν πιστῶν) ἐτελεῖτο ἐν ταῖς κατ' οἶκον Ἐκκλησίαις κατὰ μίμησιν τοῦ ὑπερέφου ἐκείνου τόπου, ἐνθα κατὰ πρῶτον ἐτέλεσεν ὁ Σωτὴρ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον.

Ἄν καὶ ἐν παντὶ τόπῳ λατρεύουσι τῷ Θεῷ ἐν πνεύματι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταί, καὶ διὰ τοῦτο πᾶς οἶκος καὶ πᾶς τόπος ἐν καιρῷ διωγμῶν εἰς οἶκον Θεοῦ μετεβάλλοντο ἀνέκαθεν, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην χρῆσιν παρὰ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἐ-

χρησίμευον. Τοῦτο καταφαίνεται ἀριδῆλως ἐκ τῶν τοῦ Ἀποστόλου (Α΄ Κορινθ. 11, 22) «μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν; ἢ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καταφρονεῖτε καὶ κατασιγχύνετε τοὺς μὴ ἔχοντας;» Αἱ κατ' οἶκον δὲ αὐταὶ Ἐκκλησίαι ἐχρησίμευον μᾶλλον πρὸς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, τὸ δὲ κήρυγμα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐτελοῦντο, ὅπου ἦν δυνατόν. Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι μετεβλήθησαν εἰς εὐρυχώρους Ἐκκλησίας καὶ ἀνεφάνησαν οἱ κυρίως ναοὶ, τότε καὶ περιελήφθη ἅπαντα ἡ Λειτουργία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

1) Ναοὶ ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν. Ἦδη περὶ τὰ τέλη τῆς Β΄ Ἐκατονταετηρίδος διὰ τὸν κοπάσαντα σχεδὸν διωγμὸν ἀπὸ Μάρκου Αὐρηλίου μέχρι Δεκίου ἐγείρονται Ἐκκλησίαι ἐν Ἐδέσῃ (Assemani Bibl. orient. τόμ. Α΄ σελ. 388) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, ὅπου ἦν δυνατόν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς (de corona militis c. 3. de idol. 7. de pudicitia 4. καὶ adv. Valentinianos 3, ὅπου καὶ λέγεται ὅτι ἦσαν ἐστραμμέναι πρὸς ἀνατολὰς). Ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεύρου (τῷ 230) ὠκοδομήθη ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία, δι' ἣν ἡγανάκτουν οἱ Ἑθνικοί, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Αἴλιος Λαμπρίδιος (vita Alex. Sev. c. 49), καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ πρὸ τοῦ Δεκίου. Μετὰ δὲ τοῦτον ἀπὸ Γαλλιανοῦ (τῷ 259), τοῦ κηρύξαντος ἀνεκτὴν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, μέχρι τέλους τῆς τρίτης Ἐκατονταετηρίδος πλείσται καὶ μέγισται Ἐκκλησίαι κατ' Εὐσέβιον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 8, 1) ὠκοδομήθησαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν πάσας διέταξεν ὁ Διοκλητιανὸς (τῷ 303) εἰς ἑδάρος φέρειν, γενομένης ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ μεγίστου καὶ περικαλλεστάτου ναοῦ τοῦ ἐν Νικομηδείᾳ, ὅπου διέτριβεν ὁ Διοκλητιανός.

Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (2, 57) ἔπρεπε νὰ ᾔναι αἱ Ἐκκλησίαι ἐπιμήκεις, κατ' ἀνατολὰς τετραμμέναι, καὶ ἔχωσι σχῆμα νηός. Ἐν τῷ μέσῳ ἦν ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὰ παστοφόρια, ὅπου ἴσταντο ἢ ἐκάθηντο (ἐπὶ ἀναγνωσμάτων καὶ τοῦ κηρύγματος) οἱ πιστοί, κεχωρισμένως οἱ ἄνδρες τῶν γυναικῶν. Τὰ παιδία προσελάμβανον παρ' ἑαυτοῖς οἱ πατέρες καὶ μητέρες. Οἱ νέοι ἴσταντο κατ' ἰδίαν, αἱ δὲ νέαι παρθέναι

ὁπισθεν τῶν γυναικῶν, ἂν μὴ ᾦν ἴδιος τόπος· προηγοῦντο δὲ τῶν γυναικῶν αἱ πρεσβύτεδες καὶ χῆραι καὶ παρθένοι. Ἀφ' ὑψηλοῦ δὲ καὶ μέσος ἀνεγίνωσκεν ὁ ἀναγνώστης. Ἀναγινωσκόμενου δὲ τοῦ Εὐαγγελίου, ἴσταντο πάντες ὄρθιοι. Οἱ πυλῶροί καὶ τινες τῶν διακόνων ἐπετήρουν καὶ διεκόσμουσαν τὰ τῆς εὐταξίας· ἔπρεπε δὲ νὰ στρέφονται κατὰ ἀνατολὰς οἱ προσευχόμενοι, ἵνα ἀναμιμνήσκωνται τοῦ κατὰ ἀνατολὰς Παραδείσου, ὅθεν ἐξεβλήθη ὁ ἄνθρωπος.

Καὶ ταῦτα μὲν, ὅσα δυνάμεθα καθολικώτερον νὰ γινώσκωμεν περὶ τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι ναοὶ ἄνευ ἐσωτερικῶν στοῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχωσι, καὶ ἐπειδὴ τὸ σχῆμα τῆς Βασιλικῆς ᾗν τὸ ἐπικρατέστερον εὐθὺς μετὰ ταῦτα, ὅτε ἀνηγέρθησαν ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου οἱ πρότερον κατεδαφισθέντες ναοί, διὰ ταῦτα εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τοιοῦτο ἦτο καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμα τῶν μεγάλων ναῶν τῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ κατεδαφισθέντων.

Ἐπειδὴ δὲ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Ἀρχιερέως, τοῦ εἰσελθόντος εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος, ἤρθη τὸ μεσότοιχον τοῦ θραυμοῦ τὸ χωρίζον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄνθρωπον, ἐντὸς τοῦ ναοῦ πλέον ἐτέλουν τὰ μυστήρια οἱ πιστοί, καὶ οὕτω μᾶλλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀρμόζουσα ἔπρεπε νὰ ᾦναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ.

Ἐπρεπε δὲ καὶ ἐπὶ τῶν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου χρόνων τρία νὰ ᾦναι τὰ κυριώτατα μέρη τοῦ ναοῦ, τὸ τοῦ Πρεσβυτερίου (ἱερὸν Βῆμα), τὸ τῶν πιστῶν καὶ τῶν Κατηχουμένων.

2) Βασιλική. Οὕτως ἐκαλοῦντο παρὰ Ῥωμαίοις μεγάλαι ἐπιμήκεις καὶ εὐρύταται οἰκοδομαί, ἐν αἷς πολλαὶ στοαὶ ὑπεβάσταν ζον τὴν στέγην, ἥτις ᾦν ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλότερα. Ἐν μιᾷ τῶν πλευρῶν ᾦν κόγχη καὶ βῆμα πρὸ αὐτῆς, ἀφ' οὗ διέλυε τὰς διαφορὰς ὁ δικαστὴς τῶν προστερχομένων ἐκ τῶν διαφόρων στοῶν, ἐν αἷς συνήθως ᾦν ἀγορὰ καὶ ἐμπορία. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις βασιλικῆς στοᾶς ἔλαβε τὴν προσωνομίαν τὸ Ῥωμαϊκὸν τοῦτο οἰκοδόμημα. Ἦν δ' ἐπιστεγασμένον ξυλινῇ ὁροσῇ.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοῦτο σχῆμα μετὰ μικρῶν ἴσως μεταβολῶν

ἐχρησίμευσαν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα ὡς τὸ κυριώτατον διὰ τοὺς μεγάλους ναοὺς. Οὕτως ὠκοδομήθησαν οἱ πλείστοι ναοὶ ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχού. Περιγραφή δὲ τοῦ σχήματος αὐτῶν ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ παρ' Εὐσεβίου (Ἐκκλ. Ἰστ. 10, 4). Τὸ σχῆμα δὲ τοῦτο κυρίως προήχθη μετὰ ταῦτα. Καὶ αἱ πλείστοι δὲ τῶν ἐνοριακῶν Ἐκκλησιῶν ἄχρι τοῦδε κατὰ τὸν τύπον τοῦτον οἰκοδομοῦνται· μόνη διαφορὰ εἶναι, ὅτι λείπουσιν αἱ στοαί. Μνημεῖα περισσώζόμενα τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Παύλου ἐν Ῥώμῃ (ἐπισκευασθεὶς τῷ 1823), ὁ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ὁ τῆς Βηθλεέμ. Τοιοῦτο σχῆμα εἶχε καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, περὶ οὗ μάλιστα λέγεται ὅτι εἶχε κενὸν χώρον μεταξὺ τῆς κόγχης καὶ τῶν στοῶν. Τὸν κενὸν τοῦτον χώρον, τὴν ἀπαρχὴν τοῦ σχήματος τοῦ Σταυροῦ, εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἰδρυθείς. Εἰς τὸν κενὸν δὲ χώρον τοῦτον εἰσῆγεν ἐκ τῆς μεσαίας στοᾶς, τῆς καὶ εὐρυχωτέρας, μεγάλη ἀψὶς, ἣτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν μετὰ ταῦτα ὠραίαν καὶ βασιλικὴν Πύλην. Ἦσαν δὲ ὡς καὶ ἐν ταῖς προηγουμέναις Ἐκατονταετηρίσιν αἱ πλείστοι τῶν Ἐκκλησιῶν τετραμμέναι πρὸς ἀνατολὰς. Πολλοὶ δὲ Βασιλικάι εἶχον πέντε κλίτη μετὰ τοῦ μέσου τοῦ μείζονος, ὅπερ καὶ σκάφος καὶ ναὸς ἐκαλεῖτο. Τὰ πλάγια δὲ κλίτη ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶχον καὶ ὑπερῶα διὰ τὰς γυναῖκας.

Ἐν τούτοις ὑπῆρχον καὶ ἄλλα σχήματα ἀρχιτεκτονικὰ ἐν χρήσει, οἷον τὸ Ὀκτάγωνον ἐν Ἀντιοχείᾳ (ἐν εἵδει ἀστέρους) καὶ τὸ στρογγύλον ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ. Ἀλλὰ ταῦτα τὰ σχήματα ἦσαν μετὰ ταῦτα ἐν χρήσει ἐπὶ Βαπτιστηρίων (ιδίως ἐν τῇ Δύσει, ὅπου καὶ χωριστὰ αὐτὰ ὠκοδομοῦντο) καὶ Κοιμητηρίων. Ἐπειδὴ δὲ καὶ πολλοὶ ναοὶ Ἑθνικῶν μετεβλήθησαν κατὰ τὴν 4 Ἐκατοντ. εἰς Χριστιανικοὺς, ἔπεται ὅτι ἐτηρέθη καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἦν συνήθως ἐπίμηκες τὸ ἐντὸς σχῆμα τῶν Ἑλλ. Ναῶν, εὐκόλως ἠδύναντο νὰ μεταβληθῶσιν εἰς Βασιλικάς. Τοιοῦτό τι συνέβη καὶ ἐν τῷ Παρθενῶνι ἐνταῦθα.

Πρὸς δὲ τούτοις δὲν ἦσαν καὶ πᾶσαι ἀνεξαιρέτως αἱ Ἐκκλησίαι τετραμμέναι πρὸς Ἀνατολὰς· διότι ἡ μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησία κατὰ Σωκράτην (Ἐκκλ. Ἱστορ. 5, 22) εἶχεν ἀντίστροφον θέσιν· «Ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἡ Ἐκκλησία ἀντίστροφον ἔχει τὴν θέσιν· οὐ γὰρ πρὸς Ἀνατολὰς τὸ θυσιαστήριον, ἀλλὰ πρὸς Δύσιν ὁρᾷ.» Κατὰ δὲ Παυλῖνον (ep. XII.) ἦσαν κατ' ἐξάρεσιν Ἐκκλησίαι, αἵτινες ἐβλεπον πρὸς ἄλλην Ἐκκλησίαν, ἵσως διότι αὕτη ἦν ἡ Μητρόπολις. *Prospectus Basilicae non, ut usitatior mos est, orientem spectat, sed ad Domini mei beati Felicis Basilicam pertinet, memoriam ejus adspiciens.* Ἐκ τῶν ἐξαίρέσεων τούτων φαίνεται τίς ἦν ὁ κανὼν.

3) Ἀγία Σοφία (τῷ 532—7) καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική. Ἐμπρησθέντος τοῦ ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἰδρυθέντος ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν σχήματι Βασιλικῆς, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐφιλοτιμήθη νὰ ἀνεγείρῃ αὐτὸν μεγαλοπρεπέστερον τοῦ Σολομῶντος. Πρὸς τοῦτο δὲ διέταξε νὰ συλλέξωσιν ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ τῶν νήτων πλεῖστα ὅσα κειμήλια τῆς ἀρχαίας τέχνης, καὶ ἀνέθετο τὸ ἔργον εἰς τοὺς δύο ἀρχιτέκτονας Ἀνθέμιον καὶ Ἰσιδώρον, οἵτινες ἐπέβησαν αὐτὸ ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου (5 ἔτων) καὶ μετὰ μεγαλοφυοῦς ἐπινοίας. Ἵνα φύγῃ τὸν κίνδυνον τοῦ ἐμπρησμοῦ, μετεχειρίσθησαν ἀντὶ στέγης ξυλίνης τὸν θόλον, ὅστις ἦν ἐν χρήσει ἐπὶ μικρῶν οἰκοδομῶν. Μετὰ μεγίστης τέλει καὶ δεξιότητος περιέλαβον τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ναοῦ ὑπὸ ἑνὶ μέγιστον ἐπιμήκην θόλον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῦ ἐπέθεντο Τροῦλλον (1). Οὕτω δὲ παρέστησαν τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν, ἣν ἐτι μᾶλλον κατέστησαν καταραγῇ ἐπὶ τῶν διαφορῶν θόλων διὰ τῶν χρυσῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων, αἵτινες περιεστοίχιζον τὸν ἐν τῷ Τροῦλλῳ Παντοκράτορα. Ἀντὶ σειρᾶς κιόνων διάφορα ἐρείσματα, πεσσοί, ἥ πινσοί (καὶ πισοί) καλούμενα, ὑπεβάσταζον τοὺς θόλους. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν κάτῳθεν καὶ ἐπὶ τῶν Ὑπερώων παρεμβλήθησαν οἱ διά-

(1) Οὗτος καταπεσὼν μετὰ 20 ἔτη καὶ ἀνεγερθεὶς στερεώτερος καὶ ὀλίγῳ ὑψηλότερος ἔχει διάμετρον 106 ποδῶν καὶ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐδάφους 177 ποδῶν.

φοροι κίονες τῶν Ἑλληνικῶν ναῶν. Τὰ δύο δὲ πλάγια κλίτη ἦσαν στενὰ καὶ μᾶλλον ἐχρησίμευον ὥς θεωρεῖα ἢ ὥς παρεκκλήσια, ὅπως τοῦτο μετὰ ταῦτα συνέβη. Ὡς τε τὸ κύριον μέρος τοῦ ναοῦ ἦν τὸ μέσον, ὅπερ ἦν ὅλον ἀνοικτὸν ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος μέχρι τῆς Κόγχης καὶ ὑπὸ ἓνα θόλον κύριον, ποικιλλόμενον διὰ μικρῶν θολίσκων ἐπὶ τῶν διαφόρων ἐρείσματων. Οἱ τοῖχοι ἦσαν κεκοσμημένοι διὰ ποικιλοχρῶν μαρμάρων.

Πρὸ τοῦ ναοῦ ὁ Νάρθηξ καὶ ὁ εὐρυχωρότατος Πρόναος μετὰ πολλῶν στοῶν διετήρησαν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀρχαίας Βασιλικῆς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, καὶ ἐχρησίμευον διὰ τοὺς Κατηχομένους καὶ τὰς κοινὰς προσευχάς, ἐξ οὗ καὶ τὰ ὑπερῶα μετὰ ταῦτα τοῦ γυναικωνίτου Κατηχομενεῖα ἐπεκλήθησαν.

Ἀπανα ἡ λαμπρότης τοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Σοφίας ἦν ἐσωτερική. Ἐξωτερικῶς παριστᾷ ἀπλοῦν τινὰ ὄγκον ἐν εἰδῇ γηλόφου.

Μετὰ ταῦτα τροποποιεῖται ὁ ναὸς τῆς ἀγίας Σοφίας, σχηματισθέντος τοῦ ἐντὸς χώρου τῆς Ἐκκλησίας εἰς σταυρὸν ἰσομεγέθη ὑπὸ τὸν θόλον, ὅστις βαίνει ἤδη ἐπὶ κυλίνδρου διασχιζομένου διὰ θυρίδων ὀρθίων ἀντὶ τῶν πλαγίων τῆς ἀγίας Σοφίας. Ἐπὶ ἐκάστου δὲ κέρατος τοῦ σταυροῦ ἐπιτίθεται ἀνὰ εἷς θόλος μικρότερος τοῦ μέσου. Καὶ οὕτω καλλύνεται καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα διὰ πέντε τρούλλων ἢ τριῶν, καὶ ἐσωτερικῶς παρίσταται τὸ σημεῖον τῆς νίκης καὶ τὸ ὄπλον τῆς ἐκπολιορκήσεως τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀντὶ δὲ τῶν παρακειμένων τῇ μεγάλῃ κόγχῃ μικρῶν κογχῶν (κυκλίων ἔνθα οἱ χοροὶ ἐν ἄλλαις Ἐκκλ.) πλαγίως καὶ λοξῶς, σχηματίζονται ἄλλαι κόγχαι ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου καὶ νοτίου κέρατος τοῦ σταυροῦ, καὶ οὕτω καταρτίζεται ἡ τρισυπόστατος Ἐκκλησία, ὑπομιμνήσκουσα τὴν εἰς τὴν ἀγίαν Τριάδα πίστιν τῶν χριστιανῶν. Οὕτω λοιπὸν ὁ εἷς ναὸς καταρτίζεται ἐκ τριῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τριῶν ἁγίων Τραπεζῶν, ἵνα καὶ τρεῖς Λειτουργίαι τελῶνται.

Τῆς προόδου ταύτης τῆς χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἥτις κατ' ἐξοχὴν Βυζαντινὴ καλεῖται, ἀρχαιότατον μνημεῖον εἶναι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὴν 9 ἑκατονταετηρίδα. Ἀπομιμήσεις δ' ἐν Ἱταλίᾳ ἀρχονται ἀπὸ τῆς 6 ἑκατ

ἐν Ῥαβέννῃ. Ἰδίως δὲ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετία εἶναι ἀξιοσημείωτος, ὁ τῷ 1071 ἀποπερατωθεὶς καὶ κατόπιν πολυλάχως κοσμηθεὶς. Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον ἀπεδείχθη κατὰ πόσον δύναται νὰ προαχθῇ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ λαμπρότης τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, προσλαμβάνουσας διάφορα κοσμήματα τῶν μετὰ ταῦτα Ἀρχιτεκτονικῶν. Ἐν αὐτῷ παρίσταται, ἐν ἄλλῳ εἶδει, ἡ χάρις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ ναοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς συμμετρίας.

4) *Ῥωμανικὴ καὶ Γοτθικὴ Ἀρχιτεκτονική.* Μετὰ τὴν μὀρ-
φωσιν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἀναφαίνεται ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Γερμανίᾳ (ὅπου καὶ ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἐπεκράτησεν) ἀπὸ τῆς 10 ἑκατονταετηρίδος καὶ μάλιστα κατὰ τὰς ἐπομένας ἡ τροποποιήσις τῆς Βασιλικῆς ὑπὸ ἐπῆρειαν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βίου (διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς Ῥώμης) διὸ καὶ Ῥωμανικὴ ἐπεκλήθη καὶ ἡ Ἀρχιτεκτονική.

Ἡ συγκέντρωσις τῶν λαῶν καὶ τὸ νεφελῶδες τοῦ κλίματος ἀπῆλθον μέγεθος καὶ ὕψος, οἱ ἐμπρησμοὶ θόλους, τὸ δὲ μέγεθος ποικιλίαν κοσμημάτων. Κατ' ἀρχὰς μὲν τροποποιοῦνται τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τοῦ ναοῦ, εὐρυνθέντος τοῦ πρὸς τὴν κόγχην μέρους (ὅπερ χορὸς ἤδη καλεῖται) καὶ ἐπιτεθέντος τρουλλοῦ, πρὸς δυσμὰς δὲ ἀφαιρεθέντος τοῦ Νάρθηκος καὶ τοῦ Προνάου καθέλου καὶ προστεθέντων δύο μεγάλων Πύργων στρογγύλων κατ' ἀρχάς. Ἐκλήθη δὲ ὁ μικρὸς πρόναος παράδεισος ἀπὸ τοῦ ἄλλοτε ἐν αὐτῷ εἰκονιζομένου παραδείσου. Κατόπιν δὲ διὰ σταυροβολίων ἐπὶ τετραγωνικοῦ χώρου, σχηματιζομένου δι' ὑψηλῶν πεσσῶν, ἐπιτεγάζεται τὸ ὅλον. Οὕτω δὲ σχηματίζεται τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἰς ἐπιμήκη σταυρὸν, καὶ ἀντὶ στοῶν ἐκ κιόνων εἰσάγονται αἱ τῶν κτιστῶν πεσσῶν. Κυριώτατα μνημεῖα τῆς τοιαύτης Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι οἱ ναοὶ ἐν Μογουντία, ἐν Σπείρῃ (ὅπου ἐθάπτοντο οἱ Αὐτοκράτορες) καὶ ἐν Λιμβούργῳ.

Ὁ εἰς δὲξὺ λήγων θόλος, ὃς κατὰ μίμησιν ἴσως τῶν Ἀράβων εἰσῆχθη κατ' ἀρχὰς ὡς κόσμημα διὰ τὰς θυρίδας καὶ πύλας μάλιστα, ἐγένετο ἀφορμὴ ἐν Γαλλίᾳ, ὅπως τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἐπὶ τοιούτου συστήματος τροποποιηθῇ καὶ ἀπαλλαχθῇ τῶν δεσμῶν

καὶ διαφανὲς καὶ ἐλαφρὸν ἀναδειχθῇ. Ἡ τάσις πρὸς ἐλευθερίαν κατήντησεν ἤδη εἰς πλήρη αὐθαιρεσίαν μάλιστα ἐν τοῖς κοσμημασι τοῖς ποικιλιωτάτοις ἐξ ἀνθέων καὶ φύλλων καὶ ζώων, τῆς φαντασίας μᾶλλον γεννημάτων. Τὸ τοιοῦτο εἶδος ἐπεκλήθη κατ' ἀρχὰς σκωπτικῶς γοθικόν, ἦτοι βάρβαρον. Ἀλλ' ἀφοῦ, ἀπὸ Παρισίων διαδοθὲν, ἐτελειοποιήθη ἐν Ἀμιένη καὶ ἀλλαχοῦ περὶ τὰ τέλη τῆς 13 ἑκατονταετηρίδος, προσέθη καὶ εἰς Γερμανίαν καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ μετὰ τὸν τοιοῦτον ἀξιοσημείωτοι εἶναι ὁ μέγας ἐν Κολωνίᾳ ναὸς, ὁ ἀπὸ τοῦ 1248 οἰκοδομούμενος καὶ μὴ πω ἀποπερατωθεὶς, καὶ ὁ Καθεδρικός ναὸς ἐν Ἀντβέρπῃ τῶν Κάτω Χωρῶν διὰ τὸ ἀπαράμιλλον ἐσωτερικὸν σχέδιον καὶ τὰ ἐπτά αὐτοῦ κλίτη.

Διὰ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης, ἣτις ἐπεκράτησε νὰ καλεῖται Γοθικὴ, τὸ ὅλον οἰκοδόμημα παριστᾷ σύνδρενδρον σκιαᾶ· διότι τὸ πᾶν φέρουσι βράδινοὶ κίονες, ὥστε δεσμίδες δένδρων (ἤδη καὶ πρότερον διεχαράσσοντο οἱ στύλοι), αἵτινες ἀντὶ κιονοκράνων περιδένονται διὰ κλάδου καὶ διασταυροῦνται, ἵνα ὑποβαστάζωσιν ἱσαυτῇ ἐλαφρότατα καὶ ποικίλα σταυροθόλια. Παμμέγιστα δὲ θυρίδες καταλαμβάνουσι τὸν τόπον τῶν τοίχων. Αἱ θυρίδες δ' αὖται πολλάκις φέρουσιν ἐπὶ τῶν ὕψων λαμπρὰς εἰκόνας ἀγίων. Ἐξωθεν δὲ αἱ ἀντηρίδες καὶ ἡ στέγη, πεποικιλμένοι δι' ἀπείρων διαφανῶν κοσμημάτων, ἄλλην θῆαν ποικιλίας παριστῶσι, καὶ συμπληροῦσιν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ἔξωθεν ποικιλίαν τῆς σκιάδος.

5) Ὁ ἐν Ῥώμῃ ναὸς τοῦ ἀγίου Πέτρου (1506—1667). Ὁ μέγιστος οὗτος ναὸς τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἶναι τὸ κάλλιστον προῖον τῆς ἀναγεννήσεως τῆς τέχνης, ἣτις συνεκεντρώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Παπῶν. Ἐν Ἰταλίᾳ, καὶ μάλιστα τῇ μεσαίᾳ καὶ μεσημβρινῇ, αἱ παραδόσεις τῆς ἀρχαιότητος οὐδέποτε ἐξέλιπον, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν φώτων καθόλου, ὅτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαίου βίου τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, ἔπρεπε κατὰ πρῶτον λόγον ἡ καλλιτεχνία ἢ ἱκανῶς προαχθεῖσα πρότερον νὰ ὠρελθῇ ἐκ τῆς μελέτης ταύτης. Καὶ ὄντως τὰ ἀριστουργήματα τῆς Καλλιτεχνίας καὶ ἐλευθέρας μίμητος τῆς ἀρχαιότητος ἀναρχίνονται κατὰ τὴν 16 ἑκατοντα-

τηρίδα ἐν Ἰταλίᾳ. Ἀριστούργημα δὲ Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου. Τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἤρξατο μὲν ὁ Βραμάντης τῷ 1506 καὶ ἐξηκολούθησεν ὁ Ῥαφαήλ καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ κυρίως ἀνέλαβεν αὐτὸ ὁ μεγαλοφυὴς Μιχαήλ Ἀγγέλους τῷ 1546, ὅστις καὶ ἐσχεδιάσε λεπτομερῶς μὲν τὸν μέγιστον ἐκείνουν καὶ περικαλλίστατον Τροῦλλον (1), ἀκροθιγῶς δὲ καὶ τὸ ὅλον τοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἄλλοι Ἀρχιτέκτονες ἐξέτειναν τὸν ναόν, ἵνα καταστήσωσιν οὕτως, ὥς φαίνεται, τὸν μέγιστον τῶν ναῶν (600 ποδῶν εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν μήκος), καὶ ἔχουσιν οὕτως αἰτῆς κοσμοκρατορίας ἐπιέμενοι Πάπαι τὴν μεγίστην Μητρόπολιν. Ἀλλὰ διὰ τῆς αὐξήσεως ταύτης ἀπώλεσε τὴν ἐξωτερικὴν συμμετρίαν, ἣν διὰ τοῦ ἰσομεγέθους Ἑλληνικοῦ λεγομένου σταυροῦ ἐμελλε νὰ ἔχη κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ μεγάλου Καλλιτέχνου Μιχαήλ Ἀγγέλου. Ἀπὸ τοῦ 1629 ἀνέλαβε τὸ ἔργον ὁ Βερνίνης, ὅστις ἐπέρανε τὸν πρόναον καὶ προσέθηκε καὶ τὴν κολοσσιαίαν καὶ μεγαλοπρεπῆ στοᾶν ἐν σχήματι ἡμικυκλίου, δι' ἧς περιέλαβε τὸ Προαύλιον.

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ὅ,τι ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἠδύνατο νὰ ἐπινοήσῃ ὠφελουμένη ἐκ τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας, κατωρθώθη ἱκανῶς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τελείως. Ἀπατα δὲ ἡ μετὰ ταῦτα Ἀρχιτεκτονικὴ ἡ ἐξέκλινεν εἰς ἀτόπους ἐπινοίας καὶ συγχύσεις καὶ μικρολόγους ποικιλίας, ἡ ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ἐφ' ὅσον τοῦτο δυνατὸν εἰς μεγάλας οἰκοδομὰς.

§ 8. Περὶ τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ.

Τὸ πάλαι διηρεῖτο ὁ ναὸς εἰς τρία κυριώτατα μέρη ἐκ τῆς εἰς τρία διαιρέσεως τοῦ εἰς αὐτὸν συναγομένου πληρώματος τῆς

(1) Ὁ μέγιστος οὗτος Τροῦλλος περιτοιχίζεται ὑπὸ τεσσάρων μικρῶν, ὅπερ προγενεστέρου Ἀρχιτέκτονος προσέθηκε, ἔχει διάμετρον 140 ποδῶν καὶ ὕψος 403. Καὶ ὅμως ὁ ὄγκος οὗτος, ὁ ὁλόκληρον ναὸν ἀπαρτίζων, παρίσταται ἐλαφρὸς καὶ χαριέστατος διὰ τῶν μεγάλων θυρίδων καὶ ἑσῶθεν διπλῶν παραστάδων καὶ τῆς ἐξῶθεν στοᾶς κίωνων καὶ διὰ τῶν ἄλλων κοσμημάτων.

Τὸ πρόσωπον τοῦ ναοῦ διεκοσμήθη κακοζήλως καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου, τοῦ ἐπιζητούντος τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐν τῇ δυνατῇ ἀψείᾳ.

Ἐκκλησίας, εἰς κλῆρον, πιστοὺς καὶ κατηχομένους διαιρουμένου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον μέρος, ὅπου ἴσταντο ἡ ἐκάθηντο ὁ κληρὸς, ἐκαλεῖτο ἱερὸν Βῆμα (Χορός). Τὸ δὲ δεύτερον τῶν πιστῶν ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν ναὸς, τὸ δὲ τρίτον τῶν Κατηχομένων Νάρθηξ καὶ Προναός.

Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε ἐξέλιπον οἱ Κατηχομένοι, ἐξέλιπον καὶ οἱ μετανοοῦντες δημοσίᾳ διὰ τὴν καταργηθεῖσαν δημοσίαν ἐξομολόγησιν (ἴσταντο πολλοὶ τῶν μετανοούντων ἐν τῷ Νάρθηκι ὅπου καὶ οἱ κατηχομένοι), ἐξέλιπε καὶ ὁ Νάρθηξ (τὸ κυριώτατον μέρος τοῦ Προναοῦ), καὶ οὕτως ἡ Ἐκκλησία κατηρτίσθη ἐκ δύο κυριωτάτων μερῶν, καὶ ἡνώθη ἡ Βασιλικὴ πύλη ἡ ἐκ τοῦ Νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν εἰσάγουσα μετὰ τῆς πύλης τῶν Βημοθύρων, καὶ ἀντὶ καταπετάσματος ἐξ ὑφάσματος ἔφραξε τὸ ἱερὸν Βῆμα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ Εἰκονοστάσιον.

Ὡς ἡ εἰς τρία διαίρεσις τῶν τῆς Ἐκκλησίας μελῶν προήλθεν οἰκοθεν ἐκ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἄνευ τινὸς μιμήσεως, οὕτω καὶ ἡ ἀντίστοιχος διαίρεσις τοῦ ναοῦ ἐξ οὐδεμιᾶς μιμήσεως προήλθεν. Οἱ αὐτοὶ λόγοι παράγουσι τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, καὶ παραδείγματα τούτου ἔχομεν πλεῖστα ὅσα ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

α) Ἱερὸν, εἴτε ἅγιον Βῆμα.

Τὸ κυριώτατον τοῦτο τοῦ ναοῦ μέρος ἐκλήθη Βῆμα, διότι ἦν καὶ τὸ ὑψηλότερον, διὰ τοῦτο καὶ παρὰ Λατίνοις altare ἐκαλεῖτο. Ἐκαλεῖτο δὲ καὶ ἅγιον ἅγιον, ἁγίασμα, ἄδυτον καὶ ἄβαντον, Ἱερατεῖον καὶ Πρεσβυτέριον. Ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν μερῶν ἐκαλεῖτο θυσιастήριον, ἁγία Τράπεζα καὶ εἴτι τοιοῦτο. Χορὸς δὲ ἐκλήθη μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Δύσει διὰ τὸν χορὸν τοῦ κλήρου τοῦ περιστοιχίζοντος τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ἄδοντος. Ἐχωρίζετο δὲ τὸ ἱερὸν Βῆμα διὰ δρυφάτων (κιγκλίδων, θώρακος) καὶ παραπετασμάτων (Βήλων), καὶ ἀμφίθυρα εἰσῆγον εἰς αὐτό. Ὑπ' αὐτὸ ἐν τῇ Δύσει ἦταν καὶ αἱ κρύπται, ἥτοι κοιμητήρια.

Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα μόνος ὁ κληρὸς ἠδύνατο νὰ εἰσέρχεται καὶ μένη ἐκεῖ. Κατ' ἐξαίρεσιν δὲ εἰσέρχοντο καὶ οἱ Βασιλεῖς.

Ἄλλ' ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων Ἐπίσκοπος ἔταξεν αὐτοῖς ἄλλον τόπον πρὸ τῶν δρυφάκτων, ὅπερ παρεδέχθη ὁ Μ. Θεοδοσίος ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ἐπεκράτησε καὶ μετὰ ταῦτα, ὡς ἱστορεῖ ὁ Σωζόμενος (7, 25) «Ἔθος ἦν τοὺς βασιλεῖς ἐν τῷ ἱερατικῷ ἐκκλησιάζειν, κατ' ἐξοχὴν τῶν ὀρίων τοῦ λαοῦ κεχωρισμένους. Κολακίας δὲ ἡ ἀταξίας εἶναι τοῦτο συνιδὼν (δηλ. Ἀμβρόσιος) τόπον εἶναι βασιλέως ἐν Ἐκκλησίᾳ τέταχεν, τὸν πρὸ τῶν δρυφάκτων τοῦ ἱερατείου· ὥστε τοῦ μὲν λαοῦ τὸν κρατοῦντα τὴν προεδρίαν ἔχειν, αὐτοῦ δὲ τοὺς ἱερέας προκαθῆσθαι. Ταύτην δὲ τὴν ἀρίστην παράδοσιν ἐπήνεσε Θεοδοσίος ὁ βασιλεὺς, καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἐκράτουν· καὶ ἐξ ἐκείνου νυνὶ φυλαττομένην ὀρώμεν». Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ δικάφαλος αἰτὸς, ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἄχρι τοῦδε πολλαχού παρ' ἡμῖν σωζόμενος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὀμφαλὸν παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ ὑποδεικνύει τὴν ἀρχαίαν θέσιν τοῦ Βασιλέως, ἣν κατέλαβε μετὰ ταῦτα ὁ Ἐπίσκοπος, ἔξω τοῦ Βήματος ἱερουργῶν. Ἐν τούτοις τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἐκοινωνοῦν οἱ Βασιλεῖς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Ἐν τῇ ἀγίᾳ δὲ Σοφίᾳ ἦν χωριστὸν μέρος διὰ τοὺς Βασιλεῖς ἐκ δεξιῶν τοῦ Βήματος καὶ παρ' αὐτῷ, ὀλίγῳ κατωτέρω.

Ἀπῆρτιζον δὲ τὸ ἱερὸν Βῆμα ἡ ἀγία Τράπεζα μετὰ τοῦ Πατραπαιζίου (τῆς Προθέσεως), τὸ Σύνθρονον καὶ τὸ Σκευοφυλάκιον εἴτε Δικονικόν.

1) Ἀγία Τράπεζα. Αὕτη μία οὖσα ἐν ἐκάστῳ ναῷ τὸ πάλαι ἐκαλεῖτο καὶ θυσιαστήριον διὰ τὴν προσφερομένην ἐπ' αὐτῆς ἀναίμακτον θυσίαν πρὸ τῆς θείας κοινωνίας. Ἐκλήθη ἔπειτα καὶ θρόνος τοῦ Θεοῦ, εἴτε κατὰ μίμησιν τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου, εἴτε ἀφοῦ ἦρθη τὸ ὑπὸ τὴν Κόγχην σύνθρονον καὶ ἀντὶ τῆς ἐπὶ τῆς ἀψίδος εἰκόνης τοῦ Παντοκράτορος ἐπετέθη διηνεκῶς ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἢ ἄλλη, τὸ Εὐαγγέλιον. Διὰ τοῦτο καὶ ἀντὶ μόνου τοῦ Εἰλητοῦ (1) τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐραπλουμένου, ἐ-

(1) Ὅτι τὸ Εἰλητὸν ἦν τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον κάλυμμα τῆς ἀγίας Τραπεζῆς δέικνυται ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου μετὰ τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῶν Κατηγουμένων λέγεται ὅτι ἐξαπλοῖ ὁ ἱερεὺς τὸ Εἰλητόν.

νεδύθη καὶ μεγαλοπρεπῆ στολήν. Πρὸς δὲ τούτοις, ἐπειδὴ παρίστα καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο τὸ Κατασάρκιον λεγόμενον τὸ περιελάσσει τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ περιδεγόμενον παριστᾷ τὸ νεκρικὸν σάβανον. Τὰ δὲ Ἀντιμήνσια (= Ἀντιτραπέζια, ἅπερ εἰσῆγαγε κατὰ Βαλσαμῶνα ἢ ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος) ἀντικαθιστῶσι τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ὅπου δὲν ἐτέλεσεν ὁ Ἐπίσκοπος τὰ Ἑγκαίνια τοῦ ναοῦ. Τὸ σχῆμα ὁμῶς αὐτοῦ (τοῦ Ἐπιταφίου) ἐτηρήθη καὶ ἐν τῷ Εἰλητῷ. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐδωρήσατο βαρύντιμα καλύμματα εἰς τὸν Ναὸν τῶν Ἱεροσολύμων, ὁ δὲ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 51 εἰς Ματθ.) ἀναφέρει χρυσούφρανα ὑφάσματα, δι' ὧν ἤθελον πολλοὶ νὰ ἐνδύσωσι τὸν Κύριον ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπεζῇ, ἀντὶ νὰ ἐνδύσωσιν αὐτὸν ἐν τοῖς πτωχοῖς διὰ τῆς ἐλεημοσύνης. Ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου δὲ μαρθάνομεν ὅτι κατὰ πᾶν μέγα Σάββατον πρὸς τοῖς ἄλλοις δώροις ἤλλασσον τὴν ἁγίαν ἐνδυτὴν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς οἱ Αὐτοκράτορες.

Ἡ ἁγία Τράπεζα ἔκειτο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸ τῆς Κόγχης, ὅπως κυκλῶσι τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ οἱ λειτουργοὶ αὐτοὺ κατὰ τὸν Ψαλμῶδὸν (25, 6)· ἦν δὲ τετράπλευρος καὶ ξυλίνη τὸ πάλοι. Ἀλλ' ἔπειτα ἐν μὲν τῷ Ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας κατεσκευάσθη ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἐν δὲ τῇ Δύσει καὶ ἀλλοχοῦ ἐκ λίθων καὶ μαρμάρων. Κατὰ τὸν 7 δὲ κανόνα τῆς Ζ'. Οἰκουμ. Συνόδου διατάσσεται νὰ τηρηθῇ ἡ ἀρχαία συνήθεια τοῦ ἐναποτίθεσθαι ἐν τῇ καθιερουμένῃ ἁγίᾳ Τραπεζῇ λείψανα τῶν ἁγίων Μαρτύρων. Ταῦτα ἐναποτίθενται καὶ εἰς τὰ Ἀντιμήνσια. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια ὑπομιμνήσκει τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, ὅτε οἱ τάφοι τῶν Μαρτύρων ἐχρησίμευον ἀντὶ ἁγίας Τραπεζῆς καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὅπου ὑποκάτω τοῦ ἐν Οὐρανοῖς θυσιαστηρίου ἦσαν αἱ ψυχαὶ τῶν ἐτραγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον (6, 9). Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία ψάλλει ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τῶν Ἑγκαίνιων «Μαρτύρων θεὸς χορὸς, τῆς Ἐκκλησίας ἡ βᾶσις». Ἀγνωστον εἶναι πότε ἐκ τοῦ Σκευοφυλακίου ἐτέθη διαρκῶς τὸ Εὐαγγέλιον ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς. Ὁ δὲ θεὸς Χρυσόστομος ἀναφέρει (κατὰ Ἰουδαίων) ὅτι ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ἦν σταυρὸς. Ὁ δὲ ἱερεὺς Ἀμ-

φιλόχιος λέγει περὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ὅτι ἀπὸ τοῦ Κιβωρίου (ὅπερ πολλαχοῦ ὑψοῦτο ὑπὲρ τὴν ἀγίαν Τράπεζαν καὶ περιεκάλυπτεν αὐτὴν διὰ παραπετασμάτων) ἤρτητο χρυσῇ περιστέρᾳ φέρουσα τίμια δῶρα (ἐνῶ ἀλλαχοῦ ἐτηροῦντο καὶ αὐτὰ ἐν τῷ Διακονικῷ). Ἐκείθεν δὲ τοῦ Κιβωρίου συνήθως ἐτίθετο ὁ Σταυρός. Τὸ Κιβώριον ἐκαλεῖτο καὶ πύργος καὶ Περιστερίον (Columba).

Ἐκ δεξιῶν τῆς ἀγίας Τραπέζης ἀνεγινώσκετο πολλαχοῦ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐξ ἀριστερῶν ὁ Ἀπόστολος. Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὁρθρου ἀναγινώσκεται παρ' ἡμῶν ἄχρι τοῦδε ἐκ δεξιῶν τῆς ἀγίας Τραπέζης ὑπὸ ἱερέως. Οἱ δὲ Λατῖνοι ἄχρι τοῦδε πάντοτε κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην συνήθειαν ἀναγινώσκουσι τὸ τε Εὐαγγέλιον καὶ τὸν Ἀπόστολον. Ἀλλαχοῦ ὅμως, ὅπου ὁ Διάκονος ἀνεγίνωσκε τὸ Εὐαγγέλιον, ἀνεγίνωσκεν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Ἀμβωνος. Ἐν ἐπισήμοις ἡμέραις κατὰ Σωζόμενον (7, 19) ἀνεγίνωσκεν ὁ Ἐπίσκοπος τὸ Εὐαγγέλιον, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἀναστασίμου εὐροῦς. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀνεγίνωσκε τὸ Εὐαγγέλιον ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μόνον, ἀλλαχοῦ μόνον οἱ Ἱερεῖς, παρ' ἄλλοις οἱ Διάκονοι.

2) *Σύνθρονος* (Συμφέλλιον = subsellia). Ὅπισθεν τῆς ἀγίας Τραπέζης ὑπὸ τὴν Κόγχην ἦν τὸ λεγόμενον Σύνθρονον, ἡ Καθέδρα εἴτε Θρόνος τοῦ Ἐπισκόπου μετὰ τῶν θρόνων τοῦ Πρεσβυτερίου (δεύτεροι θρόνοι). Ἐνταῦθα ἐκάθηντο ἐπὶ τῶν ἀναγνωσμάτων (1) ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ Πρεσβυτερίου διὸ καὶ Καθίσματα ἐκλήθησαν τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ψαλτηρίου. Ἀναγνωσκομένου ὅμως τοῦ Εὐαγγελίου, ἵσταντο ὄρθιοι διὸ καὶ τὸ «Σοφία, ὄρθοί», ὡς ὀψόμεθα ἀλλαχοῦ. Μόνος δὲ κατ' ἐξαίρεσιν ἐκάθητο τότε ὁ Ἀλεξανδρείας, ὡς ἱστορεῖ Σωζόμενος (αὐτόθι).

Ἀπὸ καθέδρας ἐδίδασκεν ὁ Ἐπίσκοπος, μάλιστα μόνος αὐτὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἀρείου. Ἀλλαχοῦ δὲ

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ ἄχρι τοῦδε, ἀναγνωσκομένου τοῦ Ἀποστόλου, κέθεται ὁ Ἐπίσκοπος μετὰ τῶν συλλειτουργῶν αὐτοῦ ἐπὶ κινητῶν καθισμάτων ἐν τῇ παλαιᾷ θέσει τοῦ Συνθρόνου. Τὸ αὐτὸ ποιεῖ καὶ εἰς μόνος λειτουργὸς ἱερεὺς.

καὶ οἱ ἱερεῖς πιθανῶς ἀπὸ τῶν δρυφάκτων, ὅπερ ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Δύτει. Ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος ἤδη κατὰ Σωκράτην (Ἑκκλ. Ἱστορ. 6, 5) ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος ἐκέρυττεν, ἵνα ἀκούηται, καὶ ἔκτοτε ὁ ἁμβων κατέστη βαθμηδὸν ὁ τόπος τοῦ κηρύγματος τῶν ἱερέων καὶ διακόνων. Οἱ δὲ Ἐπίσκοποι ὠμίλουν ἀπὸ τῆς Καθέδρας, τῆς ἐκ τοῦ Συνθρόνου εἰς τὸν ναὸν μετενεχθείσης μετὰ τὴν κατάφραξιν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διὰ τοῦ Εἰκονοστασίου, ἃν καὶ τὸ Συνθρόνον σώζεται ἐτι καὶ νῦν ἐνιαχοῦ ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει.

3) Παρατραπέζιον καὶ Σκευοφυλάκιον. Τὸ μὲν ἦν ἐξ ἀριστερῶν ὡς Τράπεζα Προθέσεως τῶν προσφορῶν (εἶτα δὲ παρίστατο ἡ Βηθλεὲμ ἐκεῖ), τὸ δὲ ἦν ἐκ δεξιῶν καὶ ἐκαλεῖτο καὶ Διακονικόν διότι ἐν αὐτῷ ἐτηροῦντο τὸ πάσαι ἅπαντα τὰ ἱερά σκεύη καὶ ἅμφια καὶ μάλιστα τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ τὰ τίμια δῶρα, καὶ τούτων πάντων ἡ ἐπιμέλεια ἦν ἀνατεθειμένη τοῖς Διακόνοις. Ὑστερον δὲ, ὡς εἴρηται ὀλίγω πρότερον, μετηνέχθησαν τινὰ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς. Πολλάκις τὰ παρακείμενα ταῦτα τῇ ἁγίᾳ Τραπεζῇ μέρη καλοῦνται παστοφόρια. Οὕτως ὅμως καλοῦνται καὶ αἱ λεγόμεναι ἐξέδραι, εἴτε ἐντὸς τοῦ ναοῦ, εἴτε περὶ αὐτόν.

6) Περὶ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὸ μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Νάρθηκος μέρος, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τετράγωνον, ἐκαλεῖτο κυρίως ναὸς, καὶ ἦν ὁ τόπος τῶν πιστῶν. Διηρεῖτο δὲ εἰς τρία συνήθως κλίτη, προεκτεινομένου τοῦ Σολείου, ἐρ' οὗ καὶ ὁ ἁμβων καὶ περὶ αὐτὸν ἦσαν αἱ ἐδραι τῶν προϋχόντων. Πολλάκις ὅμως τὰ κλίτη ἦσαν πέντε καὶ πού καὶ ἑπτὰ. Ἀλλὰ κυρίως τὸ μέσον ἦν καὶ τὸ εὐρύτερον καὶ κατελαμβάνε πολλὰκις τὸ πλεῖστον μέρος, ὥστε τὰ παρακείμενα κλίτη κατήντων διὰ τὰς ἐν αὐτοῖς ἐδρας, ἢ στασίδια, δυσδιάκριτα.

Ἀροῦ δ' ἐπεκράτησε τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ἐτι μᾶλλον τὸ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν κλίτος περιωρίσθησαν.

1) Σολεῖον. Τοῦτο καλεῖται καὶ Σωλέα (Solea) καὶ Σωλέας καὶ γράφεται πολλάκις καὶ Σολίον, Σολέα. Εἶναι δὲ ἡ λέξις λατινικὴ παραγομένη παρὰ τὸ solum (ἐδραρος) καὶ solium (ἐδος,

θρόνος). Ἐσήμαινε δ' ἴσως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Βασιλικῇ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Βήματος μέρος. Διὰ τοῦτο καὶ senatorium πολλάκις ἐν τῇ Δύσει ἐκαλεῖτο τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος μέρος, ὅπου οἱ προεστώτες ἐκάθηντο, ὡς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Θεάτρῳ ἡ σειρὰ τῶν ἐδρῶν πρὸ τῆς Ὀρχήστρας Βουλευτικὸν ἐκαλεῖτο.

Ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀγίας Σοφίας ἐκαλεῖτο Σολεῖον πρὸ πάντων ὁ βασιλικὸς Θρόνος, ὅστις ἦν πολυτελέστατος καὶ ἦν πλησίον τῶν δρυφάκτων εἴτε κιγκλίδων τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἴσταντο ἡδῆ, ὡς εἴρηται ὀλίγῳ πρότερον, οἱ Βασιλεῖς, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος, (1) ὅπου καὶ νῦν ὁ Δεσποτικὸς Θρόνος παρ' ἡμῖν, ὅστις παριστᾷ σήμερον καὶ τὸν Θρόνον τοῦ Ἀρχιερέως καὶ τὸν τοῦ Δεσπότη (Βασιλέως), ἀφοῦ ἐξέλιπεν οὗτος μετὰ τὴν ἀλωσιν τοῦ Βυζαντίου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐξ ἀριστερῶν ἦν ὁ Θρόνος τοῦ Πατριάρχου, ὅτε εἰσῆλθον τὸ Εἰκονοστάσιον. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀριστερὸς ψάλτης Λαμπαδάριος λέγεται ἀπὸ τοῦ κρατοῦντος τὴν λαμπάδα πρὸ τοῦ Πατριάρχου. Ἐκ τῶν εἰρημένων ὁδῶν διὰ τί ὁ Δεσποτικὸς Θρόνος φέρει ἀψίδα ἄνωθεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ ὑπ' αὐτήν, ἥτις ἦν ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἀψίδος, πρὶν εἰσαχθῶσιν οἱ θόλοι. Ἀλλ' οὐχ ἥττον πολλάκις καὶ τὸ μεταξὺ τοῦ Βήματος μέρος ἐκαλεῖτο Σωλεῖον, ὡς καὶ αὐτοὶ οἱ κίονες τῶν δρυφάκτων καὶ αἱ βαθμίδες· διὰ τοῦτο καὶ συνήθως οὕτω καλεῖται νῦν ἡ προέκτασις τοῦ Βήματος ἢ πρὸ τοῦ Εἰκονοστασίου καὶ μάλιστα ἡ πρὸ τῆς ὥραιας Πύλης ἡ κυκλωτερῆς.

2) Ἀμβων. Ἦν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ τὸ πάλαι καὶ διὰ δύο πολλάκις κλιμάκων (τὴν μὲν ἐξ ἀνατολῶν τὴν δὲ ἐκ δυσμῶν) ἀνέβαινον εἰς αὐτόν. Περιεστοιχεῖτο δὲ ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ἐπ' αὐτοῦ ἀνεγινώσκοντο τὰ διάφορα ἀναγνώσματα τῆς Γραφῆς καὶ ἐψάλλον οἱ ψάλται, ὡς ὁδῶν ἐκ τοῦ 19 κανόνος τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ Συνόδου. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὁ ἄμβων ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος τοῦ κηρύγματος, καὶ μόνῃ μετὰ ταῦτα ἀνάγνωσις ἀπ' αὐτοῦ ἐγίνετο ἢ τοῦ ἐ-

(1) Συνήθως κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον οἱ βασιλεῖς ἴσταντο ἐν τοῖς Κατιχομηνείοις, καὶ διὰ τοῦτο Σολεῖον ἐκαλεῖτο πλέον τὸ μεταξὺ τῶν δρυφάκτων καὶ τοῦ Ἀμβωνος μέρος.

ροῦ Εὐαγγελίου. Μετετέθη δὲ καὶ πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος χάριν εὐρυχωρίας. Οἱ ψάλλται δὲ ἐψάλλον ἐν τοῖς χοροῖς, καὶ οἱ ἀναγινώσται ἀνεγίνωσκον ἀπὸ τοῦ ἀναλογίου (Pulpitum), ὅπερ ἐπεῖχε τόπον ἁμβωνος πολλαχοῦ τῆς Δύσεως. Ὅπισθεν τοῦ ἁμβωνος καὶ δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν αὐτοῦ μέχρι τῶν χορῶν ἦν ὁ τόπος τῶν πιστῶν κατὰ τὴν τάξιν, ἣν περιγράφουσιν αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαί. Διεχώριζον δὲ πολλάκις τὸν γυναικωνίτην ἢ παραπετάσματα ἢ δικτυωτά. Ἄλλ' ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ γυναικωνίτης ἦν ἐπὶ τῶν ὑπερώων, ἅτινα καὶ Κατηχουμενεῖα ἐκλήθησαν ὕστερον. Ἀντὶ δὲ ἄλλων καθισμάτων, ἐφ' ὧν ἐκάθητο ἐν καιρῷ τῶν ἀναγνώσματων καὶ τοῦ κηρύγματος οἱ πιστοί, εἰσέχθησαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰ λεγόμενα στασίδια.

γ) Περὶ τοῦ Προνάου ἢ Νάρθηκος.

Ὁ Πρόναος συνέκειτο ἐκ δύο κυριωτάτων μερῶν, τοῦ ἔσω Νάρθηκος καὶ τοῦ ἔξω, ὅπερ καὶ Πρόπυλον ἐκαλεῖτο. Ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος εἰσῆγον τρεῖς ἀμφίθυροι πύλαι, ὧν ἡ μέση καὶ μείζων ἐκαλεῖτο ὠραία καὶ Βασιλική (1). Δι' αὐτῆς εἰσέρχοντο μετὰ ταῦτα καὶ οἱ Βασιλεῖς ἀποτιθέμενοι πρὸ αὐτῆς τὸ στέμμα καὶ ἄλλα βασιλικά ἐμβλήματα. Εἰς τὰς ἀπλουστεράς ὅμως Ἐκκλησίας ἐγνώθη ἡ Βασιλικὴ Πύλη μετὰ τῆς ἀγίας Πύλης τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἀφοῦ μάλιστα ἐξέλιπεν ὁ Νάρθηξ καὶ ἡ ἔξω δυτικὴ Πύλη (ἥτις δὲν πρέπει νὰ συγχέηται μετὰ τῆς Βασιλικῆς) κατέλαβε τὸν τόπον τῆς Βασιλικῆς.

Ἐντεῦθεν δὲ κατανοοῦμεν οὐ μόνον διὰ τί ἡ τῶν Βημοθύρων Πύλη ποικιλοτρόπως καλεῖται, ἀλλὰ καὶ διὰ τί ἔχει τοιοῦτο σχῆμα ἀναμνησκόν τὰς μικρὰς θυρίδας τῶν ἁγίων Πολῶν καὶ τὸ Παραπέτασμα. Πρὸς δὲ τούτοις κατανοοῦμεν διὰ τί οὐ πάντες δι' αὐτῆς εἰσέρχονται.

1) Νάρθηξ. Ὁ μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου χώρος

(1) Ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ διακρίνεται ἡ ὠραία Πύλη τῆς Βασιλικῆς. Ἡ μὲν εἰσῆγεν ἀπὸ τοῦ Προνάου εἰς τὸν Νάρθηκα, ἡ δὲ Βασιλικὴ ἀπὸ τούτου εἰς τὸν Ναόν.

ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν Νάρθηξ ἀπὸ τοῦ ἐπιμήκουσ αὐτοῦ σχήματος. Ἦν δὲ ὁ τόπος τῶν Κατηχουμένων καὶ μετανοούντων. Ἐν αὐτῷ, ἀφοῦ ἐξέλιπον οἱ Κατηχούμενοι, ἐτελοῦντο ἐν ταῖς Μοναῖς (ἐν αἷς διετηρήθη παρ' ἡμῖν ὁ Νάρθηξ) αἱ λιταί, αἱ νεκρώσιμοι ἀκολουθίαι, ἐψάλλοντο αἱ ὥραι καὶ τὸ ἀπόδειπνον καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τὸν τόπον τοῦ Νάρθηκος κατέλαβεν ὁ γυναικωνίτης (γυναικίτης), διὸ καὶ Κατηχουμενεῖα καλεῖται ἐνίοτε. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν τῇ Δύσει.

Πολλάκις ἔξω Νάρθηξ ἐκαλεῖτο καὶ τὸ Πρόπυλον, ἢ μᾶλλον ἡ πλησιεστάτη τῷ ἔσω Νάρθηκι στοά.

2) *Πρόπυλον* (atrium). Τὸ πρόπυλον ἐν ταῖς μεγάλαις Βασιλικαῖς ἦν μέγα καὶ ἐν τῷ μέσῳ ὑπαιθρον, ὅπου ἦν καὶ ἡ κρήνη πρὸς καθαρισμόν τῶν χειρῶν μάλιστα, ἥτις καὶ φιάλη, φρέαρ, κολυμβεῖον, λεοντάριον, *Nymphaeum*, *Kantharus* ἐκαλεῖτο.

Ἐν τῷ Προπύλῳ ἴσταντο οἱ εἰς βαρέα ἁμαρτήματα περιπεσόντες, οἱ καὶ προσκλαίοντες λεγόμενοι· διὰ τοῦτο καὶ χειμαζόμενοι ἐκαλοῦντο, ὡς ἐν ὑπαίθρῳ διαμένοντες.

Μετὰ ταῦτα τὸ Πρόπυλον περιωρίσθη πολὺ ἢ ἐξέλιπεν ἐντελῶς, καὶ ἐν τῇ Δύσει τὸ πλεῖστον μέρος αὐτοῦ κατέλαβον οἱ δύο μεγάλοι πύργοι τῶν κωδωνοστασίων, ἀφοῦ ἀπὸ Καρόλου τοῦ μεγάλου ἐγέναν κοινότεροι αἱ Καμπάναι. Ἀλλὰ πολλαχρὺ τὰ κωδωνοστάσια ἠγείροντο καὶ χωριστὰ, ὅπερ ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα ἐν Ῥωσσίᾳ.

Περὶ Καμπανῶν ἔσται λόγος ἐν τῇ περὶ ἱερῶν σκευῶν παραγράφῳ μετ' ὀλίγα.

Ἐν δὲ τῷ προνάῳ καθόλου ἀντὶ τῆς Κρήνης εἰσῆχθησαν ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ τὰ Βαπτιστήρια ἢ Κολυμβήθραι, ἐν δὲ τῇ Δύσει τὰ μικρὰ τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ Βαπτίσματος δοχεῖα. Ἐν τῷ προνάῳ τῆς ἁγίας Σοφίας περιείχετο καὶ τὸ Βαπτιστήριον, ὅπερ κατελάμβανε μέγαν χῶρον. Ἐκεῖ καὶ ὁ νικτὴρ ἐκείνος ἐφ' ᾧ ἡ περιώνυμος ἐπιγραφή ἐκείνη (δὺς ἢ τρίς) ἢ καὶ ἀντιστροφῶς ἀναγινωσκόμενη «Νίψον ἀνομήματα μὴ μόναν ἑψιν».

3) *Περίβολος* τοῦ Ναοῦ. Ἐν τῷ περιβάλῳ τοῦ ναοῦ ἦσαν αἱ λεγόμεναι κατ' Εὐσέβιον Ἐξέδραι, ἥτοι διάφορα οἰκοδομήματα

πρὸς διαφόρους χρείας, εἴτε κατοικίαν τοῦ κλήρου, εἴτε μεγάλα Σκευοφυλάκεια, εἴτε Σχολεῖα καὶ Βιβλιοθήκας. Ταῦτα ὅμως, ἀφ' ὧ-
του ἐν μόνοις τοῖς Μοναστηρίοις περιωρίσθη ἡ παιδεία, ἐξέλιπον
ἀπὸ τῶν ἐνοριακῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἰδίως ὅμως ἀξιοσημείωτον καὶ λαμπρὸν οἰκοδόμημα ἐν τῷ πε-
ριβόλῳ ἦσαν τὰ Βαπτιστήρια πολυγώνου ἢ κυκλοτεροῦς σχήμα-
τος. Ἦσαν δὲ μεγάλαι οἰκοδομαὶ τὸ πάλαι· διότι ἐν τοῖς Βαπτι-
στηρίοις ἐγίνοντο αἱ Κατηχήσεις, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις ἐχρη-
σίμευον καὶ εἰς Συνόδων συνεδριάσεις. Ἀλλ' ὅμως Βαπτιστήρια
δὲν εἶχεν ἐκάστη τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' αἱ Μητροπόλεις καὶ αἱ
καθεδρικαὶ λεγόμεναι Ἐκκλησίαι. Ὑστερον δὲ, ὡς προεῖρηται,
ἐκάστη Ἐκκλησία ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὴν Κολυμβήθραν τῆς ἐν τῷ
πρώτῳ Νάρθηκι.

Ἀρχαιότατον Βαπτιστήριον (Ὁκτάγωνον) σώζεται τὸ ἐν Λατε-
ράνῳ τῆς Ῥώμης. Λαμπρὸν δὲ ἐκ τοῦ μέσου αἰῶνος τὸ τῆς Φλω-
ρεντίας.

§ 9. Περὶ τῆς ἀγιογραφίας.

Διὰ τὸν φόβον τῆς Εἰδωλολατρίας κατ' ἀρχάς (κατὰ τὰς δύο
πρώτας Ἑκατ.) ἔφρουγον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰς εἰκόνας καὶ
μόλις μετεχειρίζοντο κατ' ἰδίαν ἐν σκεύεσι καὶ δακτυλιοθήκοις καὶ
σφραγίσιν καὶ τοῖς τοιούτοις συμβολικὰς παραστάσεις. Εἰς τὴν Ἀ-
φρικὴν πολλῶ πρότερον ἢ ἐν Ῥώμῃ ἀναφαίνονται αἱ συμβολικαὶ
παραστάσεις. Ἀπὸ δὲ τῆς τρίτης Ἐκατονταετηρίδος γίνονται κοι-
νότεραι αὗται ἐπὶ σαρκοφάγων καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ἀρχεται κατὰ
μικρὸν καὶ ἡ ἀγιογραφία, ἀφοῦ ἤδη παρίστατο περὶ τὰ τέλη τῆς
Β.' Ἑκατ. ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν εἰδει καλοῦ ποιμένος φέροντος
ἐπ' ὤμων τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον, καὶ πολλοὶ ἐτήρουν τὰς εἰκό-
νας τῶν μαρτύρων. Μαρτυροῦσι τὴν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὑ-
παρξιν οὐ μόνον συμβολικῶν παραστάσεων ἀλλὰ καὶ εἰκόνων ὁ
Τερτυλιανὸς, ὅστις κατακρίνει τοῦτο (idol. 15, Apologetius), καὶ
αἰῆρα καὶ Κατακόμβαι ἐν Ῥώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ δὲ τοῦ καλοῦ
ποιμένος εἰκὼν ἦν τοσοῦτον ἀγαπητὴ, ὥστε πολλὰχοῦ ἔστησεν

αὐτὴν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Κατὰ δὲ τὸν Ἐπιφάνιον (Αἵρεσ. 27,6) οἱ Καρποκρατιανοὶ εἶχον ἐνζωγράφους εἰκόνας· «Ἐχουσι δὲ εἰκόνας ἐνζωγράφους διὰ χρωμάτων, τινὰς δ' ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λοιπῆς ὕλης, ἅτινα ἐκτυπώματα φασὶν εἶναι τοῦ Ἰησοῦ». Καὶ «Κρύβδην δὲ τὰς τοιαύτας ἔχουσιν εἰκόνας· ἀλλὰ καὶ φιλοσόφων τινῶν, μεθ' ὧν καὶ ἕτερα ἐκτυπώματα τοῦ Ἰησοῦ τιθέασιν, ἰδρύσαντές τε προσκυνοῦσι καὶ τὰ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελοῦσι μυστήρια· στήσαντες γὰρ ταύτας τὰς εἰκόνας, τὰ τῶν ἐθνῶν ἔθη λοιπὸν ποιοῦσι. Τίνα δὲ ἐστὶν ἐθνῶν ἔθη, ἀλλ' ἢ θυσίαι καὶ τὰ ἄλλα;» (πρβλ. Εἰρη. 1, 25 ὅπου σημειοῦται ἡ γνώμη τῶν Καρποκρατιανῶν, ὅτι ὁ Πιλάτος κατεσκευάσεν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ). Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σευῆρος εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων (ᾧρα Λαμπρίδιον ἐν βίῳ Ἀλεξ. Σευήρου). Κατὰ τὴν Δ' ἤδη Ἐκατονταετηρίδα οὐ μόνον ἡ ἀγιογραφία καθόλου ἢ ἐν ἀναγλύφοις τῶν σαρκοφάγων καὶ ἐν ἄλλοις κοσμήμασιν ἱερῶν σκευῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκονογραφία ἡ ἀληθὴς ἀνευ συμβολικῶν παραστάσεων προέβη καὶ κατέστη κοινοτάτη, καὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἐκ πολλῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν δῆλον, ἐν αἷς ἀξιοσημείωτος ἡ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης (εἰς Θεόδωρον μάρτυρα 2)· «Ἐπέχρωσε δὲ καὶ ζωγράφος τὰ ἄνθη τῆς τέχνης, ἐν εἰκόσι διαγραφάμενος τὰς ἀριστείας τοῦ μάρτυρος, τὰς ἐντάσεις, τὰς ἀλγηδόνας, τὰς θηριώδεις τῶν τυράννων μορφάς, τὰς ἐπηρείας, τὴν φλογοτρόφον ἐκείνην κάμινον, τὴν μακαριωτάτην τελείωσιν τοῦ ἀθλήτου, τοῦ ἀγωνοθέτου Χριστοῦ τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα· πάντα ἡμῖν ὡς ἐν βιβλίῳ τινὶ γλωττοφόρῳ διὰ χρωμάτων τεχνουργησάμενος, σαφῶς διηγόρευσε τοὺς κανόνας τοῦ μάρτυρος» (ᾧρα καὶ Γρηγορ. Θεολ. Λόγ. 19 καὶ Ἐπισ. πρὸς Ὀλυμπιόδωρον Βασιλεῖου εἰς ἅγιον Βαρλαάμ). Ὁ δὲ Παυλῖνος Νώλης (Δ' Ἐκατ.) περιγράφων τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐγερθεῖσας Ἐκκλησίας, λέγει ὅτι ἐπληροῦντο αὗται τοιχογραφιῶν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης.

Ἐκ τῶν σωζομένων δὲ ἀρχαίων μνημείων καὶ ἄλλων περιγραφῶν γινώσκομεν ὅτι ἐκ μὲν τῆς Π. Διαθήκης παρίσταντο ἡ σωτηρία τοῦ Δανιήλ καὶ τοῦ Ἰωνᾶ, τὸ πύρινον ἄρμα τοῦ Ἠλίου, ὁ

Ἰωβ, ὁ Μωϋσῆς ἐξάγων ὕδωρ ἐκ πέτρας καὶ αἱ διάφοροι ἐπ' αὐτοῦ μάχαι, ἡ Κιβωτός, οἱ τρεῖς Πατριάρχαι, οἱ τρεῖς Παιδες καὶ εἴ τι ἕτερον. Ἐκ δὲ τῆς Κ. Διαθήκης ἡ ἐπίσκεψις τῆς Θεοτόκου καὶ Ἑλισάβετ, τὸ ὄνειρον τοῦ Ἰωσήφ, ἡ εἰς Βηθλεὲμ ἀφίξις, ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῷ ναῷ, τὸ Βάπτισμα, ὁ Χριστὸς μετὰ τῶν Ἀποστόλων, ὁ ἐν Κανᾷ γάμος, ὁ μετὰ τῆς Σαμαρείτιδος διάλογος, ἡ ἱασις τοῦ τυφλοῦ, τῆς Χαναναίας, τοῦ Παραλύτου, ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ὁ Χριστὸς περιπατῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ἡ εἰσοδος εἰς Ἱερουσαλὴμ, ἡ ἀρνήσις τοῦ Πέτρου, ἡ ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου δίκη, ἡ Σταύρωσις, ἡ Ἀνάστασις κτλ. Τούτοις προστεθήσαν καὶ αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ. Οὕτω δὲ ἐπληθύνθησαν αἱ ἅγιοι εἰκόνες καὶ τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν παρέστησαν ἐπὶ γῆς καὶ ἐδίδασκον καὶ ἐκάλουν εἰς μίμησιν τοὺς πιστοὺς. Ὡς πνευματικώτεροι αἱ ἅγιοι εἰκόνες αἱ ἐνζώγραφοι καὶ μᾶλλον ἀρμόζουσαι εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦσαν καὶ εὐχρηστότεροι καὶ ἐν τιμῇ, τὰ δὲ ἔργα τῆς Γλυπτικῆς ὡς παχυλώτερα περιωρίσθησαν εἰς κοσμήματα ἀνάγλυφα καὶ μάλιστα ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Διὰ τὰς καταχρήσεις τινῶν, εἰδωλολατρικῶς προσκυνούντων τὰς ἁγίας εἰκόνας, καὶ διὰ πολιτικούς λόγους (κατὰ τῶν Σαρακηνῶν) ἠθέλησαν οἱ Εἰκονομάχοι νὰ ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τὸ κάλλιστον κόσμημα καὶ τὰ διδακτικώτατα παραδείγματα τοῦ λαοῦ καὶ τὸ κυριώτατον μέσον, ἵνα ἐμφραίνηται ἡ σχέσις καὶ τιμὴ τῆς ἐπὶ γῆς πρὸς τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ἡ Ζ. Οἰκουμένη Σύνοδος (τῷ 786) ἐνθεν μὲν ἔστησε τῆς Εἰκονομαχίας τὴν λύσσαν, ἐτέρωθεν δὲ ὥρισε τὰ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἵνα μὴ ἦ λατρευτικὴ αὐτὴ, καὶ ἀναφέρηται διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ εἰς τὸ πρῶτότυπον.

Πολλοὶ δὲ ἔκτοτε ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἠσχολήθησαν περὶ τὴν συλλογὴν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων, ἵνα κατὰ ταύτην κανονισθῇ ὁ τύπος τῆς ἁγιογραφίας. Τοιαῦτα δὲ τυπικὰ σώζονται ἐν τῷ ἁγιωνόμῳ Ὅρει. Ἡ δὲ μετὰ ταῦτα τέχνη ἐν τῇ Δύσει προήγαγε μὲν τὴν καλλιτεχνίαν εἰς θαυμαστὸν ὅσον μέγεθος, ἀλλὰ δὲν ἐτήρησε πάντοτε καὶ τὴν παράδοσιν. Διὰ τοῦτο καὶ δικαίως παρὰ μὲν τῇ

ἡμετέρα Ἐκκλησία δὲν τυγχάνουσι καλῆς ὑποδοχῆς τὰ τοιαῦτα προϊόντα, παρὰ δὲ τῷ λαῷ οὐδεμιᾶς τιμῆς σχεδὸν ἀπολαύουσι πρὸς βλάβην τῆς καλλιτεχνίας, ἧς ἄλλως ἢ πρόοδος εὐχταίοτατη παρ' ἡμῖν τηρουμένης τῆς παραδόσεως, ὅπως καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ καθόλου εἰκονογραφίᾳ τοῦτο εἶναι κανών.

α) Συμβολικαὶ παραστάσεις.

Ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ διπτύχων, ἐπὶ σαρκοφάγων, λύχνων, δακτυλίων καὶ λοιπῶν οἰκιακῶν σκευῶν παρίσταντο κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας Ἐκατονταετηρίδας διάφοροι συμβολικαὶ παραστάσεις, καὶ μάλιστα αἱ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀφορῶσαι καὶ εἰς μονογράμματα καὶ ἄλλα σύμβολα ὑφιστάμεναι.

1) Αἱ μὲν ἄλλαι συμβολικαὶ παραστάσεις ἦσαν, λύρα (σύμβολον πνευματικῆς χαρᾶς), ναῦς οὐριοδρομοῦσα (σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας), ταῶς (ἀθανασίας), κλάδος φοῖνικος (εἰρήνης), ἀμπελος καὶ τὰ τοιαῦτα.

2) Ἐκ τῶν μονογραμμάτων τὰ εὐχρηστότατα ἦσαν τὸ Α καὶ Ω, τὸ Χ εἴτε μόνον, εἴτε ἐν μέσῳ ἔχον τὸ Ι (= Ἰησοῦς Χριστός) ἢ τὸ Ρ, ὅπερ ἦν καὶ τὸ εὐχρηστότατον ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου (τοῦτο ἔθετο ἐπὶ τοῦ Λαβάρου), διὰ τοῦτο καὶ ἀπ' αὐτοῦ ὀνομάζεται· ἀλλ' ἦν πολλῷ πρότερον ἐν χρήσει. Τῶν μονογραμμάτων τούτων πλείστη ὅση ποικιλία περὶ τὸ σχῆμα ἀπαντᾷ. Κατόπιν προσετέθη καὶ τὸ ΙΗC (= Ἰησοῦς).

3) Ἀγαπητὰ σύμβολα τοῦ Σωτῆρος ἦν ὁ ἀμνός (ὁ αἵρων τὴν ἁμαρτίαν), ὁ ἰχθύς, ὡς περιέχων τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων, Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ. Ὁ ἰχθύς οὐ μόνον ἐγράφετο ἀλλὰ καὶ ἐζωγραφεῖτο.

Ἄλλο ἀγαπητότατον σύμβολον ἦσαν ἡ εἰκὼν τοῦ καλοῦ ποιμένου ἐν σχήματι νεανίου φέροντος ἐπ' ὤμων πρόβατον. Ταύτην ἐστήσεν, ὡς εἴρηται, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πολλαχῶς.

4) Τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἦν τὸ ἱερώτατον, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπεδεικνύετο τοῖς ἐθνικοῖς. Δι' αὐτοῦ ἐσημειοῦντο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἡγίαζον τὴν προσευχὴν, ὁμολογοῦντες οὕτω τὴν

πίστιν ὅτι διὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Σωτῆρος ἐτελέσθη ἡ σωτηρία. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὰ μυστήρια ἐσφραγίζοντο ἀνέκαθεν καὶ ἡγιαζόντο διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ. Ἡ δὲ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, διατάξασα νὰ σημειώμεθα τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ τρεῖς δακτύλοις ἡνωμένοι (ἀντίχειρι, λιχανῶ καὶ μέσῳ), ἤνωσεν οὕτω τὴν ὁμολογίαν τῆς ἁγίας Τριάδος.

Ὅτι μὲν ἀνέκαθεν ἐσημειοῦντο τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ οἱ χριστιανοί, δῆλον τοῦτο ἐκ τοῦ Τερτυλιανοῦ (Apologet. 16. de corona 3. ad uxorem II, 5). Ὅτι δὲ καὶ τὰ μυστήρια ἡγιαζόντο δι' αὐτοῦ, μαρτυροῦσιν αἱ ἀρχαῖαι Λειτουργίαι καὶ ὁ Μ. Βασίλειος (Ἀγ. Πνεῦμ. 27).

Οὐ μόνον δὲ ἐσχηματίζετο οὕτω ὁ σταυρὸς, ἀλλὰ καὶ ἐγράφετο, καὶ ἐπικρατέστατον σχῆμα ἦτο τὸ ἄχρι τοῦδε παραδεγμένον (crux immissa). Πολλὰ μὲν ἦσαν τὰ εἶδη τῶν σταυρῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λαοῖς, ἀλλ' ὅμως ἐπὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ αὐτὸ τὸ εἶδος ἦν τὸ ἐπικρατέστερον, καὶ ὅπως δὴποτε αὐτὸ ἡ παράδοσις διέσωσεν.

Κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας Ἑκατονταετηρίδας σπανιώτατα ἀπαντᾷ ἐν τοῖς μνημείοις τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, καὶ ἐν Ἀφρικῇ ἑκατὸν ἔτη πρότερον ἢ ἐν χρῆσει ἢ ἐν Ῥώμῃ. Τότε δὲ μόνον συμβολικαὶ παραστάσεις ἐκόσμου ἐνίοτε τὸν σταυρὸν, ἥτοι ἀνημμέναι λαμπάδες, τὸ Α Ω, καὶ μάλιστα ὁ ἀμνὸς εἴτε ἐν μέσῳ, εἴτε ἄνω, εἴτε κάτω, λευκὸς αὐτὸς ἐπὶ ἐρυθροῦ σταυροῦ.

Κατόπιν ἀπαντᾷ καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Σωτῆρος, ἥτις συνεπήγαγε καὶ τὴν ἐν σταυρῷ ἐξεϊκόνισιν τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, ὅπερ ἦν κοινώτατον κατὰ τὴν 6. Ἑκατονταετηρίδα. Ἡ δὲ ἐν Τρούλῳ Σύνοδος διέταξε νὰ ἀναστηλῶται ἀπὸ τοῦ τιμίου σταυροῦ ἀντὶ ἀμνὸς μόνῃ ἢ ἀληθῆς εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος (καν. 82). Ἀρχαιότατον δὲ μνημεῖον εἶναι χειρόγραφον Εὐαγγελίου (ἀπὸ τοῦ 586), σωζόμενον ἐν Φλωρεντίᾳ, ὅπου ὁ ἐσταυρωμένος (ὄρα πίνακας Agincourt). Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ἐξεϊκονίζετο ἐξ ἀρχῆς ὁ ἐσταυρωμένος γυμνὸς μετὰ περιζωνίου καὶ νεκρὸς, τέσσαρσιν ἤλοις προσηλωμένος· ἐν δὲ τῇ Δύτει ζῶν, ἐνδεδυμένος καὶ ἄνευ ἤλων πολλάκις,

ἐνίοτε δὲ καὶ μετὰ στέμματος· διότι ἤθελον νὰ παραστήσωσι τὸν Βασιλέα τῆς δόξης καὶ Κύριον ζωῆς καὶ θανάτου. Καὶ ὁ Οὐμβερτος ἤδη ἐπὶ Κηρουλαρίου ἠγανάκτει διὰ τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν. Ἀλλ' ἀπήντησεν αὐτῷ ὁ Κηρουλάριος· «Τὴν κατὰ φύσιν ἀνθρώπου μορφήν παρὰ φύσιν ἐξαλάσσειν οὐκ ἀνεχόμεθα» (ἔρα Βαρώνιον ἐν ἀρχῇ ΙΑ. τόμου καὶ τοῦ Will, Acta et scripta.... 1861). Ἐν τούτοις παρέλαβον καὶ οἱ Δυτικοὶ μετ' ὀλίγον τὸ καταλληλότερον σχῆμα τῶν Ἀνατολικῶν (1). Ἡ δὲ Ἀνάστασις ἡ ἐν τῷ ὀπισθεν μέρει ἐνίοτε ζωγραφουμένη, παρέστησε καταλληλότερον τὸν Κύριον ζωῆς καὶ θανάτου, μὴ παραβλαπτομένου οὕτω τοῦ σταυρικοῦ θανάτου, ἐξ οὗ ἀνέβλυσεν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος.

6) Εἰκόνες τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ ἰδίως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Τὸ δυσχερέστατον ζήτημα τῆς ἀγιογραφίας, τὴν ἐξεικόνισιν τῆς ἁγίας Τριάδος, ἔλυσαν οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ καλλιτέχναι, ἐξεικονίσαντες τὴν ἐν Ἰορδάνῃ φανέρωσιν τῆς ἁγίας Τριάδος, ἣν ἀνυμνολογεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἐορτῇ τῶν Θεοφανείων διὰ τοῦ γνωστοῦ ἐκείνου ὕμνου· «Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου, Κύριε, ἡ τῆς Τριάδος ἐφανερώθη προσκύνσις.....» Μετὰ δὲ ταῦτα παρίστατο ὁ παλαιὸς ἡμερῶν καὶ ἐκ δεξιῶν ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Πολλάκις ὅμως ὁ Πατὴρ παρίστατο νέος ὅμοιος τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ἵνα ἐμφαίνηται τὸ ὁμοούσιον καὶ ἰσότημον.

Ἰδίως ὅμως ἐν πολλῇ τῇ χρήσει ἦσαν ἀνέκαθεν αἱ εἰκόνες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, αἵτινες διαίρουσιν εἰς χειροποίητας καὶ ἀχειροποίητους.

1) *Εἰκόνες χειροποιήται* τοῦ Σωτῆρος. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς πρώτας ἑκατονταετηρίδας ἡ Ἐκκλησία ἠγάπα μᾶλλον τὰς συμβολικὰς παραστάσεις, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίστατο τὸ πάλαι μᾶλλον ὥς καλὸς ποιμὴν, πολλοὶ τῶν ἀρχαίων εἶχον διαφόρους περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γνώμας. Καὶ οἱ

(1) Ἄπορον εἶναι διὰ τί τρεῖς ἀντὶ τεσσάρων ἡλούς παρετέχθησαν.

μέν στηριζόμενοι εἰς τὸ νη. κεφάλαιον τοῦ Ἡσαίου ἐφρόνουν ὅτι διὰ τὴν ταπείνωσιν προσέλαβε δούλου μορφήν δουρεῖδῃ. Οὕτως δ' Ἰουστίνος (πρὸς Τρυφ.), Τερτυλ. (de carne Christi 9), Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Παιδαγ. 3; 1. Στρωμ. 2, 5. 3, 17), Ὠριγένης (Κέλσ. 6, 75). Ὁ δὲ Χρυσόστομος (εἰς Ψαλμ. 44) καὶ ἄλλοι ἐφρόνουν ὅτι ἦν ὠραῖος κάλλει παρὰ πάντας βροτοὺς, στηριζόμενοι ἐπὶ τοῦ Ψαλμοῦ (44, 4). Πρὸς τοῦτοις κατὰ Φώτιον (Ἐπιστ. 64) «Ἕλληνες μὲν αὐτοῖς ὅμοιον ἐπὶ γῆς φανῆναι τὸν Χριστὸν νομίζουσι, Ῥωμαῖοι δὲ μᾶλλον ἑαυτοῖς εἰκότα. Ἰνδοὶ δὲ πάλιν μορφῇ τῇ ἑαυτῶν, καὶ Αἰθίοπες δὴλον ὡς ἑαυτοῖς». Ἐντεῦθεν καὶ αἱ μελαναὶ εἰκόνες. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ Αὐγουστίνος (de Trinit. 7, 4), σημειῶν ὅτι ἦν ἀόριστος εἶτι ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· διὸ πολλοὶ παρίσταν αὐτὸν ὡς Ὀρφέα καὶ ἄλλοι ἄλλως. Ἐν τούτοις ἀφοῦ καθιερώθησαν αἱ εἰκόνες καὶ ἐπεζητεῖτο ἡ ἀληθὴς εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπεκράτησεν ἡ λαμπρὰ μορφή αὐτοῦ ἡ ἐν τῷ ἁγίῳ Μανδηλίῳ (περὶ ἧς εὐθὺς μετ' ὀλίγον ὁ λόγος) καὶ ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Λεοντοῦλου (ἐπίου τοῦ Πιλάτου) πρὸς τὴν Γερουσίαν τῆς Ῥώμης περιγραφομένη, καὶ ἧς τὰ κυριώτατα χαρακτηριστικὰ σώζονται καὶ παρὰ τῷ ἁγίῳ Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ (Ἐπιστ. πρὸς Θεόφιλ.). Ἀναμνηστὴν δὲ ὅτι οἱ Καρποκρατιανοὶ ἐφρόνουν ὅτι ὁ Πιλάτος κατεσκεύασεν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὕτω δὲ ἡ μὲν τῆς ταπεινώσεως ἔννοια παρίστατο ἐν τῷ ἐσταυρωμένῳ ἐπὶ τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἄνευ παραλλαγῆς τῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ δὲ τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης ἐπὶ τῶν Ἀψίδων καὶ ὑπὸ τὰς Κόγχας καὶ ἀλλαχοῦ. Παρίστατο δὲ εἴτε μετὰ τῶν Ἀποστόλων, εἴτε ὡς Παντοκράτωρ, εἴτε καὶ ὡς Βασιλεὺς. Ἀρχαιότατα μνημεῖα σωζόμενα εἶναι ἡ ψηφιδωτὴ τοῦ Λατερανοῦ, ἡ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τῆς τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ἐκκλησίας ἐν Ῥώμῃ (526—30) καὶ εἴτι ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ σώζεται.

Ὡς εἰκὼν χειροποίητὴ καὶ μνημεῖον ἀρχαιότατον ἀναφέρεται τὸ ἐν Πανεσθί ἄγαλμα (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 7, 18), ὅπερ ἐπροσκύνηε γυνὴ γουυπετής, καὶ ὅπερ ἐθεωρήθη ὡς ἄγαλμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι προσεκύνει αὐτῷ ἡ ἱερθεῖσα Χαναναία γυνὴ,

ἥτις ἐθεωρήθη καὶ ἡ ἰδρύσασα τὸ ἄγαλμα. Ἐν τούτοις κατεστράφη τὸ μνημεῖον τοῦτο ὑπὸ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου (Σωζομ. 5, 21). Τινὲς δὲ τῶν ἀρχαιολογούντων υποθέτουσιν ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦτο, ὅπερ κατὰ Φιλοστόργιον (7, 3) ἦν ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἄγνωστον, ἦν τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἀπεδόθη εἰς τὸν Χριστὸν ἐπειτα, παρερμηνευθείσης τῆς ἐπιγραφῆς, ἐχούσης ἴσως οὕτως· «Σωτῆρι τοῦ κόσμου, ἡ Θεῶ». Προσεκύνει δ' αὐτῷ ἡ Ἐπαρχία ἐν εἶδει γυναικὸς, ἃν καὶ κατ' ἄλλους ἐλείπεν ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ μνημείου ἐκείνου. Γνωστὸν δ' ὅτι πολλαὶ τοιούτου εἶδους κολακευτικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐγένιναν ὑπὲρ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον ταῦτα εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις, ὑποτιθεμένου ὅτι ἐξηλείφθη τὸ ὄνομα τοῦ Ἀδριανοῦ.

Σῶζεται καὶ ἐν Λουκά ὁμοίωμα Χριστοῦ ἐκ κέδρου εἰς τὸν Νικόδημον ἀποδιδόμενον, καὶ ὅπερ ταυτίζουσι πολλοὶ τῇ εἰκόνι τοῦ Χριστιανοῦ ἐκείνου ἐν Βηρυτῷ τῇ κατὰ τῶν Ἰουδαίων θαυματουργησάσῃ, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἐν τῇ Ζ' Οἰκουμ. Συνόδῳ (Harduin Τομ. 4, σελ. 178). Κατὰ Λέοντα δὲ Διάκονον (10, 4. 5) ἀνεκρίμεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Αὐτοκρ. Νικηφόρος.

Συμὲων δὲ ὁ Μεταφραστῆς, τὸ Μηνολόγιον τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου καὶ Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος ἀναφέρουσιν ὅτι καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἐξωγράφῃσεν εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

2) Ἀχειροποίητοι εἰκόνες. Τοιαῦται ἀχειροποίητοι εἰκόνες τοῦ Σωτῆρος εἶναι τὸ ἅγιον Μανδύλιον μετὰ τοῦ ἀντιτύπου αὐτοῦ ἐν τῇ κεράμῳ, καὶ τὸ σουδάριον τῆς Βερονίκης.

Ὁ μὲν Εὐσέβιος γράφων περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς Αὐγάρον, οὐδὲν λέγει περὶ εἰκόνης ἀποσταλείσης ἅμα πρὸς αὐτὸν (Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 13)· ὁ Ἀρμένιος ὅμως ἱστορικός Μωσῆς ἐκ Χωρῆνης (5 ἑκατ.) καὶ ὁ Εὐάγριος (6 ἑκατ.) ἀναφέρουσιν ἥδη καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Μανδηλίου, ὅπερ ἀπέστειλεν ὁ Σωτὴρ πρὸς Αὐγάρον, καὶ ἐν ᾧ ἐνετυπώθη θαυμασίως ἡ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεκομίσθη εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ ὁ Σιμοκάτης (2, 3) λέγει ὅτι ἐπὶ Μαυρικίου ἔφερον τὴν ἀχειροποίητον εἰκόνα εἰς τὸ Στρατόπεδον. Ὁ δὲ Πατριάρχης Νικηφόρος ἐδειξεν αὐτὴν εἰς τὸν Εἰκονομάχον Λέοντα τὸν Ἀρμένιον. Λέγεται δὲ ὅτι

κατήντησεν εἰς Ῥώμην ἔπειτα, καὶ ὅτι εἶναι ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου τηρουμένη. Ἐν τούτοις ἐρίζει ἡ Γένουα περὶ τοῦ γνησίου ἁγίου Μανδηλίου. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι πολλὰ ἀντίγραφα ἐγένοντο. Εἶναι δὲ λαμπρὰ ἡ εἰκὼν, καὶ ὁμοιάζει πρὸς τοὺς χαρακτῆρας τῆς τοῦ Λεντούλου ἐπιστολῆς, καὶ πρὸς τὸν Βυζαντινὸν τύπον, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἐνωρὶς ἐπενήργησαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἱ τύποι οὗτοι.

Κατὰ Λέοντα Διάκονον (4, 10) τὸ ἅγιον Μανδῆλιον ἐνετυπώθη εἰς κέραμον, διότι ὁ ἀπόστολος Θαδδαῖος ὁ κομίζων τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Αὐγαραν, διανυκτερεύσας καθ' ὁδὸν, ἐνέθηκε τὴν εἰκὼνα ὑπὸ σωρὸν κεράμων καὶ ἐνετυπώθη ἐνὶ αὐτῶν. Ταύτην δὲ τὴν ἀνεκόμενεν ἐξ Ἑδέσσης εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Αὐτοκράτωρ Νικηφόρος (968), κύριος πάλιν γενόμενος τῆς Ἑδέσσης.

Ἡ τῆς Βερονίκης εἰκὼν ἡ ἐν Ῥώμῃ ἄχρι τοῦδε τηρουμένη (1), παριστᾷ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν φέροντα ἀκάνθινον στέφανον. Λέγεται δὲ ὅτι, ὅτε ἀπήγετο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς Γολγοθᾶ φέρων τὸν σταυρὸν, ἐπέδωκεν αὐτῷ ἡ Βερονίκη σουδαρίον, ἵνα ἀποσμήξῃ τὸν ἰδρώτα, καὶ ἐπὶ τοῦ σουδαρίου ἐνετυπώθη ἡ εἰκὼν. Αὕτη ἐγένετο κατὰ πρῶτον γνωστὴ ἐν Ῥώμῃ τῷ 700 ἔτει, τῷ δὲ 1011 ἰδρῦθη αὐτῇ καὶ ἰδιαιτέρα ἁγία Τράπεζα. Ἐν τούτοις καὶ τὰ Μεδιόλανα καὶ ἄλλαι πόλεις ἐρίζουσι περὶ τοῦ γνησίου Σουδαρίου τῆς Βερονίκης. Ὁ δὲ Μαβιλλὼν καὶ ἄλλοι νομίζουσιν ὅτι ἡ ὀνομασία Βερονίκη προῆλθεν ἐκ τῆς vera-icon, καθ' ὅσον πολλοὶ συγγραφεῖς τοῦ μέσου αἰῶνος λέγουσι περὶ αὐτῆς Est ergo Veronica pictura Domini vera· ἡ effigies vultus Domini, quae Veronica dicitur.¹ Οὐδὲν δὲ γινώσκουσι περὶ γυναικὸς Βερονίκης. Ἐν τούτοις ὁ Γουλιέλμος Grimm (Di Sage von Ursprunge de Christus bilder, Berlin 1843) στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ Μαλαλᾶ (6 ἑκατ.), ὅστις Βερονίκην ἀποκαλεῖ τὴν Χαναναίαν γυναῖκα (εἰς ἣν ἀπεδόθη καὶ τὸ ἐν Πανεάδι ἀγαλμα), νομίζει ὅτι ἠθέλησαν ἐν τῇ Δύσει νὰ ἔχωσιν ἄλλο τι ἅγιον Μανδῆλιον, καὶ οὕτω κατεσκευάσαν τὴν vera-icon εἰς Βερονίκην.

(1) Τηρεῖται νῦν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ μάλιστα δεῖκνυται εἰς Πρίγκιπας.

γ) Εἰκόνες τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν λοιπῶν Ἀγίων.

1) Ἡ Θεοτόκος πάλαι μὲν παρίστατο συμβολικῶς ὡς στάμνος καὶ λυχνία καὶ Κιβωτός καὶ καθόλου κατὰ τοὺς τύπους τῆς Π. Διαθήκης· ἔπειτα δὲ ταῦτα μὲν ἀπετέλουν τὸν γύρον τῆς Εἰκό-
νος, ἐν μέσῳ δὲ παρίστατο ἢ ὡς γυνὴ εὐχομένη, ἢ ὡς ὀδυρομένη ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ἢ ὡς Κόρη βασιτάζουσα ἐν ἀγκάλαις Χριστοῦ.
Ὁ ἔσχατος οὗτος τύπος ἐπεκράτησε μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν περὶ τὸν Νεστόριον.

Παρίστατο δὲ καὶ ὡς Παντάνασσα καὶ Πλατυτέρα τῶν Οὐρα-
νῶν (ὑπὸ τὴν Κόγχην, μετατεθείσης τῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος εἰς τὸν Τροῦλλον), περιστοιχιζομένη ὑπὸ ἀγγέλων καὶ φέρουσα ἑναστρεν σέφανον. Συνάδει τούτω καὶ ὁ ἀρχαῖος λατι-
νικὸς ὕμνος· Ave maris stella, Dei mater alma, felix coeli porta, Profer lumen coecis κτλ. Καὶ εἰς ἀρχαῖας δεήσεις ἐπε-
καλοῦντο τὴν Θεοτόκον, ἵνα ἀποστείλῃ τοὺς δούλους αὐτῆς Ἀγ-
γέλους ἀντιλήπτορας.

Ὁ Θεόδωρος Ἀναγνώστης (περὶ τὰς ἀρχὰς 6 Ἑκατ. ὅρα ἀ-
ποσπάσμ. παρὰ Οὐαλεσίῳ) ἀποδίδωσιν εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν εἰκόνας τῆς Θεοτόκου. Ἐγίνωσκε δὲ μετὰ ταῦτα ἡ Ἐκ-
κλησία τοιαύτας κηροχύτους τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Σώζονται δὲ τοιαῦται εἰκόνες ἐν Μ. Σπηλαίῳ, ἐν Σουμελᾷ Τραπεζοῦντος καὶ ἐν Κύκῳ Κύπρου, καὶ εἰς ἄλλη. Ὀνομαζέσθαι δὲ εἶναι αἱ εἰ-
κόνες τῆς Θεοτόκου αἱ ὑπὸ Ῥαφαὴλ γραφεῖσαι αἱ Madonae λε-
γόμεναι. Ὑπερβάλλει δὲ πάσας ἡ ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῆς Δρέσδης.

2) Οἱ Ἀγγελοι παρίσταντο συνήθως νέοι μετὰ πτερύγων κατὰ τὴν Γραφὴν (Ἠσαΐου 6, 2. Δανιὴλ 9, 21. Ἀποκαλ. 14, 6. 19, 17), λευχειμονοῦντες ἐν χιτῶνι ποδήρει καὶ περιεζωσμένοι, ὡς διάκονοι καὶ λειτουργοὶ (Ἰωαν. 20, 12. Ἀποκαλ. 1, 13). Ἐφερον δ' ἐν χερσίν, ἢ βομφαίαν, ἢ κλάδον ἐλαίας, ἢ τόμον καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ γυμνοὶ Ἀγγελοι οἱ ἐπὶ ἀρχαίων τάφων ἀπαν-
τῶντες εἶναι κατὰ μίμησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Ἀλλ' οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ τὸ τοιοῦτο εἶδος, καὶ ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ κατηρ-
γῆθη ἡ τοιαύτη πρὸς ἰδιωτικὴν χεῖρσιν μίμησις.

3) Οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἀνέκαθεν ἐγράφοντο δὲ μὲν οὐλόθριξ καὶ φέρων τὰς κλεῖς τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, ὁ δὲ Ἀπόστολος Παῦλος φαλακρὸς, φέρων μάχαιραν (δι' ἧς ἀπετιμήθη τὴν κεφαλὴν) καὶ βίβλον, ὡς πλεῖστα γράψας. Παρίστανται δὲ καὶ οἱ δύο ὁμοῦ πολλάκις κρατοῦντες τὴν Ἐκκλησίαν.

4) Οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταὶ παρίσταντο πάλαι μὲν (ἐν ψηφιδωτοῖς Βασιλικῶν) ὡς τέσσαρες ποταμοὶ ἐκπηγάζοντες ἐκ πέτρας, ἐφ' ἧς ἐκάθητο ὁ Χριστὸς ἐν εἰδει ἀμνοῦ πολλάκις. Μετὰ δὲ ταῦτα, τὰ τέσσαρα συμβολικὰ ζῶα παρ' Ἰεζεκιὴλ (1, 5. 10), τὰ ἔχοντα τὸ μὲν πρόσωπον ἀνθρώπου, τὸ δὲ λέοντος, τὸ δὲ μόσχου καὶ τὸ τέταρτον αἰετοῦ, καὶ τὰ ὅποια περιστοιχοῦσιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει (4, 6) τὸν καθήμενον ἐπὶ τοῦ Θρόνου, προσικόνιζον ἤδη παρ' Εἰρηναίῳ (3, 11) τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστάς, καὶ ἤδη κατὰ τὴν Δ' Ἑκατονταετηρίδα διενεμήθησαν ἐκάστῳ τῶν Εὐαγγελιστῶν ὁ μὲν ἄνθρωπος τῷ Εὐαγγελιστῇ Ματθαίῳ (ὡς περιγράφοντι τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν κατὰ τὸ ἀνθρώπινον), ὁ δὲ λέων εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον, ὁ δὲ μόσχος εἰς τὸν Λουκᾶν καὶ ὁ αἰετὸς εἰς τὸν Ὑψιπέτην αἰετὸν τῆς Θεολογίας Ἰωάννην (ἔρα Ἱερώνυμον εἰς Ἰεζεκιὴλ καὶ ἐν προοιμίῳ εἰς Ματθαῖον). Ὁ δὲ ἱερός Αὐγουστίνος (de cons. Evangel.) φρονεῖ ὅτι ὁ λέων πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ματθαῖον, στηριζόμενος ἰσως ἐπὶ τῆς παρ' Ἀποκαλύψεως κατατάξεως. Ἐν τούτοις ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν ἔτυχεν ὑποδοχῆς, καὶ διὰ τοῦτο οἱ Εὐαγγελισταὶ ζωγραφοῦνται κατὰ τὴν ἄλλην κατὰ τάξιν, ἔχοντες παρ' ἑαυτοῖς τὸ συμβολικὸν ζῶον.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης παρίστατο συνήθως νέος, ἵνα ἐμφαίνεται ἰσως ὅτι ἦν Παρθένος, περὶ οὗ μαρτυροῦσιν Ἐπιφάνιος (Αἰφ. 78, 10) καὶ Ἱερώνυμος (contra Iovin. 1, 26). Πλὴν δὲ τοῦ αἰετοῦ ἐγράφετο παρ' αὐτῷ καὶ τὸ ποτήριον τοῦ φαρμάκου, περὶ οὗ ἔρα Αὐγουστίνον (Soliloqu. 22).

5) Οἱ λοιποὶ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ παρίσταντο κατὰ τὴν παράδοσιν. Ἔφερον δὲ καὶ τὸ σύμβολον τοῦ ἀμπαράντου στεφάνου, μηνίσκον, ἢ δίσκον (nimbus, gloria). Πλήρης ἦν κυρίως ὁ στέφανος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις πολλάκις παρίστα σταυρὸν ἐν εἰδει ἀκτίνων.

§ 40. Περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἱερὰ σκεύη κατὰ πρῶτον μὲν λόγον λέγονται τὰ πρὸς τὴν θείαν μυσταγωγίαν χρήσιμα, κατὰ δευτέρον δὲ λόγον πάντα τὰ λοιπὰ τὰ πρὸς Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν. Ἀλλὰ πάντα, ἀπαξ καθιερωθέντα, εἰς οὐδεμίαν ἄλλην χρῆσιν ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι κατὰ τὸν Ἀποστολικὸν κανόνα (73). «Σκεῦος χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν ἁγιασθὲν, ἢ ὀθόνην, μηδεὶς ἐτι εἰς οἰκίαν χρῆσιν σφετεριζέσθω. Παράνομον γάρ. Εἰδέ τις φωραθεῖν, ἐπιτιμᾶσθω ἀφορισμῶ». Τοῦτο ἐπανελάβον καὶ αἱ μετὰ ταῦτα Σύνοδοι (ᾗρα 1 κανόνα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου ἐν τῷ ναφ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὴν Ἑρμην. Βαλσαμῶνος). Μόνον δὲ πρὸς λύτρωσιν αἰχμαλώτων καὶ ἐν καιρῷ λιμοῦ ἐπιτρέπει ὁ Ἰουστινιαν. κώδῃξ (I, 2, 21) τὴν χρῆσιν τῶν ἱερῶν σκευῶν, ἀλλ' ἐχωνεύοντο τότε εἰς ἀπλοῦν χρυσὸν καὶ ἄργυρον. Ἐτρηοῦντο δὲ τὰ ἱερὰ σκεύη ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Σκευοφύλακος (1) καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν Διακόνων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, κατηγορηθεὶς ὅτι συνέτριψεν ἅγιον Ποτήριον, ἀπέδειξε τὴν ἀθωότητά του ἐκ τοῦ τόπου (Ἀπολογ. 2). Ὁ δὲ Ἐφέσου Ἰβας κατηγορήθη ἐν τῇ ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμ. Συνόδῳ, ὅτι ἐτήρει κατ' οἶκον πολυτιμον ἅγιον Ποτήριον (ᾗρα Bona rer. liturg. I, 25). Ὁ δὲ 21 κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου ἀπαγορεύει καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὑπηρέτας τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἄπτωνται τῶν ἱερῶν σκευῶν. Ἐννοοῦνται δ' ἐνταῦθα τὰ κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ σκεύη, ἥτοι τὸ ἅγιον Ποτήριον καὶ ὁ ἅγιος Δίσκος.

Κατεσκευάζοντο δὲ ἀνέκαθεν ὁ μὲν ἅγιος Δίσκος καὶ τὸ ἅγιον Ποτήριον ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ ὕαλου· ἐπετρέπετο καὶ ἐκ χασιτέρου εἰς τὰς πτωχὰς ἐνορίας. Τὰ δὲ λοιπὰ ἱερὰ σκεύη κατεσκευάζοντο καὶ ἐξ ἄλλων μετάλλων.

Εἰς τρεῖς δὲ τάξεις δύνανται νὰ καταταχθῶσι τὰ διάφορα ἱερὰ σκεύη. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην περιλαμβάνονται τὰ πρὸς τὴν

(1) Μέγα ἀξίωμα ἦν ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ τὸ τοῦ Σκευοφύλακος, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν πρώτην πεντάδα τῶν Ὁφεικίων τοῦ Πατριαρχείου κατετάσσεται.

θείαν Εὐχαριστίαν χρήσιμα. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὰ πρὸς τὰ λοιπὰ μυστήρια. Εἰς δὲ τὴν τρίτην τὰ κοινὰ πρὸς πᾶσαν ἱεροπραξίαν. Ἐνταῦθα ἀναγόνται καὶ τὰ σήμαντρα καὶ αἱ Καμπάναι.

α) Τὰ πρὸς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν ἱερὰ σκεύη.

1) Τὰ κυριώτατα, ἀρχαιότατα καὶ ἁγιώτατα τούτων εἶναι ὁ ἅγιος Δίσκος καὶ τὸ ἅγιον Ποτήριον. Ὅτι μὲν ταῦτα ὑπῆρχον ἀνέκαθεν, τοῦτο φανερόν καὶ οὐδεὶς ὁ μὴ ὁμολογῶν. Ὅτι δὲ ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πολλάκις κατεσκευάζοντο, μαρτυρεῖ ἤδη ὁ Ἀποστολικὸς κανὼν ὁ ἀνωτέρω παρατεθείς. Κατὰ τὴν Β' δὲ Ἐκατονταετηρίδα κατέστησαν κοινότατα τὰ ἐξ ὕαλου σκεύη, ὡς εὐωνα καὶ πρὸς καθαριότητα ἐπιτήδεια, καὶ διότι κατεσκευάζοντο πολλαχοῦ καὶ μάλιστα ἐν Ἰταλίᾳ, ἐνῶ πρότερον ἦσαν πολύτιμα καὶ μόνον ἐν Λέσβῳ καὶ Αἰγύπτῳ κατεσκευάζοντο. Ὡστε κατὰ Τερτυλιανὸν (de habitu mul. 5) τὰ ἐκ χαλκοῦ ποτήρια καὶ τὰ τοιούτου εἶδους σκεύη ἦσαν τότε ἀρχαίους. Διὰ τοὺς εἰρημένους λόγους καὶ διὰ τὴν πενίαν εἶναι ἐπόμενον ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν μετεχειρίζοντο καὶ οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὰ ἐξ ὕαλου σκεύη οὐ μόνον κατ' οἶκον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τοῦτο ὑποστηρίζεται ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ πάπα Ζεφυρίνου (202—219), ἐν ᾗ λέγεται ὅτι ὁ πάπας αὗτος διέταξε νὰ φέρωσιν οἱ Διάκονοι *patenas vitreas*, ἤτοι ἐξ ὕαλου δίσκους. Ὁ δὲ ἅγιος Ἐπιφάνιος ἐν αἰρέσει τῶν Μαρκωσίων (44, 1), μνημονεύων ὅσα περὶ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Μάρκου (160—170) ἀναφέρει ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος (I, 13, 2), λέγει ὅτι ἐξηπάτα τὸν λαὸν μεταβάλλων δι' ἐπικλήσεως τὸν λευκὸν οἶνον εἰς ἐρυθρὸν ἐντὸς τριῶν ποτηρίων ἐξ ὕαλου. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι κατὰ τὴν Δ' Ἐκατονταετηρίδα ἦσαν ἐξ ὕαλου πολλὰ Δισκοπότῃρα ὡς ἐκ τοῦ Ἰερωνύμου (epist. ad Rusticum) ὁλόν καὶ ἐξ ἄλλων. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἐλαμπρύνθη ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη ἦσαν ἤδη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πολύτιμα. Ἐθαύμασεν ὁ Ἰουλιανὸς (θεῖος τοῦ Ἀποστάτου) τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἱερὰ σκεύη (Θεοδωρ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 3, 11. 12). Ἀναφέρει καὶ ὁ Χρυσόστομος

ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον (Ὅμιλ. 50 εἰς Ματθ.). Ὁ δὲ ἅγιος Ἀμβρόσιος λέγει ὅτι πολλὰ ἱερὰ σκεύη (vasa mystica) ἐδόθησαν εἰς ἀπολύτρωσιν αἰχμαλώτων. Ἐγράφετο δὲ κατὰ Τερτυλιανὸν (de pudicitia 7. 10) ἐπὶ τοῦ ἁγίου ποτηρίου ὁ καλὸς ποιμήν.

Ἄγνωστον εἶναι ὁποῖου εἶδους ποτήριον μετεχειρίσθη ὁ Σωτὴρ ἐν τῷ μυστικῷ Δείπνῳ. Βέδας ὁ Αἰδέσιμος (de locis sanctis I. II, 1) λέγει ὅτι κατὰ τὴν 7 Ἑκατ. ἐδεικνύετο ἐν Ἱερουσαλὴμ μέγα ἀργυροῦν Ποτήριον ἐν εἶδει ἀμφορέως καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ τοῦ μυστικοῦ Δείπνου τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ τοῦτο ἦν ἄγνωστον πρότερον, καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ εἰρημένῃ Ὅμιλῃ λέγει· «οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκείνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν ἐξ οὗ ἐδόκε τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα τὸ ἑαυτοῦ». Ὅποτε πολὺ ὀλιγώτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ποτήριον τοῦ μυστικοῦ Δείπνου τὸ sacro catino τὸ ἐν Γενούῃ τηρούμενον (ἐν Ἐκκλ. ἁγίου Λαυρεντίου) καὶ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων ἐκ Καισαρείας κομισθέν.

2) Ἀστερίσκος, λόγχη, σπόγγος, λαβὶς, ριπίδια, ζέον. Δευτέρου λόγου ἄξια καὶ οὐχὶ πάντα ἀρχαῖα εἶναι τὰ ἱερὰ σκεύη ταῦτα.

Τοῦ μὲν Ἀστερίσκου τοῦ ἀνέχοντος τὸ κάλυμμα τοῦ Δίσκου, ἵνα μὴ ἐράππηται τοῦ ἁγίου ἄρτου καὶ τῶν μερίδων, οὐδεὶς μὲν τῶν ἀρχαίων μνημονεύει, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη αὐτοῦ εἶναι καταφανής. Ὀνομάσθη δὲ ἀπὸ τοῦ ἐν Βηθλεὲμ Ἀστέρος· διότι ὁ ἅγιος Δίσκος ὅτε μὲν παρίστανται τὴν φάτνην, ὅτε δὲ τὴν ἀσπίδα ἐφ' ἧς ἔφερον ἐν θριάμβῳ τοὺς Βασιλεῖς.

Τῆς δὲ Λόγχης, δι' ἧς ἐξάγεται ἐκ τῆς προσφορᾶς ὁ ἅγιος ἄρτος καὶ αἱ μερίδες, καὶ ἥτις λήγει εἰς σταυρὸν, μνημονεύει ὁ Πατριάρχης Γερμανός. Εἶναι δὲ ἐν μόνῃ τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐν χρήσει.

Τοῦ Σπόγγου ἀρχαιοτάτη ἦν ἡ χρῆσις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸς καθαρισμὸν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος (εἰς Ἐφεσίους Ὅμιλ. 3). Διὰ τοῦτο καὶ ἵνα μετὰ τῆς Λόγχης ἀναμιμνήσκῃ τὰ πάθη τοῦ

Κυρίου, εισηχθη ὁ σπόγγος καὶ εἰς τὸ Δισκοπότηρον. Καλεῖται δὲ καὶ Μοῦσα.

Ἡ Λαβίς, εἴτε τὸ κοχλιάριον, δι' οὗ μεταδίδωσι τὰ ἄχραντα μυστήρια εἰς τὸν λαὸν ὁ ἱερεὺς (1), ἐπενοήθη πιθανώτατα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς χύσεως τοῦ ἁγίου Ποτηρίου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπενοήθησαν ποτήρια τοιοῦτου εἶδους, ὥστε νὰ βροῦξ ὁ λαὸς ἐξ αὐτῶν. Ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ εισηχθη διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, φαίνεται, ὁ κάλαμος (fistula, calamus), ὃν μεταχειρίζεται ἄχρι τοῦδε μόνος ὁ πάπας, ἱεουργῶν. Μετὰ ταῦτα οἱ πάπαι ἐλυσαν εὐκόλως τὸ ζήτημα, εἰσαγαγόντες τὴν φρικτὴν καινοτομίαν τοῦ νὰ στερήσωσι τὸν λαὸν ὅλως τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι, ὅπου σῶμα, ἐκεῖ καὶ αἷμα! Ἀλλὰ τότε διὰ τί δὲν μεταλαμβάνουσι μόνον σῶμα καὶ οἱ ἱερεῖς των; Τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Λαβίδος ἀποδίδει ἡ παράδοσις εἰς τὸν Χρυσόστομον (ὅρα Ῥενωδότιον καὶ Γοάρον ἐν προλόγοις τῆς Λειτουργίας), ἣν ὑποστηρίζει ἐν μέρει, μάλιστα δὲ τὴν ἀρχαιότητα τῆς χρήσεως, τὸ ὅτι ἡ Λαβίς εἶναι ἐν χρήσει καὶ παρὰ τοῖς Νεστοριανοῖς καὶ Μονοφυσίταις, οἵτινες περὶ τὰ μέσα τῆς Ε.' Ἐκατονταετηρίδος ἀπεχωρίσθησαν τῆς Καθόλου Ἐκκλησίας. Τὸ ὅτι ὅμως μέχρι τῆς 8 Ἐκατονταετηρίδος ἐνετίθετο ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ λαοῦ ὁ ἅγιος ἄρτος κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν (ἣν τηροῦσιν οἱ ἱερεῖς ἄχρι τοῦδε), τοῦτο σημαίνει μόνον ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶχεν εἰταχθῇ ἡ συνήθεια τοῦ νὰ μεταλαμβάνῃ ὁ λαὸς καὶ τὰ δύο εἶδη ὁμοῦ διὰ τῆς Λαβίδος, ἀλλὰ μόνον τοῦ αἵματος ἐκοινώνει διὰ ταύτης, τοῦ δὲ σώματος ἐκοινώνει χωριστὰ κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν. Ἐκλήθη δὲ Λαβίς ἀπὸ τῆς Λαβίδος ἐκείνης, δι' ἧς ἐν τῶν Σεραφίμ ἐλαβε τὸν ἄνθρακα ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ μετέδωκεν αὐτὸν εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἵνα καθάρισθῃ τὰς ἀνομίας αὐτοῦ (6, 6—7), ὡς ὁ ἄνθραξ τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἀγιάζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας.

Τῶν Ῥιπιδίων τὴν ἀρχαιότητα καὶ χρῆσιν μαρθάνομεν ἐκ

(1) Τὸ πάλαι ἐκοινώνει ὁ λαὸς ἐκ τοῦ ἁγίου Ποτηρίου ἀμέσως, ὡς ἄχρι τοῦδε οἱ ἱερεῖς.

τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (8, 12)· αἱ ὧν γενομένων, οἱ Διάκονοι προσαγαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ Ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ εὐωνύμων στηκέτωσαν, ὥς ἂν μαθηταὶ παρεστῶτες διδασκάλῳ· δύο δὲ διάκονοι ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πτερῶν ταῦνος ἢ θρόνης, καὶ ἡρέμα ἀποσβεΐτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἱσταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχερίπτονται εἰς τὰ κύπελλα». Τὰ ῥιπίδια ἔφερον ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ, τὸ μὲν ὁ Μ. Οἰκονόμος ἐκ δεξιῶν ἱστάμενος τοῦ Πατριάρχου, τὸ δὲ ὁ Μ. Σακελλάριος ἐξ ἀριστερῶν. Ἦσαν δὲ ἄλλοτε Πρεσβύτεροι οὗτοι, μετὰ δὲ ταῦτα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν Διάκονοι. Εἰς τὰς πτωχὰς Ἐκκλησίας ἀντὶ ῥιπίδιου ἐχρησίμευεν ὁ Ἀἵρ, ἥτοι τὸ κάλυμμα, ὅπερ ἄχρι τοῦδε εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαιότητος ἐν καιρῷ τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως (λεγόμενου τοῦ Πιστεύω) κινεῖται ὑπὸ τῶν ἱερέων ὑπεράνω τῶν τιμίων δώρων. Εἰς Ἐξαπτέρυγα δὲ μετεσχηματίσθησαν τὰ πάλαι ἀπλᾶ ῥιπίδια, ἵνα περιστοιχώσι τὸν Βασιλέα τῆς δόξης, ὥς τὰ Χερουβὶμ ἐκάλυπτον τὴν Κιβωτὸν τῆς Διαθήκης. Σήμερον, ὅπου εἶναι ἐν χρήσει τὰ Ἐξαπτέρυγα καὶ αἱ ἱεραὶ σημαῖαι, ἀντικαθιστῶσι τὰ Βυζαντινὰ Βασιλικὰ Φλάμουλα (1), τὰ ὅποια, ἡ ἱστορὶα ἐνώπιον τοῦ Δεσπότη (τοῦ Αὐτοκράτορος) ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἡ προηγούμενη ἐν ταῖς προελεύσεσιν αὐτῶν (λιτανείαις). Ἀντὶ τῶν Φλαμούλων γίνεται χρῆσις συνήθως ἐν ταῖς λιτανείαις τῶν ἁγίων εἰκόνων μόνον καὶ τοῦ τιμίου σταυροῦ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων. Ζέον λέγεται τὸ σκεῦος ἐν ᾧ τὸ ζέον ὕδωρ κομίζεται, ἵνα ἐν καιρῷ τῆς μεταλήψεως ἐγγυθῇ εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον.

(1) Τὰ Φλάμουλα ἦσαν ἐξ ζεύγη κατὰ τὸν Κωδῆν. Τὸ μὲν ἐκαλεῖτο Ἀρχιστράτηγος· τὸ ἕτερον Ὀκτάγλωσσον (Ὀκταπόδιον), ἔχον εἰκόνας ἱεραρχῶν· τὸ ἄλλο Σταυρός, ἔχον ἐπὶ τῶν περάτων εἰκόνας τῶν 4 Μεγαλομαρτύρων, Δημητρίου, Προκοπίου καὶ Θεοδώρων. Τὸ τέταρτον εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφ' ἵππου. Τὸ πέμπτον ἐκαλεῖτο Δρακόντιον (Περσικόν). Τὸ ἕκτον ἔφερε τὴν στήλην τοῦ Βασιλέως.

6) Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν σκευῶν.

Ἐκ μὲν τῶν πρὸς τὰ λοιπὰ μυστήρια χρησίμων ἱερῶν σκευῶν ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ διαφόρου εἶδους καὶ ὕλης Κολυμβήθραι διὰ τὸ λουτρὸν τῆς Παλιγγενεσίας, καὶ οἱ ἐν Ἐκκλησίᾳ τηρούμενοι Στέφανοι διὰ τὸ στεφάνωμα. Τῶν στεφάνων τούτων μνημονεύουσιν ἤδη ὁ Θεολόγος Γρηγόριος (Ἐπιστ. 171 πρὸς Εὐσέβιον) καὶ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 9 εἰς τὴν Α. πρὸς Τιμόθ.). Οἱ στέφανοι τῇ 8^ῃ ἡμέρᾳ ἀπετίθεντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ἐκ δὲ τῶν διὰ πάσας τὰς ἱεροπραξίας ἱερῶν σκευῶν ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) *Θυμιατήρια*. Ὅτι μὲν τὸ θυμίαμα ἦν κοινὸν συστατικὸν πάσης λατρείας παντὸς ἔθνους, τοῦτο εἶναι ὁμολογούμενον. Ἐκ τῆς χρήσεως ὅμως καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ μανθάνομεν καὶ τὸν λόγον τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χρήσεως. Τὸ θυμίαμα ἦν σύμβολον ἐν τῇ Π. Δ. τῆς προσευχῆς, ὡς δεικνύει καὶ ὁ γνωστὸς ψαλμὸς «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου». Ἀλλ' ἵνα ἀναπέμπηται ἐνώπιόν τοῦ Θρόνου τοῦ Θεοῦ εἰς ὁσμήν εὐωδίας πνευματικῆς, ἔπρεπε νὰ προσφέρηται ὑπὸ τῶν ἱερῶν, οἵτινες ἦσαν τύπος τοῦ Μεσίτου Χριστοῦ· ἔπρεπε νὰ λαμβάνωνται οἱ ἄνθρωποι ἐκ τοῦ Θυσιαστηρίου τῶν ὀλοκαυτωμάτων, ἵνα σημαίνεται ὅτι μόνον μετὰ τὴν ἐξιλέωσιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ ἐμελλε νὰ εἰσακουσθῇ πράγματι καὶ ἡ δέησις. Ἡ θυσία δὲ ἡ ἡμετέρα εἶναι ἡ μετάνοια. Ἐννοεῖται δὲ διὰ τί καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔπρεπε νὰ εἰσαχθῇ τὸ σύμβολον τῆς προσευχῆς, ὅτε διὰ τὴν πίστιν εἰς τὸν Χριστὸν εἶναι ἀμέσως δυνατόν νὰ εἰσακουσθῇ ἡ προσευχή. Ῥητῶς δὲ μαρτυρεῖ ὁ τρίτος ἀποστολικὸς κανὼν περὶ τῆς χρήσεως τοῦ θυμιάματος ἐν τῇ ἀγίᾳ προσφορᾷ. Ἦσαν δὲ ἀνέκαθεν πολλῶν εἰδῶν τὰ θυμιατήρια.

2) *Καρθῆλαι, Πολύελαιοι, Κηροπήγια*. Ἦδη ἐν τῇ Σκηνῇ τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος ἡ ἐπτάφωτος λυχνία ἡ πρὸ τοῦ αὐτοῦ (τοῦ κατ' ἐξοχὴν οἴκου τοῦ Κυρίου) ὑπέφωσκε τὸ ἀπρόσιτον φῶς, ὃ οἰκεῖ ὁ Θεός. Ὅτε δὲ ἐλαμψε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸ φωτίζον πάντα ἄνθρωπον, οἱ φωτισθέντες δι' αὐ-

τοῦ ἐν τῷ βαπτίσματι (φῶτισμα ἐλέγετο τὸ βάπτισμα) ἔφερον τὰς λαμπάδας εἰς σημεῖον ὅτι φέρουσι τὰς λαμπάδας τῶν ἀρετῶν, ἃς ἤναψε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ὡστε οὐ μόνον τὴν νύκτα, ὅτε τὸ πάλαι ἔκλων ἄρτον (=ἐτέλουν τὴν Εὐχαριστίαν), μετεχειρίζοντο λυχνίας καὶ λαμπάδας οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν, ὅτε μετὰ ταῦτα ἔκλων ἄρτον.

Ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (20, 8) βλέπομεν ὅτι ἦσαν λαμπάδες ἱκαναὶ ἐν τῷ Ὑπέρῳ, ὅπου ἦσαν συνηγμένοι οἱ μαθηταὶ μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἵνα τελέσωσι τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν. Κατὰ τὴν Παννυχίδα τοῦ Πάσχα μετὰ λαμπάδων ἀνέμενον οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τὸν Νυμφίον Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός. Δῆλον λοιπὸν διὰ τί μετὰ ταῦτα, ὅτε ἐθριάμβευتن ἡ Ἐκκλησία, ἐπληθύνθησαν αἱ λαμπάδες εἰς πᾶσαν ἱεροπραξίαν καὶ ἐνώπιον τῶν ἁγίων εἰκόνων. Παρὰ τῷ Βασιλεῖ ἴστατο ὁ Λαμπαδάριος κρατῶν τὸ Διβάμπουλون (=Δικήριον), καὶ ὁσάκις εἰσῆρχετο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Βασιλεὺς, ἀπνυχάρισται ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων μετὰ τρισσῆς προσκυνήσεως μετὰ λαμπάδος (διβαμπύλου) καὶ τοῦ θυμιάματος. Ἐσφράγιζε δὲ τὸν λαὸν διὰ τριχηρίου ὡς οἱ Ἀρχιερεῖς κατὰ Βαλταμῶνα (εἰς καν. 69 τῆς Σ. Οἰκ. Συν.). Ἀλλαχθῶ ἕμως λέγει ὅτι δικηρίῳ ἐπεσφράγιζε τὸν λαὸν ὁ Βασιλεὺς (ἐν Μελέτῃ περὶ Πατρ. Προν.). Διβάμπουλون ἔσχε τὸ προνόμιον νὰ φέρῃ ὁ Μονεμβασίας Μητροπολίτης διὰ Χρυσοβούλλου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ πρεσβυτέρου. Ἡ Βασίλισσα καὶ ὁ Πατριάρχης ἔφερον μίαν λαμπάδα (1)· διότι κατὰ τὸν Βαλταμῶνα μίαν ἐξουσίαν εἶχον, ἐνῷ ὁ βασιλεὺς εἶχε διπλὴν ἐξουσίαν. Ἐκ τοῦ διβαμπύλου προῆλθον, ὡς φαίνεται, τὰ δικήρια καὶ τριχήρια, δι' ὧν σφραγίζει ὁ Ἐπίσκοπος τὸν λαόν· ἀλλὰ διὰ μὲν τοῦ τριχηρίου πλέον σφραγίζει ἐξ ὀνόματος τῆς ἁγίας Τριάδος, διὰ δὲ τοῦ δικηρίου ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεανθρώπου (2), ὡς σχηματίζων τὰ ἀκροτελεύτια γράμματα τοῦ

(1) Προηγεῖτο αὐτῶν ἡ λαμπὰς ἐν προόδοις καὶ λιτανείαις. Ἀχρι τοῦδε δὲ ἴσταται λαμπὰς πρὸ τοῦ Πατριάρχου, καὶ Λαμπαδάριος καλεῖται ὁ ἀριστερὸς ψάλτης.

(2) Ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν Ῥωσσίᾳ, ὅτε ἐπεύχεται ὁ Ἐπίσκοπος, λέ-

Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν δακτύλων, εὐλογεῖ τὸν λαὸν ἀμφοτέραις ταῖς χερσίν, ὡς πλήρης ἱερέως, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι μόνῃ τῇ δεξιᾷ εὐλογοῦσιν, ὡς βοηθοὶ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ μέτοχοι τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ.

Εἰς πολλές ἐορτὰς διενέμοντο καὶ εἰς τὸν λαὸν κηρία, ὡς ἐψόμεθα, καὶ ἄχρι τοῦδε φέρεי λαμπάδας ὁ λαὸς τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ καὶ τῇ ἐβδομαδί τοῦ Πάσχα. Ἐν τούτοις, καὶ ὁσάκις ἐκκλησιάζεται τις τοῦ λαοῦ πράττει τι ἰσοδύναμον ἀνάπτει κηρίον, καὶ ἀντὶ τὰ φέρη αὐτὸ, πῆγνυσιν εἰς τὰ κηροπήγια, τὰ λεγόμενα Μανουάλια, ἐνώπιον τῶν ἁγίων εἰκόνων. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ὅταν ἐνδύηται ὁ Ἐπίσκοπος ἐξω τοῦ Βήματος ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας (ἐν Ὑψωσίᾳ πάντοτε οὕτω γίνεται) τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν, δύο Διάκονοι κρατοῦσι τὰ δικηροτρίκηρα πρὸ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ ὁ πρωτεύων αὐτῶν λέγει, πρὸς αὐτὸν ἀποτεινόμενος, ὅτι ὁ Σωτὴρ εἶπεν εἰς τοὺς μαθητάς του· «Οὕτω λαμπάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὥπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα, καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς Οὐρανοῖς». Ὁ Ἐπίσκοπος, ὡς φωστὴρ τῆς Ἐκκλησίας, λαμβάνει τότε τὰ δικηροτρίκηρα καὶ σφραγίζει τὸν λαὸν, οἰονεὶ ἐπευχόμενος, ἵνα λάμψῃ καὶ ἐν αὐτοῖς τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀρετῶν.

Ὁ δὲ Πολυέλειος ἐλέγετο καὶ Χορὸς πολλάκις διὰ τὸ σχῆμα ἱσως. Ἐξαρτώμενος δὲ κάτωθεν τοῦ Τρούλλου ὑπεδείκνυε τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων καταπεμπόμενον φῶς.

3) *Σήμαντρα, Καμπάροι*. Τὸ πάλαι φαίνεται ὅτι οἱ λαοσυνάκται (οἱ καὶ Θεόδρομοι = κλητῆρες) ἐκάλουν τὸν λαὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, κρούοντες τὰς θύρας. Ὅτε προήχθη ὁ μοναστικὸς βίος, ὁ ὅσιος Παχώμιος ἐκάλει διὰ σαλπίγγων (ὡς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ) τοὺς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλαχοῦ εἰσέχθησαν τὰ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει ἐν τοῖς Μοναστηρίοις Σήμαντρα τὰ τε ξύλινα καὶ τὰ σιδηρᾶ, ἅπερ καὶ ἀγιοσίδηρα καλοῦνται. Οἱ μικροὶ κώδωνες καὶ οἱ πέτασοι, οἱ ἐν ταῖς τελεταῖς τῶν ἐθνικῶν καὶ τῇ

γων τὸ «Ἐπίθελον ἐξ Οὐρανοῦ Κύριε . . . » κρατεῖ μόνον τὸ δικήριον ἐν τῇ δεξιᾷ, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ τὸν τίμιον σταυρόν.

ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ ἐν χρήτει, μόνον εἰς τὴν Δύσει εἰσῆχθησαν, φαίνεται, καὶ οὐχὶ πρὸς σὺναξιν τῶν πιστῶν, ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς Λειτουργίας, ἵνα καταστήσωσι προσκευτικὸν τὸν λαὸν εἰς τὰς ἐπισημότερας στιγμὰς αὐτῆς. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ ὁμως Ἐκκλησίᾳ μετεχειρίζοντο, φαίνεται, ὅπως καὶ σήμερον τὸν ἅγιον Δίσκον καὶ τὸν Ἀστέρα, οὗς κρούει ὁ ἱερουργὼν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς Εὐχαριστίας (προκειμένου νὰ ψαλῇ ὁ ὕμνος τῶν Σεραφὶμ «ἅγιος, ἅγιος . . .») καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς Μεταλήψεως, ὅτε μέλλει νὰ καλέσῃ τὸν λαὸν διὰ τοῦ «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως . . .»

Ἐν τούτοις ἐν τῇ Δύσει ἀναφαίνονται οἱ μεγάλοι κώδωνες, οἱ ὀνομασθέντες Καμπάναι ἀπὸ τοῦ ἐν Καμπάνᾳ ὀνομαστοῦ χαλκοῦ (ὅπου καὶ κατὰ πρῶτον, φαίνεται, κατεσκευάσθησαν), καὶ Νῶλαι ἀπὸ τῆς ἐμωνύμου πόλεως. Ἐκ τούτου κινούμενοι πολλοὶ ἀπέδωκαν εἰς τὸν Παυλῖνον Νώλης Ἐπίσκοπον τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν. Ἀλλ' εὐδαμοῦ τῶν συγγραμμάτων του, ἐν οἷς πολλοῦ περιγράφει λεπτομερῶς τὰς ἐπ' αὐτοῦ (περὶ τὰ τέλη τῆς Δ'. Ἑκατ.) ἀνεγερθεῖσας Ἐκκλησίας, γίνεται μνεία τις Καμπανῶν. Μᾶλλον δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ πᾶπας Σαβινιανὸς, διδάσκαλος Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (τῷ 604), καθιέρωσε κατὰ πρῶτον τὴν Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν τῶν ἐφευρεθειῶν πρὸ μικροῦ ἐν Καμπάνᾳ καὶ ἐκεῖ ἴσως καὶ εἰς Ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν εἰσῆχθειῶν. Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ ΙΓ' (965—972) εἰσῆγαγε καὶ τὸ λεγόμενον βάπτισμα αὐτῶν (1).

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἰσῆχθησαν αἱ Καμπάναι, ὡς εἴρηται καὶ ἀλλοῦ, περὶ τὰ μέσα τῆς 9. Ἑκατονταετηρίδος, τοῦ Δουκὸς τῆς Βενετίας Οὐρσου ὠρηταμένου τῷ Αὐτοκράτορι (Μιχαὴλ ἡ Βασιλείῳ)

(1) Κατὰ πόσον συνετέλεσεν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἡ προσθήκη τῶν μεγάλων Κωδωνοστασίων, εἶδομεν ἤδη πρότερον. Ἀξιοσημείωτοι ἐνταῦθα αἱ διάφοροι ὀνομασίαι τῶν Καμπανῶν ἐν τῇ Δύσει. Οὐ μόνον ἐθίδοντο αὐταῖς ὀνόματα εἰς τὸ βάπτισμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ὥρας τῆς προσευχῆς ὀνομάζοντο. Ἡ δὲ τῆς μεσημβρινῆς προσευχῆς ἐκλήθη Καμπάνων Τούρκων διὰ τὰς δεήσεις, ἃς ὁ Πάπας Κάλιξτος ὁ Γ' τῷ 1457 κατὰ Τούρκων διέταξε κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τῆς προσευχῆς.

12 κώδωνας, οἵτινες ἀνηρτήθησαν ἐν τῷ κώδωνοστασίῳ τῆς ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ μόνον ἐν Ῥωσσίᾳ ἦτο δυνατόν νὰ εὐδοκιμήσωσιν αἱ Καμπάναι, διότι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐνέσκηψεν ὁ βαρὺς χειμὼν τῶν Ἀγαρηῶν, οἵτινες ἦσαν ἀσπονδοὶ ἐχθροὶ τῶν Κωδῶνων.

Δι' ἐνὸς δὲ σημαντηρίου εἰς τὰς ἐνοριακὰς Ἐκκλησίας ἐτελοῦντο αἱ Ἀκολουθίαι, ἐν δὲ τοῖς Μοναστηρίοις διὰ τριῶν διαφόρου μεγέθους (ἕρα Βαλσ. ἐν τῇ περὶ τούτου μελέτῃ).

§ 11. Περὶ ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἰδίως περὶ ἱερατικῆς στολῆς.

Ἰερὰ ἄμφια λέγονται κυρίως ἡ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ τοῦ Παρατραπεζίου στολὴ καὶ ἡ ἱερατικὴ. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς πρώτης εἵπομεν τὰ δέοντα πρότερον· ἐνταῦθα δὲ περὶ τῆς ἱερατικῆς στολῆς ἰδίως ἔσται λόγος (1).

Παρ' ἅπασι τοῖς ἀρχαίοις ἔθνεσι καὶ ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἦν ἐν χρήσει πρὸς τὰς ἱεροτελεστίας ἰδία τις στολὴ, διαφέρουσα πολλάκις κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει. Ἡ διαφορὰ δὲ κυρίως προῆλθεν, ἡ διότι ἀπρηχαιώθη εἰδός τι ἐνδύματος, ἡ διότι ἦν ἐπείσακτον. Τοιοῦτό τι συνέβη καὶ ἐν τῇ ἱερατικῇ στολῇ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Πάντες τὸ πάλαι ἔφερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καθαρὰν καὶ λευκὴν στολὴν, μὴ διαφέρουσαν τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει. Ἡ δὲ τῶν ἱερέων στολὴ διεκρίνετο μόνον διὰ τινων τιμητικῶν λωρίων ἢ στίχων· ἐκ τῶν ὀνομασιῶν καὶ τοῦ σχήματος τῶν διαφόρων εἰδῶν καταφανήσεται ἡ ἀλήθεια τῶν εἰρημένων. Ἐν τούτοις, καθὼς τῶν ἱερῶν σκευῶν ἦτο ἀπηγορευμένη ἡ ἄλλη χρῆσις, οὕτω καὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων. Ἐπειδὴ δὲ τοῦ χρόνου προϊόντος μετεβλήθη ἡ εὐχολία τοῦ λαοῦ, ἐντεῦθεν καὶ σήμερον ἱερατικὴν στολὴν λέγοντες, νοοῦμεν οὐ μόνον

(1) Ἡ λέξις παρὰ μὲν Ἕλλησι καὶ ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ σημαίνει τὸ ὅλον τῆς ἐνδymασίας, παρὰ δὲ Λατίνοις τοῖς ἐθνικοῖς μὲν ἐσήμαινε γυναικεῖόν τι ἐνδύμα, τοῖς χριστιανοῖς δὲ τὸ ἐπιτραχήλιον τοῦ ἱερέως. Ἡ λέξις ἱερατικὴ ἡ ἐκλαμβάνεται εἰς γενικὴν ἔννοιαν, ὡς τὸ μυστήριον ὅλον καλεῖται ἱερῶσύνη.

στολήν πρὸς ἱερουργίαν, ἀλλὰ καὶ διάφορον τὸ σχῆμα τῆς ἐν κοινῇ τῇ χρήσει.

Ἐπὶ Χρυσοστόμου πάντες σχεδὸν οἱ κληρικοὶ ἔφερον μέλαιναν τὴν συνήθη τοῦ βίου στολήν, λαβοῦσαν ἀρχὴν ἐκ τοῦ φιλοσοφικοῦ τριβωνίου, ὅπερ ἔφερον πολλοὶ τῶν ἀρχαίων Ἀπολογητῶν (1). Ἄλλ' ἡ λειτουργικὴ στολή ἦν λευκὴ εἰς σημεῖον καθαρότητος ἡθικῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Μόνον δὲ στίχοι τινὲς ἡμιητικοὶ (ἡ ποταμοὶ) ἦσαν ἐρυθροί, ἵνα σημαίνωσι τὴν ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προελθοῦσαν καθαρότητα καὶ ἁγιασμόν. Μετὰ ταῦτα ἔμως κατὰ τὰς νηστήμους ἡμέρας (καὶ ἰδίως τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) ἔφερον πορφυρᾶν στολήν, ὡς ἀποκρίνεται ὁ Βουλγαρίας Δημήτριος Χωματηνὸς πρὸς τὸν Δυρράχίου Καθάσιλαν (ἐν τόμ. 5. τῆς συλλογῆς Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ. Ἐν τῇ αὐτῇ ἔχει τις καὶ τὰς Βαλταμῶνος πραγματείας. Πρβλ. καὶ Κωδινόν). Μόνον δὲ ὁ Σάκκος δὲν εἶχε τοιοῦτο χρῶμα· διότι τοῦτον ἔφερον ὀλίγοι τινὲς (ὁ Πατριάρχης καὶ τινες τῶν προκρίτων Μητροπολιτῶν καὶ Αὐτοκεφάλων Ἀρχιεπισκόπων παρὰ Βασιλέως λαβόντες τὸ προνόμιον) καὶ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς μεγάλας εορτάς. Παρὰ δὲ Λατίνοις ἐκκανόνισθησαν βαθμηδὸν διάφορα χρώματα κατὰ διαφόρους εορτάς. Καὶ ἐν μὲν ταῖς Δεσποτικαῖς εορταῖς καὶ ταῖς Θεομητορικαῖς καὶ τῶν Ὁμολογητῶν, Παρθένων καὶ Ἀγγέλων διετάχθη ἡ λευκὴ στολή. Ἐν δὲ ταῖς τῶν Ἀποστόλων, Εὐαγγελιστῶν καὶ Μαρτύρων ἡ ἐρυθρὰ, δι' ἣ ἐξέχεν αἷμα. Ὡσαύτως ἐρυθρὰ καὶ ἀπὸ τῆς Παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι τοῦ ἐπιόντος Σαββάτου διὰ τὰς πυρίνους γλώσσας, ἐν αἷς κατήλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος καὶ τῇ Κυριακῇ πρασί-νῃ. Μελανὴ δὲ κατὰ τὰς νηστήμους ἡμέρας καὶ ἐν κηδεύσει. Ἰοειδὴς δὲ κατὰ τὴν νηστείαν τῶν Χριστουγέννων. Ἐν τούτοις παρὰ

(1) Ἀξιοσημείωτον τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνέκδοτον τοῦ Σισινίου Ναυατιανῶν Ἐπισκόπου παρὰ Σωκράτει (Ἐκκλ. Ἱστορ. 6, 22)· «Ἄλλοτε δὲ Ἀρσάκιον τὸν Ἐπίσκοπον κατὰ τιμὴν ὁρῶν, ἡρώτηθη ὑπὸ τίνος τῶν περὶ Ἀρσάκιον, διὰ τί ἀνοίκειον Ἐπίσκοπον ἐσθῆτα φορεῖν, καὶ ποῦ γέγραπται λευκὰ τὸν ἱερωμένον ἀμφιέννυσθαι· ὁ δὲ, σὺ πρότερον, ἔφη, εἰπέ, ποῦ γέγραπται μέλαιναν ἐσθῆτα φορεῖν τὸν Ἐπίσκοπον.

τῷ Πορφυρογεννήτῳ παρατηροῦμεν ὅτι οἱ Βασιλεῖς κατὰ διαφόρους ἑορτάς ἤλλαττον στολὰς, αἵτινες εἶχον διαφόρων χρωμάτων κοσμήματα. Ὡς πιθανόν ὅτι ἐντεῦθεν προήλθον τὰ διάφορα χρώματα, ἀφοῦ μάλιστα οἱ Ἀρχιερεῖς ἔλαβον Βασιλικὰς στολὰς καὶ ἀντὶ τῶν παλαιῶν ἐξ ἐρίου καὶ λίνου ἔφεραν διαχρύσους καὶ σερικὰς καὶ μαργελλίους ποικίλους πεποικιλμένας.

Τὴν ἱερατικὴν στολὴν συναπῆρτιζον ἀνέκαθεν τὰ ἐξῆς· Στιχάριον, Ὠράριον, Ἐπιτραχήλιον, Ζώνη, Φελόνιον (Φαινόλιον), Ὠμοφόριον καὶ ποιμαντικὴ Ῥάβδος. Μετὰ ταῦτα εἰσῆχθησαν τὰ ἐπιμάνικα, τὸ Ἐπιγονάτιον (Ἵπογονάτιον), ὁ Σάκκος, τὸ Ἐπιδρίπτάριον, ἡ Μίτρα, τὸ Ἐγκόλπιον καὶ ὁ Μανδύας, ἅπαντα τῆς ἀξίας, δηλωτικὰ καὶ βασιλικά δῶρα τὰ πλεῖστα. Καὶ τοῦ μὲν Διακόνου ἡ στολὴ συνίστατο ἐκ τοῦ Στιχαρίου καὶ Ὠραρίου· τοῦ δὲ Πρεσβυτέρου ἐκ τοῦ Στιχαρίου, Ζώνης, Φελονίου καὶ Ἐπιτραχήλιου· τοῦ δὲ Ἐπισκόπου, ὡς πλήρους ἱερέως, ἐκ τῶν τοῦ Πρεσβυτέρου μετὰ τοῦ Ὠμοφορίου (ὅπερ ἦν καὶ τὸ διακριτικόν) καὶ τῆς ποιμαντικῆς Ῥάβδου. Μετὰ δὲ ταῦτα προστετθήσαν ὁ Σάκκος ἀντὶ τοῦ Φελονίου, τὸ Ἐπιδρίπτάριον (κάλυμμα κεφαλῆς), ὁ Μανδύας, τὰ Ἐπιμάνικα, τὰ Ἐπιγονάτια, ἡ Μίτρα κτλ. Τὰ Ἐπιμάνικα καὶ Ἐπιδρίπτάρια ἐγένοντο κοινὰ τῶν τε Διακόνων καὶ Πρεσβυτέρων· τὰ Ἐπιγονάτια προσέλαβον καὶ οἱ Πρεσβύτεροι. Ὡς τε πλήρης στολὴ γυν παντός Ἐπισκόπου εἶναι, ὅταν λειτουργῇ, Στιχάριον, Ἐπιμάνικα, Ζώνη, Ἐπιγονάτιον, Σάκκος, Ὠμοφόριον, Μίτρα, Δικανίκιον (ράβδος ποιμαντικὴ) καὶ Ἐγκόλπιον. Ἀλλ' ἐν ἄλλαις ἱεροπραξίαις φέρει τὸ Ὠμοφόριον μετὰ τοῦ Μανδύου ἐνίοτε. Ὁ δὲ Πρεσβύτερος ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἱεροπραξίᾳ φέρει τὸ Ἐπιτραχήλιον, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ Φελόνιον διὰ τὸ εὐπρεπέστερον.

Ὅσας τις πρόκειται νὰ ἐνδυθῶσιν οἱ ἱερωμένοι τὴν ἱερατικὴν στολὴν τὴν λειτουργικὴν, εὐλογοῦσι (σπραγίζουσι) καὶ ἀσπάζονται αὐτὴν, ὅπερ εἶναι σημεῖον καθιερώσεως. Τοῦ Διακόνου δὲ τὸ Στιχάριον καὶ Ὠράριον εὐλογεῖ ὁ ἱερεὺς. Ἐπιλέγονται δὲ ἐκάστοτε κατάλληλα λόγια τῆς Γραφῆς ἢ εὐχαί, ἵνα σημάνωσι τὴν ἐννοιαν ἐκάστου μέρους τῆς ἱερατικῆς στολῆς.

1) *Στιχάριον* (alba, tunica, dalmatica, camisia, talaris). Τοῦτο κυρίως οὐδὲν ἕτερον ἢ ὁ ποδήρης καὶ χειριδωτός χιτῶν τῶν ἀρχαίων (χιτῶν ἀτραγαλωτός), ὁ συνηθέστατος ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὡς ἱερατικῇ στολῇ, ἐκ λίνου κατασκευαζόμενος. Ἐν Ῥώμῃ ὁ τοιοῦτος χιτῶν, dalmatica καλούμενος, ἦν ἀπηγορευμένος εἰς τοὺς νέους, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔφερον τὸ κολόβιον ἢ ἄνευ χειριδῶν χιτῶνα (ἐξωμῖς) καὶ κοντόν, ὅστις ἦν ἐξ ἐρίου συνήθως. Λέγεται δὲ ὅτι ὁ Ῥώμης Σίλβεστρος ἔδωκε τοῖς Διακόνοις ἀντὶ κολοβίου Δαλματικούς. Ὡστε τὸ κολόβιον ἔμεινε μένον διὰ τοὺς υποδιάκονους καὶ ἀναγνώστας καὶ ψάλτας.

Ὁνομάσθη δὲ *Στιχάριον* ἀπὸ τῶν στίχων (ἔρμ. Γερμ. Πατριάρχ.), εἴτε ποταμῶν, οἷς ἐκοσμοῦντο κατ' ἀρχῆς οἱ τῶν προκρίτων Ἐπισκόπων ποδήρεις χιτῶνες. Ἐκοσμοῦντο ἐπίσης καὶ διὰ γραμμάτων (εἴτε γραμμῶν) καὶ τριγωνίων, ὡς σημειοὶ ὁ Βαλσαμῶν καὶ ἄλλοι. Ἐνῶ οἱ ἅπλοι χιτῶνες οἱ ἄλλοι ἐκαλοῦντο καμίσια. Νῦν πάντα καλοῦνται στιχάρια, διότι πάντα ἔχουσι τὰ αὐτὰ κοσμήματα. Καὶ ὁ μὲν τοῦ πρεσβυτέρου καὶ Ἐπισκόπου εἶναι συνήθως λευκός καὶ ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τὸν ποδήρη χιτῶνα, ὁ δὲ τοῦ Διακόνου εἶναι διαφόρων χρωμάτων καὶ ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς δαλματικόν.

Πρὸ τοῦ στιχαρίου (Alba) φέρουσιν οἱ Λατῖνοι τὸ amictus, ὑπερ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν ἀναβολέα (ἀναβολάδιον), δι' οὗ δέταξεν ὁ Μέγας Παχώμιος νὰ ἀνέχωσιν οἱ μοναχοὶ τοὺς ὤμους καὶ τοὺς βραχίονας καὶ ἔχωσιν ἐτοιμῶς εἰς ἐργασίαν, ὡς νῦν ὁ Διάκονος σχηματίζει τὸ Ὠράριον κατὰ τὴν ὥραν τῆς θείας κοινωνίας, ὅτε ἀρχεται ἡ κυριωτάτη διακονία του.

Ἐνδυόμενοι τὸ Στιχάριον λέγουσιν ἐκάστοτε οἱ ἱερεῖς: «Ἀγαλλιάσεται ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδυσε γὰρ με ἱμάτιον σωτηρίου, καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης περιέβαλέ με, ὡς νυμφίῳ περιέθηκε μοι μίτραν, καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέ με κόσμῳ».

2) Ὠράριον. Τὸ Ὠράριον, παραγόμενον παρὰ τὸ λατινικόν (os, oris) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ προσόψιον καὶ σουδάριον, καὶ ἤδη ἀπαντᾷ ἡ ὀνομασία αὕτη ἐπὶ Γαλλικοῦ Αὐτοκράτορος (Trebellius Pollio ἐν ἱστορίᾳ Ῥώμ. Αὐτοκράτορων). Ἦν λοιπὸν κατ' ἀρχῆς τὸ Σουδά-

ριον ἐκεῖνο δι' οὗ διηκόνει ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ, καὶ διὰ τοῦτο κατέστη τὸ διακριτικὸν γνῶρισμα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἐν Λαοδικεῖᾳ Σύνοδος (καν. 22 καὶ 23) ἀπαγορεύει εἰς τοὺς ὑπηρέτας, ἀναγνώστας καὶ ψάλλτας νὰ φέρωσιν Ὁράριον. Μέχρι δὲ τῆς ἐποχῆς Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου (περὶ τὰ μέσα τῆς 5. Ἑκατ.) ἦν εἶδος ὀθόνης τὸ Ὁράριον· «Ἡ Ὀθόνη, μεθ' ἧς λειτουργοῦσιν ἐν τοῖς ἁγίοις οἱ διάκονοι, τὴν τοῦ Κυρίου ἀναμιμνήσκει ταπείνωσιν, νύψαντος τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμάξαντος». Ἐπειδὴ δὲ διακονεῖ τῷ Βασιλεῖ τῶν ὧλων, ὡς ἄγγελος Κυρίου, διὰ τοῦτο ὁ Χρυσόστομος ἤδη τὸ Ὁράριον τοῦ Διακόνου παραβάλλει πρὸς τὰς πτέρυγας τῶν ἀγγέλων. Ὡς δὲ οἱ περὶ τὸν Αὐτοκράτορα διέταττον πολλάκις τὸν λαὸν διὰ τῆς χλανίδος καὶ ἐν γένει δι' ἀμφοῖων, οὕτω καὶ ὁ Διάκονος ὁδηγεῖ τὸν λαὸν ἐν ταῖς δεήσεσι, κρατῶν τρισὶ δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸ ἄκρον τοῦ Ὁραρίου.

3) Ἐπιτραχήλιον (stola καὶ orarium). Τοῦτο εἶναι τὸ διακριτικὸν τοῦ Πρεσβυτέρου κόσμημα, διὸ καὶ stola παρὰ Λατίνοις λέγεται. Ἀρχαιοτάτη δὲ ἡ συνήθεια τοῦ νὰ διακρίνηται ἀπὸ περιτραχήλιου τινὸς κοσμήματος οἷον δῆποτε ἀξίωμα καὶ μάλιστα παρὰ Πέρσαις, παρ' ὧν παρέλαβον καὶ οἱ Αὐτοκράτορες τὰ πιλατίκια λεγόμενα (ἐγκόλπια). Τὸ Εὐχολόγιον λέγει ὅτι περιτίθεται τὸ Ἐπιτραχήλιον ὁ ἱερεὺς, οἱ δὲ Λατίνοι καὶ Ὁράριον ἀπεκάλουν ἄλλοτε αὐτό. Ἐντεῦθεν ἐξάγομεν ὅτι τὸ Ὁράριον τοῦ Διακόνου ἔλαβε τὸ νῦν σχῆμα (ἀντὶ τοῦ Σουδαρίου ὅπερ ἐκράται ἐνίοτε) ἀπὸ τοῦ Ἐπιτραχήλιου καὶ φέρει ἀπὸ τοῦ ὤμου ἡρτημένον, ὥστε περιτιθέμενον περὶ τὸν ὦμον ἐπὶ τοῦ Στιχαρίου καὶ ἐνούμενον ἀποτελεῖ τὸ Ἐπιτραχήλιον. Οἱ δὲ κρωστοὶ, οἱ ἐν τοῖς ἄκροις ὑπομιμνήσκουσι (κατὰ τοὺς ἑρμην. τῆς Λειτουργίας) τὰς κρεμαμένας ψυχὰς τῶν πιστῶν ἀπὸ τοῦ τραχήλου του.

Σφραγιζῶν δὲ τὸ Ἐπιτραχήλιον ὁ ἱερεὺς καὶ ἐνδύμενος (διότι νῦν κατασκευάζεται συνδεδεμένον), λέγει· «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς, ὁ ἐκχέων τὴν χάριν αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ἱερεῖς αὐτοῦ, ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸ καταβαῖνον ἐπὶ πώγωνα, τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρὼν, τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὴν ὄψαν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ».

4) Ζώνη, Ἐπιμάριχα, Ὑπογονάτια. Ἡ μὲν Ζώνη ἐχρηστίμευεν

ἀνέκαθεν εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τοὺς ἐργαζομένους εὐστατεῖς πρὸς ἐργασίαν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον εἰσῆχθη καὶ ἡ Ζώνη τοῦ ἱερέως. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς· «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ περιζωνών με δύναμιν, καὶ ἔθετο ἄμωμον τὴν ὁδόν μου».

Τὰ δὲ Ἐπιμάνικα καὶ Ὑπογονάτια (καὶ Ἐπιγονάτια) ἦσαν κοσμήματα τιμητικὰ καὶ ἀξιώματος δηλωτικὰ. Διὰ τοῦτο μόνοι οἱ Ἐπίσκοποι καὶ ἐπὶ Βαλταμῶνος ἐτι (τέλη 12. Ἐκατ.) ἔφερον αὐτὰ, καὶ μόνον πολὺ μετὰ ταῦτα καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Πρεσβύτεροι ἔλαβον τὰ Ἐπιμάνικα καὶ Ὑπογονάτια. Ἀλλ' ἴσως τὰ Ὑπογονάτια ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ βαλάντια τῶν ἐλεημοσυνῶν, ἅτινα ἤρτηντο ἀπὸ τῆς ζώνης (οἱ Λατῖνοι ἀναρτῶσι δύο ταινίας) καὶ διεκρίνοντο τῶν ἀρχιερατικῶν ἐπιγονατίων (1), ἅτινα ἔλαβον τὸ σχῆμα τῆς βροφαίης, διὸ καὶ λέγει ὁ ἱερεὺς (Οἰκονόμος, Πρωτοπαπᾶς κτλ.)· «Περίζωσαι τὴν βροφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου Δυνατὲ...». Τὰ δὲ Ἐπιμάνικα ἀντεστοίχουν πρὸς τὰς χειροθήκας τῶν Αὐτοκρατόρων. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ ἱερωμένοι ἠδύναντο νὰ ἅπτωνται τῶν ἁγίων γυμναῖς ταῖς χερσὶ, διὰ τοῦτο καὶ ἔλαβον τοιοῦτο σχῆμα τὸ σήμερον ἐτι ἐν χρήσει. Κατέστησαν δὲ ὕστερον κοινὸν κτῆμα καὶ αὐτοῦ τοῦ Διακόνου. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς, φορῶν τὸ τῆς δεξιᾶς χεῖρός· «Ἡ δεξιὰ σου Κύριε δεδοξασται ἐν ἰσχύϊ...» φορῶν δὲ τὸ τῆς ἀριστερᾶς· «Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με, συνέτισόν με καὶ μαθήσομαι τὰς ἐντολάς σου».

5) Φαινόλιον (ἢ Φελόνιον, casula, planeta). Ἡ γραφὴ Φαινόλιον ἀντιστοιχεῖ κάλλιον εἰς τὴν λατινικὴν λέξιν *paenula* (ἢ *penula*), ἥτις ἐσήμαινε κωδωνοειδῆ ἐπενδύτην ἀνευ χειρῶν (οἷον τὸ ἡμέτερον Φελόνιον ἄχρι τοῦδε), χρήσιμον εἰς ὁδοπορίαν. Τοιοῦτον τινὰ ἔφερον, φαίνεται, καὶ οἱ Ἀπόστολοι, καὶ τοιοῦτος ἦν πιθανῶς καὶ ὁ φαινόλης (ἢ φελόνης) τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Β'. Τιμ. 4, 13). Κατὰ μίμησιν λοιπὸν πιθανῶς καθιερώθη ὡς ἱερατικὴ στολὴ τὸ Φαινόλιον, καὶ εἰς τιμὴν αὐτῶν, καὶ δύναται

(1) Διὰ τοῦτο οἱ ἔγκριτοι ἱερεῖς ἐν Ῥωσίᾳ φέρουσι δύο ὑπογονάτια διάφορα τὸ σχῆμα. Παρ' ἡμῶν ἐν καὶ βροθοειδὲς εἶναι ἐν χρήσει παρὰ τὸ ἐπισκόποις καὶ τοῖς ἐν ἀξιώμασι τῶν Πρεσβυτέρων.

κάλλιστα νὰ υπομνήσκη, ὅτι πάροικοι καὶ παρεπίδημοι ἐσμέν ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς.

Ἦν δὲ οὐ μόνον τῶν Ἡεραβυτέρων (ὡς νῦν) στολή, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἐπισκόπων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς διάκρισιν δὲ ὁ Πατριάρχης καὶ κατόπιν οἱ πρόκριτοι τῶν Ἀρχιερέων ἔφερον Πολυσταύρια Φαινόλια (ἔρα Βαλσαμῶνα ἐν μελέτῃ περὶ Πατρ. Προνομ.). Ἐν τούτοις καὶ ταῦτα καὶ τὰ στιχάρια ἔφερον καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς ἀπλᾶ κατὰ τὴν μεγάλην Τεσσαρακοστήν καὶ πορφυρᾶ (ἔρα Δημ. Χωματηνὸν ἐνθα ἀνωτέρω). Ἐνδύμενος δὲ ὁ ἱερεὺς τὸ Φαινόλιον, λέγει· «Οἱ ἱερεῖς σου Κύριε ἐνδύσονται δικαιοσύνην, καὶ οἱ ὅσιοί σου ἀγαλλιάσει ἀγαλλιάσονται».

6) Σάκκος. Ἀντὶ Φαινολίου φέρουσι νῦν πάντες οἱ Ἐπίσκοποι Σάκκον. Ἀλλ' ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων (μέχρι τῆς 13. Ἐκατ.) μόνος ὁ Πατριάρχης ἔφερεν αὐτόν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Βαλσαμῶν. Ἐκ δὲ τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ μαρβάνομεν ὅτι ἔφερεν αὐτόν μόνον κατὰ τὰς τρεῖς μεγάλας ἐορτάς τοῦ Πάσχα, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῶν Χριστουγέννων. Οὐδέποτε δὲ ἦν πορφυρεὺς. Ἐν τούτοις Ἀνδρόνικος ὁ γέρον μετὰ ταῦτα μετὰ τῶν ἄλλων προνομίων (1) ἀπένευμα τῷ Μητροπολίτῃ Μονεμβασίας καὶ τὸ φέρειν Σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστείαις (ἔρα τὸ Χρυσόβουλλον ἐν 5. τόμῳ Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ). Ἐκ τούτου δὲ μαρβάνομεν πότε ἤρχισεν νὰ γείνη βαθμηδὸν κοινὸν ἐνδυμα τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων, ἀπὸ μάλιστα πάντες σχεδὸν μετὰ ταῦτα προήχθησαν εἰς Μητροπολίτας καὶ Ἀρχιεπισκόπους. Προήλθε δὲ τὸ σχῆμα τοῦ Σάκκου ἀπὸ τοῦ Αἰλαματικοῦ χιτῶνος, ὃν ἤδη οἱ Αὐτοκράτορες τῆς Ῥώμης ἔφερον.

(1) Τὸν Θρόνον αὐτοῦ ἀπέδειξεν ἰσότιμον τῷ τοῦ Σίδης, αὐτόν δὲ ἔξαρχον πάσης τῆς Πελοποννήσου, καὶ ὑπήγαγε πράγματι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ πολλὰς ἐπισκοπάς. Διέταξε δὲ νὰ προσαγορεύωσιν οὗτοι αὐτὸν Παναγιώτατον ἐν τε φήμαις καὶ γραφαῖς. Αὐτὸς δὲ νὰ ἐμφαίνῃ ἰνδικτιῶνα ἐν ταῖς πρὸς αὐτοὺς γραφαῖς. Ἐδῶκε καὶ Διδάμπουλον κλ. Μέχρι τοῦ 1821 ἐοῶντο τὰ προνόμια ταῦτα. Ἐσχάτος Μητροπολίτης Μονεμβασίας ἦν ὁ Χρυσάνθος Παγώνης (Λάκων), ἐν Τριπόλει ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος μαρτυρήσας.

7) Ὡμοφόριον (Pallium). Ἐπὶ τοῦ Σάκκου φέρουσι πάντες οἱ Ἐπίσκοποι τὸ Ὡμοφόριον (παρὰ Λατίνοις ὁ Πάπας καὶ οἱ Ἀρχιεπίσκοποι μόνον, παρὰ τοῦ Πάπα λαμβάνοντες). Εἶναι δὲ δύο εἶδῶν, τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν· τὸ μὲν μέγα περιελίσσοντες περὶ τὸν τράχηλον οὕτως, ὥστε νὰ κρέμαται τὸ ἐν ἄκρον ἔμπροσθεν, τὸ δὲ ἄλλο ὀπισθεν, φέρουσιν ἐν ἀρχῇ τῆς Λειτουργίας μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτε παρίστανται ὡς ποιμένες καὶ τύποι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀρχαῖαι δὲ εἰκόνες παριστῶσι καὶ τινες Αὐτοκράτορας φέροντας τοιοῦτό τι. Ὡστε εἶναι κατὰ μίμησιν τὸ μέγα Ὡμοφόριον. Τὸ δὲ μικρόν, ὃ περιτίθενται περὶ τὸν τράχηλον, ὥστε νὰ κρέμονται ἀπὸ τῶν ὤμων τὰ δύο ἄκρα, δύναται νὰ ὀνομασθῇ τὸ κατ' ἐξοχὴν Ὡμοφόριον. Διὰ τοῦτο καὶ φέρουσιν αὐτὸ οἱ Ἐπίσκοποι, ὅταν ὡς οἰκονόμοι τῶν Μυστηρίων ἱερουργῶσιν αὐτὰ, καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ φέρουσιν αὐτὸ, ψαλλομένου τοῦ Χερουδικοῦ ὕμνου, ὅτε δηλ. προσκομίζονται τὰ τίμια δῶρα εἰς ἁγιασμὸν καὶ ἐπομένως παρίσταται ὁ Ἐπίσκοπος ὡς ἀπλοῦς Λειτουργὸς τοῦ Θεοῦ. Φέρουσι πρὸς τούτοις καὶ μετὰ ταῦτα, ὅτε ἁγιάζουσι τὰ τίμια δῶρα δι' ἐπικλήσεως, καὶ ὅταν κοινωνῶσι τῶν ἁγράντων μυστηρίων.

Παρ' Ἰσιδώρῳ τῷ Πηλουσιώτῃ (Ἐπιστ. 136, 1) ἀπαντᾷ κατὰ πρῶτον τὸ Ὡμοφόριον (ἀλλὰ δὲν εἰσῆχθη τότε κατὰ πρῶτον), καὶ παρ' αὐτοῦ μαθάνομεν καὶ τὴν σημασίαν καὶ χρῆσιν αὐτοῦ· «Τὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ὡμοφόριον ἐξ ἐρέας ὄν (1), ἀλλ' οὐ λίνου, τὴν τοῦ προβάτου δορὰν σημαίνει, ὅπερ πλανηθὲν ζητήσας ὁ Κύριος ἐπὶ τῶν οἰκείων ὤμων ἀνέλαβεν. Ὁ γὰρ Ἐπίσκοπος εἰς τύπον ὦν τοῦ Χριστοῦ, τὸ ἔργον ἐκείνου πληροῖ, καὶ δείκνυσιν διὰ τοῦ σχήματος ὅτι μιμητὴς ἐστὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ μεγάλου ποιμένος, καὶ πρόσχες ἀκριβῶς· ἡνίκα γὰρ αὐτὸς ὁ ἀληθινὸς ποιμὴν παραγίνεται διὰ τῆς τῶν Εὐαγγελίων τῶν προσκυνητῶν ἀναπτύξεως, ὑπανίσταται, καὶ ἀποτίθεται τὸ σχῆμα τῆς μιμήσεως ὁ Ἐπίσκοπος,

(1) Περὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου λέγεται ὅτι ἔφερεν Ὡμοφόριον ἐκ βύσσου. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ἐξάρεσις· διότι πάντοτε μετὰ ταῦτα ἐξ ἐρίου ἐρίνετο τὸ Πάλλιον, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

αὐτὸν παρεῖναι δηλῶν τὸν Κύριον τὸν τῆς ποιμαντικῆς ἡγεμόνα καὶ Θεόν». Τοιαῦτα τινὰ σημεινῶσι καὶ τὰ λεγόμενα, ὅταν φορῇ τὸ Ὡμοφόριον ὁ Ἐπίσκοπος. «Ἐπὶ τῶν ὥμων Χριστέ τὴν πλανηθεῖσαν ἄρας φύσιν, ἀναληθθεῖς, τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ προσήγαγες».

Κατὰ τὸν Συναξαριστὴν δὲ (τῷ Σαβ. Βαίῳ) ἡ Θεοτόκος ἰδιοχείρως κατεσκεύασε τῷ Λαζάρῳ (Ἐπισκόπῳ Κύπρου μετὰ ταῦτα) Ὡμοφόριον. Κατ' ἄλλην δὲ παράδοσιν ὁ Ἀπόστολος Πέτρος καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος ἔφερον Ὡμοφόριον καὶ κατέλιπον τοῖς διαδόχοις (Pertut. tract. canon. de origine, usu et auctoritate Pallii). Κατὰ Ἀναστασίον δὲ τὸν Βιβλιοθηκῆριον ὁ πάπας Μάρκος (336) ἐδωρήσατο Ὡμοφόριον τῷ Ὡστίας Ἐπισκόπῳ τῷ χειροτονήσαντι αὐτόν. Κατ' ἄλλην δὲ παράδοσιν ὁ Ἀἴνιος πρῶτος εἰσήγαγεν. Ἀθλῶν διὰ τί ἀρρήρεθαι ἀπὸ τῶν ἀπλῶν Ἐπισκόπων τὸ Παλλίον παρὰ Λατίνοις.

Ἀντίστοιχον τῷ Λογείῳ τοῦ Ἀρχιερέως τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς ἀξίας δηλωτικὸν εἶναι καὶ τὸ Πανάγιον (Ἐγκόλιον), οὗ τινος ἡ ἀρχὴ ἀγνοεῖται.

8) *Μίτρα, Κίδαρις, Ἐπιρρίπτάριον* (infula, tiara, regnum καὶ triregnum). Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐλειτούργουν ἀνέκαθεν ἀσκεπεῖς οἱ λειτουργοί. Μόνοι δὲ οἱ πάπαι τῆς Ρώμης καὶ Ἀλεξανδρείας ἐξηρῶντο κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσταλονίκης, φέροντες μίτραν ἐν καιρῷ Λειτουργίας. Νῦν πάντες οἱ Ἐπίσκοποι φέρουσι μίτραν, ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς κοινῆς προσευχῆς, οὐχὶ δὲ καὶ ὅταν τελῶσι τὰ μυστήρια. Ἡ μίτρα δὲ αὕτη εἶναι τὸ βασιλικὸν στέμμα, ὅπερ μετὰ ταῦτα ἔλαβε σχῆμα κωνοειδές, τὸ δὲ σημερινὸν εἶναι τὸ τῆς κιθάρεως. Μόλις δ' ἐπ' ἐσχάτων κατέστη κοινὴ (1). Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ φέρουσιν ἄχρι τοῦδε οἱ Ἐπίσκοποι (ὅτε τοῦτο δυνατόν) τὸ Ἐπιρρίπτάριον μετὰ τῆς παλαιᾶς κιθάρεως,

(1) Κατὰ τινὰ περιηγητὴν Ῥώσον περιελθόντα τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑκατ. οἱ ἡμέτεροι Ἐπίσκοποι δὲν ἔφερον μίτραν, ἐνῷ εἰς Ῥωσίαν ἔφερον αὐτὴν ἀπὸ πολλοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀρχιερεῖς. Ἀλλ' ἡ μίτρα τῶν Ῥώσων δὲν ἔχει σταυρὸν ἄνω (κατ' ἐξαίρεσιν δίδεται ἐνίοτε), οὐδὲ διακρίνεται τὸ διάδημα. Ὡστε καταντᾷ καλυμπαύχιον πολυτελὲς μόγις καὶ ἐν λειτουργικῇ μόνον χρήσει.

ἥτις μίτρα καὶ αὐτὴ ἐλέγετο, καὶ ἦν ἀνέκαθεν φρυγικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς (1). Τοῦ Ἐπιβρίπταριου γίνεται συχνάκις μνεῖα παρὰ Βυζαντινοῖς. Ἐφερον δὲ αὐτὸ οὐ μόνον ὁ Πατριάρχης, ἀλλὰ καὶ οἱ κατώτεροι κληρικοὶ, μόνων τῶν ὑπηρετῶν ἐξαιρουμένων. Ἦν δὲ πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μὲ τὸ κουκούλιον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν. Τῆς δὲ κιδάρως μνεῖαν ποιεῖται καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λόγον ποιούμενος περὶ τῆς χειροτονίας του.

Ὁ Πολυχράτης Ἐφέσου παρ' Εὐσεβίῳ (3, 31. 5, 24) λέγει περὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ὅτι ἔφερεν ἐπὶ κεφαλῆς πέταλον. Τὸ αὐτὸ λέγει ὁ Ἐπιφάνιος περὶ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ πρώτου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Προτίθησι δὲ μόνον ὅτι ἦν χρυσοῦν. Ἐφερον δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ Ἀρχιερέως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Σώζεται καὶ ἐπιστολὴ Θεοδοσίου Ἱεροσολύμων (Harduini Concil. t. V. p. 773, 1029), καθ' ἣν ἐδωρήσατο οὗτος τῷ Ἰγνατίῳ τὴν μίτραν τοῦ Ἰακώβου.

Ἐν τῇ Δύσει μόλις ἀπὸ τῆς 9. Ἐκατ. διακρίνεται τὸ κάλυμμα τὸ ἐπισκοπικὸν ἢ *infula*, ἥτις εἶχε διάφορα σχήματα, μέχρις οὗ προσέλαβε τὸ νῦν σχῆμα τοῦ ἀπολήγειν εἰς δύο κέρατα (εἰς σημεῖον τῶν δύο Διαθηκῶν). Ταύτην φέρει καὶ ὁ πάπας ἱερουργῶν. Ἐν ἄλλαις δὲ περιστάσεσι φέρει τὴν τιάραν, ἥτις ἔλαβε κωνικὸν σχῆμα καὶ ὠνομάσθη καὶ *regnum* ἐκ τοῦ στέμματος, ὅπερ συνέδεσεν ὁ πάπας Νικόλαος (858—67) τῇ μίτρᾳ. Ὁ Ἀλέξανδρος Β.' (1065) προσέθηκε καὶ δεύτερον στέμμα (ἵνα τὰς δύο ἐξουσίας σημαίνει). Ὁ δὲ Οὐρβανὸς Ε.' (1362—70) προσέθηκε καὶ τρίτον, ἐξ οὗ καὶ *triregnum* ἐπεκλήθη ἡ τιάρα.

9) *Δικαρίχιον*. Ἡ ποιμαντικὴ ῥάβδος ἐκλήθη ἐκ τῆς ὀνομασίας τῶν ῥάβδων, ἃς ἔφερον πάντες οἱ ἐν ἀξιώμασιν ἐν Κων-

(1) Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν ταῖς πόλεσιν ἦσαν ἀσκητεῖς καὶ ἔφερον μόνον διάδημα, δι' οὗ περιέδενον τὴν κόμην. Μόνον δ' ἐν Φρυγίᾳ ἦν ἐν χρῆσει ἡ μίτρα, ἥτις καὶ κιδάρις ἐκαλεῖτο, καὶ ἦν ἔφερον καὶ ἐν Ῥώμῃ αἱ γυναῖκες. Γνωστὸν δὲ ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐθεωρεῖτο σεμνὸν καὶ ἱεροπρεπὲς τὸ προσεῦχέσθαι κεκαλυμμένη τῇ κεφαλῇ. Διὸ καὶ τὸ κουκούλιον ἐν Αἰγύπτῳ.

σταντινουπόλει. Εἶχε δὲ διάφορα κοσμήματα πρὸς διάκρισιν. Ἡ νῦν διακρίσταις εἶναι πιθανῶς ἡ τοῦ βασιλικοῦ Δικανίκιου.

Εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ἐνεχειρίζεν αὐτὸς ὁ Αὐτοκράτωρ τὸ Δικανίκιον, ὅτε πρὸ τῆς χειροτονίας ἐνέκρινεν ἐπισήμως ἐν τῷ Παλατίῳ τὸν ἓνα τῶν ὑποψηφίων. Ἐλεγε δέ· «Ἡ ἁγία Τριάς διὰ τῆς παρ' αὐτῆς δωρηθείσης ἡμῖν βασιλείας προβάλλεται σε Ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμένην Πατριάρχην» (ᾶρα Κωδινὸν ἐν 20. κεφ.). Νῦν δὲ μετὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ Ἐπισκόπου ἐγχειρίζεται αὐτῷ ἡ ποιμαντικὴ ῥάδος ὑπὸ τοῦ προκρίτου τῶν Ἀρχιερέων, λέγοντος· «Λάβε τὴν Ῥάβδον, ἵνα ποιμαίνης τὸ ἐμπιστευθὲν σοι ποιμνιον τοῦ Χριστοῦ· καὶ τοῖς μὲν εὐπειθέσι· ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστηριγμός, τοῖς δὲ ἀπειθέσι καὶ εὐτραπέλοις, χρῶ αὐτῇ ῥάβδῳ ἐπιστυπτική, ῥάβδῳ παιδεύσεως».

10) *Μανδύας*. Ὁ μέλας μανδύας, ὅστις ὀλίγον διαφέρει κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ φαινόλιου, ἦν πολλαχού ὁ ἐπενδύτης τῶν Μοναχῶν. Διὰ τοῦτο καὶ φοροῦσι πολλαχοῦ οἱ Ἀρχιμανδρίται αὐτὸν ἐν ἀπλαις ἱεροπραξίαις καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ, ὅταν δὲν φέρωσι τὸ φαινόλιον. Ὁ τῶν Ἐπισκόπων δὲ μανδύας διὰ τῶν ποταμῶν καὶ κοσμημάτων καὶ τοῦ πορφυροῦ χρώματος ἀναμνησκει τὸν Βασιλικόν. Φορεῖ δὲ αὐτὸν ὅταν μέλλῃ νὰ λειτουργήσῃ, πρὶν ἐνδυθῇ τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν. Φορεῖ πρὸς τούτοις αὐτὸν καὶ ἐν ἄλλαις ἱεροπραξίαις, ὅτε μόνον τὸ Ὠμοφώριον πρέπει νὰ φέρῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ ἑορτῶν.

§ 12. *Τινὰ περὶ τῶν χριστιανικῶν ἑορτῶν καθόλου.*

Ἄν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τῆς δουλείας τοῦ νοητοῦ Φαραὼ ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἑορτὴ μία πρὸς εὐχαριστίαν καὶ δοξολογίαν τοῦ μεγάλα καὶ θαυμαστά ποιήσαντος ὑπὲρ ἡμῶν Θεοῦ, ἀλλ' οὐχ ἕκτον, ἐπειδὴ δὲν δύναται

πάντες διὰ τὰς βιωτικὰς μερίμνας νὰ σχολάζωσιν εἰς τὴν ἀμεσον λατρείαν τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο ὠρίσθησαν ἀνάκαθεν ἡμέραι τινὲς ἀργίας καὶ συνάξεως τῶν πιστῶν εἰς τὸν οἶκον Κυρίου, ἵνα οὗτοι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ λατρεύοντες Θεῷ, καὶ οὕτω κρατυνόμενοι ὑπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ τῆς ἐπηγγελμένης ἐν ταῖς τοιαύταις συνάξεσιν, ἀγιάζωσι καὶ ἅπαντα τὸν βίον διὰ τῆς ἐμμέσου λατρείας τοῦ Θεοῦ (τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν καὶ τῆς φιλαδελφείας), καὶ ἑορτὴν μίαν (λατρείαν τοῦ Θεοῦ) καταστήσῃ ἑκαστός ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ.

Ὁ ἀρχαιότατος κύκλος τῶν ἑορτῶν ἦν ὁ ἐβδομαδιαῖος, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Πάσχα, ὅπερ μετὰ τῆς Πεντηκοστῆς ἀπετέλει μίαν ἑορτὴν. Ὡστε κυρίως τὸ πάλαι μία ἑορτὴ ἦν καθ' ἑκάστην ἐβδομάδα, ἡ Κυριακὴ, ἥτις ἦν ἐπαναλήψις τῆς ἡμέρας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἥτις καὶ Πάσχα ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα νὰ καλεῖται. Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε εἰσῆχθη ἡ ἑορτὴ τῶν Θεοφανίων καὶ διεκρίθη ἀπ' αὐτῆς κατὰ τὴν Δ' Ἑκατ. ἡ τῶν Χριστουγέννων, κατήντησαν δὲ κοινότεραι αἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων μνήμαι, ἤρξατο καὶ ὁ κύκλος τῶν ἀκινήτων λεγομένων ἑορτῶν, ἥτοι τῶν εἰς ὠρισμένας ἡμέρας τῶν μηνῶν ἑορταζομένων, ἐνῷ ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος τῶν ἑορτῶν εἶναι κινητός. Ἦρχετο δὲ ὁ κύκλος τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, ἀφ' οὗ ἤρχετο καὶ τὸ Ἰουδαϊκὸν πολιτικὸν ἔτος (1). Καὶ ἦν ἀπόπειρα νὰ συμβιβασθῇ ὁ χριστιανικὸς κύκλος τῶν ἐβδομάδων μετὰ τῶν μηνῶν καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ. Παρ' ἄλλοις δὲ (Ἀγγλοῖς καὶ Γάλλοις) ἤρχετο τὸ ἔτος ἀπὸ τῆς 25 Μαρτίου. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο προήλθεν ἐκ τινος παραδόσεως ὅτι τὸ πρῶτον Χριστιανικὸν Πάσχα συνέπεσε τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁσάκις συμπέσῃ τοῦτο, ἀποκαλεῖται Πάσχα Κυρίου ἄχρι τοῦδε εἰς τὰ Πασχάλια. Μόλις δὲ βραδέως, ὅτε ἔπαυσαν οἱ Χριστιανοὶ νὰ βδελύσσωνται τὰ τῶν ἐθνικῶν, εἰσῆχθη καὶ τὸ Ἰουλιανόν ἔτος καὶ τοῦτο διὰ τὴν χρονολογίαν μᾶλλον. Ση-

(1) Οἱ Λατίνοι ἄρχονται ἀπὸ τῶν 4 ἐβδομάδων τῶν πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως.

μειωτέον δὲ ὅτι ὁ κύκλος ὁ ἑβδομαδιαῖος μένει ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῶν ὁ κυριώτερος καὶ οὐδὲν ἔπαθεν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν ἐκ παραλλήλου βαίνουνσιν ἀμρότεροι. Κατὰ τὸν ἑβδομαδιαῖον κύκλον, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Πάσχα, προβαίνει ἡ σειρά τῶν Περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Ἀποστόλου. Ἐν τῷ αὐτῷ κύκλῳ περιελήφθησαν καὶ αἱ μνημαὶ τῶν κυριωτάτων ἑορτῶν τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, τῶν τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἀποστόλων καὶ λοιπῶν Ἀγίων. Πολλαχοῦ τελεῖται καθ' ἑκάστην Λειτουργία, ὥστε ἕκαστος, ὅταν δύνηται καὶ θέλῃ, δύναται πρὸ τῆς ἄλλης ἐργασίας νὰ παρασταθῇ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ εἶτα νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὰ βιωτικά ἔργα, καὶ καταστήσῃ καὶ οὕτω μίαν ἑορτὴν ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ.

Διαιροῦνται αἱ ἑορταὶ εἰς κινήτας καὶ ἀκινήτους· εἰς Δεσποτικάς, Θεομητορικάς καὶ τῶν Ἀγίων· εἰς μεγάλας καὶ ἀπλάς. Καὶ τίνες μὲν αἱ κινήται καὶ τίνες αἱ ἀκίνητοι ἑορταί, ἐκ τῶν εἰρημένων ὅλων· πότε δὲ καὶ διὰ ποίους λόγους προτετέθησαν αἱ τῶν Μαρτύρων καὶ Ὁμολογητῶν καὶ αἱ λοιπαὶ ἑορταί, ὀφθόμεθα ἐρεξῆς. Μεγάλαι δὲ ἑορταὶ κατὰ πρῶτον λόγον εἶναι αἱ Δεσποτικαὶ λεγόμεναι, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον αἱ Θεομητορικάι. Ἀπασαὶ αὗται ἔχουσι καὶ προεόρτια καὶ μεθεόρτια. Διακρίνονται δ' ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς ἡ τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Χριστουγέννων. Μετὰ τοῦ Πάσχα ἀπετέλουν ἐν τι ὅλον ἀνέκαθεν ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν καὶ αἱ ἑβδομάδες τῆς Πεντηκοστῆς. Ἡ δὲ τῶν Χριστουγέννων ἑορτὴ ἦν πρότερον ἡνωμένη μετὰ τῆς τῶν Φώτων ὑπὸ τὴν κοινὴν ὀνομασίαν τῶν Θεοφανίων. Προηγούνται δὲ εἰς ἀμφοτέρως ταύτας τὰς ἑορτάς τεσσαρακονθήμεροι Παραμοναί, οὕτως εἰπεῖν. Οὕτω δὲ κατηρτίσθη ὁ στέφανος τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκ μεγάλων ἀναμνήσεων, αἵτινες κάλλιστα διατιθέασιν εἰς λατρίαν τοῦ Θεοῦ καὶ καταλληλοτάτας ὑποθέσεις λόγων χορηγοῦσι τοῖς τὴν διακονίαν ταύτην πεπιστευμένοις.

Σημ.) Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κατακρίνει τοὺς Γαλάτας ὅτι παρετήρουν καιροὺς καὶ ἐνιαυτοὺς καὶ τὰ τοιαῦτα. «Νῦν δὲ γινόντες Θεὸν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ, πῶς ἐπιστρέφετε πάλιν ἐπὶ τὰ ἀσθενῆ στοιχεῖα, οἷς πάλιν ἄνω-

θεν δουλεύειν θέλετε ; Ἡμέρας παρατηρεῖσθε καὶ μῆνας, καὶ καιροὺς, καὶ ἐνιαυτούς. Φοβοῦμαι ὑμᾶς, μήπως εἰκῇ κεκοπίακα εἰς ὑμᾶς» (Γαλ. 4, 9—11). Καὶ πρὸς Κολοσσαεῖς γράφων (2, 16—17), λέγει, «Μὴ οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει, ἢ ἐν μέρει ἐορτῆς ἢ νομικῆς ἢ σαββάτων· ἃ ἐστὶ σκιὰ τῶν μελλόντων, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ». Ἀλλὰ φανερόν ἐστι ὁ Ἀπόστολος κατακρίνει τὸ Ἰουδαῖζεν οὐχὶ δὲ καθόλου τὰς ἐορτάς. Διότι ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία ἐώρταζεν, ὡς εἶρηται καὶ ἐφύμεθα, ἃν καὶ συνάμα τὴν Ἰουδαϊκὴν δεισιδαίμονιαν ἀπετροπιάζετο, καὶ τὰ ὄργια τῶν ἐθνικῶν ἐβδελύσσετο. Κατὰ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ ὅλος ὁ βίος δυνατὸν νὰ ᾖ ἐορτὴ καὶ πᾶσα ἐργασία ἁγία, ὅταν ἐν Κυρίῳ γίνηται. Πῶς δὲ ὤφειλον ἐορτάζειν οἱ χριστιανοί, διδάσκει καλῶς πάνυ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος (ἐν Λόγῳ εἰς Θεορ.). «Τοιγαροῦν ἐορτάζωμεν, μὴ πανηγυρικῶς, ἀλλὰ θεϊκῶς· μὴ κοσμικῶς, ἀλλ' ὑπερκοσμίως· μὴ τὰ ἡμέτερα, ἀλλὰ τὰ τοῦ ἡμετέρου, μᾶλλον δὲ τὰ τοῦ Δεσπότου· μὴ τὰ τῆς ἀσθενείας, ἀλλὰ τὰ τῆς ἰατρείας· μὴ τὰ τῆς πλάσεως, ἀλλὰ τῆς ἀναπλάσεως. Ἔσται δὲ τοῦτο πῶς ; Μὴ πρόθυρα στεφανώσωμεν, μὴ χοροὺς συστησώμεθα, μὴ κοσμήσωμεν ἀγυῖας, μὴ ὀρθαλμὸν ἐστιάζωμεν, μὴ ἀκοὴν καταυλίσωμεν, μὴ ὄσπρησιν ἐκθελώνωμεν, μὴ γεῦσιν καταπορνεύσωμεν, μὴ ἀρετῇ χαρισώμεθα ταῖς προχείροις εἰς κακίαν ὁδοῖς καὶ εἰσόδοις τῆς ἀμαρτίας, μὴ ἐσθῆτι μαλακισθῶμεν, μαλακῇ τε καὶ περιβρέουσῃ, καὶ ἥς τὸ ἀλλιστον ἀχρηστία, μὴ λίθων διαυγίαις, μὴ χρυσοῦ περιλάμψει, μὴ χρωμάτων σοφίσμασι ψευδομένων τὸ φυσικὸν κάλλος καὶ κατὰ τῆς εἰκόνος ἐξευρημένων· μὴ κώμοις καὶ μέθαις, οἷς κοίτας καὶ ἀσελγείας οἶδα συνεζευγμένας. . . . Μὴ στιβάδας ὑψηλὰς πηξώμεθα, σκηνοποιούντες τῇ σαρκὶ τὰ τῆς θρύψεως. Μὴ τιμήσωμεν οἶνων τοὺς ἀνθοσμίας, ὀψοποιῶν μαγανείας, μύρων πολυτελείας. Μὴ γῆ καὶ θάλασσα τὴν τιμίαν ἡμῖν κόπρον δωροροεῖτωσαν. Οὕτω γὰρ ἐγὼ τιμῶν οἶδα τρυφήν. Μὴ ἄλλος ἄλλον ἀκρασίᾳ νικᾷ· σπουδάζωμεν· ἀκρασίᾳ γὰρ ἐμοὶ πᾶν τὸ περιττὸν καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν, καὶ ταῦτα πεινῶντων ἄλλων καὶ δεομένων τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ τε καὶ κράματος.

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν Ἑλλῆσι παρῶμεν καὶ ἑλληνικοῖς κῆμποις καὶ πανηγύρεσιν· οἱ καὶ θεοὺς ὀνομάζουσι κνίσσαις χαίροντας, καὶ ἀκολουθῶς τὸ θεῖον τῇ γαστρὶ θεραπεύουσι, πονηροὶ πονηρῶν δαιμόνων καὶ πλάτται, καὶ μυσταγωγοί, καὶ μύσται τυγχάνοντες. Ἡμεῖς δὲ, οἷς Λόγος τὸ προσκυνούμενον, κἄν τι δέῃ τρυφᾶν, ἐν λόγῳ τρυφῶμεν καὶ θεῖῳ νόμῳ καὶ διηγήμασι τοῖς τε ἄλλοις καὶ ἐξ ὧν ἡ παρούσα πανηγυρίς· ἵν' οἰκείον ᾖ τὸ τρυφᾶν καὶ μὴ πόρρω τοῦ συγκαλέσαντος» (1). Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Θεο-

(1) Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ἀντιπαρατεθῶσι καὶ τὰ τοῦ Φιλωνος τοῦ συγχρόνου τῶν Ἀποστόλων, ἵνα τις ἐννοίαν ἔχῃ ποῦ ἦρῃ τότε κατήντησαν αἱ ἐορταὶ τῶν ἐθνικῶν, ἃς ἐμιμοῦντο πολλοὶ τῶν Χριστιανῶν, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Θεολόγος καθάπτεται αὐτῶν· «Μόνου ἄρα καὶ ἐβδόμῃ καὶ ἐορταὶ τοῦ αἵτιου, ἀνθρώπων δὲ συνόλως οὐδενός. Ἰθι γὰρ, εἰ θέλεις, συνεπισκέψαι τὰς αἰοδήμους πανηγύρεις ἡμῶν. Ὅσαι μὲν δὴ κατ' ἔθνη βαρβαρικά τε καὶ Ἑλληνικά ἐκ μυθικῶν πλασμάτων συνέστησαν, ἄλλαι παρ' ἄλλοις κενὸν τῶρον ἔχουσι τὸ τέλος, ἀφείσθωσαν. Καὶ γὰρ οὐδ' ὁ σύμπαρ ἀνθρώπων βίος ἐξαρκέσει πρὸς τὰς ἐνυπαρχούσας ἀτοπίας ἐκάστοις ἀκριβῶσαι· ἃς δ' ἀντὶ πολλῶν εἴποι τις ἐφ' ἀπάσας ὀλίγα στοχαζόμενος τοῦ καιροῦ, λεκτέον. Πάσης ἐορτῆς τε καὶ πανηγύρεως τῶν παρ' ἡμῖν τὰ θαυμαστὰ καὶ περιμάχῃτα ἔργα ταῦτα· ἄδεια, ἀνεσις, ἐκκεχειρία, μέθη, παροινία, κῶμοι, χλιδῆ, θρύψις, θυραυλῖαι, παννυχίδες, ἀπρεπεῖς ἡδοναί, μεθιμερινοὶ γάμοι, βιαιότατοι ὕβρεις, ἀσκήσεις ἀκρασίας, ἀφροσύνης μελέται, ἐπιτηδεύσεις αἰσχυρῶν, φθορὰ παντελὴς τοῦ καλοῦ, νυκτεγερσίαι πρὸς ἀπλήτους ἐπιθυμίας, ὕπνος ἐν ἡμέρᾳ, ὅποτε καιρὸς ἐργηγορείως, φύσεως ἔργων ἐναλλαγὴ. Τότε ἀρετὴ μὲν ὡς βλαβερὸν γελᾶται, κακία δὲ ὡς ὠφέλιμον ἀρπάζεται. Τότε τὰ μὲν πρακτέα ἀτίμα, τὰ δὲ μὴ πρακτέα ἐπίτιμα. Τότε μουσικὴ μὲν καὶ φιλοσοφία καὶ πᾶσα παιδείσις, τὰ τῆς θείας ψυχῆς θεῖα ὡς ἀληθῶς ἀγάλματα, ἀφωνίαν ἔσχει, αἱ δὲ μαστροπεύουσαι καὶ προξενούσαι τὰς ἡδονὰς γαστρὶ καὶ τοῖς μετὰ γαστέρα βητορεύουσι. Τοιαῦται τῶν λεγομένων εὐδαιμόνων αἱ ἐορταί. Καὶ μέχρι μὲν οἰκίας ἢ χωρίους βεβήλους ἐνασχημονοῦσι, ἤττον ἀμαρτάνειν μοι δοκοῦσιν. Ἐπειδὴν δὲ ὡς περ χειμάρρου φορὰ πάντῃ νεμηθεῖσα καὶ ἱερῶν τοῖς ἀγρωτάτοις προσπελάσασα βιάσθῃ, τὰ ἐν τούτοις εὐαγῇ πάντα εὐθὺς ἔρριψεν, ὡς ἀπεργάσασθαι οὐσίας ἀνέρους, ἱερὰ ἄθωτα, εὐχὰς ἀτελεῖς, ἀμυήτους μυστήεις, ἀνοργιάστους τελετὰς, νόθον εὐσείδειαν, κεκιδῆλευμένην ὁσιότητα, ἀγνείαν ἀναγνον, κατεψευσμένην ἀλήθειαν, βωμολόχον θεοκαπίαν θεοῦ. Καὶ πρὸς τούτοις ἔτι τὰ μὲν σῶματα λουτροῖς καὶ καθα-

λόγος. Ὁ δὲ Μ. Κωνσταντῖνος ἐξέδοτο νόμους ἀπαγορευτικούς τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὰς ἐορτὰς (Εὐσεβ. ἐν βίῳ Κωνσ. 4, 18, 23). Τὰ αὐτὰ ἐπανελάβον ὁ Θεοδοσίος καὶ Ἰουστινιανός, ἀπαγορεύσαντες καὶ θέατρα καὶ τὰ τοιαῦτα κατὰ τὸ πεντηκονθήμερον διαστήμα τῆς Πεντηκοστῆς (Cod. Theodos. XV, 5, 1. 5. καὶ Cod. Justin. III, 12, 1. 11). Μόνον δὲ τὰ ἔργα τῆς φιλαδελφείας ἐπιτρέποντο· διότι ἀνέκαθεν ἐθεωρεῖτο ἡ εὐποιΐα ὡς ἡ πλέον εὐάρεστος θυσίᾳ τῷ Θεῷ κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Ἑβρ. 13, 16). Διὰ τοῦτο καὶ μετὰ τῆς λειτουργίας συνεδέοντο ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων αἱ ἐλεημοσύναι, καὶ πᾶτα ἀγαθοεργία ἐθεωρεῖτο συνέχεια τῆς δημοσίας λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ. Τίνα δὲ ἄλλα ἔθιμα συνεδέοντο μετὰ τῶν ἐορτῶν, καὶ πῶς διακρίνοντο ἀπ' ἀλλήλων, εὐφόμεθα ἐρεξῆς.

§ 15. Περὶ τοῦ ἐβδομαδιαίου κύκλου τῶν ἐορτῶν.

Ὁ κύκλος οὗτος τῶν ἐορτῶν εἶναι ὁ ἀρχαιότατος, ἀντικαταστήσας τὸν τῶν ἐβδομάδων κύκλον τῆς Π. Διαθήκης. Ἀντὶ τοῦ Σαββάτου ὅμως τῆς ἀρχαίας ἐβδομάδος ἐορτάζεται ἡ πρώτη ἡμέρα αὐτῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου· διὸ καὶ Κυριακὴ ἐκλήθη. Οὕτω δὲ ἀντὶ τοῦ Σαββάτου τοῦ ἀναμνηστικοῦ τῆς πρώτης δημιουργίας, εἰσῆλθῃ τὸ τῆς δευτέρας, καθ' ἣν ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο ὁ Χριστὸς, ἀναστὰς. Ὡς δὲ τὸ παλαιὸν Σάββατον ἦν μεγάλη ἐορτὴ καὶ ἀφιερῶτο εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ τὸ ἡμέτερον, ἡ Κυριακὴ, εἶναι ἀνέκαθεν ἡμέρα καταπαύσεως ἀπὸ τῶν βιωτικῶν ἔργων καὶ ἀφιερώσεως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ διὰ τε συνάξεως καὶ λειτουργ-

οῖς ἀπορρίπτονται, τὰ δὲ ψυχῆς ἐκνέψασθαι πάθη, οἷς καταρρέουσι καὶ ὁ βίος, οὕτε βούλονται, οὕτε ἐπιτηδεύουσι. Καὶ λευχεμονοῦντες μὲν εἰς τὰ ἱερὰ βαδίζουσιν σπουδάζουσιν, ἀκηλιδῶντες ἐσθλῆτας ἀμπερχόμενοι, διάνοιαν δὲ κεκληιδωμένην ἄχρη τῶν ἀδύτων εἰσάγοντες οὐκ αἰδοῦνται. (Περὶ τῶν Χερουθιμ κτλ. 27. 28).

γίας και δι' ἀγαθοεργίας (1). Αὐστηρῶς δ' ἐτιμωροῦντο ὑπὸ τῶν κανόνων οἱ δι' ἀμέλειαν καὶ ῥαθυμίαν ἀπολειπόμενοι τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ συνάξεως. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ Ἀκολουθία κατὰ μίμησιν τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, καὶ ἤρχετο ἡ ἑορτὴ ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Δ. ἤρχοντο τὸ Πάσχα καὶ ἡ ἑορτὴ τοῦ Σαββάτου ἀρ' ἑσπέρας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἑσπερινὸς τοῦ Σαββάτου περιέχει ἀναστάσιμον Ἀκολουθίαν. Κατὰ μίμησιν δὲ τῆς ἀρχαιοτάτης Παννυχίδος τοῦ Πάσχα, ὅτε ἀνέμενον οἱ πιστοὶ μέχρι τοῦ Μεσονυκτίου τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Νυμφίου Χριστοῦ, εἰσῆχθη ἡ Ὀλονυκτία (ἐκ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου ἡνωμένων), ἥτις ἐν πολλοῖς Μοναστηρίοις ἄχρι τοῦδε τελεῖται. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς εἴρηται πολλάκις, ἡ Κυριακὴ ἦν ἡμέρα ἀναμνήσεως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο καὶ ἀπαγορεύονται ὑπὸ τῶν κανόνων αἱ γονυκλισίαι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην καὶ ἐπομένως καὶ αἱ ἀντίστοιχοι αὐτῶν μεγάλοι Μετάνοιαι λεγόμεναι, ἥτοι αἱ ἐδαριαῖαι προσκυνήσεις. Ὁρθοστάτην προσήρχοντο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, καὶ μόνον αἱ μικραὶ Μετάνοιαι, ἥτοι αἱ ὑποκλίσεις τῆς κεφαλῆς ἐπιτρέπονται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν.

Αἱ λοιπαὶ ἡμέραι τῆς Ἑβδομάδος καλοῦνται παρ' ἡμῖν ὡς καὶ ἐν τῷ Παλαιῷ Νόμῳ διὰ τακτικῶν ἀριθμῶν, Δευτέρα, Τρίτη κτλ. Παρασκευὴ, Σάββατον ἀντὶ τῶν ἐθνικῶν ὀνομασιῶν ἀπὸ τῶν Πλανητῶν, ἥτις συνήθεια διεσώθη παρ' Εὐρωπαίοις. Παρὰ Ῥώσοις ἡ καθ' ἡμᾶς Δευτέρα ἐπέχει τόπον τῆς Πρώτης, διὰ τοῦτο ἡ καθ' ἡμᾶς Τρίτη λέγεται παρ' αὐτοῖς Δευτέρα, καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὑπολογίζουσι δηλ. ἐβδόμην ἡμέραν τὴν Κυριακὴν, οὐχὶ δὲ τὸ Σάββατον ὡς παρ' ἡμῖν.

Τὸ Σάββατον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐωρτάζετο μὲν ἀνέκαθεν, ἀλλ' ὡς μικρὰ ἑορτὴ, ἄνευ ἀργίας δηλ. (βρα καν. 29 τῆς ἐν Λαοδ. Συνόδου) καὶ ἄνευ νηστείας. Οὕτω δὲ ἐτιμήθη καὶ τὸ Σάββατον τοῦ παλαιοῦ Νόμου, ἀλλ' οὐχὶ ἰουδαϊκῶς. Ἐν τούτοις ἐν Ῥώμῃ ἐξ

(1) Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπηγόρευσε καὶ τὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην (Εὐσεβ. εἰς τὸν βίον Κωνσ. 4, 48).

ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐνήστευον τῷ Σαββάτῳ, ἴσως κατὰ μίμησιν τῆς νηστείας τοῦ Μ. Σαββάτου τῆς ἀνέκαθεν καὶ πανταχοῦ αὐστηρῶς τηρουμένης (1). Ἐν τῇ Δύσει μετὰ ταῦτα ἐπιτελεῖτο κατὰ πᾶν Σάββατον καὶ ἡ μνήμη τῆς Θεοτόκου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρέλαβον τοῦτο, ἀλλ' ἐξέτειναν εἰς πάντα τὰ Σάββατα. Διότι παρ' ἡμῖν ἄχρι τοῦδε τῷ Σαββάτῳ τῆς Ε'. Ἐβδομάδος τῶν Νηστειῶν ψάλλεται ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος εἰς ἀνάμνησιν τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ καὶ Θεομήτορος, τῆς σωσάσης πολλάκις τὴν Πόλιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν βαρβάρων. Διενεμήθη δὲ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος καὶ εἰς τὰς τέσσαρας προηγουμένας ἐβδομάδας ἐν τοῖς Ἀποδείπνοις ἐκάστης Παρασκευῆς (2), ἵνα ἐξομοιωθῶσιν οὕτω καὶ τὰ προηγούμενα Σάββατα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

Πολλαχοῦ ἐγίνοντο συνάξεις τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ καὶ ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαί. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια τηρεῖται ἐτι παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν μάλιστα, ὅτε καὶ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων ἐπιτελεῖται. Προήλθε δὲ ἡ τοιαύτη συνήθεια, διότι, ὡς εἴρηται, ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος ἦν ἐπανάληψις τῆς Μ. Ἐβδομάδος, καὶ κατ' ἀρχαιοτάτην παραδοσιν οὐμόνον ἡ Παρασκευὴ ἦν ἡμέρα ἀναμνήσεως τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου (διὰ τὴν ἐν αὐτῇ σταύρωσιν), ἀλλὰ καὶ ἡ Τετάρτη, διότι κατὰ ταύτην προσβουλευόμενοι οἱ Ἰουδαῖοι τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου. Ἀνέκαθεν δὲ διεκρίνοντο αἱ ἡμέραι αὗται καὶ διὰ τῆς νηστείας. Ἐπὶ

(1) Ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου (Epist. 36 ad Casulanum) ἐλέγετο ὅτι τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου ἐνήστευσεν ὁ Ἀπόστ. Πέτρος, ἵνα καταβάλῃ τὸν Σίμωνα τὸν Μάγον. Ἰσως καὶ ἐξ ἀντιθέσεως κατὰ τῶν Ἰουδαίων ἐνήστευον, οὐχὶ δὲ κατὰ μίμησιν τινῶν Γνωστικῶν, πενθούντων διὰ τὸν Δημιουργόν. Ἀξιοσημείωτος δὲ ἡ συμβουλή, ἣν ἔδωκεν εἰς τὴν Μόνικαν, μητέρα τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὁ ἱερὸς Ἀμβρόσιος· νὰ μιμηθῇ αὐτὸν, ἐν μὲν Ῥώμῃ νὰ νηστεύῃ τῷ Σαββάτῳ, ἐν δὲ Μεδιολάνοις νὰ μὴ νηστεύῃ. Πολλαχοῦ δὲ τῆς Δύσεως ἐτηρεῖτο ἡ συνήθεια τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας.

(2) Ψάλλονται κατὰ σειρὰν ἀνὰ ἑξ οἴκοι ἐκ τῶν εἴκοσι καὶ τεσσάρων, ἅμα δὲ καὶ ὁ Κανὼν τῆς Θεοτόκου.

δὲ τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ πᾶσαν Παρασκευὴν ἐτελεῖτο Λειτουργία ὡς τῷ Σαββάτῳ καὶ τῇ Κυριακῇ (Ὁμιλ. Ε' εἰς τὴν πρὸς Τιμόθ. Α'). Κατὰ δὲ Σωζόμενον (1, 8) διέταξεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀργίαν τῶν Δικαστηρίων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Παρασκευῆς ὡς καὶ τὴν τῆς Κυριακῆς.

Ἐν τούτοις καὶ αἱ λοιπαὶ ἡμέραι τῆς Ἑβδομάδος κατήντησαν μικραὶ ἑορταί, ὁρισθείσης ἐκάστης εἰς ἀνάμνησιν τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν. Οὕτως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τῇ μὲν Δευτέρᾳ τελεῖται ἡ μνήμη τῶν Ἀσωμάτων, τῇ Τρίτῃ τοῦ Προδρόμου, τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ τοῦ Σταυροῦ (1), τῇ Πέμπτῃ τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου, τῷ Σαββάτῳ τῶν Μαρτύρων καὶ τὸ Μνημόσυνον πάντων τῶν τεθνεώτων, ὅπερ καταλλήλως συνεδέθη τῇ παραμονῇ τῆς ἀναστασίμου ἡμέρας, καὶ ἴτως συνετέλεσεν εἰς τοῦτο ἡ ἀρχαία γνώμη ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως ἔσται ἡ δευτέρα παρουσία τοῦ Κυρίου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Κεδρηνὸν (σελ. 790) μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042—54) δὲν ἐτελεῖτο καθ' ἐκάστην Λειτουργία ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ δι' ἑλλειψιν ἐξόδων. «Τὸ γινόμενον ἔργον εἰς τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν ἐγκωμίων οὐκ ἀπολείπεται· ἕως ἐκείνου γὰρ (δηλ. τοῦ Κωνσταντίνου) ἐν μόναϊς ταῖς ἐπισήμοις ἑορταῖς ἐν ταύτῃ (δηλ. τῇ Μ. Ἐκκλ.), ἔτι δὲ καὶ τοῖς σάββασι καὶ ταῖς Κυριακαῖς ἡμέραις ἡ ἀναίμακτος τῷ Θεῷ ἐπετελεῖτο ἱερουργία. Ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς οὐδαμῶς ἡμέραις τοῦτο ἐγίνετο διὰ προσόδου ἔνδειαν, ἣν οὗτος θαυσιλῶς ἀφορίσας καὶ ἀποχωρώντας, καθ' ἐκάστην τελεῖσθαι τὴν ἱερὰν παρεσκευάσσε λειτουργίαν· ὃ καὶ κρατεῖ γινόμενον μέχρις ἡμῶν». Καὶ οὕτως καὶ μέχρις ἡμῶν πολλαχοῦ τελεῖται καθ' ἐκάστην λειτουργία, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς μεγάλοις Μοναστηρίοις. Μόνον δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀπαγορεύεται ἡ

(1) Ἡ Τετάρτη ψάλλεται Κοινωνικὸν τῆς Θεοτόκου, ὅπερ συμφωνεῖ μετὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν ἑορτῶν ἐντὸς τῆς ἑβδομάδος. Ἄλλ' ἔπειτα ἐπεκράτησε, φαίνεται, νὰ ἐπισφραγίσῃται ἕκαστος ὕμνος διὰ Θεοτοκίου, καὶ οὕτω καθ' ἐκάστην ἑορτάζεται, οὕτως εἰπεῖν, ἡ Θεοτόκος. Ὡστε ἡ Τετάρτη ὥρισθη μᾶλλον εἰς ἀνάμνησιν τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου.

θεία Λειτουργία κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος καὶ μόνη ἐπιτρέπεται ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων. Λέγει δὲ ὁ 51 τῆς ἐν Αἰθιοπικῇ Συνόδου κανὼν «ὅτι οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ Μαρτύρων γενέθλια ἐπιτελεῖν, ἀλλὰ τῶν ἁγίων Μαρτύρων μνήμας ποιεῖν ἐν τοῖς Σαββάτοις καὶ Κυριακαῖς». Τοῦτο εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τί πολλῶν ἁγίων αἱ μνημαὶ μετενέχθησαν εἰς τὴν Κυριακὴν.

Οὕτω δὲ συναπηρτίσθη ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος ἐκ σειρᾶς ἑορτῶν, καὶ δι' αὐτοῦ ὅλος ὁ στέφανος τοῦ ἐνιαυτοῦ μία ἑορτὴ καὶ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἀπεδείχθη, μὴ παραβλαπτομένης τῆς ἄλλης λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς.

§ 14. Περὶ τῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν καὶ

α) Περὶ τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν.

Δεσποτικαὶ καθόλου ἑορταὶ ἀποκαλοῦνται αἱ εἰς ἀνάμνησιν τοῦ βίου τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Δεσπότου Χριστοῦ ἑορταί. Τούτων δὲ αἱ μὲν μετὰ τοῦ Πάσχα συνδεόμεναι, ἀρ' ὧν ἄρχεται ὁ ἐβδομαδιαῖος κύκλος, εἶναι κινήται καὶ ἀρχαιόταται· αἱ δὲ λοιπαὶ εἶναι ἀκίνητοι καὶ εἶναι μὲν ὀλίγῳ μεταγενέστεραι, ἀλλὰ κατὰ χρονολογίαν ἐκ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος προηγοῦνται τῶν κινήτων. Διὰ τοῦτο καὶ προτάσσονται καὶ ἐνταῦθα (1). Εἶναι δὲ πᾶσαι αἱ ἑορταὶ αὗται ἐνιαύσιοι καὶ συναπαρτίζουσι μετὰ τῶν ἄλλων ἑορτῶν τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὡς μεγάλαι ἑορταί.

Τὰ δύο ταῦτα συμπλέγματα τῶν ἑορτῶν ἔχουσι δύο ἐπιστημότατα κέντρα, ἅπερ καὶ εἶναι καὶ αἱ μέριστα ἑορταί. Τὸ μὲν τῶν ἀκινήτων ἔχει κέντρον καὶ κορυφὴν ἅμα τὰ Χριστούγεννα, τὸ δὲ τῶν κινήτων ἔχει τὴν ἑορτῶν ἑορτὴν, τὸ Πάσχα, ἥτοι τὴν Λαμ-

(1) Ἐξ ἀνάγκης διακρίνονται καὶ ἐν τοῖς Ὁρολογίοις αἱ ἀκίνητοι τῶν κινήτων. Καὶ αἱ μὲν ἀκίνητοι (Χριστούγεννα κτλ.) κατατάσσονται εἰς τὸ Μηνολόγιον ἐν τῇ σειρᾷ δηλ. τῶν κατὰ μῆνα ἑορταζομένων ἑορτῶν, ἐνθα καὶ αἱ λοιπαὶ ἑορταὶ τῶν ἁγίων. Αἱ δὲ κινήται κατατάσσονται ἄλλαχού.

προφύρον Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Ἄν καὶ ἰσότημοι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ αἱ δύο μέγιστα αὐταὶ ἐορταί, ἀλλ' ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχαία συνήθεια καὶ πρωτεύει τὸ Πάσχα. Ἐν δὲ τῇ Δύσει πρωτεύουν τὰ Χριστούγεννα.

Ἀξιοσημείωτον καὶ τοῦτο ὅτι ἀμρότερα τὰ συμπλέγματα ταῦτα καταλαμβάνουσιν τὸ ἥμισυ τοῦ ἔτους, καὶ ὑποδεικνύουσιν οὕτως εἰς τοὺς κήρυκας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ σειρὰν λόγων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος. Τὴν σειρὰν ταύτην διαδέχεται φυσικῶς τὸ περὶ Ἐκκλησίας κήρυγμα. Διότι ἡ Πεντηκοστή ἡ ἐπισφραγίζουσα τὰς κινητὰς Δεσποτικὰς ἐορτὰς εἶναι ἅμα καὶ ἡ γενέθλιος ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ ἀκίνητοι Δεσποτικαὶ ἐορταὶ ἄρχονται συνήθως ἀπὸ τῶν Χριστουγέννων. Κυρίως ὅμως ἔπρεπε νὰ ἄρχωνται ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὃν τῆς σωτηρίας ἡμῶν κεφάλαιον ἀποκαλεῖ ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπεκράτησε νὰ ἀριθμῆται καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς εἰς τὰς Θεομητορικὰς ἐορτὰς, διὰ τοῦτο καὶ δὲν συμπεριλαμβάνεται ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ κινηταὶ Δεσποτικαὶ ἐορταὶ αἱ δύο τῶν Θεοφανίων (δηλ. Χριστούγεννα καὶ Βάπτισις, εἴτε Φῶτα), ἡ Περιτομή, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Μεταμόρφωσις καὶ αἱ τοῦ Σταυροῦ. Ἀπασαί ἔχουσι Προεόρτια καὶ Μεθεόρτια κατὰ τὴν τοῦ Π. Νόμου συνήθειαν.

4) *Θεοφάνια*, ἧτοι ἡ κατὰ σάρκα γέννησις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ Βάπτισμα αὐτοῦ.

Πρὸ τῆς Δ'. Ἐκατονταετηρίδος αἱ δύο μεγάλαί ἐορταὶ τὰ Χριστούγεννα καὶ τὰ Φῶτα ἐωρτάζοντο ἀνέκαθεν (1) ἡνωμέναι ὑπὸ τὴν καθολικωτέραν ἐπίκλησιν τῶν Θεοφανίων εἴτε Ἐπιφανίων τῇ

(1) Ὅτι ἀρχαιοτάτῃ ἡ ἐορτὴ τῶν Θεοφανίων, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι ἐωρτάζον αὐτὴν οἱ περὶ τὸν Βασιλεῖδην, ἧτοι ἀπ' ἀρχῆς ἡδὴ τῆς Β'. Ἐκατονταετηρίδος. Γνωστὸν δ' ὅτι κατὰ τὴν Γ'. Ἐκατονταετηρίδα ἦν κοινοτάτῃ. Θέλουσι δὲ τινες ὅτι καὶ ἡ ἐορτὴ καὶ ἡ 6 Ἰανουαρίου προῆλθον ἐκ τῆς ἐορτῆς τῶν Αἰγυπτίων, οἵτινες κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐωρτάζον τὴν εὔρεσιν τοῦ Ὁσίριδος. Ἐξ ἀντιθέσεως λοιπὸν οἱ Χριστιανοὶ εἰσάγαγον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

6 Ἰανουαρίου. Ἐώρταζον δηλαδή τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Σωτῆρος Θεοῦ, καὶ ἐπειδὴ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ Βαπτίσματι ἐπεφάνη ὁ Θεὸς τῷ κόσμῳ καὶ ἡ τῆς Τριάδος προσκύνησις, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνάμνησις αὕτη ἐωρτάζετο ἐν τῇ τῶν Θεοφανίων ἐορτῇ. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον πολλαχοῦ ἠνώθη οὐ μόνον ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ (ἥς ἡ ἡμέρα ἦν ἄγνωστος ἐτι), ἀλλὰ καὶ ἡ προσκύνησις τῶν Μάρτυρων καὶ ὁ ἐν Κανᾷ γάμος, ὅπου ὀλίγον μετὰ τὸ Βάπτισμα ἐφανέρωσεν τὴν δόξαν αὐτοῦ ὁ Χριστός.

Ἐν τούτοις πολλαχοῦ (ἀπὸ Θράκης μέχρι Γαδείρων) ἐπεζητεῖτο ἡ ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου. Λέγεται δὲ ὅτι πρῶτος ὁ πάπας Ἰούλιος (336—52) ὥρισε τὴν 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέραν τῆς ἐορτῆς, καὶ ἐκ τῆς Ῥώμης ἐξηπλώθη τάχιστα κατὰ πρῶτον μὲν μέχρι Θράκης καὶ Γαδείρων, εἴτα δὲ καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὴν Ἀντιόχειαν δὲ εἰσῆχθη περὶ τὸ 376, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου (εἰς τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Χριστοῦ) τῆς περὶ τὸ 386 ἐκφωνηθείσης. Ἐν ταύτῃ λέγεται ὅτι πρὸ δέκα ἐτῶν εἰσῆχθη ἐκεῖ, ἀλλ' ἀπὸ Θράκης μέχρι Γαδείρων ἦν πολλῶ ἀρχαιοτέρα. Ἐπίσης ἐκτίθενται καὶ αἱ βάσεις, ἐρ' ὧν ὠρίσθη ἡ 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου. Βάσεις δὲ ἦσαν, πρώτη μὲν τὰ ἀρχεῖα ἐν Ῥώμῃ, ἐξ ὧν ἐφαίνετο ὁ χρόνος τῆς παρ' Αὐγούστου διαταγθείσης ἀπογραφῆς, καθ' ἣν ἐγεννήθη ὁ Χριστός· δευτέρα δὲ, ὁ χρόνος τῆς ἱερατείας τοῦ Ζαχαρίου πατρὸς τοῦ Προδρόμου· διότι μετὰ ἐξ μῆνας ἠδηγγελίστατο τῇ Παρθένῳ ὁ Γαβριήλ. Ὑποτίθεται δὲ ὅτι εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων ἐπεφάνη τῷ Ζαχαρίᾳ ὁ Ἀγγελος καὶ ἐπομένως κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἐξιλασμοῦ τὴν ἐν τῷ ἐδόξῳ μηνὶ (ἐντὸς τοῦ Σεπτεμβρίου) τελουμένην. Οὐχ ἥτιον πρέπει νὰ συνετέλεσεν εἰς εὕρεσιν τῆς ἡμέρας τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Προδρόμου περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· «ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττωθῆναι» (Ἰωάν. 3, 30). Ἐπομένως ἡ μὲν γέννησις ἐτέθη εὐθὺς μετὰ τὴν θερινὴν τροπὴν τοῦ Ἡλίου (τῇ 24 Ἰουνίου), ὅτε ἤρχετο τότε ἡ ἐλάττωσις τῶν ἡμερῶν (1), ἡ δὲ τοῦ νεοτοῦ Ἡλίου τῆς Δικαιο-

(1) Τὴν τότε τροπὴν τοῦ Ἡλίου κατὰ τὴν 24 Ἰουνίου ἀσπάζει κατὰ παραδόσιν ὁ λαὸς, λέγων ὅτι γυρίζει ὁ ἥλιος κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἁγίου

σύνης γέννησις ἐτέθη μετὰ τὴν χειμερινὴν τροπὴν, ὅτε ἤρχετο ἡ αὐξησις τῶν ἡμερῶν. Ἐν Ἱεροσολύμοις τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ἐξηκολούθουν νὰ ἐορτάζωσι τῇ ἐορτῇ τῶν Θεοφανίων (1), ἥτοι τῇ 6 Ἰανουαρίου, ἐπὶ τῇ βάσει ὅτι ἐβαπτίσθη ὁ Σωτὴρ, κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν, τριάκοντα ἐτῶν, ἐπομένως τῇ ἡμέρᾳ καθ' ἣν ἐγεννήθη καὶ συνεπλήρωσε τὸ τριακοστὸν ἔτος. Ἀλλ' οὐχ ἤττον καὶ ἐκεῖ περὶ τὸ 431 καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς (πλὴν τῆς Ἀρμενίας) εἰσέχθη ἡ 25 Δεκεμβρίου.

Τὴν ἀρχαίαν ἐνότητα τῶν δύο τούτων μεγάλων ἐορτῶν ἐτήρησεν ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ δωδεκαμήρῳ καὶ ἐν τῇ ὁμοιότητι τῶν Ἀκολουθιῶν. Ἐντεῦθεν νοούμεν διὰ τί ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου ἐν τῇ ἐορτῇ τῶν Χριστουγέννων ψάλλεται τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε». Διότι τῇ Παραμονῇ τῶν Θεοφανίων ἐβαπτίζοντο οἱ Κατηχούμενοι ὅπως καὶ ἐν τῷ Μ. Σαββάτῳ. Ἐντεῦθεν προήλθε καὶ ἡ νηστεία ἐντεῦθεν ὁ Μ. Ἀγιασμός· ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη πολλῶν Προφητειῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν προετάρχη καὶ τῶν Χριστουγέννων Παραμονή, ἐτηρέθησαν καὶ τὰ χαρακτηριστικά. Μόνον δὲ ὁ Ἀγιασμός δὲν τελεῖται κατὰ τὴν Παραμονὴν καὶ ἐορτὴν τῶν Χριστουγέννων.

Κατ' ἀμοιτέρας τὰς Παραμονὰς ἐψάλλοντο ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατόρων αἱ βασιλικαὶ λεγόμεναι Ὁραὶ, διότι κατ' αὐτὰς παρευρίσκετο ὁ Βασιλεὺς συνήθως ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τοῦ Παλατίου. Ἐὰν δὲ συνέπιπτεν ἡ Παραμονὴ τῷ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ, ἐτελεῖτο ἡ συνήθης Λειτουργία τῇ τρίτῃ ὥρᾳ (τῇ 9 π. μ. καθ' ἡμᾶς), καὶ μετὰ ταῦτα αἱ Ὁραὶ, ὡς σημειοῖ ὁ Κωδινὸς Κουροπαλάτης (2). Ἀλλως ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ἐν

Ἰωάννου, ὅπερ πολλοὶ τῶν ἀπλουστέρων παρανοοῦντες, ἐκλαμβάνουσιν ὅτι περιστρέφεται περὶ αὐτὸν ὁ "Πῖλος κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην" διὸ καὶ πολλοὶ διὰ μελανῶν ὕλων ἢ μανδηλίων προσπαθοῦσι νὰ ἴδωσι τὴν περιστροφὴν· πολλοὶ δὲ πιστεύουσι καὶ ὅτι εἶδον αὐτήν.

(1) Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ὅτι ἐχωρίσθησαν τὰ Χριστογεννα ὠνομάσθησαν παρὰ τις Θεοφάνειαι, ὅπερ κατακρίνει ὁ Ἱερώνυμος (in Ezech. c. 1).

(2) Ὅσῳκις γίνεται παραπομπὴ ἀπλῶς εἰς τὸν Κωδινόν, ἐννοεῖται ὁ Κουροπαλάτης καὶ τὸ περὶ Ὀφφικίων βιβλίον του. Ἀξιοσημείωτα δὲ ἐκ τῆς

τῷ Ἑσπερινῷ. Ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἡ τηρουμένη ἄχρι τοῦδε, μόνη δὲ διαφορὰ εἶναι ὅτι νῦν, ὅταν τύχη ἡ Παραμονὴ τῷ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ, αἱ μὲν ὦραι ψάλλονται τῇ Παρασκευῇ, ἡ δὲ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου τελεῖται τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἑορτῆς. Αἱ ὦραι δὲ ὁμοιάζουσι πρὸς τὰς τῆς Μ. Παρασκευῆς. Ψαλμοὶ κατὰλληλοι ἀντικαθιστῶσι τοὺς τῶν συνήθων Ὠρῶν προστίθενται κατὰλληλα τροπάρια, κατὰλληλα ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης. Ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ, ὅστις εἶναι κυρίως ἀρχὴ τῆς ἑορτῆς καὶ πρώτη, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία (†), ἀναγινώσκονται κατὰ μίμησιν τοῦ Μ. Σαββάτου πολλαὶ Προφητεῖαι. Μόνη δὲ διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο Παραμονῶν εἶναι ὅτι ἐν τῇ τῶν Θεοφανίων τελεῖται Μ. Ἀγιασμὸς μετὰ τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν τῆς ἑορτῆς. Ὁ Ἀγιασμὸς δὲ τῆς Παραμονῆς, ὡς εἴρηται καὶ ὀλίγω πρότερον, ἔλαβε, φαίνεται, τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ βαπτίσματος τῶν Κατηχομένων κατὰ τὴν Παραμονὴν τῶν Θεοφανίων. Ἐντεῦθεν καὶ πολλοὶ ἄχρι τοῦδε ἀναμένουσι τὴν νύκτα τῶν Θεοφανίων, ἵνα βαπτίσωσι τὰ τέκνα τῶν.

Τὸν Ὁρθρον ἀμφοτέρων τῶν μεγάλων τούτων ἑορτῶν ἐκόσμησαν οἱ δύο μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ὑμνογράφοι διὰ λαμπρῶν πεζῶν καὶ ἐμμέτρων Κανόνων. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ δὲ ψάλλεται, ὡς ὕμνος τῆς ἡμέρας, τὸ ἀρχαιότατον Κοντάκιον (περὶ τὸ τέλος

περιγραφῆς (ἐν τῷ 6 κεφαλαίῳ) τῶν Ὠρῶν τὰ ἐξῆς. Τοὺς Ψαλμοὺς ἀνεγίνωσκεν ὁ Ἀρχιδιάκονος, τὰς Προφητείας καὶ τὸν Ἀπόστολον ὁ Πρωτοποστολάριος, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς μὲν πρώτης ὥρας ὁ Πρωτοπαπᾶς τῶν δὲ λοιπῶν οἱ λοιποὶ ἱερεῖς. Ὁ Κανονάρχης (εἰς τὸ «Καὶ νῦν») ἀνεγίνωσκε τὸ Δοξαστικόν, ἐπολυχρόνιζε τρίς τὸν Βασιλέα καὶ εἶτα ἐψάλλετο πάλιν τὸ Δοξαστικόν. Εἰς τὸν ἑσπερινὸν μετὰ πολλῆς πομπῆς παρίστατο πάλιν ὁ Βασιλεὺς. Κατὰ δὲ τὸν Πορφυρογέννητον καθ' ἅπαν τὸ Δωδεκαήμερον ἐγίνοντο ἐστίασεις. Τῇ ἑκτῇ ἡμέρᾳ καὶ μάλιστα τῇ τῶν Φώτων εἰσία ὁ Βασιλεὺς τὸν Πατριάρχην καὶ τὸν κλῆρον αὐτοῦ.

(†) Δευτέρα, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία δύναται νὰ κληθῇ ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου, ἥτις φέρει καὶ αὐτὴ τὸν χαρακτῆρα τῆς Λειτουργίας, ὡς ὁψόμεθα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ἡ τρίτη Λειτουργία εἶναι γνωστῇ. Ἐντεῦθεν κατανοεῖ τις πῶθεν προῆλθεν ἡ διάταξις παρὰ Λατίνοις νὰ τελῶνται αὐθημερὸν τρεῖς Λειτουργίαι τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστουγέννων.

της 5 έκκοντ.) Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ, τὸ «Ἡ Παρθένος σήμερον. . . » Ὁ ἀρχαῖος οὗτος ὕμνος πρὸς τοῖς ἄλλοις σώζει καὶ μέλος ἰδιόρρυθμον καὶ ἀξιοσημείωτον. Μετὰ δὲ τὴν Λειτουργίαν τῶν Φώτων (ἅπερ καὶ Θεοφάνια ἰδίως νῦν λέγονται), τελεῖται ὁ Μ. Ἀγιασμὸς εἰς ἀνάμνησιν τοῦ βαπτίσματος τοῦ Κυρίου. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτα ἐν αὐτῷ τὰ τροπάρια τοῦ Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ἀξιοσημείωτον πρὸς τοῦτοις ἐστὶ τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ εἰς ἄλλας ἡμέρας δὲν γίνεται χρῆσις (1). Διὰ τοῦτο καὶ εἰσῆχθη ὁ μικρὸς Ἀγιασμὸς ὁ καὶ κατὰ πᾶσαν νομιμνίαν ἐν τῷ Παλατίῳ Κωνσταντινουπόλεως τελούμενος πλὴν τῆς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ Ἰανουαρίου διότι ἐτελεῖτο ἐντὸς τῶν μηνῶν τούτων τῇ 14 Σεπτεμβρίου καὶ τῇ 6 Ἰανουαρίου. Τὸν μικρὸν Ἀγιασμὸν διέταξεν ὁ κλεινὸς Πατριάρχης Φώτιος.

Ἄν καὶ ἡ Παραμονὴ ἐκάστης τῶν δύο τούτων μεγάλων ἑορτῶν εἶναι καὶ τὰ Προεόρτια αὐτῶν, οὐχ ἥττον ὅμως τὰ Προεόρτια τῶν Χριστουγέννων κυρίως μὲν ἄρχονται ἀπὸ τῆς 20 Δεκεμβρίου ἢ καὶ τῆς 18 τῆς καὶ Κυριακῆς τῶν Προπατόρων καὶ Κυριακῆς πρὸ Χριστοῦ Γεννήσεως (διότι ἐν Κυριακῇ τελεῖται ἡ μνήμη), ἐκ τῶν ὁρίων δηλ. ὅτε ἤρχετο ἡ μετὰ νηστείας προπαρασκευὴ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλῆως. Ὅτε δὲ ἐξετάθη ἡ νηστεία εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας (ἅπερ κυρίως ἐν Μοναστηρίοις συνέβη κατ' ἀρχὰς διὰ λόγους, οὓς ὅρα παρ' Ἀναστ. τῷ Συναίτη ἐν Συλλογῇ Ῥάλλη κτλ. τόμ. 4, σελ. 580), ἐθεωρήθη καὶ ὁ χρόνος οὗτος (ὥς ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ) Προεόρτια τῶν Χριστουγέννων διὰ τοῦτο καὶ ψάλλονται αἱ Καταβασαίαι τῆς Ἑορτῆς καὶ τὸ προεόρτιον Κοντάκιον κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν μετὰ τὴν 21 Νοεμβρίου. Τὰ Προεόρτια δὲ τῶν Θεοφανίων ἄρχονται ἀπὸ τῆς 2 Ἰανουαρίου.

Πλείω περὶ τῆς νηστείας τῆς πρὸ τῶν Χριστουγέννων, ὡς καὶ περὶ τῶν λοιπῶν, ὀφόμεθα παρακατιόντες. Τοῦτο δὲ μόνον ση-

(1) Μόνον εἰς τοὺς κωλυμένους νὰ κοινωνήσωσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων μεταδίδονται πρὸς παραμυθίαν Μ. Ἀγιασμός. Ἀδελφον δὲ πότε ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ἢ τοιαύτη συνήθεια.

μειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι αὕτη, ὡς καὶ ἡ πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀναφέρονται ὡς ὑπάρχουσαι ἐν τῷ τόμῳ τῆς ἐνώσεως, τῷ συνοδικῶς ἐκδοθέντι ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 10 Ἑκατονταετηρίδος. Μόνον δὲ ἡ διάρκεια δὲν ἦτο ὠρισμένη διὰ τοὺς λαϊκοὺς, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βαλταμῶνος (ὄρα 4. τόμ. Ῥάλλη κτλ.).

2) Ἡ Περιτομὴ τοῦ Κυρίου (τῇ 1. Ἰανουαρίου).—Ἀφοῦ καθιερώθη ἤδη ἡ 25. Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου, ἐπόμενον ἦτο ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι ἐπίσημοι στιγμαὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐν Εὐαγγελίοις περιεχόμεναι, ἤθελον ὀρισθῇ καὶ καθιερωθῇ.

Ἐν τούτοις ἐπὶ πολὺν χρόνον οὐ μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Δύσει αὐτῇ ἦν ἡ ἄγνωστος ἡ δευτερεύουσα τι ἡ ἑορτὴ τῆς Περιτομῆς. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ἐπετελεῖτο μᾶλλον τῇ 1. Ἰανουαρίου ἡ μνήμη τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ μεγάλου φωστῆρος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν δὲ τῇ Δύσει ὁ Καισάριος Ἀρελάτης Ἐπίσκοπος (Sermo 129 § 130) παραινεῖ νὰ ἄγωσι τὴν πρώτην Ἰανουαρίου ὡς ἡμέραν πένθους διὰ τὰς τότε (ἀφοῦ μάλιστα ἀπὸ Ἰουλίου Καίσαρος ἦν ἡ πρώτη τοῦ ἔτους) τελουμένας βδελυρίας τῶν Ἑθνικῶν (ἐπανελήφθησαν τὰ ἀρχαῖα Saturnalia), ἃς πολλοὶ ἐμυμούντο. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Καισάριος: jejunemus ergo et stultitiam miserorum hominum lugeamus Pro illis miseris, qui Calendas colunt, Deum quantum possumus, supplicemus.

Πολλὰ τοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς ὀγδόη ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων, ἥτοι ἡμέρα ἀποδόσεως τῆς ἑορτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν σημειοῦται ἡ δευτέρα Ἰανουαρίου ὡς προεόρτιος ἡμέρα τῶν Θεοφανίων.

3) Ἡ Ὑπαπαντὴ (τῇ 2. Φεβρουαρίου). — Καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ Δύσει εἰς ἀνάμνησιν τῆς μετὰ 40 ἡμέρας κατὰ τὸν Νόμον (Λευίτ. 12, 2) ἐν τῷ Ναῷ παραστάσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ νεοτεχθέντος παιδίου, τοῦ προαιωνίου ἅμα Λόγου τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ ἑορτὴ ὡς καὶ ἡ χρονολογία ὠρίσθησαν μετὰ τὸν ὀρισμὸν τῆς 25. Δεκεμβρίου. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦν ἄγνωστος ἡ ἑορτὴ. Κινηθεὶς δὲ ἐκ τῶν συμφορῶν μάλιστα ἐν Μυσίᾳ ὁ Ἰουστινιανὸς (πρὸς τοῖς ἄλλοις κατεστράφη ἡ Πομπηιοῦπολις), «τάττει καὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος Ὑπαπαντῇ»

ἄρτι πρῶτος ἀπανταχοῦ ἐορτάζεσθαι» (Νικηρ. Κἀλλ. 17, 28). Ἐκ δὲ τοῦ Παύλου Διακόνου (de gest. Rom. l. 14) φαίνεται ὅτι ἐπίτηδες ἐδόθη καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἐορτῆς Ὑπαπαντῇ, ἵνα ἰλεως ὑπαντήσῃ ὁ Θεὸς καὶ τοῖς τότε κατατρυχομένοις. Συμφωνεῖ τούτῳ καὶ τὸ Μεγαλυνάριον· «Θεοτόκε ἡ ἐλπίς πάντων τῶν Χριστιανῶν, σκέπε, φρούρει, φύλαττε τοὺς ἐλπίζοντας εἰς Σέ».

Παρὰ Λατίνοις ἐπεκλήθη ἡ ἐορτὴ αὕτη Festum purificationis Mariae καὶ Festum candelarum s. luminum (τῶν κανδελῶν ἢ φώτων). Ἡ τελευταία αὕτη ὀνομασία προῆλθεν ἐκ τῆς μετὰ λαμπάδων λιτανείας καὶ λειτουργίας παρ' αὐτοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Πιθανὸν δὲ ὅτι ἔδωκαν ἀρρομὴν αἱ κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον (ὑπὸ Νουμᾶ τῷ Pluto Februus καθίεσ.) τελούμενοι καθαρισμοὶ δι' ὕδατος (Lupercalia) καὶ διὰ πυρὸς (Amburbalia).

4) Ἡ Μεταμορφώσις τοῦ Σωτῆρος (τῇ 6. Αὐγούστου).—Ἡ ἐορτὴ αὕτη ἐν μὲν τῇ Παλαιστίνῃ ἦν ἀρχαιοτάτη· διότι ἐκεῖ ἦν τὸ Θαβῶριον ὄρος, ὅπου κατὰ παράδοσιν μετεμορφώθη ὁ Σωτὴρ. Ἡ δὲ ἁγία Ἑλένη ἀνήγειρε Ναὸν εἰς ἀνάμνησιν, οὗτινος τὰ ἐγκαίνια ἐτελέσθησαν τῇ 6. Αὐγούστου. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι προῆλθε καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἐορτῆς· διότι ἀλλαχοῦ ἐγίνετο ἡ ἀνάμνησις τῆς Μεταμορφώσεως πρὸ τοῦ Πάσχα (1).

Ἐν τούτοις ἀλλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς πολὺ βραδύτερον εἰσῆχθη ὡς μεγάλη ἐορτὴ καὶ μάλιστα κατὰ τὴν 6. Αὐγούστου. Ἐν δὲ τῇ Δύσει μάλιστα κατὰ τὴν 12 Ἑκατονταετηρίδα εἰσῆχθη εἰς τινα Μοναστήρια καὶ κατέστη κοινὴ μάλιστα μετὰ τὴν ἐπιφανῆ νίκην κατὰ τῶν Τούρκων ἐν Βελιγραδίῳ τῇ 6. Αὐγούστου 1456.

Ἐκ τῆς παλαιᾶς συνηθείας νὰ προσφέρωνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ καρποὶ παρέμειναν ἄχρι τοῦδε τὸ νὰ εὐλογῶνται αἱ σταφυλαὶ τῇ 6. Αὐγούστου. Διότι τὸ Τυπικὸν εἶναι ἐκ τῆς Παλαιστίνης,

(1) Οὐ μόνον οἱ ὕμνοι τοῦ Κοσμᾶ καὶ ὁ λόγος τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης εἶναι γνήσιοι, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου πρέπει νὰ θεωρηθῇ γνήσιος. Διότι ἤδη εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Σάββα λέγεται ὅτι τὸ διὰταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ περὶ τῆς παραδοχῆς τῶν κανόνων τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου ἀνεγνώσθη ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ ἐορτῇ τῆς Μεταμορφώσεως. Εὐμεταξὺν δὲ ἀνέκαθεν καὶ οἱ Ἀρμένιοι.

ἔπου προημώτεροι ὀριμάζον αἱ σταφυλαί, ἐνῶ κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα (εἰς 3. Ἀποστ. Καν.) ἐν Κωνσταντινουπόλει γυλόγει τῆς σταφυλᾶς ὁ Πατριάρχης ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ τῇ 15. Αὐγούστου.

Ἡ νηστεία δὲ τοῦ Αὐγούστου ἡ προηγουμένη τῆς Μεταμορφώσεως ἐθεωρεῖτο ἤδη ἐπὶ Βαλσαμῶνος ὡς νηστεία πρὸς τιμὴν τῆς ἑορτῆς ταύτης, ἡ δὲ ἐπομένη πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου. Οὐχ ἥτον ὅμως ἡ ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς τελεῖται τῇ 13. Αὐγούστου καὶ ἡ 5. εἶναι Προεόρτιος αὐτῆς.

§ 13. 6) *Περὶ τῶν κινητῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν.*

Κέντρον, ὡς εἶρηται πολλαχοῦ, τῶν κινητῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν ἦν ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἥτις καὶ Πάσχα ἐκαλεῖτο, καὶ ἑορτῶν ἑορτὴ ἐν τῇ Ἀνατολῇ διέμενε πάντοτε, καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν εἶναι καὶ ἀρχὴ τοῦ ἑβδομαδικίου κύκλου τῶν ἑορτῶν. Προεόρτια αὐτῆς ἦσαν ἀνέκαθεν κατὰ πρῶτον μὲν λόγον ἡ Μ. Ἑβδομάς καὶ μάλιστα ἡ Μ. Παρασκευὴ (ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς Μ. ἡμέπτης ἀρχομένη) καὶ τὸ Μ. Σάββατον, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ Μ. Τεσσαρακοστή. Μετέορτα δὲ τοῦ Πάσχα ἦσαν ἅπαντα μὲν ἡ Πεντηκοστή μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἰδίων ἑορτῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς ἐσχάτης ἡμέρας, ἥτις κατ' ἐξοχὴν Πεντηκοστὴ ἐπεκλήθη, ἰδίως δὲ μετέορτος καὶ μία ἑορτὴ εἶναι ἅπαντα ἡ Διακαινίσμιμος ἑβδομάς.

Ὁνομάσθησαν δὲ κινηταὶ αἱ ἑορταὶ αὗται αἱ ἀπαρτιζούσαι τὸν σπουδαιότατον κύκλον, διότι τὸ κέντρον αὐτῶν, τὸ Πάσχα, δὲν ἑορτάζεται εἰς ὀρισμένην ἡμέραν τοῦ Μαρτίου ἢ τοῦ Ἀπριλίου, ἀλλὰ τῇ Κυριακῇ τῇ μετὰ τὴν Πανσέληνον τῆς Ἰσημερίας, ὡς ὥρισεν ἡ Α' Οἰκουμένη Σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ, ἥτις καὶ κατέπαυσε τὰς περὶ τοῦ Πάσχα ἐριδας καὶ ἀνέθετο τῷ Ἀλεξανδρείας Ἐπισκόπῳ νὰ ἀναγγέλλῃ ἐκάστοτε (τῇ ἑορτῇ τῶν Θεοφανίων δι' ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦτο ἐγένετο), τίς ἦν ἡ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα. Ἡ Κυριακὴ δὲ αὕτη ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ εἰς μίαν τῶν ἡμερῶν ἀπὸ 22 Μαρτίου μέχρις 25 Ἀπριλίου. Διότι ὡς ἡμέρα Ἰσημερίας ὥρι-

εθῇ τότε ἡ 21 Μαρτίου, καὶ αὕτη κανονίζει ἄχρι τοῦδε τὸ Πάσχα κατὰ τὸν ὑπολογισμόν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας, ὅπου ἔλθει τότε ἡ παιδεία καὶ αἱ Μαθηματικαὶ Ἐπιστῆμαι.

α) Περὶ τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καθόλου.

Ἡ διὰ συντόνου προσευχῆς καὶ νηστείας προπαρασκευὴ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ καλουμένη, εἶναι ἀρχαιοτάτη, καὶ εἰς Ἀποστολικὴν παράδοσιν ἀνάγουσιν αὐτὴν οὐ μόνον ὁ Ἀποστολικὸς κανὼν (69) ἀλλὰ καὶ ὁ Τερτυλιανός· *Nos unam quadragesimam secundum traditionem Apostolorum, toto nobis orbe congruo, jejunamus* (ad Marcellam 27 ἢ 54). Ὁνομάσθη δὲ τεσσαρακοστὴ, διότι κατὰ μίμησιν τῆς τεσσαρακοθήμερου νηστείας τοῦ Κυρίου οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ἐντὸς τεσσαράκοντα περίπου ἡμερῶν, ἢ ἐνήστευον αὐστηρῶς (ὅπερ ἰδίως τῇ Μ. Παρασκευῇ καὶ τῷ Μ. Σαββάτῳ ἐγίνετο), ἢ μετρίως μετεῖχον τροφῆς (ἄπαξ τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν 3 μ. μ., ἥτις ἐννάτῃ ἐκαλείτο), ἢ ἀπεῖχον τῶν πρὸς ἡδονὴν τροφῶν, ἀρχοῦμενοι τῇ ξηροφάγῃ ἢ ἄλλαις μὴ διεγειρούσαις τὰ πάθη τροφαῖς. Οὕτω πρέπει νὰ νοηθῶσι τὰ πολυθρόλλα χωρία τοῦ Εἰρηναίου, Διονυσίου Ἀλεξανδρείας καὶ Σωκράτους.

Καὶ δὴ, ὁ μὲν Εἰρηναῖος ἐν τῇ πρὸς Βίκτωρα ἐπιστολῇ λέγει· «Οὐδὲ γὰρ μόνον περὶ τὰς ἡμέρας ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆς νηστείας· οἱ μὲν γὰρ οἶονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν· οἱ δὲ, δύο· οἱ δὲ καὶ πλείονας. Οἱ δὲ, τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν. Καὶ τοιαύτη μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτερούντων, οὐ νῦν ἐφ' ἡμῶν γεγονυῖα, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρὸ ἡμῶν» (παρ' Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 5,24). Ὁ δὲ Διονύσιος· «Μηδὲ τὰς ἐξ τῶν νηστειῶν ἡμέρας ἴσως μηδὲ ὁμοίως πάντες διαμένουσιν· ἀλλ' οἱ μὲν καὶ πάσας ὑπεριθέασιν, ἅσιτοι διατελοῦντες· οἱ δὲ, δύο· οἱ δὲ τρεῖς· οἱ δὲ τέσσαρες· οἱ δὲ οὐδεμίαν... Οἱ δὲ τινες οὐχ ὅπως οὐχ ὑπεριθέμενοι, ἀλλὰ μηδὲ νηστεύσαντες, ἢ καὶ τροφῆσαντες τὰς προαγούσας τέσσαρας, εἴτα ἐλθόν-

τες ἐπὶ τὰς τελευταίας δύο καὶ μόνας ἡμέρας αὐτὰς ὑπερτι-
θέντες, τὴν τε παρασκευὴν καὶ τὸ σάββατον, μέγα τι καὶ λαμπρὸν
ποιεῖν νομίζουσιν, ἂν μέχρι τῆς ἑῶ διαμείνωσιν» (ἐν τῇ πρὸς Βα-
σιλείδην Ἐπιστ.). Ὁ δὲ Ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Σωκράτης
ἐκ τῆς 5 Ἐκατονταετηρίδος λέγει τάδε· «Αὐτίκα τὰς πρὸ τοῦ
Πάσχα νηστείας, ἄλλως παρ' ἄλλοις φυλαττομένας ἔστιν εὐρεῖν.
Οἱ μὲν γάρ ἐν Ῥώμῃ τρεῖς πρὸ τοῦ Πάσχα ἑβδομάδας, πλὴν
Σαββάτου (1) καὶ Κυριακῆς συνημμένας νηστεύουσιν. Οἱ δὲ ἐν
Ἰλλυριοῖς καὶ ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι, καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (καὶ Πα-
λαιστίνῃ κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Σωζομένου) πρὸ ἑβδομάδων
ἐξ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείαν νηστεύουσι, τεσσαρακοστὴν αὐ-
τὴν ὀνομάζοντες. Ἄλλοι δὲ παρὰ τούτους (οἱ ἐν Κωνσταντινου-
πόλει καὶ περίεξ μέχρι Φοινίκης κατὰ Σωζόμ.) πρὸ ἑπτὰ τῆς ἑορ-
τῆς ἑβδομάδων τῆς νηστείας ἀρχόμενοι καὶ τρεῖς μόνας πενθη-
μέρους ἐκ διαλειμμάτων νηστεύοντες, οὐδὲν ἥτιον καὶ αὐτοὶ τεσ-
σαρακοστὴν τὸν χρόνον τοῦτον καλοῦσιν..... Ἔσται δὲ εὐρεῖν
οὐ μόνον περὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἡμερῶν διαφωνούντας, ἀλλὰ καὶ
τὴν ἀποχὴν τῶν ἐδεσμάτων οὐχ ὅμοιαν ποιουμένους. Οἱ μὲν γάρ,
πάντῃ ἐμφύχων ἀπέχονται· οἱ δὲ, τῶν ἐμφύχων ἰχθύς μόνους
μεταλαμβάνουσι. Τινὲς σὺν τοῖς ἰχθύσι, καὶ τῶν πτηνῶν ἀπο-
γεύονται, ἐξ ὕδατος καὶ αὐτὰ κατὰ τὸν Μωϋσῆν γεγενῆσθαι λέ-
γοντες. Οἱ δὲ καὶ ἀκροδρύων καὶ ὠν ἀπέχονται. Τινὲς δὲ καὶ
ξηροῦ ἄρτου μόνου μεταλαμβάνουσιν, ἄλλοι δὲ οὐδὲ τούτου, Ἔτε-
ροι δὲ ἄχρις ἑννάτης ὥρας νηστεύοντες διάφορον ἔχουσι τὴν
ἐστίαν» (Ἐκκλ. Ἰστ. 5, 22).

Ἐκ τῶν παρατεθέντων τούτων χωρίων μαθηθάνομεν ὅτι οἱ εἰς
ἐξ μόνον ἑβδομάδας περιορίζοντες τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν περι-

(1) Κατὰ λάθος ἐξαίρει τὸ Σάββατον ὁ Σωκράτης· διότι ἐνῆστευον κα-
τ' αὐτὸ ἐν Ῥώμῃ. Ἴσως εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη τῶν ἀντιγραφῶν.
Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ὁ σχολιαστὴς τοῦ Σωκράτους Οὐαλέσιος εἰς ὑπο-
σημείωσιν τῆς ἐν Ῥώμῃ συνηθείας τοῦ συνάπτειν τρεῖς ἑβδομάδας πρὸ τοῦ
Πάσχα φέρει τὴν ὀνομασίαν (in Ordine Romano) τῆς πρὸ τῶν Βαθίων Κυ-
ριακῆς Dominica mediana, ἀντὶ συνήθως Dominica de passione Domini ὡς
σὺν λέγεται.

λήμβανον ἐν αὐτῇ καὶ τὴν Μ. Ἑβδομάδα, ἥς ἀρχὴν ἐθεώρουν τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων. Τοῦτο δὲ συνέβη ἐν Ῥώμῃ· ἀλλ' ἐπειδὴ, ἀραιορυσμένων τῶν ἐξ Κυριακῶν, ἔμενον 36 ἡμέραι (1), ὁ πάπας Γρηγόριος Β' (715—31) προσέθηκε καὶ τέσσαρας ἄλλας ἡμέρας πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ τεσσαράκοντα ἀριθμοῦ. Καὶ οὕτως ἔκτοτε ἀρχεται παρ' αὐτοῖς ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ ἀπὸ τῆς Τετάρτης τῆς 7^{ης} πρὸ τοῦ Πάσχα Ἑβδομάδος. Ὅσοι δὲ ἐπὶ τὰ ἑβδομάδας ἐνήστευον πρὸ τοῦ Πάσχα (ὡς ἔχουσιν ἔως ἰσαριθμούς τῇ Πεντηκοστῇ ἑβδομάδας), ὅπερ ἐπεκράτησεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐχώριζον τὴν Μ. ἑβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς ὡς καὶ τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων, καὶ οὕτως ἀπηρτίσθη παρ' ἡμῖν ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ εἰς ἀνάμνησιν τῆς τεσσαρακονθημέρου νηστείας τοῦ Κυρίου, τοῦ ὁποῦ μυσία γίνεται ἐν τοῖς ἱεροῖς Ὑμνοῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἡ κατάλυσις δὲ τῆς νηστείας τῷ Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ δὲν προσκρούει εἰς τὸν 40 ἀριθμὸν, διότι κυρίως εἶναι κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου, ἐπομένως εἶναι εἶδος καὶ τοῦτο ἐγκρατείας, ἥτις καὶ νηστεία καὶ αὐτὴ λέγεται.

Πρὸς τούτοις ἐκ τῶν περὶ τὸν Πάσχα χωρίων μνησθέντων, διὰ τὴν ἄχρι τοῦδε τρεῖς ἰδίως ἑβδομάδας διακρίνονται ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ. Γνωστὸν ὅτι ἡ πρώτη ἑβδομάς (ἥτις καὶ καθαρὰ λέγεται) καὶ ἡ Μ. Ἑβδομάς διακρίνονται ἐπὶ νηστεία καὶ συντόνῳ προσευχῇ. Ἐν τούτοις καὶ ἡ πέμπτη ἑβδομάς τῶν νηστειῶν διακρίνεται ἐπὶ συντόνῳ προσευχῇ· διότι κατ' αὐτὴν ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν ἐν τῷ Ὁρθρῷ τῆς Πέμπτης ἡμέρας, κατ' αὐτὴν καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου εἰς ἀνάμνησιν πολλῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἀπαλλαγῶν τῆς Κωνσταντινου-

(1) Ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος ἔδωκε, φαίνεται, ἀφορμὴν εἰς τὴν παρὰ τισιν ἔννοιαν τῆς ἀποδεκατώσεως, ὅτι ἐπὶ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀποδεκατώμεν τῷ Θεῷ τὸ δέκατον τῶν 365 ἡμερῶν τοῦ ἔτους. Ἐπειδὴ δὲ τετράκις τοῦ ἔτους ἐγίνοντο νηστείαι, ἤρξαντο ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ Λίνου τοῦ Μεγάλου νὰ θεωρῶνται οὗτως, ὡς νηστείας πρὸς ἀμείνω τῶν τεσσάρων ὡρῶν τοῦ ἔτους, quatuor temporum.

πόλειος ἀπὸ ἐπιδρομῶν βαρβάρων. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι παρ' ἄλλοις διεκρίνετο ἡ Ἑβδομάς τῆς Στυροπροσκυνήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Προηγιασμένῃ Λειτουργίᾳ τῆς Τετάρτης ἀρχοῦνται καὶ αἱ δεήσεις ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ Φῶτισμα Κατηγουμένων.

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἀντὶ τῶν τριῶν ἑβδομάδων τῆς λεγομένης νηστείας τῶν Νινευιτῶν παρὰ Σύροις προέταξεν ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία τρεῖς ἑβδομάδας ὡς προσήμια τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Καὶ ἐν μὲν τῇ Α. Κυριακῇ, ἀναγιγνωσκόμενης ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τῆς παραβολῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, ἐξ ἧς καὶ ἡ Κυριακὴ ἐπεκλήθη, μανθάνομεν τὴν ἀρχὴν καὶ βᾶσιν τῶν ἀρετῶν, τὴν ταπεινοφροσύνην. Ἐν δὲ τῇ Β. τοῦ Ἀσώτου μανθάνομεν τὸ κυριώτατον μέσον, τὴν ἐγκράτειαν. Ἐν δὲ τῇ Κυριακῇ τῆς Ἀποκρίω, ἥτις εἶναι καὶ ἡ τελευταία τοῦ κατὰ ἑβδομάδας ἀνακυκλουμένου ἔτους, ἀναγιώσκειται τὸ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας Εὐαγγέλιον (1), ἵνα ὑπομνήσκῃ καὶ τῷ δυστροποῦντι τὸ κυριώτατον ἐλατήριον τῆς ἀρετῆς, τὴν θείαν δίκην. Διὰ τοῦτο καὶ τῷ προηγουμένῳ Σαββάτῳ τελεῖται μνημόσυνον ὑπὲρ πάντων τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως κεκοιμημένων. Τῇ δὲ Κυριακῇ τῆς Τυρινῆς, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τοῦ κρέατος καθ' ὅλην τὴν ἑβδομάδα προπαρασκευάσθημεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐγκρατείας, παραινέμεθα ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου νὰ ἀφῶμεν τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἵνα ἀφήσῃ ἡμῖν καὶ τὰ ἡμέτερα ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ Οὐράνιος. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ προήλθεν ἡ πολλαχού σωζομένη συνήθεια τοῦ νὰ συγχωρῶσιν ἀλλήλους ἐν τῷ ἐσπερινῷ τῆς Κυριακῆς.

Μετὰ τὰ εἰρημένα ἀξιοσημείωτα, ὅσα λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος περὶ νηστείας καθόλου· «Ταῦτα εἶπον, οὐχ ἵνα νηστείαν ἀτιμάζωμεν, ἀλλ' ἵνα νηστείαν τιμῶμεν· τιμὴ γὰρ νηστείας, οὐχί σιτίων ἀποχὴ, ἀλλ' ἀμικρημάτων ἀναχώρησις, ὡς ὅγε τῇ τῶν

(1) Ἐπειδὴ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ὡς ἀρχὴν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους θεωρεῖται τὰ Χριστούγεννα, διὰ τοῦτο καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς δευτέρας παρουσίας μετέθεσεν εἰς Κυριακὴν πρὸ τῆς νηστείας τῶν Χριστουγέννων, ἥτις θεωρεῖται προάμιον τῆς ἑορτῆς ταύτης.

βρωμάτων μόνον ὀρίζων τὴν νηστείαν, οὗτός ἐστιν ὁ μάλιστα ἀτιμάζων αὐτήν. Νηστεύεις; δεῖξόν μοι διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν. Ποίω ἔργων, φησὶν; ἐὰν ἰδῇς πένητα, ἐλέησον· ἐὰν ἰδῇς ἐχθρόν, καταλλάγηθι· ἐὰν ἰδῇς φίλον εὐδοκίμουντα, μὴ βασκάνης· ἐὰν ἰδῇς εὐμορφον, ὑπέρθητι. Μὴ γὰρ δὴ στόμα νηστεύετω μόνον, ἀλλὰ καὶ ὀφθαλμός, καὶ ἀκοή, καὶ πόδες, καὶ χεῖρες, καὶ πάντα τὰ τοῦ σώματος ἡμῶν μέλη· νηστευέτωσαν χεῖρες, ἀρπαγῆς καὶ πλεονεξίας καθαρεύουσαι· νηστευέτωσαν πόδες, δρόμων τῶν ἐπὶ τὰ παράνομα θέατρα ἀφιστάμενοι· νηστευέτωσαν ὀφθαλμοί, παιδεύομενοι μηδέποτε εὐμόρφοις ἐπιπηδᾶν, μηδὲ ἀλλότρια περιεργάζεσθαι κάλλη. . . . Νηστεύετω καὶ ἀκοή· νηστεία δὲ ἀκοῆς μὴ δέχεται κατηγορίας. Νηστευέτω καὶ στόμα ἀπὸ ῥημάτων αἰσγρῶν καὶ λοιδορίας. Τί γὰρ ὄφελος, ὅταν μὲν ὀρνίθων καὶ ἐχθύων ἀπεχώμεθα, τοὺς δὲ ἀδελφοὺς δάκνωμεν καὶ κατεσθίωμεν; Ὁ κατηγορῶν ἀδελφικὰ κρέα ἐφαγε, τὴν σάρκα τοῦ πλησίον ἔφακε. Διὰ τοῦτο καὶ Παῦλος ἐφόβησεν, εἰπὼν· Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε» (Ὁμιλ. Γ' εἰς ἀνδριάντας). Καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς θεὸς Πατὴρ λέγει· «Ὁ τροφῆς τοίνυν μεταλαμβάνων, καὶ νηστεύειν μὴ δυνάμενος, δαψιλεστέραν τὴν ἐλεημοσύνην ἐπιδεικνύσθω (1), εὐχὰς ἐκτενεῖς, τὴν προθυμίαν ἐπιτεταμένην ἐχέτω περὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν θείων λογίων· ἐνταῦθα οὐδὲν ἢ τοῦ σώματος ἀπένεια ἐμπόδιον ἡμῖν γίνεται· τοῖς ἐχθροῖς καταλλαττέσθω, πᾶσαν μνησικακίαν ἐξορίζετω τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς. Ἄν ταῦτα κατορθοῦν βούληται, τὴν ἀληθῆ νηστείαν ἐπεδείξατο, καὶ ἦν μάλιστα πάντων ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν ὁ Δεσπότης. Ἐπεὶ καὶ ταύτην τὴν ἀποχὴν τῶν βρωμάτων διὰ τοῦτο κελεύει γίνεσθαι, ἵνα χαλινοῦντες τὰ σκιρτήματα τῆς σαρκός, εὐήνιον αὐτὴν ἐργαζώμεθα πρὸς τὴν τῶν ἐντολῶν εκπλήρωσιν» (Λόγ. 10^ο εἰς Γένεσιν). Καὶ ἐν τῷ ἐκφωνηθέντι δὲ λόγῳ

(1) Κατὰ τὸν Χρυσολόγον (Sermo VIII. de jejuniis et elemos.) ὤφειλον νὰ δίδωσι πτωχοῖς τὸ ἀντίτιμον τοῦ ἀρίστου, ὅσοι μετὰ τὴν ἐννάτην ὥραν (3. μ. μεσημβρ.) δὲν ἤρχοντο ξηροφαγία. Πολλοὶ δὲ κατὰ τὸν Αὐγουστίνον (de quadrages. 6, 10) ἀντικαθίσταν τὴν μικρὰν στήρησιν διὰ καταχρήσεως περὶ τὴν τροφήν.

τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς Τεσσαρακοστῆς (Αδγ. 2^ω εἰς Γένεσιν) ἔνθεν μὲν χαίρει διὰ τὴν μεγάλην συζήτησιν τοῦ λαοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔνθεν δὲ δεικνύει τὴν μεγάλην δύναμιν αὐτῆς εἰς μεταβολὴν τῶν ἡθῶν καὶ εἰς προπαρασκευὴν τὴν πρέπουσαν εἰς τὸν μυστικὸν Δεῖπνον τοῦ Κυρίου (πρβλ. καὶ τὸν Γ. λόγον αὐτοῦ κατὰ Ἰουδαίων. Ἐπίσης τοὺς δύο λόγους περὶ νηστείας τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἀμβροσίου, de Elia et jejuniō. Αὐγουστίνου epist. 30 καὶ 118. Τοῦ Λέοντος τοῦ Μεγάλου, de quadragesima. Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, in Job XXX. Epist. 1. IX. Homil. in Evang. XVI.).

Πλὴν τῆς νηστείας, ἡ Προσευχή, τὸ κυριώτατον πνευματικὸν ὅπλον κατὰ τῶν πειρασμῶν, ἦν καὶ τὸ κυριώτατον ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ πρὸς παρασκευὴν εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἑορτῶν καὶ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον τοῦ Κυρίου. Συχνότερα καὶ πυκνότερα εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς μάλιστα κατὰ πᾶσαν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν, ὡς εἴρηται καὶ ἀλλαχοῦ. Σύντονος καὶ ἡ διδασκαλία τῶν Κατηχομένων. Συχνότερον καὶ σύντονον ἦν καὶ τὸ κήρυγμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Αἱ πλείσται ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου ἐγένοντο τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ. Τὸν τόπον τῶν Ὁμιλιῶν κατέλαβον τὰ πολλὰ ἀναγνώσματα ἐκ πατερικῶν διαφορῶν λόγων ἐν τοῖς Μοναστηρίοις. Ἐν δὲ τοῖς ἐνοριακοῖς ναοῖς κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν γίνεταί κήρυγμα, ὅπου δυνατόν. Κατὰ πᾶσαν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν τελεῖται ἄχρι τοῦδε ἡ Προηγιασμένη Λειτουργία. Κατὰ τὰς ἄλλας δὲ ἡμέρας τελεῖται ὁσάκις τύχῃ μνήμη ἑορταζομένου ἁγίου. Ἡ τάξις δὲ αὕτη εἶναι ἡ τοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα. Κατὰ τὴν πρᾶξιν ὁμῶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡδύνατο νὰ τελεσθῇ λειτουργία Προηγιασμένη καὶ ὅτε δὲν ἑωρτάζετο ἅγιός τις ἰδίως. Τοῦτο δὲ ἤδη ὀρίζει καὶ ὁ 52 κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (Γ. Οἰκουμ.). «Ἐν πάσαις τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς σαββάτου καὶ τῆς ἁγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων ἱερὰ λειτουργία». Κατὰ πᾶν Σάββατον καὶ τῇ Κυριακῇ τῶν Βατίων τελεῖται ἡ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου. Κατὰ πᾶσαν δὲ Κυριακὴν ἡ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἐν τούτοις κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας

τῆς Μ. Ἑβδομάδος τελεῖται ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων κατὰ τὴν τάξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄπαντα ἡ τάξις καὶ ἡ Ὑμνολογία ὡς καὶ τὰ ἀναγνώσματα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (καὶ τοῦ προοιμίου αὐτῆς) μετὰ τῆς Μ. Ἑβδομάδος, περιέχονται εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν βιβλίον τὸ καλούμενον Τριῶδιον, ἀπὸ τῶν τριῶν ὥδων, ἐξ ὧν σύγκεινται οἱ πλείστοι τῶν κανόνων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τινες τῆς Μ. Ἑβδομάδος (1).

1) *Πρώτη Ἑβδομάς τῶν νηστειῶν.* Μετὰ τὴν Μ. Ἑβδομάδα οὐδεμίᾳ ἄλλῃ ἑβδομάς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς διακρίνεται παρ' ἡμῖν τοσοῦτον, ὅσον ἡ πρώτη ἑβδομάς, ἥτις καὶ καθαρὰ καλεῖται διότι πάντες οἱ πιστοὶ ἐν αὐτῇ διὰ συντόνου προσευχῆς καὶ ἐγκρατείας (ἐξοραγίας καὶ ἀποχῆς ἀπὸ ἐλαίου καὶ οἴνου) τιμῶσι τὰς πέντε νηστίμους ἡμέρας· πολλοὶ δὲ καὶ διὰ μετανόιας καὶ ἐξομολογήτεως παρασκευάζονται εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀγχράτων μυστηρίων τῷ Σαββάτῳ ἢ τῇ Κυριακῇ.

Καθ' ἐκάστην τῶν πέντε ἡμερῶν πλὴν τῶν τακτικῶν Ἀκολουθιῶν (Ὁρθρου καὶ Ἑσπερινῶ) ψάλλονται τακτικῶς καὶ ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς αὐταῖς Ἐκκλησίαις αἱ Ὁραὶ καὶ τὸ Μέγα Ἀποδείπνον. Τοῦτο γίνεται δι' ὅλης τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Καὶ ἐν ἐκάστῳ μὲν Ἑσπερινῷ τῶν 5 νηστίμων ἡμερῶν δι' ὅλης τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγιγνώσκονται ἀναγνώσματα ἐκ τῆς Γενέσεως καὶ τῶν Παροιμιῶν (ἐντεῦθεν καὶ αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου). Ἐν δὲ τῇ Τριθέτῃ (τρίτῃ καὶ ἕκτῃ ὥρᾳ, αἵτινες πάντοτε συμπάλλονται) ἀναγιγνώσκεται ὁ Ἠσαΐας.

Ἐν δὲ τοῖς Ἀποδείπνοις τῶν τεσσάρων πρώτων ἡμερῶν τῆς Α. ἑβδομάδος ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν, ψαλλομένου κατὰ σειρὰν τοῦ τετάρτου ἐκάστης ὥδης ἐν ἐκάστῳ Ἀποδείπνῳ. Ἐν δὲ τῷ

(1) Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ οἱ Στουδίται συνεπλήρωσαν τὸ Τριῶδιον καὶ συνέταξαν τὰ πλείστα. Δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ τῆς Ὀκτωήχου καὶ τῶν Μηναίων. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ πάλαι εἰς τὰς ἀπλὰς ἑορτὰς ἀντὶ ἐννέα ἦσαν τρεῖς ὥδαι ἐν χρήσει. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς μνήμας τῶν ἑορταζομένων ἁγίων ψάλλονται ἄχρι τοῦδε ἡ τρίτη καὶ ἕκτη ὥδῃ ἐν τοῖς Μακαρισμοῖς. Κοινὴ δὲ ἐνωότης εἶναι τὸ «Ἄξιον ἑστίν».

τῆς Πικρασκευῆς ψάλλεται ὁ Κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου μετὰ ἑξ εἰ-
κων. Κατὰ πάντα δὲ τὰ Ἀπόδαιπνα τῆς Α΄ ταύτης Ἐβδομάδος
ἀναγινώσκεται καὶ Περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου κατάλληλος. Τῷ
Σαββάτῳ τελεῖται ἡ συνήθης Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ
ἡ μνήμη τοῦ Μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος διὰ τὴν
διὰ τῶν Κολλύβων προσύλαξιν τῶν πιστῶν ἀπὸ τοῦ μολύσματος
τῶν τροφῶν διὰ τοῦ αἵματος τῶν εἰδωλοθύτων, ὅπερ διέταξεν Ἰου-
λιανὸς ὁ Παραβάτης τῇ καθαρᾷ Ἐβδομάδι (1).

Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι ὅτι τῇ Δευτέρᾳ τῆς καθαρᾶς Ἐβδο-
μάδος συνειθίζον οἱ αὐτοκράτορες νὰ διαλαλῶσι τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς
Μανναύρας (μεγάλης Αἰθούσης τοῦ Παλατίου) αὐτὸ ἐν ἀγνείᾳ καὶ
φόβῳ Θεοῦ ἐκτελέσαι τὴν πανσέβαστον καὶ ἁγίαν Τεσσαρακοστήν.
Ἀνεγίνωσκε δὲ ὁ Ἀσκηρῆτης τὸ ἐπαναγνωστικὸν (ἔρα Πορφυρο-
γέννητον 1, 27).

Ἡ Κυριακὴ δὲ ἐπεκλήθη τῆς Ὁρθοδοξίας διότι κατὰ ταύτην
τὸ πρῶτον ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων ἐπὶ τῆς βασιλίδος
Θεοδώρας (τῷ 842) καὶ ἐκόπασεν ὁ ἐκατονταετής καὶ ἐπέκεινα
πόλεμος τῶν Εἰκονομάχων ὁ τὰ μέγιστα θαιὰ ἐπενεγκὼν εἰς τὴν
Ἐκκλησίαν ἡμῶν. Μετὰ λιτανείας καὶ πομπῆς ἐγένετο ἡ ἀνα-
στήλωσις καὶ ἀναθεματίσθησαν πάντες οἱ αἵρετικοὶ οἱ ἀναθεματι-
σθέντες ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἐμνημονεύθησαν οἱ
τῆς εὐτελείας ἀθληταί. Ἡ τελευτὴ αὕτη ἐπαγελαμβάνετο κατ' ἔτος
(καὶ ἐπαναλαμβάνετο ἐν ἀνάγκῃ) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θριάμβου τῆς Ὁρ-
θοδόξου πίστεως, καὶ εἰς σημεῖον ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι προπαρα-
σκευάζονται εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καθαροὶ ἀπὸ πάσης ἀσεθείας.
Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἀναγινώσκεται ἐκ τῆς πρὸς Ἐ-

(1) Ἔχει διατάξει ὁ Παραβάτης νὰ μολύνωσι κρύφα τὰς τροφὰς ἐν τῇ
ἀγορᾷ δι' αἵματος εἰδωλοθύτων. Ἐπιφανεῖς ὅμως κατ' ὄναρ ὁ Μεγαλομάρ-
τυς ἀπεκάλυψε τὴν ἐπιβουλὴν τῷ Πατριάρχῃ Εὐδοκίῳ καὶ συνεβούλευσε τὴν
τῶν Κολλύβων (βραστοῦ σίτου) χρῆσιν. Ἐντεῦθεν κατὰ πᾶν Σάββατον τῆς
Α΄ ἑβδομάδος, ὅτε δύναται νὰ τελεσθῇ πλήρης λειτουργία, γίνεται ἡ ἀνά-
μνησις τῶν Κολλύβων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ σίτος εἶναι σύμβολον τῆς Ἀναστά-
σεως, καὶ πᾶν Σάββατον εἶναι τῶν ψυχῶν, ἐντεῦθεν καὶ ἡ χρῆσις τῶν
Κολλύβων εἰς τὰ μνημόσυνα.

εραίους Ἐπιστολῆς ἡ περικοπὴ (11, 24—26. 32—40), ἐπου ἐκτίθενται οἱ ἄγῳνες τῶν ἀθλητῶν τῆς πίστεως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Ἐκ δὲ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (1, 40 κτλ.) ἡ κλησις τοῦ Φιλίππου καὶ Ναθαναὴλ, ἐνθα οὗτος ὁμολογεῖ ἐνώπιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «Ραββί, σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ».

Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἅπας ὁ κληρὸς (ἐνδημοῦντες καὶ παρῆλθοντες) μετὰ τῶν μοναχῶν ἐτέλουν παννύχιον Ὑμνολογίαν ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ τῆς Θεοτόκου καὶ μετὰ ταῦτα ἐλιτάνευον εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν, παρόντος καὶ τοῦ Βασιλέως (ὅρα Πορφυρογεν. 1, 28).

2) Αἱ λοιπαὶ ἑβδομάδες τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἐν μὲν ταῖς πέντε νηστείαις ἡμέραις ἐκάστης αὐτῶν ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις μὲν τοῦ Ἡσαίου (κατὰ περικοπὴν) ἐν τῇ Τριθέκτῃ, τῆς Γενέσεως δὲ καὶ Παροιμιῶν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ δὲ τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς τελεῖται (ὅπου δυνατόν) καὶ ἡ Προηγιασμένη. Ἐν τῷ Μ. Ἀποδείπνῳ δὲν γίνονται αἱ προσθήκαι τῆς Καθαρᾶς ἑβδομάδος. Ἐν τῷ Ἀποδείπνῳ (τῷ μικρῷ) ἐκάστης Παρασκευῆς τῶν τριῶν ἄλλων ἑβδομάδων, τῶν πρὸ τῆς πέμπτης ἑβδομάδος, ψάλλεται ὁ κανὼν καὶ ἐξ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου κατὰ σειράν.

Κατὰ πᾶν Σάββατον τελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν (πλὴν τῆς τῶν Βαίων) ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου.

Ἐν τούτοις καὶ ἐν ἐκάστῃ τῶν Κυριακῶν εἶναι συνδεδεμένα: καὶ ἄλλαι ἀναμνήσεις, ἡ ἑορταί, ἵνα μὴ ἐορτάζωνται εἰς τὰς ἄλλας ἡμέρας, ἐν αἷς ὡς εἶδομεν ἀπηγορεύετο τελεία Λειτουργία καὶ ἐπομένως κατάλυσις τῆς νηστείας (1).

Καὶ τῇ μὲν Β. Κυριακῇ τῶν νηστειῶν ἐορτάζεται ἀπὸ τοῦ 1368

(1) Τελεῖται μὲν Λειτουργία, ἥ ἂν ἡμέρᾳ τύχωσιν αἱ ἑορταὶ τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ εἴ τις ἄλλη, ἀλλὰ Λειτουργία Προηγιασμένη. Ὅσαι ὁμως ἑορταὶ διακρίνοντο, μετετέθησαν εἰς τὴν Κυριακὴν. Πιθανὸν ὅμως οὐ διετηρήθησαν ἐν τῷ Τοπικῷ αἱ πρώην διάφοροι τάξεις.

ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος, ἀγωνισάμενος λαμπρῶς ἐν ταῖς κατὰ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ (1341) καὶ Ἀκινδύνου τοῦ ἐμόφρονος (1347) Συνόδοις. Διέταξε δὲ ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος, ὃς καὶ τὴν ἀτματικὴν Ἀκολουθίαν ἐποίησεν.

Ἡ δὲ τρίτη Κυριακὴ τῶν νηστειῶν ἐπέκλήθη τῆς Σταυροπροσκυνήσεως διὰ τὴν μετὰ τὸν Ὁρθρον προσκύνησιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Μεγάλῃ δὲ λιτανείᾳ ἐτελεῖτο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Κατὰ τὸ συναξάριον διέταξεν ἡ Ἐκκλησία τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἵνα ἐντεθῇ ἀρούμενοι χάριν μὴ κάμωμεν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σταδίου τῶν ἀγώνων τῆς ἐγκρατείας. Φαίνεται ὅμως ὅτι συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ τῇ 6 Μαρτίου συμπίπτουσα εὐρεσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὡς σημειοῦται ἐν τοῖς Μηναίοις. Κατὰ τὴν ἀνάγινωσκα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ἐν ᾗ καλεῖ ὁ Σωτὴρ τοὺς πιστοὺς νὰ ἄρῳσι τὸν σταυρὸν τῆς αὐταπαρνήσεως, ἵνα γίνωνται ἀκόλουθοι αὐτοῦ. Κατὰ τὴν μέσσην δὲ ταύτην ἐβδομάδα (ἀπὸ τῆς Τετάρτης) ἀρχόνται καὶ αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ Φῶτισμα παρασκευαζομένων διὰ συντόνου κηρύγματος Κατηγουμένων.

Τῇ τετάρτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν ψάλλεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Συγγραφέως τῆς Κλίμακος· διότι ἐν τοῖς ἱεροῖς Μοναστηρίοις ἀπ' ἀρχῆς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκεται ἡ Κλίμαξ τῶν λόγων αὐτοῦ, ἥτις καὶ κλίμαξ ἀρετῶν εἶναι. Συμπίπτει δὲ καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 30 Μαρτίου.

Ἡ πέμπτη ἐβδομάς τῶν νηστειῶν, ἥτις καὶ τρίτη πρὸ τοῦ Πάσχα εἶναι, καὶ ἦν συνῆπτον, ὡς εἴρηται, τινὲς τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀπ' αὐτῆς ἤρχοντο τῆς νηστείας, διακρίνεται καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ· διότι ἐν τῷ Ὁρθρῳ τῆς Πέμπτης ψάλλεται ὁ μέγιστος καὶ κατανοκτικώτατος τῶν Κανόνων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, τὸ λαμπρὸν τοῦτο ποίημα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (1).

(1) Περὶ τοῦ Κανόνος τούτου, ὡς καὶ περὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ἔσται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ τῷ περὶ Ὑμνολογίας· ἐκεῖ παρατεθίσονται καὶ τινεὶ χωρία τὰ ἀξιολογώτατα. Περὶ δὲ τῆς γρῆσεως αὐτῶν ἐν τῇ Καθαρῇ Ἑβδομάδι· κτλ. εἴρηται ὀλίγω πρότερον τὰ δίδοντα.

Κατ' αὐτὴν τελεῖται καὶ Προηγιασμένη. Ὡς τρεῖς κατὰ σειράν ἡμέρας (Τετάρτην, Πέμπτην καὶ Παρασκευὴν) τελεῖται ἡ εἰρημένη Λειτουργία. Διακρίνεται καὶ κατὰ τοῦτο ἡ Ἑβδομάς αὕτη ὅτι ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου ψάλλεται ὁ λαμπρὸς Ἀκάθιστος Ὕμνος (ποίημα Γεωργίου Πισίδου) μετὰ τοῦ Κανόνος Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, εἰς ἀνάμνησιν τῆς σωτηρίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν καὶ Ἀβάρων τῷ 626, ὅτε ἀπὴν ὁ Ἡράκλειος. Διὰ τὴν σωτηρίαν ταύτην (ἀνεμοστροφίλος ἐξέβαρε τὰ πλοῖα τῶν πολιορκούντων), συναχθεὶς ὁ λαὸς τὸ ἑσπέρας εἰς τὸν ἐν Βλαχέρναις ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἀνύμνησεν, ἱσταμένους δι' ὅλης τῆς νυκτός, τὴν ὑπέρμαχον Στρατηγὸν, εἰς ἧς μόνης τὴν ἀντίληψιν ἀνέγραψεν ἡ πόλις αὐτῆς τὴν σωτηρίαν, ὡς καλῶς λέγεται τοῦτο ἐν τῷ Κοντακίῳ. Κατόπιν καὶ ἄλλαι σωτηρίαι τῆς πόλεως ἐπελθοῦσαι συνετέλεσαν εἰς τὴν διαίωνα τῆς Ἀκολουθίας (καὶ κατ' οἶκον καὶ ἐν Ἐκκλησίαις) τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ὅστις εἶναι ἅμα καὶ Ἀκολουθία, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου· διότι πολλὰ κοινὰ ἔχει τροπάρια. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ Κυριακῇ ψάλλεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, ἧς ἡ μνήμη σημειοῦται τῇ 1 Ἀπριλίου. Εἶναι δὲ παράδειγμα λαμπρὸν πόσον δύναται ἡ μετάνοια καὶ παρὰ τοῖς εἰς βαρεῖα ἁμαρτήματα περιπετοῦσιν, εἰς ἃ περιέπεσε καὶ ἡ ὁσία Μαρία πρότερον.

3) Ἡ Κυριακὴ τῶν Βαθῶν πολλαχοῦ τὸ πάλαι ἦν ἀρχὴ τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Ἀλλ' ὡς τοιαύτη δὲν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πάντοτε πανταχοῦ· διότι ἡ νηστεία ἦν ἀσυμβίβαστος μετὰ τὴν Κυριακὴν· διὰ τοῦτο καὶ πολλαχοῦ ἐνωρὶς ἤρχισε νὰ τελεῖται λαμπρῶς ἡ μεσσιακὴ εἴσοδος τοῦ Κυρίου εἰς Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ ὑπαντῶσιν αὐτῷ καὶ οἱ πιστοὶ μετὰ βατίων καὶ κλάδων. Ἦτο δὲ τὸ πάλαι ἠνωμένη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ ἐορτὴ τοῦ Λαζάρου. Τούτου λείψανον εἶναι ὁ κοινὸς ὕμνος «Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν». Ἀλλ' ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται ἐν τοῖς ἑυπροσθεν, ἡ Μ. Τεσσαρακοστὴ συμπληροῦται παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Παρασκευῇ τῶν Βαθῶν (1), διὰ τοῦτο καὶ ἡ

(1) Διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται ἐν τῷ Ἑσπερινῷ «Τὴν ψυχωφελὴ πληρώσαντες Τεσσαρακοστὴν...»

εορτή τοῦ Λαζάρου (ἡ προσηγηθεῖσα τῆς εἰς Ἱερουσαλήμ εἰσόδου)
ὠρίσθη τῷ Σαββάτῳ, καὶ οὕτω δὲν ἔμεινε κενὴ καὶ ἡ ἡμέρα αὕτη.

Ἀχρι τοῦδε εὐλογοῦνται τὰ βόττα ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ διανεμόν-
ται ψαλλομένων τῶν Αἰνῶν. Τότε ἐγένετο καὶ ἡ μεγαλοπρεπὴς
προελεύσις τοῦ Βασιλέως ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ τοῦ Παλατίου
εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν, ἣτις καὶ περίπατος ἐκαλεῖτο. Ὁρχετο
δὲ τῆς προελεύσεως ὁ Λαμπαδάριος, ψάλλων τὸν ὕμνον τοῦ Βα-
σιλέως Θεοφίλου «Ἐξέλθετε ἔθνη, ἐξέλθετε καὶ λαοὶ, καὶ θαύσα-
σθε σήμερον τὸν Βασιλέα τῶν Οὐρανῶν». Διένεμε δὲ πρότερον ὁ
Βασιλεὺς βόττα καὶ σταυροὺς (1).

Κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην ἐμάνθανον τὸ Σύμβολον τῆς πί-
στεως οἱ μέλλοντες νὰ βαπτισθῶσι τῷ Μ. Σαββάτῳ, καὶ διὰ τοῦτο
ἐν τῇ Δύσει (ὅπου κυρίως τοῦτο ἐγένετο) ἐκλήθη καὶ *Dominica*
competentium.

6) Περὶ τῆς Μ. Ἑβδομάδος.

Ἀνεκαθεν διεκρίνετο ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου, ἣτις
καὶ μεγάλη ἐπεκλήθη· διότι κατὰ τὸν Χρυσόστομον «μεγάλα τι-
νὰ καὶ ἀπέρρητα τυγχάνει τὰ ὑπάρξαντα ἡμῖν ἐν αὐτῇ ἀγαθὰ»
(Ὁμιλ. 30 εἰς Γένεσ.). Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς· «Ἐν
ταῖς ἡμέραις οὖν τοῦ Πάσχα νηστεύετε, ἀρχόμενοι ἀπὸ δευτέρας
μέχρι τῆς παρασκευῆς καὶ σαββάτου, ἕξ ἡμέρας, μόνῳ χρώμενοι
ἄρτῳ καὶ ἁλὶ καὶ λαχάνοις καὶ ποτῷ ὕδατι· οἶνου δὲ καὶ κρεῶν
ἀπέχεσθε ἐν ταύταις· ἡμέραι γὰρ εἰσι πένθους, ἀλλ' οὐχ εορτῆς.
Τὴν μὲν τοι παρασκευὴν καὶ τὸ σάββατον ὀλόκληρον νηστεύσατε,
οἷς δυνάμεις πρόσσεσι τοιαύτη, μηδενὸς γευόμενοι μέχρις ἀλεκτο-
ροφωνίας νυκτός· εἰ δέ τις ἀδυνατεῖ τὰς δύο συνᾶπτει ἑμοῦ, φυ-
λασσέσθω καὶ τὸ Σάββατον. Λέγει γάρ που ὁ Κύριος περὶ ἑαυτοῦ
φάσκων· ὅταν ἀπαρθῇ ἀπ' αὐτῶν ὁ νυμῖριος, νηστεύουσιν ἐν
ἐκείναις ταῖς ἡμέραις» (5, 18). Ἐννοεῖται δὲ ὅτι μεταλαμβάνον
τροφῆς ἅπας τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν προσευχὴν τῆς ἐνάτης ὥρας

(1) Ὁ μὲν ὕμνος ψάλλεται ἄχρι τοῦδε εἰς τοὺς Αἰνούς. Καὶ ὁ Ποιράρ-
χης δὲ κατὰ Βασιλευμένα διένεμε σταυροὺς καὶ κηρία.

(3. μ. μ.). Πολλοί δὲ ἀπείχον τροφῆς τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας, τινὲς δὲ καὶ δι' ὅλης τῆς ἐβδομάδος.

Κατὰ τὰς αὐτὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς «Τὴν μεγάλην ἐβδομάδα πᾶσαν καὶ τὴν μετ' αὐτὴν ἀργεῖωσαν οἱ δοῦλοι· ὅτι ἡ μὲν πάθος ἐστίν, ἡ δὲ ἀναστάσεως, καὶ χρεῖα διδασκαλίας τίς ὁ παθὼν καὶ ἀναστὰς, ἡ τίς ὁ συγχωρήσας ἡ καὶ ἀναστήσας» (8,33). Διὰ τοῦτο καὶ ἄπρακτος ἐβδομάς ἐκαλεῖτο, καὶ ἀπελύοντο οἱ διὰ χρεὴ καὶ πλημμελήματα κρατούμενοι, καὶ ἐσχόλαζον τὰ Δικαστήρια. Μόνοι δὲ δίκαι ᾤσαν συγκεχωρημένοι· αἱ πρὸς ἀπελευθέρωσιν δούλων (Cod. Theodos. IX, 38, 1. 3 καὶ Col. Just. I. III, tit. 12, 8).

Διεκρίνοντο δὲ τὸ πάλαι ἰδίως ἡ Μ. Παρασκευὴ καὶ τὸ Μ. Σάββατον. Ἡ δὲ Μ. Πέμπτη κυρίως ἦν ἀρχὴ τῆς Μ. Παρασκευῆς κατὰ ἀνατολικὸν ὑπολογισμόν, καθ' ὃν ἤρχετο ἐκάστη ἡμέρα ἀπὸ τῆς ἐσπέρας. Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ἤρχοντο αἱ ἡμέραι ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου. Πρὸς εὐκολίαν ὅμως ἐδόθη ἡ ἀδειν νὰ κοινωνῶσι πρωΐαιτερον οἱ πιστοὶ (1), καὶ διὰ τοῦτο διεκρίθη καὶ πανταχοῦ ἡ Μ. Πέμπτη. Ἐν τούτοις παρ' ἡμῖν τελεῖται μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ἡ Λειτουργία ἑνωρὶς, ἀλλὰ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ συνημμένη, ἵνα ὑπομιμνήσκη τὴν ἐσπερινὴν ὥραν καὶ τὴν ἀρχαίαν ἐνότητα.

1) Ἡ μεγάλη Δευτέρα, Τρίτη καὶ Τετάρτη πάλαι μὲν τούτω διεκρίνοντο ὅτι καὶ οἱ δοῦλοι συνήγοντο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (δις τῆς ἡμέρας ὡς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς) καὶ ἐνήστευον πάντες διὰ ξηροφαγίας, ἅπαξ τῆς ἡμέρας μόνον μεταλαμβάνοντες τροφῆς περὶ ὥραν ἐνάτην (3^{ην}).

Τὸ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν τῆς συντόνου προσευχῆς καὶ αὐστηρᾶς νηστείας διαμένει καὶ σήμερον, ἀλλ' ἔλαβον χώραν καὶ βελτιώσεις, συντελοῦσαι εἰς τὴν ἱερότητα τῶν ἡμερῶν. Καὶ ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται ἐκ τῶν Εὐαγγελίων τὰ γεγονότα

(1) Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Ἰανουάριον (ερ. 448), ἵνα φύγῃσι πολλοὶ τὴν συνήθειαν, ἣν καὶ ἡ ἐν Ἰππῶνι Σύνοδος (393) καθέριψε, νὰ δειπνῶσι ὁτλ. πρότερον τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ εἶτα νὰ κοινωνῶσι, συμβουλεύει, ἵνα τελῶνται δύο λειτουργίαι πρὸς ἀποφυγὴν τῆς τοιαύτης συνήθειας, ἥτις σκάνδαλον ἦν πολλοῖς.

ἀπὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ τοῦ Κυρίου μέχρι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (1). Ψάλλονται δὲ τὰ κατανυκτικὰ Τροπάρια «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται...» καὶ «Τὸν νυμφῶνά σου βλέπω», ἅπερ οὐ μόνον ὑπαινίττονται τὴν ἐν Εὐαγγελίοις παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων, ἥτις ἀναγινώσκεται, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαίαν δόξαν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς (καὶ μάλιστα τῆς τοῦ Πάσχα) ἐλεύσεται ὁ Χριστὸς κρίνων τὸν κόσμον. Ψάλλονται καὶ τὰ Τριώδια καὶ Διώδια τοῦ κυρίου Κοσμᾶ (Μαΐουμᾶ).

Ἐν δὲ ταῖς Ὁραῖς καὶ τῷ Ἑσπερινῷ τὴν Γένεσιν διαδέχεται ἡ Ἐξοδος, τὰς Παροιμίας ὁ Ἰώβ καὶ τὸν Ἡσαΐαν ὁ Ἰεζεκιήλ. Ἐν τῷ Ἑσπερινῷ δέ, ὅστις συνήθως συνδέεται μετὰ τῶν Ὁρῶν (ἐνιαχοῦ ἡ Τριθέκτη χωρίζεται), τελεῖται καθ' ἐκάστην καὶ Προηγιασμένη Λειτουργία. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ Κωδινόν) καὶ ἄχρι τοῦδε πολλαχοῦ (μάλιστα ἐν Ῥωσσίᾳ) ἐν ἐκάστη τῶν Ὁρῶν ἐπισυνάπτεται καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τοῦ Τετραευαγγέλου, τοιούστιν ἀναγινώσκονται κατὰ σειράν καὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν τὰ τὸ δημόσιον κήρυγμα τοῦ Κυρίου ἀφορῶντα μέχρι τῆς εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰσόδου, ἵνα καὶ οἱ μὴ δυνήθεντες νὰ ἀκούσωσι τὰ δι' ὅλου τοῦ ἔτους ἀναγινωσκόμενα Εὐαγγέλια, ἀκούσωσι ταῦτα κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας ἡμέρας.

Τῇ Μ. Τετάρτῃ, ἀλλαχοῦ δὲ τῇ Μ. Πέμπτῃ, τελεῖται καὶ Εὐχέλαιον διὰ τοὺς κοινωνοῦντας.

Πρὸς τούτοις διακόπτεται ἀπὸ τῆς Μ. Πέμπτης μέχρι τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ ἡ συνήθης καθ' ἡμέραν ἀνάγνωσις τῶν Καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου.

2) Τῇ Μ. Πέμπτῃ, ἥτις ἐχωρίσθη, ὡς εἴρηται, τῆς Μ. Παρασκευῆς καὶ παρ' ἡμῶν, τελεῖται μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ (ἐνωρίτερον ὅμως) ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, καὶ ἐπειδὴ εἶναι εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου πολλοὶ εἶναι οἱ κοινωνοῦντες

(1) Κατὰ τὴν Δευτέραν καὶ Τρίτην ἐν τε τῷ Ὁρθρῷ καὶ τῷ Ἑσπερινῷ ἀναγινώσκονται κατὰ περικοπὰς τὰ κεφάλαια (21, 18.—26, 2) τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Τὴν δὲ Τετάρτην τὰ τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα (ἐν Ὁρθρῷ μὲν Ἰωάν. 12, 1—50, ἐν Ἑσπερινῷ δὲ Ματθ. 26, 1—16).

κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην (1), καὶ κατὰ ταύτην κοινωνοῦσι καὶ οἱ δι' ἁμαρτήματα στερηθέντες τῆς θείας κοινωνίας, ἂν συνεπληρωθῇ ὁ χρόνος τῆς ἀπαγορεύσεως, ἢ συνετμήθῃ. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ταύτῃ ἀγιάζεται καὶ ἡ ὕλη τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χρίσματος, τὸ ἅγιον Μύρον (2), ἀλλὰ παρ' ἡμῖν ἐν Κωνσταντινουπόλει μόνον, ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ ἐν Μόσχᾳ καὶ Κιέβῳ, οὐχὶ ὅμως κατ' ἔτος, ἀλλ' ὅτε ἀνάγκη διὰ τὴν ἑλλειψιν. Ὁφόμεθα δὲ τὰ δέοντα ἀλλαχοῦ.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν Ἑσπερινῷ τελεῖται ἡ Λειτουργία, διὰ τοῦτο καὶ ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον (3) ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Μυστηρίου μέχρι τῆς παραδόσεως τοῦ Κυρίου τῷ Πιλάτῳ (— 27, 2). Κατὰ τὴν Λειτουργίαν ταύτην πολλαχοῦ ἀπήγγελλον οἱ Κατηχομένοι τὸ παραδοθὲν αὐτοῖς τῇ Κυριακῇ τῶν Βατῶν Σύμβολον τῆς πίστεως. Τοῦτο διατάσσει καὶ ἡ ἐν Λαοδικεῖᾳ Σύνοδος (καν. 46) «ὅτι δεῖ τοὺς φωτιζομένους τὴν πίστιν ἐκμανθάνειν, καὶ τῇ πέμπτῃ ἐβδομάδος ἀπαγγέλλειν τῷ ἐπισκόπῳ ἢ τοῖς πρεσβυτέροις».

(1) Ἀπορὸν εἶναι διὰ τί παρὰ Λατίνοις νῦν κοινωνοῦν μόνος ὁ ἱερεὺς· οἱ λαϊκοὶ ὀφείλουσι νὰ κοινωνήσωσιν ἀπὸ τῆς Δ' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν μέχρι τῆς Μεγάλης Τετάρτης. Τηρεῖ δὲ μετὰ πομπῆς ὁ ἱερεὺς μίαν μερίδα τοῦ ἁγίου ἄρτου, ἵνα κοινωνήσῃ τῇ ἐπαύριον, ὅτε δὲν τελεῖται λειτουργία. Τοῦτο εἶναι παρ' αὐτοῖς εἶδος τι προηγιασμένης λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ μόνον κατὰ τὴν Μ. Παρασκευήν. Ἀπορὸν καὶ διὰ τί κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην διέταξαν οἱ Πάπαι νὰ ἀναγινώσκηται τὸ φοβερὸν Ἀνάθεμα!

(2) Παρὰ Λατίνοις τρία ἅγια ἔλαια ἀγιάζονται κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Μ. Πέμπτης διὰ συντόμων εὐχῶν ὑπὸ Ἐπισκόπου περιστοιχομένου ὑπὸ 12 Πρεσβυτέρων, 7 Διακόνων καὶ 7 Ὑποδιακόνων. Μετὰ τὸν ἀγιασμὸν τῶν Δώρων ἀγιάζεται τὸ ἔλαιον τῶν ἀσθενῶν (= Εὐχέλαιον), μετὰ τὴν Κοινωνίαν τὸ ἔλαιον καὶ τὸ βάλσαμον διὰ τὸ ἅγιον Χρίσμα καὶ μετὰ ταῦτα τὸ τῶν Κατηχομένων.

(3) Ἀρχαιοτάτῃ ᾧ ἡ συνήθεια νὰ ἀναγινώσκωνται τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου ἀπὸ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Ἐπεθύμει ὁ ἱερεὺς Λύγουστινος (ὡς ἐγίνετο ἐκεῖ τῷ Πάσχᾳ) νὰ ἀναγνωσθῶσι καὶ οἱ ἄλλοι Εὐαγγελισταὶ (Serm. 245), ἀλλ' ἐκεῖ δὲν ἦτο δυνατόν. Ἀλλαχοῦ ὅμως ἐγίνετο, καὶ παρ' ἡμῖν ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ Ὁραῖς τῆς Μ. Παρασκευῆς τοῦτο γίνεται. Ἀλλ' ἐν τῷ Ἑσπερινῷ ἀναγινώσκεται μόνος ὁ Ματθαῖος. Μόνον δὲ ἐν ἡμέρᾳ παρενέονται τὰ συμπληρωτικά τῶν ἄλλων Εὐαγγελιστῶν.

Μετά τὴν Λειτουργίαν ἐτελεῖτο ὁ Νιπτὴρ ἐν τῷ Παλατίῳ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως, νίπτοντος τοὺς πόδας δώδεκα πενήτων φερόντων ὑποκάμισα, κουρτσοβράκια, παπούτσια καὶ κηρία. Περιήρχετο δὲ καὶ τὰ γηροκομεῖα τὸ πρῶτ', ἐλεῶν τοὺς πτωχοὺς. Τελεῖται καὶ νῦν ἐνιαχοῦ ὑπὸ τῶν Ἀρχιερέων ὁ Νιπτὴρ.

3) Τῇ Μ. Παρασκευῇ, ἡμέρα καθ' ἣν ἐσταυρώθη ὁ Κύριος, οἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ χριστιανοὶ ἐξήρχοντο ἀνέκαθεν ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ Κοιμητήριον. Ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξετάτας πολλὰκις τὸ πρᾶγμα, ἐξηγεῖ οὕτως· «Τίς οὖν ἐστὶν ἡ αἰτία; Σταυροῦ μνεῖαν ἐπιτελοῦμεν· ὁ δὲ σταυρωθεὶς ἔξω τῆς πόλεως ἐσταυρώθη· διὰ τοῦτο ἔξω τῆς πόλεως ἡμᾶς ἤγαγε· τῷ γὰρ ποιμένι, φησί, ἀκολουθεῖ τὰ πρόβατα. Ἐπεὶ οὖν σήμερον Ἰησοῦς πρὸς τοὺς νεκροὺς κατέβη, διὰ τοῦτο ἐνταῦθα συλλεγόμεθα· διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσιν» (Ὁμιλ. εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητ. κτλ.). Παρὰ Λατίνοις ἀφαιρεῖται ἀπὸ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς καὶ τοῦ ναοῦ πᾶς κόσμος καὶ οἰκονεῖ ἐρημοῦται ὁ Ναός. Μόνον δὲ μέχρι τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ἰδιαίτεραι μετὰ κομβολογίου δεήσεις γίνονται ὑπὸ τῶν προσερχομένων καὶ προσκυνήσεως τοῦ ἐν ἰδιαιτέρῳ τινὶ μέρει παριστανομένου Ἐπιταφίου (1).

(1) Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ παρατεθῶσιν ἐνταῦθα τὰ γινόμενα παρὰ Λατίνοις καὶ Ἀρμενίοις κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν, ἵνα σαφηνισθῶσι συνήθειαι τινες παρ' ἡμῖν. Καὶ δὴ παρὰ Λατίνοις κατὰ τὴν πρωϊνὴν Ἀκολουθίαν μετὰ τινά ἀναγνώσματα ἐξάγεται εἰς προσκύνησιν ὁ Σταυρὸς, καὶ τούτου γινομένου, ψάλλονται τὰ λεγόμενα *improperia*, ἅτινα κατέστησαν περιώνυμα ἐν τῇ ἐν Ῥώμῃ παρεκκλησίᾳ τοῦ Σίξτου. Δύο ψάλλται κατὰ διαδοχὴν ψάλλουσι τοὺς στίχους, οἵτινες ὁμοιάζουσι πρὸς τὸ ἡμέτερον Ἀντίφωνον τῆς Μ. Παρασκευῆς· «Τὰδε λέγει Κύριος τοῖς Ἰουδαίοις Λαός μου τί ἐποίησά σοι . . . ». Ἐν τέλει ἐκάστου στίχου οἱ δύο χοροὶ ψάλλουσι τὸ «Ἄγιος ὁ Θεὸς . . . », ὁ μὲν ἑλληνιστὶ, ὁ δὲ λατινιστὶ. Ἐπισφραγίζεται δὲ τὸ ὅλον λατινιστὶ διὰ τοῦ «Τὸν σταυρόν σου προσκυνῶμεν ἰδοὺ γὰρ ἦλθε διὰ τοῦ ξύλου χαρὰ ὅλῳ τῷ Κόσμῳ». Τῇ δὲ Μ. Τετάρτῃ, Πέμπτῃ καὶ Παρασκευῇ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τελοῦνται οἱ Θρῆνοι (*Lamentationes, tenebrae*) ἀπαγγελλομένων τῶν περὶ παθῶν τοῦ Κυρίου καὶ

Παρ' ἡμῖν ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται τὰ δώδεκα Εὐαγγέλια, ἧτοι διάφοροι περικοπὴ περὶ τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἐκ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, διανεμόμεναι εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ Ὁρθρου. Γίνεται δὲ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς λεγομένης Διαθήκης, ἧτοι τῆς μακρᾶς Ὁμιλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς μετὰ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον. Εὐθὺς δὲ μετὰ ταῦτα ἄρχονται τὰ 15 ἀντίφωνα, ἐν οἷς ἐν τῷ μεταξύ ἀναγινώσκονται πέντε ἄλλα Εὐαγγέλια. Πρὸ τοῦ ἔκτου δὲ, ἐν ᾧ ἱστορεῖται ἡ σταύρωσις, ἀπαγγέλλει ὁ ἱερεὺς λιτανεύων μετὰ τοῦ ἐσταυρωμένου, τὸ τελευταῖον Ἀντίφωνον «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου», καὶ ῥήσας ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας τὸν Σταυρὸν, ἄρχεται τῆς προσκυνήσεως καὶ μετ' αὐτὸν καὶ πάντες οἱ περιστῶντες. Κατόπιν ἔπονται οἱ Μακαρισμοὶ καὶ εἶτα ἡ συνήθης τάξις τοῦ Ὁρθρου, ὅστις ἐν τῷ μεταξύ διακόπτεται διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἄλλων ἑξ περικοπῶν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου. Διενέμοντο δὲ κηρία τῇ Μ. Παρασκευῇ ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ καὶ νυκτὸς ἀναγινώσκοντο τὰ Εὐαγγέλια ἐν Ἀγρυπνίᾳ.

Ψαλλομένων τῶν Ὁρῶν, ἐν ἐκάστῃ αὐτῶν μετὰ τοὺς καταλλήλους ψαλμοὺς καὶ τινὰ ἀντίφωνα (τὰ τοῦ Ὁρθρου) ἀναγινώσκονται καὶ Προφητεῖαι καὶ Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον τῶν Παθῶν κατὰ σειρὰν, ἀνὰ ἓν ἐκ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Ἡ τάξις ἐν τῷ Παλατίῳ τῶν Ὁρῶν ἦν ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τῆς Παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων. Ἐδίδασκε δὲ ὁ Πατριάρχης ἐν τῷ Ναῷ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τὰς Κατηχήσεις, καὶ μετὰ τὴν Κατήχησιν διένεμε θυμιάματα. Καὶ παρ' ἡμῖν πολλαχοῦ ἐν ταῖς Ὁραῖς κηρύττεται ὁ λόγος ὁ τοῦ Σταυροῦ.

περὶ μετανόας ψαλμῶν καὶ τῶν Θρῶνων τοῦ Ἱερείου. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἐκάστου τῶν ἀναγνωσμάτων σβέννυνται μία λαμπὰς ἐκ τῶν 15 τῆς πρὸ τοῦ Βήματος Λυχνίας. Ἡ τελευταία κρύπτεται ἐπ' ὀλίγον, καὶ γίνεται τότε θόρυβος εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θορύβου τῶν Ἰουδαίων. Παρ' Ἀρμενίοις ἡ πρώτη τῇ Ἀκολουθίᾳ τῆς Μ. Παρασκευῆς ἄρχεται τὸ Μεσονύκτιον. Τότε ἐπὶ τοῦ Βήματος τίθενται 13 λαμπάδες (ἡ ἐν τῷ μέσῳ παριστᾷ τὸν Κύριον). Μετὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν σβέννυνται ἀνὰ δύο, ἡ δὲ 13ῃ μετὰ πομπῆς κρύπτεται, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς τὸν Ἑσπερινὸν τοῦ Μ. Σαββάτου, ἵνα ἀναφθῶσιν αἱ λαμπάδες.

Ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὰς καταλλήλους Προφητείας καὶ Ἀπόστολον ἀναγινώσκεται ὁ Ματθαῖος ἀπὸ τοῦ μέρους, ἐνθα διεκόπη ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Μ. Πέμπτης, μετὰ τινων συμπληρώσεων ἐκ τῶν ἄλλων Εὐαγγελιστῶν, καὶ διήκει μέχρι τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Κυρίου. Μετὰ τὰς συνήεις δεήσεις ἄρχονται τὰ Ἀπόστιχα καὶ λιτανεύουσιν οἱ ἱερεῖς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος μετὰ τοῦ Ἐπιταρίου καὶ ἀποτιθέασιν αὐτὸν ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας. Τότε ἄρχεται ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Ἐπιταρίου.

Ἐνιαχοῦ αἱ Ὁραὶ συμπάλλονται ὁμοῦ καὶ ἐπισυνάπτεται καὶ ὁ Ἑσπερινός, ἅπερ ὁμοῦ ἀπὸ πρωΐας μέχρι μεσημβρίας διαρκοῦσι. Τοῦτο ἐπεκράτησεν ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ οἱ Ὀρθροὶ τῆς Μ. ἐβδομάδος ψάλλονται τὸ ἐσπέρας διὰ τὴν εὐκολίαν τοῦ λαοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ γίνεται καὶ ἐν Ῥωσσίᾳ. Ὡστε δύο κυρίως Ἀκολουθίαι τελοῦνται καθ' ἑκάστην δι' ὅλης τῆς Μ. ἐβδομάδος (1). Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἄλλοτε ἐτελεῖτο τῇ Μ. Παρασκευῇ Προηγιασμένη, ἔπαυσεν αὕτη νὰ τελεῖται ἀπὸ πολλοῦ καὶ ὁμοφώνως παρ' ἅπασι τοῖς Ὀρθόδοξοις. Ἴσως τοῦτο ἐγένειε διὰ τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν καὶ ἵνα μὴ καταλύηται ἡ αὐστηρὰ νηστεία.

4) Τῷ Μ. Σαββάτῳ, ὅπερ ἦν ἡμέρα αὐστηροτάτης νηστείας ἀνέκαθεν, διήρχοντο τὸ πάλαι οἱ χριστιανοὶ μέχρις ἐσπέρας παρασκευάζοντες τὰ τῆς εὐχέλῃς καὶ τὰ τοῦ βαπτίσματος τῶν Κατηχουμένων. Τὸ ἐσπέρας δὲ ἐφωταγωγοῦντο λαμπρῶς αἱ Ἐκκλησίαι καὶ συνήγοντο πάντες οἱ πιστοὶ καὶ ἡγρόνουν μέχρις ἀλεκτοροφωνίας (περὶ τὸ Μεσονύκτιον). «Τῷ δὲ Σαββάτῳ μέχρις ἀλεκτοροφωνίας παρατείνοντες, ἀπονησιζέσθε ἐπιρωσκούτης μιᾶς σαββάτων, ἣτις ἐστὶ κυριακή· ἀπὸ ἐσπέρας ἕως ἀλεκτοροφωνίας ἀγρυπνοῦντες καὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συναθροιζόμενοι γρηγορεῖτε, προσευχόμενοι καὶ δεόμενοι τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ διανο-

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ ὅμως εἶναι ἀπηγορευμένον νὰ ἀρχίσῃ ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸ μεσημβρίας. Μετὰ μεσημβρίαν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τελεῖται καὶ παρ' ἡμῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀλλὰ καὶ ἅπασαι αἱ Ἀκολουθίαι ἐν τῇ οἰκείᾳ ὥρᾳ τελοῦνται.

κτυρεύσει ὑμῶν, ἀναγινώσκοντες τὸν νόμον, τοὺς προφῆτας, τοὺς ψαλμοὺς μέχρις ἀλεκτρούων κραυγῆς· καὶ βαπτίζαντες ὑμῶν τοὺς Κατηχομένους καὶ ἀναγνόντες τὸ Εὐαγγέλιον ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ καὶ προσλαλήσαντες τῷ λαῷ τὰ πρὸς σωτηρίαν παύσασθε τοῦ πένθους. . . . Διὰ τοῦτο οὖν καὶ ὑμεῖς, ἀναστάντες τοῦ Κυρίου, προσενέγκατε τὴν θυσίαν ὑμῶν, περὶ ἧς ὑμῖν διατάξατο δι' ἡμῶν, λέγων· Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» (Ἀποστολ. Διατ. 5, 18. 19. πρβλ. καὶ Τερτυλ. ad. uxor. 2, 4). Ὡρὴν δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ταύτην καὶ μόνην Παννυχίδα τὴν τοῦ Πάσχα (διότι κυρίως προσέορτιον τοῦ Πάσχα εἶναι ὡς ὀψόμεθα) πάντες οἱ πιστοὶ νὰ παρευρεθῶσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· διότι κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην ἔπρεπε νὰ ἀναμένωσι τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, καὶ ὅπως δὴ ποτε νυκτὸς ἔπρεπε νὰ ὑπαντήσωσιν οἱ πιστοὶ τῷ νυκτὸς ἀναστάντι Χριστῷ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Λακτιάντιος (Instit. 7, 19). Κατὰ δὲ Ἱερώνυμον (εἰς Ματθ. 25, 6) προήλθεν ἡ ἰδέα αὕτη ἐκ τῆς τῶν Ἰουδαίων δόξης ὅτι ἡ πρώτη ἔλευσις τοῦ Μεσσίας ἔσται νυκτὸς, ὡς καὶ ἡ ἔξοδος ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Ἵνα δὲ ἔτι μᾶλλον καταφαίνηται ἡ νίκη κατὰ τοῦ Ἀδου, μετὰ ταῦτα (ὅτε δὲν ἦτο κίνδυνος ἐκ τῶν ἐθνικῶν) μέχρι μὲν τοῦ Μεσονυκτίου ἀμυδρὸν φῶς ἐφώτιζε τὰς Ἐκκλησίας, μετὰ δὲ τὸ Μεσονύκτιον πλῆθος λαμπάδων παρίστων τὸν ἐκ τοῦ τάφου ἀνατείλαντα Ἥλιον.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου ὁ Αὐτοκράτωρ εἰτερχόμενος εἰς τὸ ἱερόν τῆς Μ. Ἐκκλησίας ἤλλαττε τὴν ἀγίαν ἐνδυτὴν τῆς ἀγίας Τραπέζης καὶ ἀπέθετε καὶ ἀποκόμβιον (ἥτοι βαλάντιον περιέχον 100 λίτρας χρυσοῦ). Ἐτελείτο δὲ ἡ Λειτουργία μετὰ Μεσημβρίας, καὶ ὅτε ἐψάλλετο τὸ Ἀνάστα ὁ Θεός. . . . » μετὰ τὸν Ἀπόστολον, ἔπασσον δάφνας. Ἀντὶ μόνης τῆς Παννυχίδος προσετέθη ἔπειτα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τὸ ὁμοιόμορφον καὶ Ὁρθρος, ὅστις πανταχοῦ τελεῖται ὀρθρου βαθύς, ἐν Ἀθήναις δὲ μετὰ τὴν 8. ὥραν τῆς ἐσπέρας τῆς Μ. Παρασκευῆς. Ἐν δὲ τῷ ἑσπερινῷ γίνονται αἱ ἀναγνώσεις καὶ τελεῖται ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου. Τὸ ἕτερον μέρος τῆς Παννυχίδος ἀπαρτίζουσιν αἱ ἀναγνώσεις

αὶ πρὸ τοῦ Ὁρθρου τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ὁρθρος αὐτός.

Καὶ ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Μ. Σαββάτου μετὰ τοῦ Ἀμώμου (Ψαλμ. 118) ψάλλεται ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος (1), σχηματίζόντων παρ' ἡμῖν (τοῖς Ἑλλησι) χορόν περὶ τὸν Ἐπιτάφιον πάντων τῶν δυναμένων νὰ ψάλλωσι καὶ πάντων τῶν ἐκκλησιαζομένων φερόντων λαμπάδας. Μετὰ δὲ τὴν Δοξολογίαν ἐπαναλαμβάνεται ἡ διὰ τοῦ Ἐπιταφίου λιτανεία περὶ τὸν Ναὸν συνήθως, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ περὶ τὴν ἐνορίαν. Μετὰ ταῦτα ἀναγινώσκεται ἡ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν προφητεία τοῦ Ἰεζεκιὴλ καὶ συμπληροῦται ἡ διήγησις τῶν Παθῶν διὰ τοῦ περὶ κουστωδίας κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου.

Ἐν δὲ τῷ Ἐσπερινῷ ἀναγινώσκονται τὰ πολλὰ ἀναγνώσματα παρ' ἡμῖν καὶ μετὰ τὸ τελευταῖον περὶ τῶν τριῶν Παίδων ψάλλεται ὑπὸ τῶν δύο χωρῶν ἀντιφώνως ὁ ὕμνος τῶν Τριῶν Παίδων. Μετὰ τὸν Ἀπόστολον (τὸν ἀναγινωσκόμενον καὶ ἐν τῷ Βαπτίσματι) ψάλλεται ὁ Ψαλμὸς «Ἀνάστα ὁ Θεὸς κρίνων τὴν γῆν» . . . καὶ τούτου ψαλλομένου ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς ἐπιτάσων μὲ ἀνθὴ τοῦ Ἐπιταφίου τὸν ναὸν, καὶ κωδονοχρυσίαι, ἡ καὶ κανονοβολισμοί, ἀναγγέλλουσι τὸ προανάκρουσμα τῆς Ἀναστάσεως (διότι ὁ ἐσπερινὸς τοῦ Σαββάτου εἶναι κυρίως ἀρχὴ τῆς Κυριακῆς). Μετὰ δὲ τοῦτο ἀναγινώσκεται τὸ περὶ ἀναστάσεως Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου. Ἀντὶ δὲ τοῦ συνήθους χερουβικοῦ ὕμνου ψάλλεται ὁ ἀρχαῖος καὶ κατανυκτικὸς χερουβικὸς ὕμνος «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία. . .», ὡς ἐν τῇ Μ. Πέμπτῃ ψάλλεται ὁ χερουβικὸς ὕμνος «Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ».

Οὕτω δὲ περατοῦται παρ' ἡμῖν ἡ Μ. ἐβδομάς ἐν τῷ Μ. Σαββάτῳ, ὅπερ ὑπελογίζετο τὸ πάλαι ἀπὸ τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς Μ. Παρασκευῆς, καὶ Πάσχα σταυρώσιμον ἐκαλεῖτο καὶ διὰ πλήρους νηστείας ἤγετο μέχρις ἐπιφωσκούσης ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ἥτοι τεσσαράκοντα περίπου ὥρας.

(1) Συνήθως δὲν ψάλλεται ὁ ἐπιτάφιος οὗτος θρῆνος κατὰ τὴν ἐν τῷ Ὁρθρῷ τάξιν τοῦ Ἀμώμου, πρὸ τοῦ Κανόνος δηλαδὴ, ἀλλὰ μετὰ τὸν Κανόνα, ὅν ἔχῃ καιρὸν νὰ συναχθῇ, ὡς φαίνεται, ὁ λαὸς καὶ μὴ ἀναμένη πολὺ τὴν λιτανείαν, εἰς ἣν πάντες ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι μέρος.

γ) Περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος.

Εἶδομεν ἐν τοῖς ἐμπροσθεν ὅτι ἡ βασιλὶς τῶν ἑορτῶν, τὸ Πάσχα, προσομιμάζετο τὸ πάλαι διὰ τῆς Παννουχίδος καὶ ὅτι ἡ ὅλη ἐβδομάς ἐθεωρεῖτο μία ἑορτὴ καὶ πάντες ὤφειλον δις τῆς ἡμέρας νὰ ἐκκλησιάζωνται, καὶ μάλιστα οἱ φωτισθέντες διὰ τοῦ Βαπτίσματος, οἵτινες διὰ τοῦ λευκοῦ χιτῶνος καὶ τῆς λαμπάδος ὑπεδείκνυνον τὴν καθαρότητα τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας καὶ τὴν λαμπρότητα τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ.

Ἰνα δὲ εἰ μᾶλλον λαμπρύνωσι τὴν λαμπρὰν ἑορτὴν οἱ Αὐτοκράτορες, οὐ μόνον ἐρωταγώγουν τὰς ὁδοὺς τῆς Πόλεως καὶ ἀπηγόρευταν καὶ ἐν τῇ ἐβδομάδι τοῦ Πάσχα πᾶσαν ἐργασίαν καὶ τὰ σκανδαλώδη θεάτρα, ἀλλὰ καὶ ἀπέλυον τῶν φυλακῶν τοὺς μὴ διὰ βράει ἐγκλήματα (οἷον φόνον κτλ.) κρατούμενους καὶ τοὺς διὰ χρεὴ. Τοῦτο ἐγένετο πολλάκις τῇ Κυριακῇ τῶν Βατίων (ἔρα Χρυσος. Ὁμιλ. εἰς τὴν Μ. ἐβδομάδα). Πρὸς τούτοις τραπέζας παρείθοντο τοῖς πένησιν, ὥστε ἐμιμοῦντο πολλὰχοῦ οἱ Ἐπίσκοποι καὶ πολλοὶ τῶν πλουσίων (1). Ἐν τούτοις ἐξεῖχε πασῶν τῶν ἡμερῶν ἡ πρώτη ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ἡ Κυριακὴ, ἥτις, ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνεται καθ' ἑκάστην ἐβδομάδα, ἀλλ' ἐξέχει ὡς κορωνὶς καὶ μήτηρ αὐτῶν. Παρ' ἡμῖν δὲ παρασκευαζομένοις διὰ τοσοῦτου χρόνου καὶ νηστείας εἰ λαμπροτέρα ἀνατέλλει ἡ φαῖδρά ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως. Λαμπαδηφορία, καθαρὰ ἐνδυμασία, ἀσπασμός καὶ δι' αὐτοῦ διαλλαγὴ πρὸς τοὺς ἐχθρούς, ἐπισκέψεις, κατάλυσις τῆς νηστείας, φαῖδρότης ἰδιόζουσα καὶ χαρὰ, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λαμπρὰν ὄντως καθιστῶσι τὸ Πάσχα.

1) Τοῦ Πάσχα ἡ ἀρχαία Παννουχίς προηγείται νῦν ἔνθεν μὲν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Μ. Σαββάτου, ἔνθεν δὲ ἐν τῷ Ὁρθρῷ καὶ τοῖς προηγούμενοις αὐτοῦ Ἀναγνώσμασιν ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀπο-

(1) Ἰσως ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ διανομὴ τῶν ὠῶν, τῶν συμβόλων τῆς ἀναστάσεως, τῶν κοκκίνων διὰ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου τὸ λυτρώσαν ἡμᾶς. Ἐντεῦθεν ἴσως καὶ ὅτι ἐν τῇ Ἀγάπῃ, ἥτοι τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Πάσχα, ἐνιαχοῦ οἱ ἱερεῖς ἐστῶσιν, οὕτως εἶπεν, τοὺς ἐνορίτας μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, παρθεύοντες γλυκύσματα κτλ.

στόλων (ὡς ἐν ταῖς Μοναστηρίοις τοῦτο γίνεται) καὶ τῇ ψαλμωδίᾳ τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἐν τούτοις ὁ Ὁρθρος εἶναι ἅμα καὶ ἡ πρώτη Λειτουργία τοῦ Πάσχα, ἀλλ' ἁσματικὴ μόνον. Ὡς δὲ πάλαι τὴν Παννυχίδα μετὰ τὴν ἀλεκτοροφωνίαν ἐπεσφράγιζε τὸ θριαμβευτικὸν «Χριστὸς ἀνέστη· Ἀληθῶς ἀνέστη», δι' οὗ ἡσπάζοντο ἀλλήλους οἱ πιστοὶ, οὕτω καὶ νῦν αὐτὸ μυριάκις ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ Ὁρθρου, καὶ δι' αὐτοῦ ἄρχεται καὶ τελευτᾷ. Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ εὐθὺς ἄρχονται οἱ ἀσπασμοί, καὶ συχνὰ θυμιᾷ ὁ ἱερεὺς ἐν ἐκάστῃ ᾠδῇ.

Ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐτελεῖτο ἡ Ἀνάστασις πρῶτὴ (τρίτῃ ὥρᾳ τῆς ἡμέρας) καὶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν παρ' ἡμῖν τάξιν καὶ ἐπισυνήπτετο ἀμέσως ἡ Λειτουργία. Ἦρχετο ὁ δὴλ. διὰ τῆς λιτανείας καὶ τοῦ «Χριστὸς ἀνέστη». Ἀδελὸν ἂν ἀνεγινώσκετο καὶ τὸ Ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον, ὡς παρ' ἡμῖν. Ἀλλὰ παρατηρεῖ ὁ Κουροπαλάτης ὅτι δὲν ἐλέγετο τὸ «Ἄρατε πύλας», ὅπερ πολλαχοῦ ἐλέγετο καὶ λέγεται, μάλιστα δὲ ἐν Ῥωσσίᾳ, ὅπου πανταχοῦ οὕτω τελεῖται. Τοῦτο δὲ ὑποδεικνύει τὴν κατὰ τοῦ Ἄδου νίκην, ἣτις κατὰ τινὰς τῶν Πατέρων τῇ νυκτὶ τῆς Ἀναστάσεως συνέβη. Κατὰ τὴν τάξιν δὲ ταύτην εὐθὺς μετὰ τὸ Μεσονύκτιον προηγεῖται ἡ συνήθης λιτανεία ἐξω τοῦ Ναοῦ διὰ τοῦ ὕμνου «Τὴν ἀνάστασίν σου Χριστὲ Σωτήρ...» κλείονται αἱ θύραι τοῦ Ναοῦ καὶ μετὰ τὴν ἐπάνοδον κρούει τὰς θύρας ὁ ἱερεὺς λέγων τὸ «Ἄρατε πύλας...». Ἀνοιγομένων δὲ τῶν θυρῶν ἄρχεται τὸ «Χριστὸς ἀνέστη...» καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλεται ὁ Κανὼν. Παρ' ἡμῖν (μετὰ τὸ Μεσονύκτιον ἢ καὶ ὀρθρου βαθέος) ἀφοῦ διὰ τοῦ «Δεῦτε λάβετε φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτός», ὅπερ ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεὺς ἐξάγων ἀνημμένην λαμπάδα (ἀνάπτει ἐκ τῆς Κανδήλας τοῦ ἱεροῦ Βήματος), ἀνάψωσι τὰς λαμπάδας οἱ πιστοὶ, ἐξέρχονται πάντες, ψαλλομένου τοῦ ὕμνου «Τὴν Ἀνάστασίν σου Χριστὲ Σωτήρ...», ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον (ἴσως διὰ τοὺς μὴ ἀκούσαντας ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Μ. Σαββάτου), καὶ μετὰ τὴν δοξολογίαν τῆς Τριάδος «Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ» ἄρχεται τὸ «Χριστὸς ἀνέστη» καὶ μετὰ τοῦτο ὁ Κανὼν ὁ λαμπρὸς τοῦ ἁγίου

Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, εἰς ὃν συνέλεξε πάντα τὰ ἄνθη τῶν Πατέρων. Ψαλλομένων δὲ τῶν Αἰνῶν γίνεται ὁ Ἀσπασμὸς, ὅστις τὸ πάλαι ἐτελεῖτο ἐν ἐκάστη Λειτουργίᾳ εἰς σημεῖον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης· διότι ἀνευ ἀγάπης οὐδεμία θυσία δεκτὴ, οὐδὲ δύναται νὰ ὀνομασθῇ μία ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡνωμένη μετὰ τῆς ἀοράτου κεφαλῆς. Ἀλλ' ἐνωρὶς κατηργήθη ἡ καλὴ ἐκείνη συνήθεια καὶ παρέμεινε μόνον εἰς τοὺς συλλειτουργοῦντας ἱερεῖς καὶ εἰς τὸν καθολικὸν ἀσπασμὸν τοῦ Πάσχα.

Ἐν τῇ κυρίως Λειτουργίᾳ τῇ ἐπισυναπτομένῃ ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου ψάλλεται τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε», ὅπερ ἀναμνηστικὴ τὸ Βάπτισμα τῶν Κατηχομένων ἐν τῇ Παννυχίδι τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀρχεται δὲ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, ὅπερ εἶναι ἀρχαιοτάτη συνήθεια (διότι ἀρχεται τὸ ἐκκλ. ἔτος ἀπὸ τοῦ Πάσχα), καὶ κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ἂν καὶ περιέχουσιν ἱστορίαν μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἀλλ' εἶναι ἡ καλλιτέρα ἀπόδειξις τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου τὸ ἐν αὐταῖς κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ. Ἀρχεται ἐπίσης ἡ ἀνάγνωσις τῶν Εὐαγγελίων ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἐνθα ἐν ἀρχῇ θεολογεῖται ἡ προαιώνιος ὑπαρξὶς τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς.

Ὁ Ἑσπερινὸς τοῦ Πάσχα καλεῖται παρ' ἡμῖν Ἀγάπη· διότι κατ' αὐτὸν ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἀσπασμὸς διὰ τοὺς μὴ δυνηθέντας τὴν νύκτα νὰ ἐκκλησιασθῶσι· διὰ τοῦτο καλεῖται καὶ δευτέρα Ἀνάστασις. Καὶ ἀναγινώσκεται ὄντως ἐν αὐτῷ ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ αὐθημερόν, οὔσης ὀψίας, ὡς περιγράφει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Τὸ Εὐαγγέλιον δὲ τοῦτο ἀναγινώσκεται (ὅπου δυνατόν) ἐν πολλαῖς γλώσσαις, ἵνα πάντες ἀκούσωσι τὴν Ἀνάστασιν ἐν τῇ οἰκείᾳ γλώσσῃ (1). Τοῦτο εἶναι ἅμα καλλίστη ἀπόδειξις τοῦ πνεύματος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας τοῦ ἀληθῶς

(1) Ἐν Ῥωσίᾳ, ὅπου πάντες συρρέουσιν εἰς τὰς Ἐκκλησίας τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα, ἀναγινώσκεται τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Λειτουργίας ἐν ταῖς ἀρχαίαις συνήθως γλώσσαις.

καθολικοῦ ἀπέναντι τοῦ στενοῦ τῶν κακῶς ἀντιποιουμένων τοῦ τίτλου (καθολικός) Λατίνων.

Ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τοῦ Πάσχα, ὡς σημειοῖ ὁ Κουροπαλάτης, ἐθυμία ὁ Πατριάρχης πάντας ἀνεξαιρέτως, ὅπερ τότε μόνον ἐγένετο.

2) Ἡ Διακαινήσιμος ἐβδομάς ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Πάσχα καὶ λήγει εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Ἀντιπάσχα καὶ τοῦ Θωμᾶ. Ὀνομάσθη δὲ οὕτως ἡ ἐβδομάς αὕτη διότι εἶναι ὄντως ἡ καινὴ ἐβδομάς τοῦ ἀρχομένου ἔτους. Διὰ τοῦτο ἄρχονται ἐκ νέου αἱ περίοδοι δι' ὅλου τοῦ ἔτους τῶν περικοπῶν τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελίου.

Διακρίνεται δὲ καὶ τούτῳ ἡ ἐβδομάς αὕτη, ὅτι ἅσαι αἱ ἡμέραι εἶναι ἑορταὶ καὶ ἀναστάσιμοι. Διὰ τοῦτο ἐν τε τῷ Ὁρθρῳ καὶ Ἑσπερινῷ ψάλλονται τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῶν Κυριακῶν, διαδεχομένων καθ' ἐκάστην τῶν ἑκτὼ ἤχων τῆς Ὀκτωήχου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁ Κανὼν ὅμως εἶναι ὁ τοῦ Πάσχα, ὡς καὶ πᾶσα ἡ λοιπὴ τάξις ἡ σύντομος. Μόνον δὲ δὲν τελοῦνται αἱ λιτανεῖαι. Ἐν δὲ τῇ Λειτουργίᾳ ἐξακολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Μόνον δὲ τῇ Τρίτῃ ἀναγινώσκεται τὸ κατὰ Λουκᾶν ἀναστάσιμον Εὐαγγέλιον. Ἰσως διότι μέχρι τῆς Τρίτης συνήγετο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ λαὸς, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ ἐπικρατέστερον ἄχρι τοῦδε. Ἀλλ' ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τῆς ἀλώσεως σχεδὸν ἅσαι αἱ ἡμέραι ἑωρτάζοντο.

Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπεδέχοντο οἱ αὐτοκράτορες κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Διακαινήσιμου καὶ εἰστίων τοὺς ἐν τέλει, ἀλλὰ παρῆσαν καὶ πτωχοί. Μάλιστα δὲ μόνον πτωχοί εἰστιῶντο τῇ Ἀποκρίῳ. Τῇ Πέμπτῃ δὲ τῆς Διακαινήσιμου ὑπεδέχετο τὸν Κλῆρον καὶ εἰστία τὸν Πατριάρχην ἢ καὶ τοὺς περὶ αὐτόν (1).

(1) Πολλάκις ὅμως καὶ ὁ Πατριάρχης εἰστία τὸν Βασιλέα καὶ μάλιστα τῇ Τρίτῃ τῆς Τυρινῆς. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ὁ Πατριάρχης καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ ἄλλοτε ἠσπάζετο εἰς τὸ στόμα τὸν Βασιλέα. Εἰσῆγε δὲ εἰς τὸν Ναὸν κρατῶν αὐτὸν τῆς χειρὸς. Οἱ λοιποὶ Ἀρχιερεῖς τῇ Πέμπτῃ τοῦ Πάσχα (κατὰ τὸν Κουροπαλάτην) ἠσπάζοντο τὴν χεῖρα καὶ παρειὰν τοῦ Βασιλέως.

Τῇ Παρασκευῇ τῆς Διακαινησίμου ἐπισυνάπτεται καὶ ἡ Ἀκολουθία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἱαμάτων τῆς Θεοτόκου διὰ τοῦ ἱαματικοῦ ὕδατος τοῦ ἀναβλύζοντος ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς.

3) Κυριακὴ τοῦ Ἀντιπάσχα ἢ τοῦ Θωμᾶ. Ὁνομάσθη Ἀντίπασχα ἢ Κυριακὴ αὕτη ὡς ἡμέρα ἀποδόσεως τῆς ἐορτῆς κατὰ μίμησιν τοῦ παλαιοῦ Νόμου, καθ' ὃν αἱ μεγάλαι ἐορταὶ ἤγοντο δι' ὀκτὼ ἡμερῶν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐλέγετο καὶ Καινὴ ἡ ἡμέρα αὕτη. Ἀλλ' ἅμα εἶναι ἀρχὴ καὶ τῆς ἐπιούσης ἐβδομάδος καὶ διὰ τοῦτο ἄρχονται ἐκ νέου τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῆς Ὀκτωήχου. Ὁνομάσθη δὲ τοῦ Θωμᾶ διότι μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ ἐφάνερωσε πάλιν ἑαυτὸν τοῖς μαθηταῖς ὁ Σωτὴρ, παρόντος καὶ τοῦ Θωμᾶ καὶ ψηλαφήσαντος καὶ ὁμολογήσαντος τὴν Ἀνάστασιν. Τοῦτο δὲ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ἀναγινώσκεται καταλλήλως τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀποδόσεως τῆς ἐορτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἐφάνερώθη τοῖς Ἀποστόλοις, διὰ τοῦτο καὶ ὡς ἡμέρα τῶν Ἀποστόλων ἐθεωρήθη ἡ Κυριακὴ αὕτη ἐνιαχοῦ καὶ μάλιστα ἐν Αἰθιοπίᾳ, ὅπου τὸν Θωμᾶν ἴδιον Ἀπόστολον ἐθεώρουν, καὶ διὰ τοῦτο ὡς μεγάλη ἐορτὴ ἤγετο παρ' αὐτοῖς ἡ ἡμέρα αὕτη.

Ἡ Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ ἐκαλεῖτο καὶ Κυριακὴ ἐν λευκοῖς (Dominica in albis) διότι ἦν, μάλιστα ἐν τῇ Δύσει, ἡμέρα τῆς κοινωνίας τῶν νεοφύτων (νεοφωτιστῶν). Οὗτοι δι' ὅλης τῆς καινῆς ἐβδομάδος ἔφερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρωίας καὶ ἐσπέρας τὰ λευκὰ ἐνδύματα (τὸν χιτῶνα τὸν φωτεινὸν, ὡς λέγεται ἐν τῷ Βαπτίσματι), ἐν ἰδίῳ τόπῳ ἱστάμενοι. Μετὰ τὴν κοινωνίαν τῶν θείων μυστηρίων, δι' ὧν ἐτελειοῦντο τὰ νέα ταῦτα τέκνα τῆς Ἐκκλησίας, ἀπετίθεντο τὰ λευκὰ ἐνδύματα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας, ὡς παρήνουν τοῦτο καὶ οἱ Ἐπίσκοποι. Ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου (260^{ος} καὶ 376^{ος}). Ἀξιοσημείωτοι καὶ αἱ πέντε μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ἃς ἐξεφώνητε κατὰ τὴν καινὴν ἐβδομάδα, ἐρμηνεύων εἰς τοὺς νεοφωτιστοὺς τὰ Μυστήρια, ὧν κοινωνοὶ ἐγένοντο. Οἱ Κατηχητικοὶ ἐν γένει λόγοι τοῦ θείου Πατρὸς εἶναι πο-

λυσιμώτατον μνημείον ἀρχαίας Κατηχέσεως καὶ ἀρχαίας τάξεως
τῆς Ἐκκλησίας.

δ) Περὶ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς Ἑβδομάδων.

Ἄν καὶ Πεντηκοστὴ ἐλέγετο ἡ ἐσχάτη ἡμέρα, ἥτις καὶ πεν-
τηκοστὴ ἡμέρα ἦτο καὶ μεγάλη ἑορτὴ κατὰ μίμησιν τοῦ Μωσαί-
κου Νόμου, ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ ἅπαν τὸ διάστημα Πεντηκοστὴ
ἐλέγετο καὶ ὡς μία ἑορτὴ ἐθεωρεῖτο, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τοῦ Τερ-
τυλλιανοῦ (de idolatr. 14), ἐνθα ἐπιδεικνύει τὰς 50 ἑορτὰς ταύ-
τας κατὰ τῶν ἐθνικῶν. Μόνον δὲ μετὰ τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδο-
μάδα ἐπετρέπετο ἡ ἐργασία, ἵτως μετὰ τὴν Λειτουργίαν, ὅπως
τοῦτο εἰς τὰς μικρὰς ἑορτὰς σύνηθες ἄχρι τοῦδε. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ
Τερτυλλιανοῦ μαρτυροῦμεν (de cor. milit. 3) ὅτι ἀρχαιοτάτη διά-
ταξις ἦτο τὸ μὴ νηστεύειν κατὰ τὸ πεντηκονθήμερον τοῦτο διά-
στημα, μηδὲ γόνου κλίνειν. Οἱ δὲ Αὐτοκράτορες ἀπηγόρευσαν τὰ
θεάματα καὶ τὰ θεάτρα (Cod. Theodos. I. XV, tit. 5.). Ἐκ δὲ
τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου (Epist. 119 ad Januar.) μαρτυροῦ-
μεν, ὅτι κατὰ ταύτας ἰδίως τὰς ἡμέρας ἐψάλλετο ἐν τῇ Δύσει
τὸ Ἀλληλούϊα (μετὰ τὸν Ἀπόστολον), ὅπερ κατήντησε μετὰ ταῦτα
χαρακτηριστικὸν ἐν τῇ Δύσει. Ὅτι δὲ ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὸ διά-
στημα τοῦτο αἱ Ἠράξεις τῶν Ἀποστόλων ἐκ πολλῶν ἄλλων τε
γνωστῶν καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ ἐρμηνεύσαντος αὐτὰς ἐν
ταῖς Ὁμιλίαις αὐτοῦ.

Νῦν αἱ μὲν πρὸ τῆς Ἀναλήψεως ἡμέραι λέγονται τοῦ Πάσχα
καὶ τῇ Τετάρτῃ τῇ πρὸ τῆς Ἀναλήψεως ἀποδίδεται ἡ ἑορτὴ τοῦ
Πάσχα. Αἱ ἐπόμεναι ἡμέραι ἀνήκουν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλή-
ψεως, αἱ δὲ λοιπαὶ μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων ἀνή-
κουσιν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ μὲν Κυριακὴ ἡ μετὰ τὴν τοῦ Θωμᾶ ὀνο-
μάζεται τῶν Μυροφόρων διότι γίνεται ἀνάμνησις αὐτῶν καὶ ἀνα-
γινώσκεται τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον περὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ
τοῦ Σωτῆρος καὶ περὶ τῶν Μυροφόρων γυναικῶν. Αἱ δὲ λοιπαὶ
Κυριακαὶ ὀνομάσθησαν ἀπὸ τοῦ ἀναγνώσματος τοῦ κατὰ Ἰωάν-

νην Εὐαγγελίου, ἡ μὲν τοῦ Παραλύτου, ἡ δὲ τῆς Σαμαρείτιδος καὶ ἡ τελευταία τοῦ Τυρλοῦ. Ἡ δὲ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν Κυριακὴ λέγεται τῶν Πατέρων διότι τελεῖται καὶ ἡ ἀνάμνησις τῶν 318 Πατέρων τῶν ἐν τῇ ἐν Νικαίᾳ Α΄ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ συνελθόντων. Ἀξιοσημείωτον πρὸς τοῦτοις ἐστὶ ἡ ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ Ὀκτώηχος διήκει μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων, μεθ' ἣν ἀνακυκλοῦται πάλιν δι' ὅλου τοῦ ἔτους. Πρὸς τοῖς τροπαρίοις τῆς Ὀκτώηχου ψάλλονται καὶ τὰ κατάλληλα Τροπάρια τὰ ἐν τῷ Πεντηκοσταρίῳ, ὅπερ περιέχει τὴν ἰδιαίτεράν Ὑμνολογίαν ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἀγίων Πάντων. Πρὸς εὐκολίαν δὲ παρενείρονται ἐν αὐτῷ καὶ τὰ τῆς Ὀκτώηχου.

1) Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου. Ἡ ἑορτὴ αὕτη τελούμενη τῇ 40ῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν (Πέμπτη τῆς Ἑβδομάδος) κατὰ τὴν ἐν τῇ Γραφῇ ὀριζομένην ἡμέραν εἶναι ἀρχαιοτάτη ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅστις λέγει ὅτι κατὰ παράδοσιν ἐτελεῖτο ἡ ἑορτὴ (Epist. 118 ad Januar.). Τοῦτο αὐτὸ φαίνεται καὶ ἐκ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην καὶ εἰς τὴν Πεντηκοστήν. Ἐν Καππαδοκίᾳ δὲ καὶ ἀλλαχοῦ ἐκαλεῖτο ἡ ἑορτὴ αὕτη Ἐπισωζομένη, ἥτοι τῆς ἐπισωζομένης ἀνθρωπίνης φύσεως· διότι τότε ἐδοξάσθη ἰδίως ὁ ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος, καὶ διὰ τοῦτο «πέρας τῆς κατὰ Χριστὸν Οἰκονομίας» λέγεται ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (8, 33).

Ἐκ τῆς Ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου μαθητῶμεν ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐτελεῖτο καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ Κοιμητήριον. Τοῦτο καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Συρίαν ἐγένετο. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐντεῦθεν προήλθεν καὶ αἱ τρεῖς προηγούμεναι ἡμέραι τῶν λιτανειῶν τῶν Λατίνων, αἱ dies rogationum λεγόμεναι, αἵτινες καὶ διὰ νηστείας ἤγοντο μετὰ ταῦτα παρὰ τὴν ἀρχαίαν διάταξιν.

2) Ἡ Πεντηκοστὴ ἡμέρα μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, καθ' ἣν ἐπεφοίτησε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ τοὺς Ἀποστόλους καὶ ἐβαπτίσθησαν εἰς Χριστὸν ἡ ἀπαρχὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἦν, ὡς γενέθλιος ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας, μεγάλη ἑορτὴ ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν Πεντηκοστὴν τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου. Ὡς δὲ ἐν τῷ Π.

Νόμῳ ἐν τῇ ἑορτῇ ταύτῃ τῶν Ἑβδομάδων προσιφέροντο αἱ ἀπαρχαὶ τῶν καρπῶν, οὕτω πολλαχοῦ ἐδωροῦντο ἀλλήλοις οἱ Χριστιανοὶ καρποὺς καὶ ἐνιαχοῦ κοσμοῦσι τὰς Ἐκκλησίας κλάδοις δένδρων. Κυρίως ὅμως ἀπαρχὴ ἦν τὸ βάπτισμα τῶν Κατηχουμένων κατὰ τὴν γενέθλιον ταύτην ἡμέραν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε» ἀντὶ τοῦ Τρισαγίου. Προηγεῖται δὲ καταλλήλως ἐν τῷ Σαββάτῳ τὸ μνημόσυνον τῶν Κεκοιμημένων. Οἱ αὐτοὶ δὲ μεγάλοι Ὑμνογράφοι, Κοσμάς καὶ Δαμασκηνός, ἐκόσμησαν δι' ὕμνων λαμπρῶν καὶ τὴν μεγάλην ταύτην ἑορτὴν.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ Ἑσπερινὸς ὁ εὐθὺς μετὰ τὴν Λειτουργίαν συνήθως ψαλλόμενος, καὶ ὅστις εἶναι κυρίως Ἑσπερινὸς τῆς ἐπιούσης ἡμέρας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν Εἰσόδον γίνεται ἡ μετὰ γονυκλισίας δέησις, ἀναγινωσκομένων τῶν κατανυκτικωτάτων εὐχῶν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐνθα καὶ ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων δέησεις ὑπάρχουσιν. Εἶναι δὲ αἱ μόναι γονυκλισίαι αἱ ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν διότι ἄλλοτε ἐπέχουσι τὸν τόπον αὐτῶν αἱ μεγάλαι Μετάνοιαι, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε. Εἶναι δὲ αἱ γονυκλισίαι, ὡς δῆλον, ἀρχαῖον λείψανον τῆς ἀρχαίας συνηθείας. Ἐπειδὴ ἐν καιρῷ τῶν πεντήκοντα ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς ἦσαν ἀπηγορευμένοι αἱ γονυκλισίαι, ἤρχοντο ἤδη ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Κυριακῆς, ὅστις ἦν ἀρχὴ τῆς ἐπιούσης ἡμέρας. Ἀλλὰ καταλλήλως ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία συνήψε τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν μετὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

3) *Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων.* Ἡ Κυριακὴ αὕτη εἶναι κυρίως ἡμέρα τῆς ἀποδόσεως τῆς Πεντηκοστῆς. Ἐν τούτοις ἐν αὐτῇ οὐδὲν περὶ τῆς Πεντηκοστῆς ψάλλεται, μόνον δὲ λήγει ὁ τελευταῖος ἤχος τῆς Ὀκτωήχου. Ἀλλ' ἡ μνήμη πάντων τῶν ἁγίων καὶ μάλιστα τῶν Μαρτύρων εἶναι ἡ καλλιτέρα ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς. Διότι ἐπὶ τῶν ὁστέων τῶν Μαρτύρων θεμελιώθη ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ ἅγιοι καθόλου εἶναι ὁ ἀγαθὸς καρπὸς αὐτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἀρχαιοτάτῃ ἦν καὶ ἡ ἑορτὴ αὕτη, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὴν μνήμην τῶν Μαρτύρων ἀνέκαθεν ἐπετελεῖ ἡ Ἐκκλησία.

Ἐπειδὴ δὲ αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι ἐώρταζον τοὺς Μάρτυρας αὐτῶν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ μαρτυρίου, ἀλλ' αἱ ἡμέραι αὗται δὲν ἦσαν ἀπανταχοῦ γνωσταὶ καὶ δὲν ἐωρτάζοντο, διὰ τοῦτο ἐγένετο, φαίνεται, ἡ κοινὴ αὕτη ἐορτὴ, ἵνα ἀναπληρώσῃ τὸ ἐλλείπον.

Κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην ἄρχεται τὸ πρῶτον τῶν ἐνδεκα Ἑθωνῶν Εὐαγγελίων, ἅτινα εἶναι ἀναστάσιμα καὶ ἀνακυκλοῦνται δι' ὅλων τῶν Κυριακῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους ἐν τῷ Ὁρθρῷ, ὅς τις κυρίως περιέχει τὴν ἀναστάσιμον Ἀκολουθίαν. Ἡ τακτικὴ σειρὰ ὅμως τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου καὶ ὁ πρῶτος ἤχος τῆς Ὁκτωήχου ἄρχονται ἀπὸ τῆς ἐπιούσης Κυριακῆς, ἥτις ὑπολογίζεται ἡ πρώτη μετὰ τὴν τῶν ἁγίων Πάντων. Κυρίως ὁ Ματθαῖος ἄρχεται ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τελευταία δὲ Κυριακὴ εἶναι ἡ τῆς Ἀπόκρυφου. Λήγει δὲ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ (τὸν Σεπτέμβριον). Μετὰ ταῦτα ἄρχεται τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Μετὰ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου ἄρχεται καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς. Πλείω περὶ τούτων ὁψόμεθα ἐν τῷ ἐξῆς κεφαλαίῳ.

Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διταγὰς (5, 20) «Μετὰ οὖν τὸ ἐορτάσαι ὑμᾶς τὴν πεντηκοστὴν ἑορτάσατε μίαν ἐβδομάδα, καὶ μετ' ἐκείνην νηστεύσατε μίαν». Ἐντεῦθεν προήλθεν ἡ νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἥτις λήγει εἰς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης αὐτῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα ἄλλοτε συνέιχετο μετὰ τῆς τοῦ Αὐγούστου. Οὐχ ἥττον ὅμως καὶ αὐτὸς ἐθεώρει ὑποχρεωτικὴν τὴν μίαν ἐβδομάδα, ὡς καὶ τὰς δύο ἐβδομάδας τοῦ Αὐγούστου (τὴν μίαν διὰ τὴν Μεταμόρφωσιν) καὶ μίαν πρὸ τῶν Χριστουγέννων.

Οὕτω δὲ κατηρτίσθησαν καὶ παρ' ἡμῖν τέσσαρες νηστεῖαι κατὰ τὰς τέσσαρας ὥρας τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἡ ἰδέα αὕτη ἐπεκράτει μάλιστα ἐν τῇ Δύσει ἐπὶ Λέοντος ἡδὲ τοῦ Μεγάλου (περὶ τὰ μέσα τῆς 5^{ης} Ἑκατον.) καὶ ἐντεῦθεν προήλθον αἱ νηστεῖαι παρὰ Λατίνοις *Quatuor temporum*. Παρ' ἡμῖν αὐστηρότερον νῦν τηροῦνται αἱ νηστεῖαι τοῦ Αὐγούστου καὶ μάλιστα ἡ 1^η M. Τεσσαρακοστῆς. Αἱ δύο ἄλλαι ἐξετάθησαν μὲν (ἡ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἄρχε-

ται ἀπὸ τῆς Δευτέρας μετὰ τὴν Κυριακὴν τῶν ἁγίων Πάντων καὶ ποικίλλεται κατ' ἔτος διὰ τοῦτο), ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ αὐστηραί. Μᾶλλον αὐστηραὶ εἶναι αἱ νηστείαι τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς αἱ ἀρχαιόταται.

§ 16. γ) *Περὶ τῶν ἑορτῶν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τῶν Θεομητορικῶν.*

Ἀμφότεραι αἱ τάξεις αὗται τῶν ἑορτῶν ἐπέχουσι τὰς ἐν Δεσποτικῶν ἑορτῶν διότι διὰ τὸν Δεσπότην Χριστὸν τὸν ἀναρτήσαντα τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ, διὰ τιμῆς μεγάλης ἦν τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς νίκης κατὰ τῆς ἁμαρτίας, ὥς καὶ τὸ Τίμιον Ξύλον τὸ εὑρεθὲν ὑπὸ τῆς μακαρίας Ἑλένης τῆς μητρὸς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Διὰ τὸν σαρκωθέντα ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου Θεὸν Λόγον, ἐν τιμῇ μεγάλῃ ἦν ἡ Θεοτόκος μάλιστα μετὰ τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστορίου, καὶ πολλαὶ ἑορταὶ καθιερώθησαν εἰς μνήμην τῆς ἐλπίδος τῶν Χριστιανῶν.

Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ αἱ Θεομητορικαὶ ἑορταὶ καὶ τοῦ Σταυροῦ ὥς μεγάλαι ἑορταὶ ἤγοντο διὰ προεργίων καὶ μεθεόρτων ἡμερῶν.

α) *Περὶ τῶν ἑορτῶν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.*

Πέντε εἶναι αἱ μνήμαι εἰς τιμὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ αἱ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ. Πρώτη εἶναι ἡ μνήμη τῆς εὑρέσεως αὐτοῦ, τῇ 6 Μαρτίου (1)· δευτέρα ἡ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν· τρίτη ἡ τοῦ φανέντος σημείου τοῦ Σταυροῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, τῇ 7 Μαΐου· τετάρτη εἶναι τῆς προόδου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡ τελουμένη ἄλλοτε ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ

(1) Τὴν εὑρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἑορτάζουσιν οἱ Λατῖνοι τῇ 3 Μαΐου. Πιθανὸν δὲ εἶναι ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ἐκομίσαστο ὁ Πάπας Λέων Γ. (τῷ 814) μέρος τοῦ Τιμίου Ξύλου παρὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

1—15 Αὐγούστου· πέμπτη δὲ εἶναι ἡ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ, τῇ 14 Σεπτεμβρίου.

Ἐκ τούτων δύο κυρίως εἶναι μεγάλοι ἑορταὶ καὶ ἰδίως διακρίνεται ἡ τῆς Ὑψώσεως.

1) Ἡ Ὑψώσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τελεῖται, ὡς εἴρηται, τῇ 14 Σεπτεμβρίου. Ἐπαναλαμβάνεται δὲ ἡ τελετὴ ἐκείνη τῆς εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἥτις ἐτελέσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Μακαρίου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, ὅστις, ἐπειδὴ τὸ μέγα πλῆθος τὸ συρρέευσαν δὲν ἠδύνατο νὰ προσκυνήσῃ, ὕψωσε τὸν Σταυρὸν ἐφ' ὑψηλοῦ τόπου, καὶ ἰδὼν ὁ λαὸς ἐβόησε τὸ «Κύριε ἐλέησον». Ἡ δὲ λιτανεία μετὰ τὴν δοξολογίαν τοῦ Ὁρθρου (ψαλλομένου τοῦ Τρισαγίου) ἀναμνησθεὶς τὴν λιτανείαν τοῦ Ἡρακλείου (περὶ τὸ 628), ὅστις κατατρόπωσε τοὺς Πέρσας, καὶ λαβὼν τὸν Τίμιον Σταυρὸν, ὃν πρὸ 14 ἐτῶν εἶχον συλήσει οἱ Πέρσαι, ἀνυπόδητος καὶ πενιχρὰ ἐνδεδυμένος, ὁ εὐσεβὴς Βασιλεὺς, εἰσήγαγε εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ὃν ἤγειρε καὶ αὐτὸν ἡ μακαρία Ἑλένη ἐν τῷ τόπῳ ἔνθα εὗρε τὸν Σταυρὸν καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου. Διὰ τὴν περιφανῆ νίκην κατὰ τῶν βαρβάρων κατήντησε καὶ Βασιλικὴ ἑορτὴ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ ὕμνοι «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου...» καὶ τὸ «Ὁ ὕψωθείς ἐν τῷ Σταυρῷ...» φέρουσι πολιτικὸν χαρακτῆρα καὶ ψάλλονται ἄχρι τοῦδε ὡς βασιλικοὶ ὕμνοι. Ὡς δὲ τὸ πάλαι προσεκύνησεν ὁ λαός, οὕτω καὶ νῦν προσκυνεῖ τὸν Τίμιον Σταυρὸν, ψαλλομένου τοῦ ἀρχαίου ὕμνου «Τὸν Σταυρὸν σου προσκυνοῦμεν Δέσποτα...». Ἐπειδὴ δὲ κατὰ παράδοσιν ἐφύετο παρὰ τῷ κεχωσμένῳ Σταυρῷ τὸ εὐῶδες φυτὸν *Βασιλικὸν* λεγόμενον, διὰ τοῦτο ἄχρι τοῦδε περιβάλλεται καὶ ὁ Τίμιος Σταυρὸς ἐν Δίσκῳ διὰ τοῦ εὐῶδους Βασιλικοῦ.

Τὴν ἱστορίαν, πῶς εὗρε τὸν Τίμιον Σταυρὸν ἡ μακαρία Ἑλένη, καὶ πῶς διέκρινεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων δύο σταυρῶν καὶ πῶς ἐκόμισε μέρος εἰς Κωνσταντινούπολιν, διηγεῖται ὁ Σωκράτης (Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 17 πρβλ. Παυλῖνον Epist. 2 καὶ 31, καὶ Σωζόμενον 2, 1.). Τὴν δ' ἀρχαιότητα τῆς ἑορτῆς πρὸς τοῖς ἄλλοις μαρτυροῦσιν καὶ οἱ Νεστοριανοὶ καὶ ἄλλοι Αἰρετικοὶ οἱ ἔχοντες τὴν ἑορτὴν. Μόνον δὲ εἰς Ῥώμην εἰσήγαγεν ὁ Πάπας Ὀνώριος

ἐπὶ Ἡρακλείου. Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἐξάγεται ὅτι καὶ ὁ Ἡράκλειος διέταξε πρῶτος τὴν ἑορτὴν ἵσως πρῶτος κατέστησε κοινήν. Ἡ δὲ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς, ἡ 14 Σεπτεμβρίου, φαίνεται ὅτι συνδέεται μετὰ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ὃν ἡγείρεν ἡ μακαρία Ἑλένη, εὐροῦσα τὸν ἅγιον Τάφον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸν Τίμιον Σταυρόν. Ἡ μνήμη δὲ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ τελεῖται τῇ 13 Σεπτεμβρίου.

Τὴν Ἀκολουθίαν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐκόσμησαν ἄλλοι τε πολλοὶ, τροπάρια καλὰ πλέξαντες (ἀξιοσημείωτον τὸ Αὐτόμελον αὐτῶν τοῦ παραδόξου θαύματος), μάλιστα δὲ ὁ ποιητὴς Κοσμάς διὰ τοῦ Κανόνος. Τὸ δὲ αὐτῶν τριτομακάριστον ξύλον ὑπαινίττεται τῆς Σιδύλλης τὴν ἔκφρασιν καὶ ἄλλας παραδόσεις Ἰουδαϊκὰς.

2) Αἱ λοιπαὶ ἑορταὶ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἶναι, ὡς εἴρηται, τέσσαρες. Διακρίνεται δὲ ἰδίως ἡ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, ἥτις ἵσως ἔλαβεν ἀρχὴν κατὰ πρῶτον ἐν Παλαιστίνῃ, ὅπου παρτίθετο εἰς προσκύνησιν ὁ Σταυρὸς τοῖς προσκυνηταῖς, καὶ ἵσως κατ' ἀρχὰς τῇ Κυριακῇ τῇ ἐγγὺς τῇ ἡμέρᾳ τῆς εὐρέσεως (6 Μαρτίου), εἶτα δὲ καὶ τῇ Δευτέρᾳ τοῦ Πάσχα.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ τῆς 7 Μαΐου μνήμη τοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ φανέντος Σημεῖου τοῦ Σταυροῦ ἐπὶ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Τὸ φωτεινὸν ἐκεῖνο ἐκ λαμπρῶν ἀστέρων Σημεῖον, τὸ σύμβολον τῆς νίκης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφάνη ἠπλωμένον ἀπὸ Γολγοθᾶ μέχρι τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν.

Ἡ Πρόδος δὲ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἡ ἀρχομένη τῇ 1 Αὐγούστου ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲν τελεῖται μὲν νῦν, ἀλλ' οὐδεμίαν λιτανεὶα γίνεται ἄνεν Σταυροῦ, καὶ κατὰ πᾶσαν νουνημίαν ὁ Σταυρὸς ἀγιάζει τὸ ὕδωρ τοῦ Ἀγιασμοῦ.

6) Περὶ τῶν Θεομητορικῶν ἑορτῶν.

Μετὰ τὰς μεγάλας Δεσποτικὰς ἑορτὰς οὐδεμίαν ἄλλην ἑορτὴν τοσοῦτον πανηγυρικῶς ἄγει ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, ὅσον τὰς τῆς Θεομήτορος τῆς ἀκαταίσχυντου προστασίας τῶν Χριστιανῶν. Τι-

νές τῶν ἑορτῶν τούτων λογίζονται μεγάλοι ἑορταί, ἔχουσαι Προεόρτια καὶ Μεθεόρτια.

Ἐν τούτοις ἂν καὶ ἐπετάθη ἡ τιμὴ τῆς Θεοτόκου καὶ μετ' αὐτῆς καὶ αἱ Θεομητορικαὶ ἑορταὶ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Νεστορίου, ἵνα στερεωθῇ τὸ δόγμα τῆς ἐνώσεως ἐν Χριστῷ τῶν δύο φύσεων, ἀλλ' οὐχ ἥτιον οὔτε τότε κατὰ πρῶτον ἀνεφάνησαν αἱ ἑορταί· διότι ἡ ἐν Ἐρέσῳ Οἰκουμενικῇ Σύνοδος (τῷ 431) ἐν τῷ Ναῷ τῆς Θεοτόκου συνήχθη. Οὔτε ἡ τιμὴ ὑπερέβαλε τὰ ὅρια. Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐτήρησε τὸν μέσον ὅρον μεταξὺ τῶν παλαιῶν τε καὶ νέων Ἀντιδοκμαριανιτῶν, τῶν μηδόλως τιμώντων τὴν Θεοτόκον, καὶ τῶν ἀρχαίων Κολλυριδιανῶν, τῶν ὡς Θεῷ λατρουύντων αὐτῇ (1). Ἡ Ἐκκλησία εἶπεν ἥδη· «Ἐν τιμῇ ἔστω Μαρία· ὁ δὲ Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα προσκυνείτω» τὴν δὲ Μαρίαν οὐδεὶς προσκυνεῖτω» (Ἐπιφ. Αἵρεσ. 79, 7). Ἡ μερίς δὲ αὐτῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ παρὰ τῷ Ἀμνῷ δὲν πρέπει νὰ ἐκληρωθῇ ἄλλως πως, διότι καὶ πάντων τῶν ἁγίων εἶναι μερίδες. Μόνον δὲ προτίμησις γίνεται, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ ἐξαιρέτως μνημονεύεται ἡ Ἀειπάρθενος.

Αἱ μὲν τῶν ἑορτῶν ἀνάγονται εἰς τὸν ἐπίγειον βίον τῆς Θεοτόκου, αἱ δὲ εἰς τὸν Οὐράνιον τὸν διὰ τῆς πρεσβείας καὶ προστασίας τῶν Χριστιανῶν ἐκδηλωθέντα. Τέσσαρες δὲ εἶναι κυρίως αἱ μεγάλοι Θεομητορικαὶ ἑορταί, ἡ τῆς Γεννήσεως, τῶν Εἰσοδίων, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως. Αἱ δύο τελευταῖαι εἶναι καὶ αἱ ἀρχαιότεραι. Εἰς τὰς Θεομητορικὰς ἑορτὰς πρέπει νὰ καταταχθῶσιν ἡ Σύναξις τῆς Θεοτόκου τῇ 26 Δεκεμβρίου καὶ ἡ Σύλληψις τῆς Θεοπρομήτορος Ἀννης, ἥτοι ἡ Σύλληψις τῆς Θεοτόκου (2).

2) Ἡ Σύλληψις τῆς Θεοπρομήτορος Ἀννης (τῇ 9 Δεκεμ-

(1) Ὀνομάσθησαν οὕτως ἀπὸ τῶν κολλυριδίων, ἅπερ ἤδη οἱ Χάρινατοι προσέφερον τῇ Βασιλίᾳ τοῦ Οὐρανοῦ (Ἰερμ. 7, 47, 48 καὶ 51, 15—25).

(2) Τὰ περὶ γεννήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Εἰσοδίων αὐτῆς ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν γονέων περιέχονται κυρίως εἰς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια τοῦ Ἰακώβου καὶ τὸ περὶ Γεννήσεως τῆς Μαρίας. Περὶ Δεκεμβριῶν δὲ κατὰ πρῶτον ἀπαντᾷ τὰ ὀνόματα Ἰωακείμ καὶ Ἄννα.

θρίου). Ἡ ἐορτὴ αὕτη ἐγένετο, φαίνεται, κατὰ μίμησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ ἡ ἡμέρα ὠρίσθη, ἀφοῦ πρότερον ὠρίσθη ἡ τῆς Γεννήσεως τῇ 8 Σεπτεμβρίου. Ἡ ἀρχαιότης δὲ τῆς ἐορτῆς φαίνεται ἐκ τῶν δύο λόγων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (7 Ἑκατ.) παρὰ Φαβρίκιῳ (Bibl. Gr. tom. X.). Κατὰ δὲ Ἰωάννην Εὐδοίας (περὶ τὰ μέσα τῆς 8 Ἑκατ.) ἡ ἐορτὴ ἦν μεγάλη ἀλλ' οὐ πανταχοῦ. Καὶ ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ὡς μικρὰ ἐορτὴ ἄγεται καὶ μᾶλλον εἰς ἀνάμνησιν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀτέκνους γονεῖς τῆς Θεοτόκου.

Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ἡ ἐορτὴ *Festum Conceptionis B. Mariae Virginis* (τῇ 8 Δεκεμβρ.) ἡ μόλις ἐνιαχοῦ ἀπαντῶσα κατὰ τὴν 11 Ἑκατοντ. ὡς μικρὰ ἐορτὴ, μόλις δὲ κατὰ τὴν 14 Ἑκατ. μεγάλη ἐορτὴ κηρυχθεῖσα ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, ἡ ἐορτὴ αὕτη κατήντησε πέτρα σκανδάλου καὶ νέας καὶ σπουδαίας καινοτομίας ἀφορμὴ. Ἦδη ὁ Πέτρος Λομβάρδος ἐκίνησε τὸ ζήτημα, ἂν τὸ ἀναμάρτητον τοῦ Κυρίου δὲν συνδέεται μὲ τὸ ἀναμάρτητον τῆς Θεοτόκου ἀπ' αὐτῆς τῆς συλλήψεως αὐτῆς, ἥτοι ἐκίνησε τὸ ζήτημα τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου, ἄνευ δηλαδὴ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Τοῦτο κατεπολέμησεν ὁ Θωμᾶς Ἀκυνάτης, ὁ μέγας Σχολαστικὸς Θεολόγος καὶ ἅγιος παρὰ Λατίνοις. Κατεπολέμησαν ἄχρις ἐσχάτων καὶ οἱ ὁπαδοὶ αὐτοῦ, τὸ σοφὸν Τάγμα τῶν Δομινικανῶν. Ἀλλ' οἱ ἀντίπαλοι αὐτῶν, οἱ Φραγκισκανοὶ καὶ μετὰ ταῦτα οἱ Ἰησουῖται, ἀνέλαβον τὴν ὑπεράσπισιν τῆς καινοτομίας διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Ἐν τούτοις μέχρις ἐσχάτων οἱ Πάπαι δὲν ἐτόλμων νὰ δογματίσωσι τι καὶ ὁ πάπας Κλήμης (1700—21) ἐώρταζε τὴν Σύλληψιν τῆς ἀσπίλου Θεοτόκου, ὅπερ πάντες ἐδίδουν. Παναγίαν ἀποκαλεῖ καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, ἀλλ' ἡγάσθη ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου μετὰ ταῦτα, οὐχὶ δὲ ἐξ ἀρχῆς, ἄνευ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος γεννηθεῖσα, ὅπερ ἐπεζητεῖτο διὰ τῆς ἐκφράσεως *Ἀσπιλος Σύλληψις*, ἐναντίον τοῦ θεμελιώδους δόγματος τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Ἀπέκλειτο δὲ εἰς τὸν πάπαν Πῖον Θ. νὰ θεσπίσῃ Συνοδικῶς

τὴν καινοτομίαν τῷ 1854 πρὸς μέγιστον σκάνδαλον τοῦ Χριστε-
πωνώμου Πληρώματος.

2) Τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου (τῇ 8 Σεπτεμβρίου). Ἀγνω-
στος εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἐορτῆς. Μόνον δὲ γινώσκουμεν ὅτι
ἐπὶ Ἀνδρέου Κρήτης ὑπῆρχεν ἡδὴ διότι σώζονται οἱ ὕμνοι
αὐτοῦ. Ἀδελφον ὅμως, ἂν δὲν εἶναι νεωτέρα προσθήκη ἐν τῷ Γε-
λασιανῷ Κώδικι ἡ ἐορτὴ διότι τότε ἤθελεν εἶναι μαρτυρία ἐκ τῆς
5 Ἑκατονταετηρίδος. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐν τῇ Δύσει πολὺ μετὰ
ταῦτα εἰσῆχθη ἡ ἐορτὴ, καὶ διὰ τοῦτο λείπει ἐν τῷ Καταλόγῳ
τῆς ἐν Μαγουντίᾳ Συνόδου (τῷ 813). Μόλις δὲ κατὰ τὴν 10
Ἑκατ. κατέστη κοινὴ ἐν τῇ Δύσει, ἐνῶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἦν πολλῶ
πρότερον. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἡμερομηνία τῆς 8 Σεπτεμβρίου
προῆλθεν ἐκ τῆς πρώτης Κυριακῆς (μετὰ τὴν 1 Σεπτεμ.) καθ' ἣν
ἐωρτάσθη τὸ πρῶτον. Εἰσῆχθη δὲ πιθανῶς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολιτικοῦ
ἔτους, ἵνα ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ὡς λέγει ὁ ὕμνος, χαρὰν
μηνύσῃ πάσῃ τῇ Οἰκουμένῃ.

Οἱ Κανόνες εἶναι τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ,
τὰ δὲ τροπάρια τοῦ Γερμανοῦ, Σεργίου καὶ Στεφάνου.

3) Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Κατὰ τὴν ἐν τοῖς ἀποκρύφους
βιβλίοις διασωθεῖσαν παράδοσιν ἡ Θεοτόκος ὡς τριετίζουσα Ἀά-
μαλις εἰσῆχθη εἰς τὰ Ἁγία τῶν Ἀγίων τοῦ Ναοῦ καὶ ἐν τῷ
Ναῷ διέμεινε ἐπὶ 12 ἢ 13 ἔτη. Μετὰ ταῦτα κατὰ θεῖαν οἰκono-
μίαν ἐμνηστεύθη τῷ Ἰωσήφ, ἵνα οἰκονομηθῇ ἡ ἄρξῃς καὶ ὑπερ-
κυῆς Γέννησις τοῦ Σωτῆρος. Συγχρόνως τῇ προηγουμένη φαίνε-
ται ὅτι εἰσῆχθη καὶ ἡ ἐορτὴ αὕτη διότι μετὰ 80 ἡμέρας μετὰ
τὴν Γέννησιν (λαμβάνεται ὡς βᾶσις ἡ πρώτη Σεπτεμβρίου), ὡς
ἀπαιτεῖ ὁ Μωσαϊκὸς Νόμος, παρίσταντο τῷ Ναῷ τὰ θήλαα. Διὰ
τοῦτο καὶ ἐν τῇ Δύσει, ὅπου πολὺ ἀργὰ κατέστη κοινὴ, ὡς ἄλλη
Ὑπαπαντὴ ἐωρτάζετο. Πιθανὸν ὅμως ὅτι ἡ 21 Νοεμβρίου ὠρί-
σθη, ἀφοῦ ἐνιαχοῦ ἤρχοντο ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης τὰ Προεόρτια
τῶν Χριστουγέννων. Τοῦτο ὑποδῆλοι καὶ παρ' ἡμῶν ἡ ἐναρξίς
κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην τῶν Καταβασιδῶν τῶν Χριστουγέννων, τὸ
«Χριστὸς γεννᾶται, δοξάζατε. . . .».

4) Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἡ ῥίζα αὕτη τῶν Δεσπo-

τικῶν ἑορτῶν καὶ μᾶλλον Δεσποτικῇ ἑορτῇ, ἔχουσα τὴν βᾶσιν ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίῳ, ὡς κοινὴ ἑορτὴ Θεομητορικὴ εἶναί ἴσως ἡ ἀρχαιστάτη· διότι καὶ ἂν μὴ θεωρηθῶσι γνήσιοι οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, Ἀθανασίου καὶ Χρυσοστόμου, ἀλλ' οἱ τοῦ Πρόκλου εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην ἀνάγονται καὶ ὁ Αὐγουστῖνος ὁ σύγχρονος γνωστὴν θεωρεῖ, καὶ κατὰ τὴν 25 Μαρτίου ἑωρτάζετο ἐπ' αὐτοῦ (de Trinitate 4, 5). Ἀλλὰ πλὴν τούτων ἔχομεν ἄλλας μαρτυρίας ἀποδεικνύουσας τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὅτι μόνον ἡ ἡμέρα τῆς 25 Μαρτίου ὠρίσθη μετὰ ταῦτα, ὁρισθείσης τῆς τῶν Χριστουγέννων. Αἱ μαρτυρίαι δὲ αὗται εἶναι ὅτι ἐν μὲν τῇ Ἀρμενίᾳ ἑωρτάζετο τῇ Παραμονῇ τῶν Θεοφανίων, ἐν δὲ Μεδιολάνοις καὶ Ἰσπανίᾳ τῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως Κυριακῇ. Ἐκ δὲ τοῦ 52 κανόνος τῆς Σ'. Οἰκουμενικῆς Συνόδου μανθάνομεν ὅτι ἦν κοινὴ καὶ μεγάλη ἑορτὴ.

Ἐν Ῥωσσίᾳ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ τῇ Μ. Παρασκευῇ καὶ τῷ Πάσχᾳ συμπέσῃ, ἐπιτελεῖται κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παρ' ἡμῖν, ὅταν τύχῃ ἡ ἑορτὴ τῇ Μ. Παρασκευῇ ἢ τῷ Μ. Σαββάτῳ, μετατίθεται εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχᾳ. Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι τῶν ἡμετέρων χρόνων καὶ ἔγινεν, ἵνα μὴ συμπέσωσι τὰ πένθιμα μὲ τὰ χαρᾶς Εὐαγγέλια τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἔταν τύχη, οὔτε προεόρτια οὔτε μετέορτα ἔχει. Ἡ Ἀκολουθία συνετάχθη ὑπὸ Ἀνδρέου Κρήτης, Δαμασκηνοῦ, Θεοράνους καὶ Βυζαντίου.

5) Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Αὕτη ἦν ἀνέκαθεν ἡ κυρίως Θεομητορικὴ καὶ μεγάλη ἑορτὴ. Διὰ τοῦτο καὶ κατ' αὐτὴν προετάχθη καὶ ἡ νηστεία, ἣν καὶ οἱ δυστροποῦντες ἐτήρουν κατὰ τὴν παραμονήν. Ὅλος ὁ Αὐγουστος σχεδὸν εἶναι καθιερωμένος εἰς τιμὴν τῆς Θεοτόκου. Συνήθως μὲν ἀποδίδεται ἡ ἑορτὴ τῇ 23 Αὐγούστου, ἀλλ' ἐν Κωνσταντινουπόλει παρτείνεται μέχρι τῆς 28. Μετὰ τὸν Ἑσπερινὸν τῶν προηγουμένων τῆς ἑορτῆς ἡμερῶν ψάλλονται ἐναλλάξ αἱ δύο Ἀκολουθίαι τῆς Παρακλήσεως. Ἐξαιροῦνται οἱ Ἑσπερινοὶ τῶν Σαββάτων καὶ τῆς Μεταμορφώσεως. Καὶ τὴν Ἀκολουθίαν ταύτην τῆς ἑορτῆς ἐκόσμησαν οἱ δύο μεγάλοι

Ἵμνογράφει διὰ δύο Κανόνων καὶ οἱ δόκιμοι μελωδοὶ Ἀνατόλιος, Γερμανὸς καὶ Θεοφάνης δι' ἄλλων τροπαρίων. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγένετο Ὁλονυχτία ἐν τῷ Ναῷ τῆς ἀγίας Σοφίας, ὅπου καὶ διενυχτέρευεν ὁ Βασιλεὺς.

Ἐορτάζει δὲ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία μετὰ τῆς Κοιμήσεως καὶ τὴν μετástασιν τοῦ ἀρχάντου σκήνους τῆς Θεοτόκου κατὰ τινὰ ἀρχαίαν παράδοσιν, ἥτις κατὰ τὴν Δ' Ἑκατοντ. παρεδόθη ἤδη γραφῇ. Μόνον δὲ διάφοροι παραδόσεις ὑπῆρχον ὡς πρὸς τὸν τόπον τῆς Κοιμήσεως· διότι κατὰ τὴν μὲν ἐν Γεθσημανῇ ἐξεδήμησεν ἡ Θεοτόκος καὶ ταύτην ἀπεδέξατο ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, καὶ ὁ Μαρκιανὸς († 454) ἐκεῖθεν ἀνεκόμεσεν ὅ,τι ἱερὸν λείψανον εὗρεν ἐκ τῶν περὶ τὴν Θεοτόκον καὶ κατέθεσεν ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι αὐτῆς ἀνεγερθέντι Ναῷ. Ἐν Ἐφέσῳ ὅμως ἐδεικνύετο ὁ τάφος καὶ Ναὸς ἦν τῆς Θεοτόκου (ἴσως τῆς Κοιμήσεως), καὶ ἐκεῖθεν παρέλαθεν, ὡς φαίνεται, ὁ Αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος (582—602) τὴν ἡμέραν τῆς 15 Αὐγούστου, ὁ διατάξας αὐτὴν (Νικηρ. Καλ. 17, 28). Ὑπάρχουσι καὶ λόγοι (ἀμφίβολοι) τοῦ Ἱερωνύμου καὶ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, καὶ ἐν Γαλλίᾳ ἑορτάζετο τῇ 18 Ἰανουαρίου. Ἐν Ρώμῃ ὅμως ἀνεκαθεν τῇ 15 Αὐγούστου.

6) Ἡ Σύναξις τῆς Θεοτόκου (τῇ 26 Δεκεμβρίου). Ἡ ἑορτὴ αὕτη ὠρίσθη κατὰ μίμησιν τῆς Συνάξεως τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τῇ 7 Ἰανουαρίου. Ὡς τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῶν Θεοφανίων ἐτιμήθη ὁ Βαπτιστὴς, οὕτω καὶ τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῶν Χριστουγέννων, ὅτε ἐχωρίσθησαν ταῦτα τῆς τῶν Θεοφανίων ἑορτῆς, ἐτιμήθη ἡ Θεοτόκος, ἡ γεννήσασα Χριστὸν τὸν Κύριον. Φαίνεται δὲ ὅτι αἱ δύο αὗται ἑορταὶ ἦσαν ἐκεῖ κατ' ἀρχὰς εἰς χρῆσιν, ὅπου δὲν ἦσαν αἱ ἄλλαι. Ἰσως δὲ διὰ τοῦτο καὶ ἑορτάζουσι πολλαχοῦ αἱ Μαρίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὡς οἱ Ἰωάννηι τῇ 7 Ἰανουαρίου. Ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις καὶ μάλιστα αἱ Μαρίας νῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἑορτάζουσι τῇ 15 Αὐγούστου.

7) Ἀκάθιστος Ἵμνος καὶ Σκέπη τῆς Θεοτόκου. Αἱ δύο αὗται ἑορταὶ ἀνάγονται εἰς τὸν ἐν Οὐρανοῖς βίον, οὕτως εἰπεῖν, τῆς Θεοτόκου, ὅσται ἐπιστημόταται στιγμαὶ αὐτοῦ, ἥτις σημεῖα ἀρίστα

δηλα τῆς ἐν Οὐρανοῖς τελεσφόρου πρεσβείας καὶ ἀπαύστου προστασίας τῆς Θεοτόκου.

Τρεῖς εἶναι αἱ ἀναμνήσεις τῆς σωτηρίας τῆς Πόλεως ὑπὸ τῆς Θεοτόκου αἱ μετὰ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου συνδεόμεναι, ἡ μὲν ἐγένετο ἐπὶ Ἡρακλείου (τῷ 626), ἡ δὲ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου (τῷ 670) καὶ τέλος ἐπὶ Μιχαὴλ Γ. (τῷ 866). Τὰ περὶ Ἀκαθίστου Ὕμνου ὅρα ἐν τοῖς ἔμπροσθεν· ὁψόμεθα δὲ καὶ ἄλλα παρακατιόντες. Ἡ εἰκὼν δὲ τῆς Ὁδηγητρίας εἶναι ἡ θαυματουργήσασα καὶ ὁ ἐν Βλαχέρναις Ναὸς εἶναι ὁ τόπος τῆς λιτανείας καὶ Ὁλονυχτίας.

Ἡ δὲ Σκέπη τῆς Θεοτόκου (τῇ 1 Ὀκτωβρίῳ) ἡ μόνον νῦν ἐν Ῥωσσίᾳ ἐπιτελουμένη ὡς μεγάλη ἐορτὴ, ἐπετελεῖτο ἄλλοτε ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξ ἀφορμῆς τοιαύτης. Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886—911), τελουμένης τῆς ἀγρυπνίας τῆς Κυριακῆς ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις Ναῷ τῆς Θεοτόκου, εἶδον Ἀνδρέας ὁ διὰ Χριστὸν Σαλὸς καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἐπιφάνιος ἐν ὀπτασίᾳ τὴν Θεοτόκον, περιστοιχιζομένην ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Ἀγγέλων, καὶ σκέπυσαν τοὺς Χριστιανούς. Ἐχάρη διὰ τοῦτο ὁ λαὸς, ἐλπίσας τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν διὰ τῆς σκέπης τῆς Θεοτόκου, καὶ ἀπαλλαγείς, ἐώρτασε τὴν Σκέπην αὐτῆς.

Εἶναι καὶ ἄλλαι μικραὶ ἐορταὶ τῆς Θεοτόκου, οἷον ἡ Κατάθεσις τῆς τιμίας Ἐσθῆτος τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ αὐτῆς τῇ 2 Ἰουλίου καὶ ἡ Κατάθεσις τῆς τιμίας Ζώνης αὐτῆς ἐν τῷ ἐν Χαλκοπρατείῳ ναῷ (1) τῇ 31 Αὐγούστου καὶ ἄλλαι ἐν Ῥωσσίᾳ ἀναγόμεναι εἰς θαυματουργίας τῆς Θεοτόκου.

(1) Ἡ Κατάθεσις τῆς τιμίας Ζώνης σημειοῦται τῇ 31 Αὐγούστου καὶ λέγεται ἐν τῷ Συναξαριστῇ ὅτι ἐπὶ Ἀρκαδίου ἐξ Ἱερουσαλὴμ ἡ ἐκ Ζήλας τῆς Καππαδοκίας ἀνεκομίσθη. Τῇ 42 ὁμοῦς Ἀπριλίου σημειοῦται ὅτι ἀνεκομίσθη τῷ 913 ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν Πορφυρογεννῆτων. Σημειοῦται δὲ ὅτι ὁ Λάζαρος ἡγεμὼν Σερβίας ἐδωρήσατο τῷ 1101 τῇ Μογγῇ τοῦ Βασιλεῖδος, ὅπου καὶ σώζεται.

§ 17. Περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ.

Ὅτι μὲν ἀνέκαθεν ἐώρταζεν ἡ Ἐκκλησία τοὺς Ἀγίους τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπεκαλεῖτο αὐτοὺς, τοῦτο εἶναι ὁμολογούμενον. Ὅτι δὲ τιμωμένων τῶν Ἀγίων τιμᾶται ὁ θαυμαστωθεὶς ἐν αὐτοῖς Θεός, καὶ τοῦτο δῆλον ἄλλοθεν. Τούτοις προσθετέον καὶ τοῦτο, ὅτι διὰ τῆς ὑπάρξεως τῶν Ἀγίων ἀποδείκνυται πρᾶγμα ἡ δύναμις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ οὐχὶ κενὸς λόγος. Διὰ τῆς ἑορτῆς δὲ καὶ ἐπικλήσεως αὐτῶν οὐ μόνον παροτρύνονται οἱ πιστοὶ εἰς μίμησιν, ἀλλὰ καὶ παρίσταται στενωτέρως ὁ σύνδεσμος τῆς ἐν Οὐρανοῖς μετὰ τῆς ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίας. Ἀναμνηστέον δὲ ὅτι οἱ Ἅγιοι ἀπεδείχθησαν τοιοῦτοι μετὰ θάνατον, ὅτε καλῶς ἀγωνισάμενοι ἐκομίσαντο παρὰ Θεοῦ τὸν στέφανον τῆς Δικαιοσύνης, καὶ ἄλλοι κατέστησαν νὰ πρεσβεύωσιν ὑπὲρ τῶν τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας ἀδελφῶν. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελεῖ ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἢ τῆς ἐν Κυρίῳ τελειώσεως. Μόνον δὲ ὅτε ἦτο ἄγνωστος ἡ γενέθλιος ἡμέρα τῆς κοιμήσεως Ἀγίου τινός, ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἡ τῆς εὐρέσεως τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ἡ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, ἡ τῆς χειροτονίας (ὡς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου τῇ 7 Δεκεμβρίου), ἡ θαῦμά τι (1).

Ἀπαται αἱ ἑορταὶ αὗται ἑορτάζονται εἰς μίαν ἡμέραν, ἃν καὶ πολλῶν Ἀγίων γίνονται πολλάκις τοῦ ἔτους μνηταί. Εἰς τέσσαρας δὲ τάξεις δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν αἱ μνημαὶ τῶν Ἀγίων. Κυρίως ὅμως ἑορταὶ εἶναι αἱ τῆς πρώτης τάξεως, αἵτινες καὶ ἀρχίαν

(1) Κυρίως ἐπεζητεῖτο ἀνέκαθεν ἡ ἡμέρα τῆς τελειώσεως τῶν Μαρτύρων, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τοῦ Ὁριγένους (εἰς Ἰωβ βιβλ. γ.) καὶ Πέτρου Χρυσολόγου (Serm. 129). *Natalem sanctorum nolite putare illum diem, quo nascuntur in terra de carne, sed de terra in coelum, de labore ad requiem, de temptationibus ad quietes . . . de mundanis iisibus ad coronam et gloriam.* Ἐν τούτοις τῶν πλείστων ἑορτῶν ἐν τῇ Δύσει αἱ ἡμέραι ὠρίσθησαν ἀπὸ τῆς εὐρέσεως (ἢ μᾶλλον προσκλήσεως) λειψάνων Ἀγίου τινός. Σημειωτέον δὲ ὅτι, ἃν καὶ πολλῶν ἑορτῶν παρ' ἡμῖν ὠρίσθη ἡ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ ἡμέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὰ ἐγκαίνια συνέπεσον μὲ τὴν ἡμέραν τῆς τελειώσεως τοῦ Ἀγίου.

ἔχουσι (διό καὶ πάνθημοι εἶναι) καὶ πλήρη ἁσματικὴν Ἀκολουθίαν. Αἱ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἔχουσι μὲν καὶ αὐταὶ Ἀκολουθίαν τινὰ ἁσματικὴν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀργίαν καὶ δύνανται νὰ ἐνομασθῶσιν ἑορταὶ τοῦ Κλήρου, ὁρεῖλοντος νὰ τελέσῃ καὶ θεῖαν Λειτουργίαν. Εἰς δὲ τὴν τρίτην τάξιν ἀνάγονται αἱ μνήμαι τοῦ Ἁγίου τῆς ἡμέρας, ὧν τὴν μνήμην καὶ αὐτῶν δὲν ἀφῆκαν ἄνευ ὕμνων τινῶν οἱ μετὰ τὸν Δαμασκηὸν Ὑμνογράφοι καὶ μάλιστα Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Τέλος τῶν ἄλλων Ἀγίων τοῦ Θεοῦ γίνεται ἀπλῶς μνεία ἐν τῷ Συναξαρίῳ τῆς ἡμέρας μετὰ τὴν ἑκτην Ὡδὴν τοῦ Ὁρθρου. Ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον ἐστὶ ἐν τῇ Προσκομιδῇ κατατάσσονται οἱ Ἅγιοι εἰς ἑννέα τάγματα κατὰ τὰ ἀγγελικά, καὶ ἑννέα μερίδες παρατίθενται παρὰ τὸν Ἀμνόν. Τούτων ἡ ἐννάτη εἶναι τοῦ Ἁγίου, οὗτινος ἡ Λειτουργία τελεῖται.

Ἀρχαιοτάται ἑορταὶ ἦσαν αἱ τῶν Μαρτύρων, ἐν αἷς διεκρίνοντο αἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων, οἵτινες πάντες ὡς Μάρτυρες Κυρίου ἐτιμῶντο. Τινὲς τῶν ἑορτῶν τούτων ἀπὸ τοπικῶν κατέστησαν ἐξ ἀρχῆς κοινότεραι, ὡς ἐκ τοῦ ἀρχαιοτάτου Μαρτυρολογίου τοῦ Πολυχάρπου ἤδη μανθάνομεν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ δὲ διεκρίνεται καὶ ἡ τῶν Μακκαβαίων μνήμη, ἵνα παροτρύνῃ εἰς τὸ μαρτύριον, καὶ πολλοὶ λόγοι Πατέρων διὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην σώζονται. Ἐπειτα ἀπὸ τῆς Δ. Ἐκατοντατηρίδος εἰσῆχθησαν αἱ ἑορταὶ τῶν Ἀρχαγγέλων, τῶν Προφητῶν καὶ μάλιστα τοῦ Προδρόμου, τῶν μεγάλων Ὁσίων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν συνετέλεσεν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησία εἰς τὸ νὰ καταστῶσι κοιναὶ πολλαὶ κατὰ τόπους ἑορταζόμεναι ἑορταί, ὅτε μάλιστα κατέστη τὸ κέντρον τῆς Ὁρθοδοξίας ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ δι' αὐτῆς διεδόθη ἀπανταχοῦ ἡ τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐώρταζον τὰς μνήμας τῶν Μαρτύρων τὸ πάλαι οἱ Χριστιανοί, εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Κατὰ τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἐποιοῦν συνάξεις ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν Μαρτύρων, ἐφ' ὧν μετὰ ταῦτα ἅγιοι Τράπεζαι καὶ Ναοὶ ἡγέρθησαν, προστρέφοντες θυσίαν αἰνέσεως καὶ προσευχῆς καὶ Ἀγάπας τε-

λοῦντες καὶ ἐγκωμιάζοντες τὰς πράξεις αὐτῶν ἢ ἀναγινώσκοντες τὰ τοῦ μαρτυρίου. Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus, λέγει ὁ Τερτυλλιανὸς (decor. mil. 3). Καὶ ὁ Κυπριανὸς (epist. 34) λέγει: Sacrificia pro iis semper, ut meministi, offerimus, quoties martyrum passiones et dies anniversarias commemoratione celebramus. Ἐγίνοντο δὲ τὰ ἐγκώμια πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ διδασκίαν, ὡς λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 73 εἰς Βαρθολαίμ). Διὰ τοῦτο καὶ ἀναριθμητοὶ εἶναι οἱ σωζόμενοι λόγοι τῶν Πατέρων, καὶ ἐντεῦθεν προήλθε καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῶν Συναξαρίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Κατακρίνει δὲ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος τοὺς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν Μαρτύρων δεομένους: injuria est, pro martyre orare, cujus nos debemus orationibus commendari (Serm. 17). Ἡ δὲ ἐν Λαοδικαίᾳ Σύνοδος κατεδίκασε (καν. 28) τὰς λεγομένας Ἀγάπας: «Οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, καὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἀκούδιτα στρωννύειν». Καὶ ὁ ἱερός Ἀμβρόσιος (de Elia et jejunio) κατακρίνει τοὺς διὰ μέθης καὶ τῶν τοιούτων θέλοντας νὰ τιμῶσιν ἐκείνους, οἵτινες ἔμαθον τὴν ἀθλήσιν δι' ἐγκρατείας. Ἰδίως δὲ κατακρίνει ὁ Μ. Βασίλειος (ἐν τοῖς κατὰ πλάτος ὅροις ἐρωτ. 40) τὰς ἐμπορικὰς πανηγύρεις καὶ τὰς χορευτίας καὶ ταῦτα, ἅτινα ἐλάμβανον χώραν κατὰ τὰς ἑορτάς.

Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι τινῶν Ἀγίων γίνεται μνεία ἐκάστῳ ἐν ταῖς Λιταῖς καὶ Προσκομιδῇ καὶ εἴπου ἀλλαχοῦ ὀνομαστί, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐν τοῖς Λειτουργικοῖς βιβλίοις. Εἶδομεν δὲ πῶς ἐντὸς τοῦ ἑβδομαδιαίου κύκλου περιελήφθησαν αἱ ἑορταὶ τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ, καὶ πῶς τινες αὐτῶν προσηρτήθησαν ταῖς Κυριακαῖς (1).

(1) Σύντομον ἱστορίαν πασῶν τῶν ἑορτῶν προσέθετο ἐν τῷ Ὁρολογίῳ Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμαπιανός, ὁ καὶ αὐτοῦ καὶ ἄλλων Ἐκκλ. βιβλίων τὸ κείμενον διορθώσας. Πλατυτέραν ἱστορίαν ὅρα ἐν τῷ Συναξαριστῇ, ἐν ἐπεξεργασθῇ μὲν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νικόδημος (τῷ 1805), προσθεῖς καὶ πολλῶν Ἀγίων μνήμας ἑλληνοπούσας, ἐξεδόθη δὲ τῷ 1819· μετετύπωσεν ἑναρchos μετὰ διορθώσεων ὁ φιλόκαλος Θ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς. Ἐν τῷ Ὁρολογίῳ εὐρίσκει ἕκαστος διακρινομένης τὰς ἐπισήμους ἑορτάς τῆς πρώτης

α) Περί τῶν ἑορτῶν τῶν Ἀποστόλων.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑορτῶν τῶν Μαρτύρων διακρίνονται ἀνέκαθεν αἱ τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ἦσαν καὶ αὐτοὶ Μάρτυρες Κυρίου, εἴτα δὲ διεκρίθησαν καὶ αἱ τῶν Μακκαβαίων, τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τινῶν ἄλλων Μεγαλομαρτύρων.

1) Ἡ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου μνήμη ἐτελεῖτο ἀνέκαθεν τῇ 29 Ἰουνίου, ἥτις κατὰ παράδοσιν ἐθεωρεῖτο ὡς ἡμέρα γενέθλιος τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν. Ἐν τούτοις ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ἐλυπεῖτο ὅτι ὀλίγοι συνήγοντο κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην (Serm. 298). Κατὰ δὲ τὸν Θεόδωρον Ἀναγνώστην (2, 16) ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος (τῷ 498), κινούμενος ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἀναστασίου, διέταξε νὰ ἑορτάζεται πανηγυρικώτερον ἡ ἑορτή.

Ἐπειτα ὅμως οἱ Λατῖνοι ἐτέλουν τὴν μὲν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ἑορτὴν τῇ 29 Ἰουνίου, τὴν δὲ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῇ 30, λόγῳ μὲν ὅτι δὲν ἀρκεῖ μία ἡμέρα εἰς ἑορτὴν τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων, πράγματι δὲ ἵνα προτιμήσωσι τὸν Ἀπόστολον Πέτρον, ἐφ' οὗ στηρίζουσι τὰς παραλόγους ἀξιώσεις των οἱ Πάπαι.

Πρὸς τούτοις ἐορτάζετο κατ' ἔτος ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ 16 Ἰανουαρίου ἡ προσκύνησις τῆς τιμῆς Ἀλύσεως τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἥτις εἶχε κομισθῇ ἐκεῖ ὑπὸ τῶν εὐτεβῶν Βασιλέων. Οἱ Λατῖνοι δὲ ἔχουσι καὶ δύο ἑορτὰς τῆς Καθέδρας τοῦ Ἀποστ. Πέτρου, τῆς μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ 22 Φεβρουαρίου, τῆς δὲ ἐν Ῥώμῃ τῇ 18 Ἰανουαρίου. Πρὸς δὲ τούτοις ἐορτάζουσι καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῇ 25 Ἰανουαρίου.

2) Ἡ Μετάστασις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ὑπὸ μὲν τῆς

τάξεως διὰ τῆς ἀργίας, τὰς δὲ τῆς δευτέρας διὰ τοῦ «Κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου». Μόνοι δὲ τῶν ἄλλων σημειοῦνται αὐτόθι αἱ τῆς τρίτης τάξεως. Ἐν τῇ Πανθέκτῃ δὲ σημειοῦνται καὶ αἱ τῶν νέων Ἀγίων μνήμαι. Ἐν τοῖς Ῥωσικοῖς δὲ Μηνολογίοις εἶναι καὶ αἱ τῶν Ῥώσων ἁγίων. Αἱ μέγρι τοῦδε ἐπίσημοι ἑορταὶ τῶν Ἀγίων, αἱ παρ' ἡμῶν πανηγυρικῶς τελοῦμεναι, οὕτως ἤγοντο πᾶσαι καὶ ἐπὶ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡδῆ.

Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐορτάζεται τῇ 26 Σεπτεμβρίου, ὑπὸ δὲ τῶν Λατίνων μετετέθη ἀπὸ τῆς 24 Ἰουνίου τῆς κατὰ παράδοσιν εἰς τὴν 27 Δεκεμβρίου, ἵνα δῇθεν συμπεριλάβωσιν εἰς τὴν οἰκογάνειαν τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ κυρίως τοῦτο ἐπραξαν, ἀφοῦ ἡ 24 Ἰουνίου ὠρίσθη διὰ τὴν Γέννησιν τοῦ Βαπτιστοῦ.

Πρὸς δὲ τούτοις τῇ 8 Μαΐου ἐορτάζεται πάλιν ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς τοῦ Κυρίου. Εἶναι δὲ κυρίως ἀνάμνησις τοῦ ἐν Ἐφέσῳ θαύματος, διότι κατ' ἔτος συνῆγον τῇ 8 Μαΐου ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Ἀποστόλου ἱαματικὴν κόνιν οἱ ἐν Ἐφέσῳ πιστοί.

3) Ἡ τῶν 12 Ἀποστόλων ἐορτὴ πάλαι μὲν ἤγето τῇ Κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ, εἴτα δὲ μετετέθη εἰς τὴν 30 Ἰουνίου μετὰ τὴν τῶν κορυβαίων Ἀποστόλων.

Οἱ Λατῖνοι τῇ 15 Ἰουλίου μνημονεύουσι τῆς διανομῆς τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ Σιλβέστρου ἦν ἡμέρα διανομῆς τῶν λειψάνων Πέτρου καὶ Παύλου, *divisio ossium Petri et Pauli*, διὰ τὰς Ἐκκλησίας.

Τινῶν ἐκ τῶν 12 Ἀποστόλων ὠρίσθη ἰδιαιτέρα ἐορτὴ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων αὐτῶν. Οὕτως ἐγένετο διὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, οὗτινος κατετέθη τὸ ἱερὸν λείψανον τῇ 30 Νοεμβρίου ἐν τῷ δμωνύμῳ ναῷ τῷ ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἐγεγέρνεντι. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὠρίσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς μὲν 11 Ὀκτωβρίου εἰς μνήμην τοῦ Διακόνου Φιλίππου, τῆς δὲ 28 Ἰουλίου εἰς μνήμην τοῦ Προχώρου.

Εἰς μνήμην τοῦ μὲν Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ὠρίσθη ἡ 16 Νοεμβρίου, τοῦ δὲ Ἀποστόλου Φιλίππου ἡ 14.

Εἰς μνήμην δὲ τῶν 70 Ἀποστόλων ὠρίσθη ἡ 4 Ἰανουαρίου. Οἱ δὲ Λατῖνοι τὰς μνήμας τῶν πλείστων ἐκ τῶν Ἀποστόλων τελοῦσιν εἰς ἡμέρας τῆς προσκλήσεως τῶν ἱερῶν αὐτῶν λειψάνων.

6) Περὶ τῶν ἐορτῶν τῶν ἄλλων Ἀγίων.

Αἱ λοιπαὶ ἐορταὶ τῶν Ἀγίων ἀναφρίνονται ἤδη κατὰ τὴν Δ'. Ἑκατονταετηρίδα. Ἀλλὰ τινες αὐτῶν ἦσαν καὶ ἀρχαιότεραι, οἷον ἡ τῶν Μακκαθαίων καὶ ἄλλα. Μόνον δὲ κυρίως ἐγένοντο κοινό-

τεραι καὶ πανηγυρικώτεραι κατὰ τὴν Δ. Ἑκατονταετηρίδα καὶ ἑφεξῆς. Ἀρχαιοτέραι δὲ εἶναι ἡ τοῦ Πρωτομάρτυρος, τῶν Μακκαβαίων καὶ τῶν ἐν Βηθλεὲμ νηπίων.

1) Ἡ τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου μνήμη ἐτελεῖτο πάλαι μὲν περὶ τὸν Αὐγούστον, διὰ τὸν λόγον ὥσως ὅτι ὀλίγον μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν συνέβη τὸ μαρτύριον αὐτοῦ. Εἴτα δὲ, εὐρεθέντων τῶν λειψάνων αὐτοῦ τῇ 7 Ἰανουαρίου ὑπὸ Λουκιανοῦ Πρεσβυτέρου, τότε καὶ ἐωρτάζετο ἐνιαχοῦ. Μνεῖαν τούτου ποιεῖται καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ. Ἀλλὰ μετὰ ταῦτα μετετέθη τῇ 27 Δεκεμβρίου, ἀφοῦ ἡ 7 Ἰανουαρίου ὠρίσθη διὰ τὴν μνήμην τοῦ Βαπτιστοῦ. Ἐν Ῥώμῃ ὠρίσθη ἡ 26 Δεκεμβρίου διὰ τὴν μετακομιδὴν εἰς Ἀγκῶνα τοῦ λίθου, δι' οὗ ἐλιθοβολήθη ὁ Πρωτομάρτυς, καὶ τούτου μνεῖαν ποιεῖται ὁ Αὐγουστίνος (Serm. 323).

Τῇ 2 Αὐγούστου σημειοῦται ἐν τοῖς Μηναίαις ἡ ἀνοκομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Πρωτομάρτυρος. Κατὰ Θεοφάνην δὲ καὶ Κεδρηνὸν ἐστάλη κυρίως ἐξ Ἱερουσαλὴμ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ ἡ δεξιὰ τοῦ Πρωτομάρτυρος, ἥτις καὶ κατετέθη εἰς τὸν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ ἀνεγεγνηνέναν Ναόν. Ἡ δὲ τῶν ἐν Βηθλεὲμ Νηπίων ἑορτὴ πάλαι μὲν ἦν συνδεδεμένη τῇ τῶν Θεοφανίων διὰ τοῦτο καὶ γίνεται μνεῖα ἐν τοῖς λόγοις τῶν Πατέρων εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια. Ὑστερον δὲ μετηνέχθη καταλλήλως εἰς τὴν 29 Δεκεμβρίου (παρὰ Λατίνοις 28), μετὰ τὰ Χριστούγεννα δηλαδὴ.

2) Ἡ τῶν Μακκαβαίων ἑορτὴ (τῇ 1 Αὐγούστου) ἤγετο πανηγυρικώτερον μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ πόλει τοῦ Ἀντιόχου τοῦ διώκτου αὐτῶν διὰ τοῦτο καὶ ἔχομεν καὶ τρεῖς λόγους τοῦ Χρυσόστομου. Ἀλλ' οὐχ ἥτιον, ἐπειδὴ ἐχρησίμευσεν παράδειγμα ἐν καιρῷ τῶν διωγμῶν, εὐρίσκομεν τὴν ἑορτὴν καὶ ἀλλαχοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ πολλὰ ἄλλα ἐγκώμια τῶν Μακκαβαίων σώζονται· οἶον ὁ λαμπρὸς λόγος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, δύο τοῦ Αὐγουστίνου (300 καὶ 301), Λέοντος τοῦ Μεγάλου (Serm. 82) καὶ ἄλλων.

3) Ἐκ τῶν τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἑορτῶν ἀρχαιοτέρα φαίνεται ἡ τῆς 7 Ἰανουαρίου ἢ τῇ τῶν Θεοφανίων ἑορτῇ συνδεδεμένη. Ὑστερον δὲ, ἀφοῦ ὠρίσθη διὰ τὰ Χριστούγεννα ἡ 25 Δε-

κεμβρίου, ἐτέθη καὶ τὸ Γενέσιον τοῦ Προδρόμου τῇ 24 Ἰουνίου. Εἶναι δὲ τὸ μόνον γενέσιον Ἀγίου (πρὸς τῷ τῆς Θεοτόκου), ὅπερ ἐορτάζει ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν. Τοῦτο δὲ ἐγένετο διὰ τὴν ἰδιαιτέραν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ γεννήσει τοῦ Βαπτιστοῦ, καὶ διότι κατὰ τὸν Αὐγουστίνον ἐσκήρτησεν ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς (Serm. 292).

Ἡ ἀποτομή δὲ τοῦ Προδρόμου ὤρίσθη τῇ 29 Αὐγούστου, καθ' ἣν κατέσκαψεν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης τὴν Σεβάστειαν τῆς Παλαιστίνης, ἐνθα ἐτηρεῖτο τὸ ἱερὸν λείψανον τοῦ Βαπτιστοῦ. Κατὰ Θεοράνην ἐπὶ Ἀρχαδίου ἀνεκομίσθησαν εἰς Ἀλεξάνδρειαν τὰ ἱερὰ αὐτοῦ Λείψανα. Κατὰ δὲ τὸν χρονογράφον Ἰωὴλ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς ἀπὸ Βεβροίας τῆς Συρίας ἀνεκómισεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μέρος τοῦ ἱματίου. Ἐπειδὴ δὲ πολλάκις εὗρέθη ἡ τιμία κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου, διὰ τοῦτο καὶ τρεῖς μνεῖαι γίνονται ἐν τοῖς Μηνολογίοις. Καὶ τῆς μὲν πρώτης καὶ δευτέρας εὐρέσεως μνεῖα γίνεται τῇ 24 Φεβρουαρίου, τῆς δὲ τρίτης τῇ 25 Μαΐου. Ὅτε δὲ ἀνεκομίσθη ἐπὶ Θεοδοσίῳ τοῦ μεγάλου εἰς Κωνσταντινούπολιν (κατὰ Γεώργ. Κωδινόν), ἀνηγέσθη καὶ ὁ περίφημος Ναὸς τοῦ Προδρόμου, ὅπου καὶ κατετέθη. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μέρος ἀνεκομίσθη τότε κατ' ἄλλους καὶ ἄλλαι ἀνακομιδαὶ ἐλάβον χώραν. Ἦν δ' ἄλλοτε μέρος τῆς τιμίας κεφαλῆς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Διονυσίου ἐν Ἀθωνί, ἀλλ' ἀπωλέσθη ἐκεῖθεν.

Ἐκ τῶν ἄλλων Προφητῶν ἰδίως ἐπανηγυρίσθη ἡ τοῦ Προφήτου Ἠλίου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, ὅστις ὡς προστάτην αὐτοῦ ἐτίμα τὸν Προφήτην.

4) Ἐκ τῶν ἄλλων Μαρτύρων τοῦ Θεοῦ ἰδίως πανηγυρίζονται οἱ Μεγαλομάρτυρες Γεώργιος (τῇ 23 Ἀπριλίου) καὶ Δημήτριος (τῇ 26 Ὀκτωβρίου). Μετὰ τούτους ἐορτάζονται καὶ οἱ Μεγαλομάρτυρες Θεόδωροι, ὁ μὲν Στρατηλάτης τῇ 8 Φεβρουαρίου, ὁ δὲ Τήρων τῇ 17 τοῦ αὐτοῦ μηνός. Πάντων τῶν Μεγαλομαρτύρων τούτων ἅμα δὲ καὶ τοῦ Προκοπίου (8 Ἰουλίου) αἱ εἰκόνας ἦσαν ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατορικῶν Σημαίων τοῦ Βυζαντίου. Τοῦ δὲ Μεγαλομάρτυρος καὶ ἱσχυτικοῦ Παντελεήμονος ἡ μνήμη ἐορτά-

ζέται τῇ 27 Ἰουλίου. Τῶν δὲ ἁγίων 40 Μαρτύρων ἐορτάζεται τῇ 9 Μαρτίου.

Μεταξὺ τῶν Ἱερομαρτύρων διακρίνεται ἡ τοῦ Ἱερομάρτυρος Χαράλαμπος (τῇ 10 Φεβρουαρίου) τοῦ ἱερκεύσαντος ἐν Μαγνησίᾳ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῷ 198 ἤδη ἀθλήσαντος.

Ἐκ δὲ τῶν Μεγαλομαρτύρων γυναικῶν κατὰ πρῶτον λόγον ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῆς Μεγαλομάρτυρος καὶ παντόφου Αἰκατερίνης τῇ 25 Νοεμβρίου. Κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ πανεύρημος Εὐφημία (τῇ 11 Ἰουλίου), ἡ Μεγαλομάρτυς Μαρίνα (τῇ 17 Ἰουλίου), ἡ ὁσιομάρτυς Παρασκευὴ (τῇ 26 Ἰουλίου), ἐπὶ Ἀντωνίου τοῦ Εὐσεβοῦς ἀθλήσασα, καὶ ἡ μεγαλομάρτυς Βαρβάρα τῇ 4 Δεκεμβρίου.

5) Εἰς τιμὴν τῶν Ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ὥριπεν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἐκάστην Δευτέραν τῆς ἐβδομάδος. Τῶν δὲ Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἐορτάζεται πανηγυρικῶς ἡ μνήμη τῇ 8 Νοεμβρίου. Γνωστὸν δὲ ὅτι οἱ Ἀρχιστράτηγοι τοῦ Θεοῦ ἐπιμήθησαν ἤδη ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου, ὅστις καὶ Μιχαήλιον ἤγειρεν ἐν Σωσθενίῳ Κωνσταντινουπόλεως.

Γίνεται ὅμως καὶ ἰδίᾳ μνεῖα τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ τῇ 6 Σεπτεμβρίου διὰ τὸ ἐν Χώναις θαῦμα, τῇ δὲ 26 Μαρτίου γίνεται ἡ σύναξις τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ διὰ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου.

6) *Αἱ μνήμαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.* Ὑπῆρχεν ἤδη συνήθεια ἀρχαία κατὰ τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τοῦ ἐνθρονισμοῦ τῶν Ἐπισκόπων νὰ τελεῖται σύναξις τῶν πιστῶν καὶ νὰ διδῇ ὁ Ἐπίσκοπος λόγον, νὰ ἐπικαλεῖται τὰς δεήσεις τῶν συλλειτουργῶν καὶ νοθετῇ τὸ ποίμνιόν του. Τὰς ἡμέρας δὲ ταύτας ἀπεκάλουν γενεθλίους τῶν Ἐπισκόπων (dies natales Episcoporum) κατ' ἀναλογίαν τῶν γενεθλίων τῶν Αὐτοκρατόρων. Λόγοι τοιοῦτοι σώζονται Λέοντος τοῦ μεγάλου (1—4), τοῦ Αὐγουστίνου (339 καὶ 383). Ἐντεῦθεν δὲ καὶ νοεῖται διὰ τί τινῶν αὐτῶν ἡ μνήμη ἐπιτελεῖται κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς χειροτονίας αὐτῶν, ὡς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου τῇ 7 Δεκεμβρίου.

Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν ἁγιοσθέντων ὑπὸ Θεοῦ

μεγάλων διδασκάλων καὶ ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες καὶ κατ' ἐξοχὴν Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀποκαλοῦνται, ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς τελειώσεως αὐτῶν.

Ἰδίως δὲ ἐορτάζονται οἱ ἐξῆς Πατέρες καὶ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ στυλοὶ τῆς Ὁρθοδοξίας Ἀθανάσιος καὶ Κύριλλος, Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας, τῇ 18 Ἰανουαρίου. Οἱ θαυματουργοὶ ποιμένες, Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας ἐπίσκοπος, τῇ 6 Δεκεμβρίου, καὶ ὁ ἅγιος Σπυρίδων ἐπίσκοπος Τριφυθοῦντος τῆς Κύπρου τῇ 12 Δεκεμβρίου. Τούτου τὸ ἱερὸν λείψانون σώζεται ἀκέραιον ἐν Κερκύρᾳ. Τοῦ δὲ ἁγίου Νικολάου ἐν Βάρῃ τῆς Ἰταλίας.

Τῶν τριῶν μεγίστων φωστῆρων τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουσι καὶ ἰδιαίτεραι ἐορταὶ καὶ κοινῇ. Καὶ τοῦ μὲν Μ. Βασιλείου ἡ μνήμη ἐορτάζεται τῇ 1 Ἰανουαρίου, τοῦ δὲ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τῇ 25 Ἰανουαρίου, τοῦ δὲ Χρυσοστόμου μετηνέχθη ἀπὸ τῆς 14 Σεπτεμβρίου εἰς τὴν 13 Νοεμβρίου, ἵνα μὴ συμπίπτῃ τῇ ἐορτῇ τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Τῆς δὲ ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων αὐτοῦ γίνεται μνεῖα τῇ 27 Ἰανουαρίου. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς δὲ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (περὶ τὰ τέλη τῆς 11 Ἐκατ.) ὤρισθη ἡ ἐορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν ὁμοῦ (30 Ἰανουαρ.), ἵνα παύσῃ ἡ προτίμησις, τῶν μὲν ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς τῶν τριῶν Φωστῆρων, τῶν δὲ ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Αὐτοὶ οἱ μεγάλοι Διδάσκαλοι, ἐπιφανέντες κατ' ὄναρ τῷ Πατριάρχῃ, ἔπαυσαν τὰς ἐριδας. Ὁ δὲ Εὐχαρίτων Ἰωάννης συνέταξε μετὰ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ τὴν Ἀκολουθίαν τῆς ἐορτῆς.

Πρὸς δὲ τούτοις γίνεται μνεῖα τῶν μὲν Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς, τῶν δὲ πέντε ἐπομένων Οἰκουμενικῶν Συνόδων τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν 12 Ἰουλίου (1), τῶν δὲ τῆς Ζ' τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν 10 Ὀκτωβρίου.

Ὡς δὲ τῶν Ἀγίων Πάντων ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῇ Κυριακῇ

(4) Συνήθως σημειοῦνται αἱ ἐξ Οἰκουμενικαῖ Συνόδοι. Ἀλλὰ τῆς πρώτης γίνεται μνεῖα ἰδίᾳ, ὡς εἴρηται. Ἐν τούτοις τὸ Συναξάριον μόνως τῆς Δ' Συνόδου μνεῖαν ποιεῖται, ὁ δὲ Κανὼν τῆς Δ' καὶ Γ', αἵτινες κατεδίκασαν τοὺς Μονοθεῖτας καὶ Μονοθελητάς.

μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν, οὕτω καὶ τῶν Προπατέρων καὶ πάντων τῶν πρὸ Χριστοῦ Δικαίων ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη τῇ Κυριακῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, ὅτε καὶ ἀναγινώσκεται ἡ Γενεαλογία τοῦ Κυρίου ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου.

7) Ἐκ δὲ τῶν Ὁσίων διακρίνονται ἰδίως αἱ ἑορταὶ τοῦ Μ. Ἀντωνίου τῇ 17 Ἰανουαρίου, Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου τῇ 20 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς καὶ Σάββα τοῦ Ἠγιασμένου τῇ 5 Δεκεμβρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Περὶ τῆς ἱερᾶς Ὑμνολογίας.

§ 18. *Τινὰ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου.*

Ἄπαντα τὰ κυριώτατα εἶδη τὰ ἀπαρτίζοντα πᾶσαν Ἀκολουθίαν τῆς Λειτουργίας, ἥ τε Προσευχὴ μετὰ τῶν εἰδῶν αὐτῆς (δοξολογίας, δεήσεως κτλ.) καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, ἐφάλλοντο ἀνέκαθεν καὶ ἦσαν διὰ τοῦτο Ἐκκλησιαστικοί, οὕτως εἰπεῖν, ὕμνοι. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα ἡ ὕμνολογία πλατύτερον ἐκλαμβάνεται, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς.

Ἡ κυρίως Ὑμνολογία ἦν κατ' ἀρχὰς μᾶλλον Ψαλμωδία· διότι ὁ ἐπικρατέστατος τρόπος τοῦ ὕμνολογεῖν τὸν Θεὸν ἦν τὸ φάλλειν τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Ψαλτηρίου. Ἀλλ' ὅμως ἦσαν ἐν χρήσει καὶ οἱ ὕμνοι τῆς Π. Διαθήκης (ἐξ ὧν ἀπηρτίσθη ὁ Κανὼν) καὶ αἱ πνευματικαὶ Ὠδαὶ τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν. Κυρίως ὅμως αὗται ἤρξαντο νὰ πολλαπλασιάζωνται περὶ τὰ τέλη τῆς Δ. Ἐκατονταετηρίδος. Συνεδέοντο δὲ μετὰ τῶν Ψαλμῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

Μεγάλην ἔλαβεν ἐπίτασιν ἡ ἱερὰ Ὑμνολογία παρ' ἡμῖν ἀπὸ τῆς 5. Ἐκατονταετηρίδος καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅτε ἐπετάθησαν αἱ πνευματικαὶ

ᾠδαὶ καὶ ἐπεκράτησεν ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις.

§ 19. *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ψαλμωδίας καθόλου.*

Ἡ θερμὴ καὶ ἀπὸ βάρους καρδίας ἀναπεμπομένη τῷ Θεῷ Προσευχὴ οὐ μόνον κινεῖ τὸ στόμα εἰς λογικὴν λατρείαν καὶ ἅπαν τὸ σῶμα ἱεροπρεπῶς καταρτίζει, ἀλλὰ καὶ τὴν φωνὴν ἐμμελῶς καὶ ἑναρμονίως ρυθμίζει. Διὰ τοῦτο καὶ δεήσεις καὶ ἀνάγνωσις καὶ πάντα τὰ εἶδη τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀνάκαθεν ἐτελοῦντο ἢ δι' ἐμμελοῦς ἀπαγγελίας, ἢ καὶ διὰ τεχνικωτέρας ᾠδῆς, ἀλλὰ πάντοτε θεοπρεποῦς καὶ κατανυκτικῆς. Βέβηλον παρ' Ἰουδαίοις ἐθεωρεῖτο τὸ ἀπλῶς ἀναγινώσκειν τὴν Γραφήν· τοῦτο δ' ἐπικρατεῖ ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ἐν τῇ ἀναγνώσει τοῦ Εὐαγγελίου καὶ Ἀποστόλου καὶ τῇ ἐκφωνήσει τῶν Εὐχῶν.

α) *Περὶ τῶν Ψαλτῶν.*

Κυρίως τὸ πάλαι ἐφαλλεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἅπας ὁ λαὸς, ὡς καὶ ἐν τῇ Συναγωγῇ τοῦτο ἐγίνετο. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο οὔτε πάντες νὰ ἀναγινώσκωσιν, οὔτε οἱ ἀναγινώσκοντες νὰ ἔχωσι πάντες βιβλία, διὰ τοῦτο, ἵνα τηρηθῇ τὸ τοῦ Ἀποστόλου «Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω», κατῆρχε μὲν εἰς τῆς ὑμνωδίας, εἴποντο δὲ ἄλλοι, ὅπερ ἐλέγετο ὑποψάλλειν καὶ ὑπακούειν. «Ἐξῆρχον δὲ, κατὰ Σωζόμενον (5,19), τῶν ψαλμῶν τοῖς ἄλλοις οἱ τούτους ἀκριβοῦντες καὶ ξυνεπήχει τὸ πλῆθος ἐν συμφωνίᾳ». Οἱ ἀκριβοῦντες δὲ οὗτοι ἦσαν οἱ ἀναγνώσται καὶ ψάλλται καὶ μάλιστα ὁ μετὰ ταῦτα κληθεὶς Κανονάρχης. Κατὰ δὲ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην «Ὁ Ἱεράρχης ἀπάρχεται τῆς ἱερᾶς τῶν ψαλμῶν μελωδίας, συνωδούσης αὐτῷ τὴν Ψαλμικὴν Ἱερολογίαν ἀπάσης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς διακοσμήσεως» (Ἐκκλ. Ἱεραρχ. 3). Ἐκ δὲ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (2,57) συμπληροῦνται τὰ εἰρημμένα σαφέστερον «Ἐτερός τις τοῦς τοῦ Δαβὶδ ψαλλέτω ὕμνους καὶ ὁ ἄπὸς τὰ ἀκροστιχία ὑποψάλλετω». Τὰ ἀκροστιχία ψάλλονται

ἐνίοτε ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν. Αὐτὸ τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος (Ἀπολ. Β' κατὰ Ἀρειαν.) «Καθεσθεις ἐπὶ τοῦ θρόνου προέτρεπον τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμὸν. . . . τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν. Ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ». Ἐκ τούτου δὲ ἐτι σαφέστερον κατανοοῦμεν τὴν ἄχρι τοῦδε πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν. Ἀξιοσημείωτα καὶ τὰ τοῦ Εὐσεβίου (2,17) «Καὶ ὡς ἐνὸς μετὰ ρυθμοῦ κοσμίως ἐπιφάλλοντος, οἱ λοιποὶ καθ' ἡσυχίαν ἀκροώμενοι, τῶν ὕμνων τὰ ἀκροτελεύτια συνεξηγοῦσιν». Καὶ παρ' ἡμῖν ἀναγινώσκοντος ἐνὸς, ἐπαναλαμβάνουσιν οἱ χοροὶ ἐπὶ ἐκάστῳ στίχῳ ἢ τὸ ἀρχικὸν ἀκροστίχιον, ἢ ἐφ' ὁμνίον τι, οἷον «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου. . . .» ἐν τοῖς Τυπικοῖς τῆς Λειτουργίας. Οὕτω καὶ ὁ ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων τῷ Μ. Σαββάτῳ. Ἀντὶ τοιούτων ἐφ' ὁμνίων εἶναι νῦν τὰ τροπάρια.

Διὰ τὴν εὐκοσμίαν διηροῦντο πολλάκις εἰς δύο χοροὺς καὶ ἀντιφώνως ἐψάλλον, ἀλλὰ πάντοτε προεξάρχοντος ἐνός. Ἀξιοσημείωτα ἐνταῦθα τὰ τοῦ Μ. Βασιλείου (Ἐπιστ. 207 τοῖς κατὰ Νεοκαισάρ. κληρ.). «Ἐκ νυκτὸς γὰρ ὀρθρίζει παρ' ἡμῖν ἐλαὸς ἐπὶ τὸν οἶκον τῆς προσευχῆς καὶ ἐν πόνῳ καὶ θλίψει καὶ συνοχῇ δακρύων ἐξομολογούμενοι τῷ Θεῷ, τελευταῖον ἐξαναστάντων τῶν προσευχῶν εἰς τὴν ψαλμωδίαν καθίστανται. Καὶ νῦν μὲν διχῇ διανεμηθέντες, ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις, ὁμοῦ μὲν τὴν μελέτην τῶν λογίων ἐντεῦθεν κρατύνοντες, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἀμετεώριστον τῶν καρδιῶν ἑαυτοῖς διοικούμενοι. Ἐπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατέρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηρετοῦσι· καὶ οὕτως ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς ψαλμωδίας τὴν νύκτα διενεγκόντες, μετὰξὺ προσευχόμενοι, ἡμέρας ἤδη ὑπολαμπούσης, πάντες κοινῇ, ὡς ἐξ ἐνός στόματος καὶ μιᾶς καρδίας, τὸν τῆς ἐξομολογήσεως ψαλμὸν ἀναφέρουσι τῷ Κυρίῳ, ἰδία ἑαυτῶν ἕκαστος τὰ ῥήματα τῆς μετανοίας ποιοῦμενοι».

Ἐπειτα, ἐπειδὴ πολλοὶ τῶν αἵρετικῶν συνέταττον κακοδόξους ὕμνους, διέταξεν ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 15) «Μὴ δεῖν πλέον τῶν κανονικῶν ψαλτῶν τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ». Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη ἐξ ἀνάγκης ἔπρεπε νὰ ἐκτελεσθῇ

βαθμηδὸν πανταχοῦ διὰ τὴν πρόοδον τῆς Ὑμνολογίας καὶ μελωδίας, δι' ἧς ἦν ἀδύνατον εἰς τὸν λαὸν νὰ παρακολουθη καὶ συμπάλλῃ, καὶ περιορίσθῃ νὰ ὑπῇ χαμηλὴ τῇ φωνῇ εἰς τὰς γνωστὰς αὐτῷ ᾠδὰς, ἥ νὰ ἐκφωνῇ τὰ σύντομα ταῦτα «Κύριε ἐλέησον, ἀμήν κτλ.».

Ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ ἐπὶ Ἡρακλείου 25 διωρίσθησαν οἱ ψάλται καὶ 160 οἱ ἀναγινῶσται καὶ 70 οἱ ὑποδιάκονοι. Ἐκ τούτων ἀπετελοῦντο χοροί, καὶ ἐψάλλον πιθανῶς κατὰ τὸν σωζόμενον τρόπον ἐν τοῖς Μοναστηρίοις, ἐκ διαδοχῆς δηλ. τὰ τροπάρια (ὡς καὶ ὁ Ἐπιτάρ. Θρήνος παρ' ἡμῖν), ἥ καὶ τοὺς στίχους, ὁμοῦ δὲ καὶ ὁμοφώνως τὰ ἀργὰ μέλη, ὅσον Δοξαστικά, Καταβασίαις κτλ. Ἡγοῦντο δὲ τῶν χορῶν καὶ διὰ χειρονομίας ὠδήγουν οἱ Δομέστικοι ἢ καὶ Πρωτοψάλται. Κυρίως ἐπὶ Κουροπαλάτου Πρωτοψάλτης ἐλέγετο ὁ τοῦ Αυτοκράτορος, οἱ δὲ λοιποὶ Δομέστικοι.

1) Ὅτι μὲν ἐψάλλον ἅπαντες τὸ πάλαι οἱ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, πλην τῶν παρατεθέντων χωρίων ἔχομεν καὶ ἄλλας μαρτυρίας. Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (Κολ. 3, 16) ὑπαινίττεται τοῦτο «διδασκοντες καὶ νοουθετοῦντες ἑαυτοὺς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἐν χάριτι ᾄδοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ». Οἱ δὲ ὑπονοεῖται ἐνταῦθα τὸ κοινὴ ψάλλειν, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐν τῇ Συναγωγῇ πράξεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μέλοι τέλους τῆς Δ. Ἐκατονταετηρίδος καθολικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας δῆλον. Λέγει δὲ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 36 εἰς Α' Κορινθ.) «Συνήεσαν τὸ παλαιὸν ἅπαντες καὶ ὑπέψαλλον κοινῇ τοῦτο ποιοῦμεν καὶ ἡμεῖς». Καὶ ἀλλαχοῦ (εἰς Ψαλ. 145) «Καὶ γὰρ γυναῖκες καὶ ἄνδρες καὶ πρεσβύτεοι καὶ νέοι διήρηνται μὲν κατὰ τὸν τῆς ὑμνωδίας λόγον τὴν γὰρ ἐκάστου φωνὴν τὸ πνεῦμα κεράσαν, μίαν ἐν ἅπασιν ἐργάζεται τὴν μελωδίαν». Τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Ἰλαρίος (in Ps. 65). Ὡστε κακῶς νομίζει ὁ Βελλαρμίνος ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος ὁ μεταγενέστερος τοῦ Ἰλαρίου εἰσήγαγεν εἰς τὴν Δύσιν τὸ κοινὴ ὑποψάλλειν πρὸς παραμυθίαν δῆθεν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν διωγμῶν τῆς Ἰουστίνης.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἀντιφώνως ψάλλειν, ἐξ οὗ καὶ τὰ Ἀντίφωνα (ὡς ἐκ τοῦ ὑπακούειν αἱ Ὑπακοαί), ὁ μὲν Σωκράτης

(2, 8) λέγει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος εἰσήγαγε τὸ εἶδος τοῦτο· «Ἰγνάτιος ὀπτασίαν εἶδεν ἀγγέλων διὰ τῶν ἀντιφώνων ὕμνων τὴν ἀρίαν Τριάδα ὑμνούντων καὶ τὸν τρόπον τοῦ δράματος τῇ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν· ἔθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις διεδόθη». Ἀλλὰ κατὰ Θεοδώρητον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 24) εἰσήγαγον εἰς Ἀντιόχειαν, ἔθεν διεδόθη τὸ ἐκ διαδοχῆς ᾄδειν, οἱ μοναχοὶ Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος ἐπὶ Κωνσταντίου (337—61). Μετέφρασαν δὲ κατὰ Θεόδωρον Μοψουεστίας οὗτοι ἐκ τοῦ Συριακοῦ ἀντιφώνους ὕμνους. Ἐν Συρίᾳ δὲ ἦτο ἀνέκαθεν ἐν χρήσει τοιοῦτου εἶδους ὕμνων. Ἀλλὰ καὶ πολλῶ ἀρχαιότερον παρ' Ἑσσαιῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Δραμάτων οὕτω πως ἔψαλλον. Ὡστε πιθανόν ὅτι δὲν ἦτο κοινὸν τὸ εἶδος τοῦτο, ὡς βέβηλόν πως, καὶ ὅτι ἐν Ἀντιοχείᾳ καθήργησεν αὐτὸ ἐπὶ τινι καιρῷ Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς. Ἀλλὰ τὸ νὰ ᾄδῃ ἐπὶ Μ. Βασιλείου ἐν χρήσει, ὡς εἶδομεν, δεικνύει, ὅτι πολλῶ πρότερον πρέπει νὰ ᾄδῃσαν ἐκεῖ ἐν χρήσει τὰ ἀντίφωνα. Εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰσήγαγεν ὁ θεῖος Χρυσόστομος τὰ ἀντίφωνα κατὰ τῶν Ἀρειανῶν, εἰς δὲ τὰ Μεδιόλανα ὁ ἱερός Ἀμβρόσιος. Ἐν τούτοις παρὰ τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ μοναχοῖς ἔψαλλον εἰς μόνος.

6) Περὶ τῆς μελωδίας.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ μέλος, τοῦτο ἦν ἀπλούστατον. Διότι ἂν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἐθεωρεῖτο ἡδυσμα τῶν λέξεων ἡ Μουσικὴ, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ οὕτως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅτε συνέψαλλον ὅλη ἡ Ἐκκλησία καὶ οὐδαμῶς ἔπρεπε νὰ καταστῇ αὐτοτελὴς τέχνη ἡ Μουσικὴ· διότι ἐν τῇ προσευχῇ τὸ κύριον εἶναι αἱ λέξεις οὐχὶ δὲ τὸ μέλος. Λέγει δὲ ῥητῶς ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου (Confes. 10, 33), ὅτι διέταξε νὰ ψάλλῃ ὁ ἀναγνώστης τὸν ψάλμὸν οὕτως, ὥστε μᾶλλον νὰ ὁμοιάζῃ εἰς ἀπαγγελίαν, ἢ εἰς ᾠδὴν· *qui tam modico flexu vocis faciebat sonare lectorem psalmi, ut pronuntianti vicinior esset, quam canenti*. Τοῦτ' αὐτὸ λέγει καὶ ὁ Ἰσιδωρος Ἰσπάλειος περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκ-

κλησίας καθόλου (de Eccles. offic. 1, 5). Τοῦτ' αὐτὸ ἦν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ Συναγωγῇ καὶ ἐτηρεῖτο μετὰ ταῦτα ἐν τοῖς Μοναστηρίοις. Ἀλλὰ καὶ τὸ παρ' ἡμῖν ἐν χρήσει, οὐ μόνον ἐν τῇ ἀναγνώσει τῆς Γραφῆς ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ τῆς Λειτουργίας, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἀπλουστάτη καὶ εὐκολωτάτη ἐμμελής ἀπαγγελία, καὶ πιθανῶς εἶναι αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τὸ ἀρχαῖον, τὸ ὅποιον κατὰ τὰς μαρτυρίας πολλῶν ἀρχαίων (ὅρα Παλλαδίου Λαυσαϊκὸν καὶ Κασσιανόν) ἐσώζετο ἐν τοῖς Μοναστηρίοις καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς πόλεις τεχνικωτέρας μελωδίας.

Ἐν τούτοις ἦν ἐν χρήσει καὶ τὸ ἄλλο εἶδος ἐκεῖνο τοῦ μέλους τῶν Ἰουδαίων, ὅπερ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα (Στρωμ. 6) ὁμοίαζε πρὸς τὸ Δώριον εἶδος τῆς μελωδίας κατὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν σοβαρότητα. Ἀλλ' ἤδη οἱ Δονατισταὶ ἐν Ἀφρικῇ καὶ οἱ Μελετιανοὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἰσέγαγον θεατρικὴν μελωδίαν καὶ ἐβεβήλωσαν τὸ σεμνὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μελωδίας· τοῦτο ἐκίνησε τοὺς Πατέρας εἰς τὸ νὰ κανονίσωσιν ἐπὶ τὸ ἱεροπρεπέστερον τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ὕμνων μελωδίας. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα λέγει ὁ Αἰγύπτιος ἀββᾶς Παμβῶς (κατὰ τὴν Δ' ἑκατ.) εἰς τὸν λυπούμενον μοναχόν, διότι ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐστεροῦντο τοιαύτης μελωδίας· «Ἀββᾶ, ἔλεγεν αὐτῷ ὁ μοναχός, ἐν ἀμελείᾳ δαπανῶμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ, καὶ οὔτε κανόνας, οὔτε τροπάρια ψάλλομεν· ἀπελθόντος γάρ μου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἶδον τὰ τάγματα τῆς Ἐκκλησίας, πῶς ψάλλουσι, καὶ ἐν λύπῃ γέγενα πολλῇ, διὰ τί καὶ ἡμεῖς οὐ ψάλλομεν κανόνας καὶ τροπάρια. (ὁ Ἀββᾶς). Οὐαὶ ἡμῖν, τέκνον, ὅτι ἐφθασαν αἱ ἡμέραι, ἐν αἷς ὑπολείψουσιν οἱ μοναχοὶ τὴν στερεάν τροφήν, τὴν διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος βρθεῖσαν, καὶ ἐξακολουθήσουσιν ἄσματα καὶ ἤχους. Ποία γὰρ κατάνυξις, ποῖα δάκρυα τίκτονται ἐκ τῶν τροπαρίων; Εἰ γὰρ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παριστάμεθα, ἐν πολλῇ κατανύξει ὀρεῖλομεν ἵστασθαι, καὶ οὐχὶ ἐν μετεωρισμῷ· καὶ γὰρ οὐκ ἐξῆλθον οἱ μοναχοὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ, ἵνα παρίστανται τῷ Θεῷ, καὶ μετεωρίζονται, καὶ μελωδοῦσιν ἄτματα, καὶ ρυθμίζουσιν ἤχους, καὶ σείουσι χεῖρας, καὶ μεταβαίνουσι πόδας» (Γεροντικὸν Παμβῶ, ἀββᾶ Νιτρίας). Αὐστηρῶς καθάπτεται

καὶ ὁ Χρυσόστομος τῶν μιμουμένων τοὺς μίμους καὶ δοχηστὰς, τοὺς ἀτάκτους φωνὰς ἀφιέντας καὶ τὰς χεῖρας ἐπανατείνοντας, καὶ τοῖς ποσὶν ἐφαλλομένους, καὶ ὄλω περικλωμένους τῷ σώματι (Λόγ. εἰς Ὡτῆ 1). Καὶ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης κατακρίνει τὴν τῶν γυναικῶν (ὡς Παῦλος ὁ Σαμοσατεὺς εἰσήγαγε) θεατρικὴν μελωδίαν (Βιβλ. Α.΄ ἐπισ. 90). Καὶ ὁ Ἰερώνυμος κατακρίνει τοὺς ἀπαλύνοντας τὸν λάρυγγα διὰ γλυκεῖος φαρμάκου (in Ephes. 19). Καὶ αἱ Σύνοδοι δέ, ἥ τε ἐν Καρθαγένη καὶ μάλιστα ἡ Σ.΄ Οἰκουμένη (καν. 75), διέταξαν «Τοὺς ἐπὶ τῷ ψάλλειν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις παραγινομένους βουλόμεθα μῆτε βοᾷς ἀτάκτοις κεχεῖσθαι, καὶ τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκβιάζεσθαι, μῆτε τι ἐπιλέγειν τῶν μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμοδιῶν τε καὶ οἰκείων ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως, τὰς ψαλμωδίας προσάγειν τῷ τῶν κρυπτῶν ἐφόρῳ Θεῷ· εὐλαβεῖς γὰρ ἔσεσθαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ τὸ ἱερὸν ἐδίδαξε λόγιον».

Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν Δ.΄ Ἑκατονταετηρίδα ἐπολλαπλασιάσθησαν ἤδη οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι καὶ συνεπήγαγον καὶ τὴν ἀνάγκην ποικιλωτέρας μελωδίας, διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἱερὸς Ἀμβρόσιος εἰσήγαγε τὰ τέσσαρα γένη τῶν ἀρχαίων ἀρμονιῶν, τὸ Δώριον, τὸ Φρύγιον, τὸ Λύδιον καὶ Μιξολύδιον, ἵνα κατὰ ταῦτα ψάλλωνται τὰ τότε ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια (ἐκ τοῦ τρόπου = ἤχου) λεγόμενα. Φαίνεται δὲ ὅτι παρέλαβε τοὺς τέσσαρας τούτους ἤχους ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ὅθεν καὶ πολλὰ ἄλλα παρέλαβε, καὶ ὅπου, ὡς φανήσεται μετὰ ταῦτα, πλείονες ἤχοι ἦσαν ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμβροσίου. Ἐν τούτοις λέγεται ὅτι ὁ πάπας Γρηγόριος, ὁ Διάλογος λεγόμενος (περὶ τὰ τέλη τῆς 6 ἑκατ.), εἰσήγαγε καὶ τοὺς τέσσαρας Πλαγίους ἤχους (1). Ἀλ-

(1) Κυρίως ὁ Γρηγόριος εἰσήγαγε τὸ περίφημον *cantus planus* (*plain chant*) τὸ παρ' ἡμῖν παπαδικὸν λεγόμενον, δηλ. τὸ ἰσόχρονον καὶ ἀργὸν ὕψος, ἀφοῦ ἤδη ἐξέλιπεν ἡ κατὰ μακρὸν καὶ βραχὺ ἀρχαία προσωδία, ἣτις ἦν ἔτι ἐν χρήσει ἐπὶ Ἀμβροσίου, καὶ διὰ τοῦτο ἐτρεῖτο καὶ ἐν τῇ Μουσικῇ ἡ ἀρχαία Ῥυθμική. Ἐσύστησε δὲ ὁ Γρηγόριος καὶ Σχολὰς πρὸς διδασκαλίαν τῆς ψαλμωδίας. Ἐνῶ δὲ ὁ χορὸς ἔβαινε βραδείως, τινὲς δι' εὐ-

λ' ἤδη ὁ περίφημος ἀστρονόμος Πτολεμαῖος (Β' Ἑκατ.) εἶχε περιορίσει τοὺς 14 ἑλληνικοὺς τρόπους εἰς 7, καὶ Κάρολος ὁ Μ., δύο ἑκατονταετηρίδας μετὰ τὸν Γρηγόριον πρῶτος εἰσήγαγε τοὺς ὀκτῶ ἤχους εἰς τὴν Δύσιν, ἀκούτας τοὺς Ψάλτας τῆς παρ' αὐτὸν πρεσβείας τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Ἦσαν δὲ οἱ ὀκτῶ ἤχοι τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐκανόνισε μὲν τὰ τῆς Ὁκτωήχου καὶ τὸ περιοδικῶς ψάλλεσθαι κατ' ἤχους τὰ ἀναστάσιμα τροπάρια τῶν Κυριακῶν, δὲν εἶναι ὁμῶς καὶ εὐρέτης τῶν Ὁκτῶ ἤχων, οὗς ὡς καὶ πᾶσαν τὴν θύραθεν παιδεῖαν ἐδιδάχθη παρὰ τῷ διδασκάλῳ αὐτοῦ Κοσμῇ τῷ ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος καὶ ἐγκρατεστάτῳ πάσης ἑλληνικῆς σοφίας.

Ἐκαστὸς τῶν τεσσάρων αὐθεντικῶν λεγομένων ἤχων ἔχων βᾶσιν τὸν κύριον τόνον ἐνὸς τῶν τεσσάρων ἀρχαίων τρόπων περιορίζεται ἐντὸς τετραχορδίας ὡς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Τερπάνδρου. Ἐκαστὸς δὲ πλάγιος ἤχος ἀποτελεῖ ἄλλην τετραχορδίαν, ἥτις μετὰ τῆς τοῦ ὁμογενοῦς αὐθεντικοῦ συναπαρτίζουσι πλήρη κλίμακα. Καὶ μέχρι δὲ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ μελοποιοὶ ἀπεκάλουν κατὰ Βρυέννιον (Ἀρμονικῶν τρία βιβλία) τοὺς ὀκτῶ ἤχους μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα ταῦτα: τὸν μὲν Α' ἀπεκάλουν Ὑπερμιξολύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ Δώριον (ἢ Ὑπομιξολύδιον)· τὸν Β' ἀπεκάλουν Μιξολύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ Ὑπολύδιον· τὸν Γ' Λύδιον, τὸν δὲ πλάγιον αὐτοῦ (ἢ Βαρὺν) Ὑποφρύγιον· τὸν Δ' Φρύγιον καὶ τὸν πλάγιον αὐτοῦ Ὑποδώριον.

Τὸ μέλος τῶν ἤχων ἐπὶ Δαμασκηνοῦ δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν ὅτι σώζεται εἰς τὰ λεγόμενα Προσόμοια τροπάρια καὶ τοὺς Κανόνας. Τὰ μὲν προσόμοια ἔχουσιν ὡς βᾶσιν ἀρχαῖον ἰδιόμελον τροπάριον, τὰ δὲ τροπάρια ἐκάστης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος ἔχουσιν εἰς τὴν κεφαλίδα αὐτῶν τὸν Εἰρμὸν λεγόμενον (διότι περὶ αὐτὸν τρέπουσι τὸ μέλος). Οἱ ἀρχαῖοι Εἰρμοὶ καὶ τὰ ἀρ-

στροφῶν φωνῆς ἐποίηλλον τὸ μέλος. Οἱ δὲ ἰσοκράται ἀπατέλουν εἰδὸς τι ἀρμονίας. Οὕτως ἴσως ἐψάλλον καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ πολλοὶ ψάλλται.

χαῖα Τροπαρία ἐχρηστίμευσαν ὡς πρόλογοι τῶν πλείστων τροπαρίων. Κατὰ τὰ κῶλα καὶ κόμματα αὐτῶν ρυθμίζονται τὰ προσμοιάζοντα τροπαρία, διὰ τοῦτο καὶ ἡ στίξις ἐν τοῖς Ἑκκλησιαστικοῖς βιβλίοις εἶναι κατὰ τὸν ρυθμὸν καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν. Βάσις δὲ τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ὁ τόνος, οὐχὶ δὲ τὸ μακρὸν καὶ βραχύ. Ὁ ρυθμὸς δὲ τῶν τροπαρίων τούτων εἶναι κατὰ μίμησιν τῆς λυρικῆς ποιήσεως, δὲν εἶναι δηλ. ἰσόκωλος. Εἶναι δὲ τόσον στενὰ συνδεδεμένον τὸ μέλος μετὰ τοῦ ρυθμοῦ, ὥστε ἄλλοις δὲ εἶναι τόσον ἀπλοῦν καὶ καλὸν, ὥστε ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀπολεσθῇ τὸ ἀρχικὸν μέλος. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὰ ἀργὰ μέλη τὰ δοτῆα καὶ διὰ τοῦτο σώζονται ποικίλα. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν εἶναι ἀλλότρια τοῦ ὅρου τῆς ἀρχαίας Ψαλμωδίας πλὴν τῶν νεωτάτων προσθηκῶν εἰς τινὰ ἐκ βαρβαροφώνου Μουσικῆς.

Ἄν δὲ ὅλαι αἱ κλίμακες τῶν ὀκτώ ἤχων δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν τῆς νεωτέρας Ἀρμονίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην τῶν εἰδημόνων καὶ αἱ κλίμακες τῆς ἀρχαίας Ἑλλ. Μουσικῆς πᾶσαι δὲν συμβιβάζονται. Ἐν πολλαῖς ὑπάρχει τὸ ἀσιατικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ἀπαιτεῖ λεπτοτάτην ἀκοήν, ἧς οὐδαμῶς χρεῖζει ἡ νεωτάτη Ἀρμονία ἡ μόλις ἀπὸ τῆς 16 Ἑκατ. τελειοποιηθεῖσα. Ἡ κλίμαξ τῆς νεωτάτης Ἀρμονίας εἶναι προῖον μακροτάτης ἐπεξεργασίας καὶ μεταβολῶν. Ὡστε ὀλίγη χρῆσις αὐτῆς δυνατὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα μέλη τῆς ἡμετέρας Ἑκκλησίας. Ἐν γένει δὲ τὸ ζήτημα περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς ἡμετέρας Ψαλμωδίας ἀπαιτεῖ πολλὰς γνώσεις καὶ μελέτας καὶ πολλὰς ἄλλας μεταρρυθμίσεις συνεπάγεται.

§ 20. Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Γραφῆς.

Ἡ ἁγία Γραφή, τὸ αἰώνιον μνημεῖον τοῦτο τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ κυριώτατον ὄργανον τῆς χάριτος αὐτοῦ, ἦν ἅμα καὶ ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ τὸ κυριώτατον, οὕτως εἰπεῖν, λειτουργικὸν βιβλίον. Οὐ μόνον ἐν πάσῃ ἱεροπραξίᾳ, συνδεομένη πάντοτε μετὰ κοινῆς Προσευχῆς, ἀνεγινώσκετο καὶ ἡρμηνεύετο ἡ Γραφή καὶ ἔτρεφεν οὕτω πνευματικῶς τοὺς πιστοὺς καὶ διετίθει ἐἰς τὸν διὰ τῶν μυστηρίων στενωτέρου σύνδεσμον μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ

οἱ πλείστοι τῶν ὕμνων καὶ αἱ πλείσται τῶν εὐχῶν καὶ ὁ κανὼν αὐτὸς τῆς Εὐχαριστίας ἐν αὐτῇ περιέχονται. Καὶ αἱ πλείσται δὲ τῶν εὐχῶν αἱ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς καὶ ταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ παραφράσεις τῆς Γραφῆς. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς ἄλλης χρήσεως τῆς Γραφῆς, ἐφεξῆς ἔσται λόγος· ἐνταῦθα δὲ ὁ λόγος περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς.

α) Περὶ τῶν Ἀναγνωσμάτων τῆς Γραφῆς.

Γνωστὸν ὅτι ἐν τῇ Συναγωγῇ ἀνεγινώσκοντο κατὰ πᾶν σάββατον ὁ Νόμος τοῦ Μωϋσέως (Πεντάτευχος) καὶ οἱ Προφῆται, διαιρουμένου ἐκάστου τῶν μερῶν τούτων εἰς περικοπὰς 54, ὅσα καὶ τὰ σάββατα τοῦ ἔτους. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν Προφητῶν χωριστὰ ἀντικαθίστα τὴν ἐν τῷ Ναῷ θυσίαν. Ἦρχετο δὲ ἡ ἀνάγνωσις ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου, μετὰ τὴν ἑορτὴν δηλ. τῆς Σκηνοπηγίας, ὅτε συνεπληροῦτο ἡ ἀνάγνωσις, καὶ μάλιστα εἰς τὸ τέλος ἀνεγινώσκετο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ Νόμου, ὅτε καὶ ἐδοξολογεῖ ὁ λαὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ «Δόξα σοι ὁ Θεός», ὅπερ κατὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐπαναλαμβάνεται παρ' ἡμῖν διὰ τοῦ «Δόξα σοι, Κύριε, δόξα σοι». Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἦν ἀκατάληπτος ἡ ἀρχαία ἐβραϊκὴ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου, ἐγένετο καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀναγνωσμάτων.

Τὴν συνεχῆ ταύτην ἀνάγνωσιν καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον ἀπαντῶμεν καὶ κατὰ τοὺς Ἀποστολικούς χρόνους, καθ' οὓς ἐρμηνεία ἦν αὐτὸ τὸ κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, ἐν ᾧ ἐφηρμόζοντο εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν αἱ προφητεῖαι τῆς Π. Διαθήκης. Ἀποῦ δὲ παρεδόθη γραφὴ τὸ κήρυγμα, ἐπόμενον ἦτο ὅτι ἤθελεν ἀντικαταστήσει ἡ ἀνάγνωσις τῆς γραφείσης Κ. Διαθήκης τὸ ζῶν κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, καὶ ἤθελον ἀρχίσει αἱ Ὁμιλίαι αἱ παραινετικαί, ἡ ἀπαρχὴ αὐτῇ τοῦ μετὰ ταῦτα κηρύγματος τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἦδη ῥητῶς παραγγέλλει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Θεσσαλονικεῖς (Α' 5, 27) καὶ Κολοσσαεῖς (4, 16) ἐπιστολαῖς· «Ὁρκίζω ὑμᾶς τὸν Κύριον ἀναγνωσθῆναι τὴν ἐπιστολὴν πᾶσι τοῖς ἁγίοις ἀδελφοῖς». Ἀλλαχοῦ δὲ «Καὶ ἔταν ἀ-

ναγνωσθῇ παρ' ὑμῖν ἡ ἐπιστολὴ, ποιήτατε ἵνα καὶ ἐν τῇ Λαοδικέων Ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῇ, καὶ τὴν ἐκ Λαοδικείας ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε». Γνωστὸν δὲ ὅτι ὁ Ματθαῖος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιον, ἵνα ἀντικαταστήσῃ ἑαυτὸν, μέλλων νὰ ἀποδημήσῃ. Ἀναγινώσκωμεν δὲ καὶ εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (8, 5)· «Καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν τῶν τε ἐπιστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Εὐαγγελίων ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθεὶς τὴν Ἐκκλησίαν». Λέγει δὲ καὶ Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς (Ἀπολ. Α' 67)· «Συνέλευσις γίνεται καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν Προφητῶν ἀναγινώσκεται».

Ἐκ τῶν Ὀμιλῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι ἡ παρ' ἡμῖν τάξις τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς ἦν ἀνέκαθεν ἡ αὐτὴ περίπου. Κατὰ Κασσιανὸν καὶ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ αὐτῇ, ὅπου συχνότερον ἀνεγινώσκετο ἡ Π. Διαθήκη, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς ἀνεγινώσκετο μόνον ἡ Κ. Διαθήκη. Ἐν δὲ Ῥώμῃ μέχρι τοῦ Πάπα Κελεστίνου (423—32) οὐδεμίᾳ ἐγίνετο ἀνάγνωσις τῆς Π. Διαθήκης. Αὕτη, ὅπως ἄχρι τοῦδε, ἀνεγινώσκετο τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ καὶ μᾶλλον ἐν τῷ Ἑσπερινῷ, ὡς εἶδομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ. Ἐν τῷ αὐτῷ ἐμάθομεν ὅτι ἡ αὐτὴ τάξις τηρεῖται παρ' ἡμῖν τῶν ἀναγνωσμάτων τούτων· εἶδομεν ἐπίσης ὅτι τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα ἤρχετο ἡ ἀνάγνωσις τῶν Εὐαγγελίων ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀποστόλου ἀπὸ τὰς Πράξεις. Εἶδομεν πρὸς τούτοις ὅτι ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἄρχεται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου διαιρουμένου εἰς καθημερινὰς Περικοπὰς κατὰ τὴν ἀρχαίαν μέθοδον τῆς κατὰ συνέχειαν ἀναγνώσεως, ἣν ἐτήρησε καὶ ἡ τῶν Ἀρμενίων Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία μᾶλλον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου ἐτήρησεν αὐτήν. Διὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἐπεκράτησε παρ' αὐτῇ ἡ κατ' ἐκλογὴν ἀνάγνωσις, ἥτις ἔχει λόγον εἰς τὰς ἰδιαιτέρας ἐορτάς διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν τότε ἐν χρήσει. Ἀλλὰ παρὰ Λατίνοις κατήνητησαν καὶ αἱ Κυριακαὶ νὰ ἔχωσιν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Παρ' ἡμῖν, ὁσάκις συμπέσῃ ἐορτὴ τῇ Κυριακῇ, συναναγινώσκεται

ἡ κατ' ἐκλογὴν περικοπὴ μετὰ τῆς κατὰ συνέχειαν τῆς ἡμέρας. Κατὰ τὰς τυπουμένας ὁδηγίας ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὁ Ματθαῖος ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς Β. τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀναγινώσκεται καθ' ἐκάστην μέχρι τῆς 11 Κυριακῆς. Ἄν δὲ ἡ χρεία ἐξακολουθήτως, ἀναγινώσκεται εἰς τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Ἑβδομάδος ὁ Μάρκος. Τὸ αὐτὸ γίνεται καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, ὅταν συμπληρωθῇ ἡ 12 Κυριακὴ. Ἀρχεται δὲ ὁ Λουκᾶς ἀπὸ τῆς Δευτέρας τῆς Κυριακῆς μετὰ τὴν Ὑψώσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Ὁ δὲ Μάρκος ἀναγινώσκεται τοῖς Σάββασι καὶ Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Τὰ ἑνδεκα Ἑωθινὰ Εὐαγγέλια, ὄντα ἀναστάσιμα καὶ ἐκ τῶν Τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν εἰλημμένα, ἀνακυκλοῦνται ἐν τοῖς Ὁρθροῖς τῶν Κυριακῶν.

Τὸ κατ' ἐκλογὴν δὲ σύστημα ἐπικρατεῖ, ὡς εἴρηται, παρ' ἡμῖν ἐν ταῖς ἰδιαιτέραις ἑορταῖς, μὴ παραβλαπτομένου τοῦ κατὰ συνέχειαν. Ἐξαιροῦνται μόνον αἱ μεγάλας Δεσποτικαὶ Ἑορταὶ καὶ ἡ Μ. Ἑβδομάς, περὶ ἧς ἐρρέθη τὰ θέοντα ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Ἀξιολογούμενον τέλος ὅτι ἐν ταῖς Ἑσπερινοῖς τῶν Ἑορτῶν ἀναγινώσκονται Προφητεῖαι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ Παροιμίαι Σολομώντος καὶ ἡ Σοφία αὐτοῦ. Ἐνίοτε δὲ καὶ αἱ Καθολικαὶ ἐπιστολαί, ὡς ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων αἱ τοῦ Πέτρου κτλ.

6) Περὶ τῆς ἄλλης λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Γραφῆς.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλην λειτουργικὴν χρῆσιν τῆς Γραφῆς, περὶ μὲν τῶν ψαλμῶν καὶ ὕμνων καὶ πνευματικῶν ᾠδῶν αὐτῆς, τῶν ἐν χρήσει ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εὐθὺς μετ' ὀλίγον ἔσται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῃ παραγράφῳ· περὶ δὲ τοῦ τύπου τῆς θείας Μυσταγωγίας (τῆς Λειτουργίας) τοῦ ἐν τῷ μυστικῷ Δείπνῳ περιεχομένου ἔσται καὶ περὶ τούτου λόγος ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Λειτουργίας, ὡς καὶ περὶ τῶν ἄλλων εὐχῶν τῶν ἐν ταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις, αἵτινες εἶναι ἀποστολικῆς παραδόσεως προῖόν καὶ ἔχουν ἴσον σχεδὸν κύρος τῇ Γραφῇ. Ἐνταῦθα δὲ ἔσται λόγος περὶ τινῶν μόνον ἀφορώντων τὴν κοινὴν Προσευχὴν.

1) Ἡ Κυριακὴ προσευχή, ὡς κανὼν πάσης προσευχῆς (1) καὶ σύνοψις τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἀποκαλεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς (de orat. 9. brevium totius Evangelii), ἦν καὶ ἐν λειτουργικῇ χρήσει καὶ μάλιστα μετὰ τὸν ἁγιασμὸν τῶν δώρων (ὡς ἄχρι τοῦδε), ὅτε οἱ πιστοὶ παρεσκευάζοντο διὰ προσευχῆς εἰς τὸν ἄρτον τὸν ἐπιούσιον, ἥτοι τὴν θείαν κοινωνίαν, ἣν οἱ παλαιοὶ χριστιανοὶ κατ' ἐξοχὴν ἄρτον ἐπιούσιον ἐθεώρουν καὶ οὕτως ἡρμήνευον τὴν ἐκφρασιν ταύτην τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον (Ὁμιλ. 11 εἰς Β' Κορινθ. καὶ 42 καὶ 44 καὶ 62 πρβλ. καὶ Θεοδώρητου Αἰρ. Κακομυθ. 28) μένοι οἱ πιστοὶ ἡδύναντο νὰ λέγωσι τὴν Κυριακὴν Προσευχὴν «ἡμεῖς οὐ πρότερον δυνάμεθα καλεῖσθαι πατέρα, ἕως ἐν τῇ κολυμβήτραι τῶν ὑδάτων τῶν ἁγίων ἀπονιψόμεθα τὰ ἁμαρτήματα· ὅταν γοῦν ἐκείθεν ἀνέλθωμεν, τὸ πονηρὸν ἐκεῖνο φορτίον ἀποθέμενοι, τότε λέγομεν· Πάτερ ἡμῶν ὃ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς». Ἐντεῦθεν καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ἦν καὶ εἰς τὴν καθ' ἡμέραν προσευχήν διὰ τοῦτο πὰρὰ Κυριακῆς oratio quotidiana ἀποκαλεῖται (de orat. Dominica) καὶ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (7,24) τρεῖς τῆς ἡμέρας παρεγγέλλοντο εἰς τὸν πιστοὶ νὰ λέγωσι τὴν Κυριακὴν προσευχήν. Λέγει δὲ καὶ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ἐν τῷ Ἐγχειρίδιῳ ὅτι διὰ τὰ καθ' ἡμέραν ἁμαρτή-

(1) Ἦδη ὁ σοφὸς Lightfoot (Horae Hebr. in Evang. Math. 6, 9, ἀντιπαρέβαλεν εἰς τὰ αἰτήματα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ἀντιστοίχους ἐκφράσεις ἐκ τῶν ἰουδαϊκῶν βιβλίων· οὕτω μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰς τὸ «Ἀλλὰ ῥῆσαι...» ἀντιπαρεβάλλει τὴν εὐχὴν τοῦ Ῥαββὶ Ἰούδα· Sit beneplacitum tuum, ut liberet nos ab impudentibus et impudentia, ab homine malo et ab occurso malo, ab affectu malo, a socio malo, a vicino malo, a Satana destructore, a iudicio duro et ab adversario duro. Ἐκ τούτου ὀρμώμενοι εἰπὼν τινες ὅτι εἶναι συμπλήρωμα, ἢ ὅτι εἶναι ἀπλῶς ὁδηγὸς καὶ σύνοψις τῶν διαφόρων γνωστῶν εὐχῶν. Ἐστῆριζον δὲ τὴν γνώμην ἐπὶ τούτου, ὅτι δὲν ἦτο τὸ πάλαι ἐν χρήσει ὡς προσευχή. Ἀλλ' ὅτι μὲν δὲν εἶναι συμπλήρωμα ἀποδεικνύει ἡ ἀπλὴ ἀνάγνωσις· τῆς δὲ χρήσεως ὑπάρχουσιν αἱ παρατιθέμεναι μαρτυρίαι, ἐξ ὧν νοεῖται καὶ διὰ τί εἰς πάντας δὲν ἦτο γνωστόν. Ἀγνωστον ἡδύνατο νὰ ᾔνοι, καὶ περ εἰς τὴν Γραφὴν γεγραμμένον· διότι τότε δὲν ἦτο κοινὸν κτῆμα ἡ Γραφή.

ματα ικανοποιεῖ ἡ καθ' ἡμέραν δέησις τῶν πιστῶν, ἐννοῶν τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Περὶ τῆς ἀρχαίας χρήσεως καθόλου ἐπιθί καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ (de orat. 9) καὶ τοῦ Ὁριγένους τὸ περὶ Εὐχῆς, ὅπου καὶ ἐρμηνεύει τὴν Κυριακὴν προσευχήν.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν δοξολογίαν, δι' ἧς ἐπισφραγίζεται ἡ Κυριακὴ προσευχή, καὶ εἰς χειρόγραφα πολλὰ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον καὶ παρὰ Τερτυλλιανῶ καὶ Ὁριγένει καὶ Κυπριανῶ ἐπισφραγίζεται διὰ τοῦ ἀμὴν. Ἀλλ' ἴσως εἰς ἐξήγησιν τῆς ἐλλείψεως ταύτης βοηθεῖ ἡ παρὰ Ligtfoot σημειομένη συνήθεια τῶν Ἰουδαίων, καθ' ἣν τὰς ἐν τῷ Ναῶ ἱερατικὰς εὐχὰς ἐπισφραγίζον οὐχὶ διὰ τοῦ ἀμὴν, ἀλλὰ διὰ τῆς δοξολογίας «εὐλογημένον εἴη τὸ ὄνομα τῆς δόξης αὐτοῦ εἰς αἰῶνας αἰώνων». Ὡστε ἡ δοξολογία καὶ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» ἦν πιθανῶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μόνον ἐν χρήσει· ἐν δὲ ταῖς κατ' ἰδίαν προσευχαῖς ἐπισφραγίζετο μόνον διὰ τοῦ ἀμὴν.

2) Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰλλα εἶδη τῆς Προσευχῆς, ἐν τῇ Α' πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολῇ (2,1) ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παραγγέλλει νὰ τελῶνται δεήσεις, προσευχαί, ἐντεύξεις, εὐχαριστίαι, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι. Τῶν τοιούτων δὲ εὐχῶν πλήρεις εἶναι αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ καὶ αἱ ἀρχαῖαι Λειτουργίαι, καὶ ἐντεῦθεν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αἱ παρ' ἡμῖν Συναπταὶ καὶ Λιταὶ καὶ Ἐκτενεῖς κτλ. Πάσας δὲ ταύτας ἐπισφραγίζει ἀνέκαθεν δοξολογία, ἧς ἀρχαιότατος καὶ ἀπλούστατος τύπος εἶναι τὸ «Δόξα Πατρὶ...», ἥτις ἦν ἡ δοξολογία τοῦ λαοῦ, καὶ ποικιλίαι εἶναι μόνον αἱ διαφοροὶ ἄλλαι, ὡς σημειοῖ ὁ Μ. Βασίλειος (περὶ ἀγ. Πνεύματος). Τὰς δοξολογίας ἐπισφραγίζεν ὁ λαὸς διὰ τοῦ ἀμὴν=γένοιτο, ναί.

Ἀξιοσημείωτοι οἱ ἀσπασμοὶ τὸ εἰρήνη πᾶσι, ἡ εἰρήνη σοι, εἰς δ' ἀπαντὰ ἄχρι τοῦδε ὁ λαὸς (ἡ ὁ ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ ψάλτης ἡ χορὸς) διὰ τοῦ «Καὶ τῷ πνεύματί σου», ἐπευχόμενος τὸ αὐτὸ, ἥτοι τὴν εἰρήνην ἐκείνην, ἣν ἀποχωριζόμενος ὁ Κύριος ἤχχετο τοῖς μαθηταῖς· «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. 14,27). Τοιούτου εἶδους ἀσπασμοὶ εἶναι καὶ αἱ διὰ τῶν

Δικηροτριχηρίων σφραγίστεις, ὡς καὶ ἡ εὐχὴ «Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον....» καὶ εἴ τι ἄλλο.

Τοιούτου εἶδους ἀσπασμὸς καὶ εὐλογία ἅμα εἶναι καὶ ἡ ἐκ τοῦ Ἀποστόλου εἰλημμένη (Β' Κορινθ. 13, 13): «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», ἥτις λέγεται πρὸ τῆς Εὐχαριστίας καὶ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν εὐλογίαν τῶν ἱερῶν τῆς Διαθήκης· «Εὐλογῆσαι σε Κύριος καὶ φυλάξαι σε· ἐπιφάναι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐλεῆσαι σε. Ἐπάραι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐπὶ σέ, καὶ δώῃ σοι εἰρήνην» (Ἀριθ. 6, 24—26).

Ἀξιοσημείωτοι πρὸς τούτοις αἱ περιγραφαὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν αἷς παρίστανται οἱ 24 πρεσβύτεροι ἐν λευκοῖς κυκλοῦντες τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ καὶ πολλάκις προσκυνοῦντες καὶ δοξολογοῦντες (ὄρα 4, 2... 7, 11—13 καὶ ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ). Εἰς τὰς περιγραφὰς ταύτας ἔχει τις εἰκόνα τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐτελεῖτο ἐπὶ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἡ Λειτουργία. Ὁ τρόπος δὲ οὗτος διεσώθη ἄχρι τοῦδε ὁ αὐτὸς περίπου.

§ 24. *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνολογίας κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας.*

Ἦδὴ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπαριθμεῖ τὰ τῆς ἱερᾶς ὑμνωδίας ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ· «Ἀλλὰ πληροῦσθε ἐν Πνεύματι, λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ» (Ἐφεσ. 5, 19. Κολοσ. 3, 16). Ἦσαν λοιπὸν ἐν χρήσει καὶ οἱ ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ὡς ἐν τῷ Ναῶ καὶ ταῖς Συναγωγαῖς, καὶ οἱ ὕμνοι τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης (ἡ ᾠδὴ τοῦ Μωϋσέως, τῶν τριῶν Παίδων κτλ.), καὶ ἄλλαι ᾠδαὶ ὑπὸ χριστιανῶν συντεθεῖσαι. Ἀλλ' αὖθις ἦσαν ὀλίγαι κατ' ἀρχάς, καὶ ἐπεκράτει ἡ ὑμνολογία τῆς Γραφῆς· διότι οὕτως οἱ ἰδιῶται τῷ λόγῳ χριστιανοὶ ἐμάνθανον, τί δεῖ προσεύχεσθαι, καὶ ἦσαν ἀσφαλεῖς κατὰ πάσης πλάνης.

Ὅτι ὁμως καὶ τὰ τρία ταῦτα, ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι καὶ ᾠδαὶ πνευματικαί, δὲν σημαίνουσι μόνον τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Ψαλτηρίου, ὡς θέλει ὁ Καλδαινόφρων Κλέρικος (παρὰ Καλδινισταῖς μόνον τὸ

Ψαλτήριον ἐν χρήσει), ἀλλὰ καὶ τᾶλλα, ὡς εἴρηται, εἶδη, ἐκ τῶν ἐρεξῆς κατὰ τὸν τοῦτο γενήσεται.

α) Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῶν Ψαλμῶν.

Ὅτι μὲν οἱ ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ κυριώτατον βιβλίον ἦν τῆς Ψαλμωδίας, ὡς καὶ ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος καὶ τῇ Συναγωγῇ, τοῦτο πανθομολογούμενον. Ἦν δὲ ταυτὴ ἡ χρῆσις τοῦ Ψαλτηρίου διὰ τὸ οὐράνιον αὐτοῦ χρίσμα. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Μ. Βασιλεὺς (εἰς τὸν Α΄ Ψαλμ.). «Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος... Ἡ δὲ τῶν Ψαλμῶν βίβλος τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιεἶληψε. Προφητεύει τὰ μέλλοντα· ἱστορίας ὑπομνήσκει· νομοθετεῖ τῷ βίῳ· ὑποτίθεται τὰ πρακτέα· καὶ ἀπαξιαπλῶς κοινὸν ταμιεῖον ἐστὶν ἀγαθῶν διδαγμάτων, τὸ ἐκάστῳ πρόσφορον κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν ἐξευρίσκουσα... Οὔτε γὰρ ἀποστολικὸν τις οὔτε προφητικὸν παράγγελμα τῶν πολλῶν καὶ βραθύμων ῥαδίως ποτὲ τῇ μνήμῃ κατασχὼν ἀπῆλθε· τὰ δὲ τῶν Ψαλμῶν λόγια καὶ κατ' οἶκον μελωδοῦσι, καὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾆς περιφέρουσι· καὶ πού τις τῶν σφόδρα ἐκτεθηρωμένων ὑπὸ θυμοῦ, ἐπειδὴν ἀρῆται τῷ Ψαλμῷ κατεπαθεῖσθαι, ἀπῆλθεν εὐθὺς τὸ ἀγριαῖον τῆς ψυχῆς τῇ μελωδίᾳ κατακοιμίσας. Ψαλμὸς γὰρ ἡ ψυχῶν, βραβευτὴς εἰρήνης, τὸ βορβοῦν καὶ κυμαῖνον τῶν λογισμῶν καταστέλλων... Ψαλμὸς φιλίας συναγωγός· ἐνωσις διεστώτων· ἐχθραίνοντων διαλλακτήριον. Τίς γὰρ ἐτι ἐχθρὸν ἡγεῖσθαι δύναται μεθ' οὗ μίαν ἀφῆκε πρὸς Θεὸν τὴν φωνήν;... Ψαλμὸς δαιμόνων συγαυεῦτήριον· τῆς τῶν ἀγγέλων βοήθειας ἐπαγωγὴ· ὅπλον ἐν φόβοις νυκτερινοῖς, ἀνάπαυσις κόπων ἡμερινῶν· νηπίοις ἀσφάλεια· ἀκμάζουσιν ἐγκαλλώπισμα· πρεσβυτέροις παρηγορία· γυναίξιν κόσμος ἀρμολιῶτατος. Τὰς ἐρημίας οἰκίζει, τὰς ἀγορὰς σωφρονίζει· εἰσαγομένοις στοιχείωσις, προκοπὸν αὐξήσις, τελειουμένων στήριγμα, Ἐκκλησίας φωνή. Οὗτος τὰς ἐορτάς φαιδρύνει, οὗτος τὴν κατὰ Θεὸν λύπην δημιουργεῖ». Ὡς περιεκτικὸν τῆς ὅλης Γραφῆς καὶ ἀντικαταστάτην αὐτῆς ἐθεώρου καὶ ὁ Μ. Ἀθάνσιος (ἐπιστολὴ πρὸς Μάρκελλον), καὶ ὁ ἱερός Ἀμ-

εἰς αὐτοὺς (ἐν προοίμ. εἰς Ψαλμ.). Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τὸ οὐράνιον αὐτοῦ χρίσμα ἀπῆλθε ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία παρὰ τῶν εἰς ἱερωσύνην προαγομένων τὴν γνῶσιν τοῦ Ψαλτηρίου καὶ ἐπίγνωσιν αὐτοῦ. Τῆς συγχῆς δὲ χρήσεως τῶν Ψαλμῶν εἶναι μαρτύριον τρανὸν ἡ πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴ μάλιστα ἐν τοῖς πρώτοις κεφαλαίοις· ἡ αὐτὴ μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῆς τότε ἐρμηνείας τῶν Ψαλμῶν, καθ' ἣν τὰ πλεῖστα αὐτῶν εἶχον ἀναφορὰν τινα εἰς τὸν Μεσσίαν.

Δύσκολον εἶναι νὰ ὀρίσῃ τις τίνες Ψαλμοὶ ἦσαν ἐν χρήσει κατ' ἀρχάς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ὕμνοι καὶ ἐν ποίᾳ τάξει. Οὐκ ὀλίγον ὅμως ὠφελεῖ ἡ ἀντιπαράθεσις τῆς Ἰουδαϊκῆς παραδόσεως πρὸς τὴν μετὰ ταῦτα πράξιν τῆς Ἐκκλησίας.

1) Κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν παράδοσιν ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος ἐψάλλετο ἐπὶ τῆς σπονδῆς τὸ πρῶτον, τῇ μὲν μιᾷ Σαββάτῳ ὁ 23 Ψαλμὸς «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς»· τῇ δὲ Δευτέρᾳ, ὁ 47 «Μέγας Κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα»· τῇ Τρίτῃ, ὁ 81 «ὁ Θεὸς ἔστι ἐν συναγωγῇ θεῶν»· τῇ Τετάρτῃ, ὁ 93 «Θεὸς ἐκδικήσεων Κύριος»· τῇ Πέμπτῃ, ὁ 80 «Ἀγαλλιᾶσθε τῷ Θεῷ τῷ βοηθῷ ἡμῶν»· τῇ Παρασκευῇ, ὁ 92 «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν»· τῷ δὲ Σαββάτῳ, ὁ 91 «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι».

Πρὸς δὲ τούτοις ἦσαν κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς ἐν χρήσει ἐπὶ τῆς ἀναιμακτοῦ θυσίας ὁ 37 «Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με»· ὁ δὲ 80 «Ἀγαλλιᾶσθε τῷ Θεῷ τῷ βοηθῷ ἡμῶν» ἦν τοῦ νέου ἔτους Ψαλμὸς· ὁ 29 «Υψώσω σε Κύριε ὅτι ὑπέλαβές μεν ἦν ἐγκαινίων Ψαλμὸς.

Οἱ ψαλμοὶ 112—117, οἱ ἐπιγραφόμενοι διὰ τοῦ Ἀλληλουῖα, ἐψάλλοντο κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς καὶ τὰς νομηνίας. Τελουμένου τοῦ Πάσχα (τοῦ πασχαλίου δεῖπνου), οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἐψάλλοντο ἐπὶ τοῦ δευτέρου ποτηρίου πρὸ τοῦ δεῖπνου, οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ τὸ δεῖπνον.

Ὁ 135 «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ ὅτι ἀγαθὸς ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» μετὰ τοῦ προηγουμένου «Αἰνεῖτε τὸ ὄνομα Κυρίου, αἰνεῖτε δοῦλοι Κυρίου» ἐπιπροαγίζοντες τοὺς ψαλμοὺς

119—133 (τὰς ᾠδὰς τῶν ἀναβαθμῶν) ἀπῆρτιζον τὸ παρ' Ἰουδαίοις λεγόμενον μέγα Ἀλληλουϊά, καὶ ἦσαν προοιμιακοὶ ψαλμοί, ὅτε συνήγето ὁ λαός. Ἐνίοτε δὲ καὶ μόνος ὁ εἰρημένος **135** ψαλμός ὠνομάζετο μέγα Ἀλληλουϊά. Τὸν ψαλμὸν τοῦτον ἐψάλλον οἱ Λευῖται καὶ οἱ ἱερεῖς ἐπὶ Σολομῶντος εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ (Παραλ. 5, 13).

2) Οἱ πλεῖστοι τῶν ψαλμῶν τούτων καὶ ἄλλοι εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει ὡς ὕμνοι.

Καὶ δὴ κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (2, 59) ἐν τῷ ὄρθρῳ μὲν καθ' ἐκάστην ἐψάλλετο ὁ ὀρθρινὸς ψαλμός (62) «Ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σέ ὀρθρίζω»· ἐσπέρας δὲ ὁ ἐπιλύχνιος (140) «Κύριε ἐκέκραξα». Τούτων δὲ ὁ μὲν πρῶτος ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Ἐξαψάλμου, δι' οὗ ἄρχεται ὁ Ὄρθρος· ὁ δὲ δεύτερος εἶναι ἄχρι τοῦδε τοῦ Ἑσπερινοῦ ὁ ὕμνος. Κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον (Ἀπολ. Β.) ἐψάλλετο ὁ **135** ψαλμός «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ»· καὶ νῦν ψάλλεται ἐν τῷ Πολυελέῳ λεγόμενῳ.

Κατὰ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων (Κατηχ. Μυσταγ. 5, 17) ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἐψάλλετο ὁ **33** ψαλμός «Εὐλογῆσω τὸν Κύριον... Γεύσασθε καὶ ἴδετε». Ὁ αὐτὸς εἶτε συντόμως εἶτε καὶ ὅλος ψάλλεται ἄχρι τοῦδε ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἀρχάντων μυστηρίων.

Αἱ ᾠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν, οἱ προοιμιακοὶ οὗτοι ψαλμοὶ τοῦ Πάσχα, εἶναι καὶ προοιμιακοὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Ἡ δὲ κατὰ παράδοσιν τῶν Ἰουδαίων ᾠδὴ τοῦ Σαββάτου «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ» εἶναι καθ' ἐκάστην προοιμιακὸς ψαλμός τῆς Λειτουργίας. Ἄλλοτε δὲ ἦν καὶ ἐν τῇ τῆς Κυριακῆς.

Κατὰ Κασσιανὸν (3, 3) ἐν ἐκάστῃ τῶν Ὁρῶν ἐψάλλοντο τρεῖς ψαλμοὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τοῦτο καὶ ἀλλαχόθεν δῆλον καὶ ἄχρι τοῦδε γίνεται.

Ἄλλοθεν γνωστὸν ὅτι δώδεκα ψαλμοὶ τῇ Κυριακῇ ἐψάλλοντο, ἡ καὶ ἐναγοῦ ὅλον τὸν Ψαλτήριον δι' ὅλης τῆς νυκτός. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδον (καν. 17) δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπισυνάπτονται οἱ ψαλμοί, ἀλλὰ νὰ διακόπτονται δι' ἀναγνώσεως.

«Περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἐπισυνάπτειν ἐν ταῖς συνάξεσι τοὺς ψαλμοὺς, ἀλλὰ διὰ μέσου καθ' ἕκαστον ψαλμὸν γίνεσθαι ἀνάγνωσιν». Ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοοῦμεν, διὰ τί διηρέθη εἰς Καθίσματα (ἐπὶ ἀναγνώσεων ἐκάθητο) τὸ ὅλον Ψαλτήριον ἐκ 12 περίπου ψαλμῶν, καὶ ἀνὰ τρία Καθίσματα ἀναγινώσκονται καθ' ἑκάστην, ὥστε δι' ὅλης τῆς ἐβδομάδος νὰ ἀναγινώσκηται τὸ ὅλον (1). Ἐκαστον δὲ Καθίσμα διαίρεται (ἀνὰ τρεῖς ἢ δύο ψαλμοὺς) εἰς τρεῖς στάσεις ἧτοι διακοπὰς, διὰ δέησεως ἢ καὶ μόνης δοξολογίας τοῦ Ἀλληλούϊα μεσολαβουμένης. Ἐπὶ τῶν δέησεων δὲ καὶ δοξολογιῶν ἴσταντο ἔρθιοι οἱ πιστοί· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία στάσις. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται δῆλον καὶ διὰ τί οἱ τρεῖς τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἐπισφραγίζουσι καὶ τὸν Ὅρθρον, οἱ διὰ τὸ περιεχόμενον Αἴνοι ἐπικληθέντες.

6) Περὶ τῶν Ὑμνων καὶ πνευματικῶν ᾠδῶν.

Κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ὡς εἴρηται, ἦσαν ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ὑμνοὶ καὶ πνευματικαὶ ᾠδαί. Δύσκολον μὲν εἶναι νὰ διακριθῶσιν οἱ ὕμνοι τῶν ᾠδῶν, διότι καὶ οἱ ψαλμοὶ καὶ πάντα ὕμνοι καὶ ᾠδαὶ εἶναι· ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀπόστολον ὑπὸ τοὺς Ὑμνοὺς νοοῦνται αἱ ἐννέα ἐκεῖναι ᾠδαί, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἔπειτα τὸν λεγόμενον Κανόνα, καὶ περιέχονται πᾶσαι ἐν τῇ Γραφῇ. ᾠδαὶ δὲ εἶναι οἱ ὑπὸ χριστιανῶν συντεθέντες ὕμνοι, οἱ μετὰ ταῦτα Τροπάρια, Στιχηρὰ κτλ. κληθέντες.

1) Αἱ ἐννέα ᾠδαί (οἱ ὕμνοι τοῦ Ἀποστόλου) αἱ ἐν τοῖς Μοναστηρίοις μάλιστα καθ' ἑκάστην ἐν τῷ Ὁρθρῷ στιχολογούμεναι, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι (ὄρα Ὁρολόγιον)· α) τοῦ Μωϋσέως· «Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ»· β) τοῦ αὐτοῦ· «Πρόσθεγε οὐρανὲ καὶ λαλήσω» (2).

(1) Μόνον ἀπὸ τῆς Μ. Πέμπτης μέχρι τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος ἔργει ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ψαλτηρίου, ὡς καὶ τῶν ᾠδῶν. Ἀντὶ τούτων ψάλλονται τροπάρια τινὰ, αἱ γνωσταὶ ᾠδαὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ.

(2) Ἡ δευτέρα αὕτη ᾠδὴ ἢ διὰ τὴν αὐστηρότητα μὴ ἀρμόζουσα εἰς πανηγυρικὰς συνάξεις, στιχολογεῖται μόνον τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ, τῷ χρόνῳ τῆς μετανοίας. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἄλλοι Κανόνες δὲν ἔχουν δευτέραν ᾠδὴν.

γ) τῆς Ἀννης μητρὸς τοῦ Σαμουήλ· α' Ἐστερεώθη ἡ καρδιά μου ἐν Κυρίῳ»· δ) Ἀββακούμ τοῦ Προφήτου· «Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου»· ε) Ἡσαίου τοῦ Προφήτου· «Ἐκ νυκτὸς ἐρρηγίξει τὸ πνεῦμά μου»· ς) Ἰωνᾶ τοῦ Προφήτου· «Ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρὸς Κύριον τὸν Θεόν μου»· ζ) Ἡ προσευχή τῶν τριῶν Παίδων· «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν»· η) Ὁ ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων μετὰ προσθηκῶν· «Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον»· θ) Ἡ ᾠδὴ τῆς Θεοτόκου· «Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον». Πρὸς δὲ ταύτῃ καὶ ἡ τοῦ Ζαχαρίου, πατρὸς τοῦ Προδρόμου· «Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ». Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι ἐν χρήσει τὸ τοῦ Ἰωβ· «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον», τὸ τοῦ Συμεὼν τοῦ Θεοδόχου· «Νῦν ἀπολύεις τὸν δούλόν σου, Δέσποτα» καὶ εἴτι ἄλλο.

Καὶ ὅτι μὲν ἦσαν τινὲς τῶν εἰρημένων ᾠδῶν ἐν χρήσει ἀνέκαθεν, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς εὐθὺς μετὰ τὰς τρεῖς Ἐκατονταετηρίδας ὁμολογουμένης χρήσεως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν πιθανώτατα, ἀλλ' ἐτι μᾶλλον ἐκ τοῦ χωρίου τῆς Ἀποκαλύψεως (15,3), ἐνθα ᾄδεται ἡ ᾠδὴ Μωσέως δούλου τοῦ Θεοῦ μετὰ τῆς ᾠδῆς τοῦ ἀρνίου ὑπὸ τῶν νικησάντων τὸ θηρίον.

Ἐκ τῆς χρήσεως δὲ τῶν Ὑμνων τῶν τριῶν Παίδων ἐν τῷ Μ. Σαββάτῳ καὶ ἐκ τῆς κοινῆς ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἐκκλησίαις χρήσεως εἰκάζομεν ὅτι καὶ αἱ ᾠδαὶ αὗται ἦσαν ἀνέκαθεν ἐν χρήσει. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ μὴ ἐψάλλετο καὶ ἡ ᾠδὴ τῆς Θεοτόκου, καὶ ἴσως πᾶσαι κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς, δι' αἷς καὶ πλήρεις Κανόνες (τὰ τροπάρια τῶν ἐννέα ᾠδῶν) συνετάχθησαν κατὰ πρῶτον. Ὁ ἀριθμὸς δὲ ἐννέα εἶναι κατὰ τὰ ἀγγελικὰ τάγματα, ἅτινα ἀνέκαθεν ἡριθμοῦντο ἐννέα.

Μετὰ ταῦτα τὰ Τροπάρια (= Ὑμνοι) τῶν Κανόνων προσηρτήθησαν εἰς ἐκάστην τῶν ᾠδῶν καὶ συμπάλλονται ἄχρι τοῦδε ἐν τοῖς Μοναστηρίοις, ὡς τοῦτο συμβαίνει ἄχρι τοῦδε εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» καὶ ἀλλαχοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι Εἱρμοὶ, πρὸς οὓς τρέπονται κατὰ τε μέλος καὶ ῥυθμὸν τὰ Τροπάρια τῶν Κανόνων, περιέχουσιν τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς λέξεις τῶν ᾠδῶν (ὅρα τοὺς Εἱρμούς τῶν Χριστουγέννων, Θεοφανίων κτλ.).

2) Καὶ ὅταν δ' ἀφορᾷ τὰς πνευματικάς ὡδὰς τοῦ Ἀποστόλου, ἔτι τοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, ἤδη ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἀπαντῶσι τοιοῦτοι. Τὰ τέσσαρα ζῶα καὶ οἱ 24 πρεσβύτεροι ᾄδουσιν ὧδὴν καινὴν (5,9—13) « Ἄξιός ἐστι λαβεῖν τὸ βιβλίον, καὶ ἀνοῖξαι τὰς σφραγίδας αὐτοῦ· ὅτι ἐσφράγισας τῷ Θεῷ ἡμᾶς ἐν τῷ αἵματί σου . . . Ἄξιόν ἐστι τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφραγισμένον λαβεῖν τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον καὶ σοφίαν καὶ ἰσχύον καὶ τιμὴν καὶ δόξαν καὶ εὐλογίαν..... ». Τοιοῦτοι ὕμνοι εἶναι καὶ οἱ ἀλλαχοῦ ἀπαντῶντες (11, 15—18. 15, 3—4).

Πρὸς δὲ τοῦτοις πολλὰ χωρία τοῦ Ἀποστόλου θεωροῦνται ὡς ὕμνοι, μάλιστα δὲ τὸ ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ (5,14), τὸ ὡς ἀλλότριον ἀναφερόμενον καὶ ρυθμοῦ μετέχον· « Διὸ λέγει ἔγειραι ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιπαύσει σοι ὁ Χριστός ». Ἄλλα χωρία πιθανῶς εἶναι καὶ αὐτὰ τοιαῦτα (Α. Τιμοθ. 3, 16. Β. Τιμοθ. 2, 11—13).

Ἐκ τῆς μετὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους Ὑμνολογίας ἱκανὰ σώζονται ἄχρι τοῦδε, ἴσως δὲ καὶ πλείονα· ἀλλ' εἶναι δυσδιάγνωστα· διότι πιθανὸν νὰ συνέβη καὶ εἰς αὐτὰ ὅ,τι εἰς τοὺς τῆς Δ. ἑκατονταετηρίδος Ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους καὶ τοὺς πλείστους τῆς Ε. Οὗτοι ἐτροποποιήθησαν καὶ περιελήφθησαν εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα ὕμνους ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ὑμνογράφων. Τοιοῦτό τι ἔπραξαν ἤδη οἱ μεγάλοι Ὑμνογράφοι Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς, ὡς ἐψόμεθα.

Ἀρχαιότατος ὕμνος εἶναι ἡ μεγάλη Δοξολογία « Δόξα ἐν Ὑψίστοις Θεῷ » μέχρι τοῦ « Καταξίωσον Κύριε », ὅπερ εἶναι ἄλλος ὁμοίος ὕμνος, προστεθείς. Κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν τοῦτον τὸν ὕμνον ὑπαινίσσεται ὁ Πλίνιος. Μετὰ τινων διαφορῶν περιέχεται καὶ εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (7, 47). Οἱ Λατῖνοι θεωροῦσι ποιητὴν τῆς δοξολογίας ταύτης τὸν πάπαν Τελεσφόρον (127—138). Τῆς δὲ λατινιστῆ τὸν Ἰλάριον († 368). Ἀλλὰ βεβαίως ὁ λατινικὸς ὕμνος εἶναι μετάφρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅστις ἤδη ἦν ὁ αὐτὸς τῷ ἡμετέρῳ ἐπὶ Μ. Ἀθανασίου. Ἀρχαιοτάτη καὶ ἡ μικρὰ δοξολογία « Δόξα Πατρί ».

Ἄλλος ἀρχαιότατος ὕμνος κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον (περὶ Ἀγ.

Πνεύμ. 29) εἶναι τὸ «Φῶς ἱλαρόν» τὸ ἄχρι τοῦδε ψαλλόμενον ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Τὴν ἐπιλύχιον ταύτην εὐχαριστίαν (ὡς ὀνομάζει ὁ Μ. Βασίλειος) ἐπιγράφει ἐν τῷ Ὁρολογίῳ ὁ Κουτλουμουσιανὸς Ἀθηνογένει τῷ Μάρτυρι, ἐπὶ τοῦ χωρίου τοῦ Μ. Βασιλείου στηριζόμενος· ἀλλ' ὀρθῶς ἐσημείωσεν ὁ σοφὸς Οἰκονόμος (περὶ τῶν Ο'. ἐρμ. τόμ. 4. σελ. 764) ὅτι πρέπει νὰ διακριθῇ τοῦ ἐπιλυχνίου ὕμνου ὁ ἐξιτήριο τοῦ Ἀθηνογένους, ὡς ἄλλος τις· διότι ἀρκεῖ τοῦτο μόνον, καθ' ἡμᾶς, ὅτι ὁ μὲν παρίσταται ὡς γνωστὸς τοῖς πᾶσιν, ὁ δὲ τοῦ Ἀθηνογένους, ὡς ὀλίγοις μόνοις γνωστός.

Ἀρχαιότατος ὕμνος εἶναι καὶ τὸ «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος» τὸ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» ψαλλόμενον. Τοῦτο ἐν ταταῖς ἀρχαίαις Λειτουργίαις καὶ ἐν τοῖς Μυσταγωγικοῖς λόγοις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων εὐρεῖται.

Κατὰ Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην (Θεῶν Ὄνομ. 3) ὁ Ἀποστολικὸς Ἱερόθεος Ἀθηνῶν «θεὸς ἦν ὑμολόγος» καὶ «ἐνθεατικῶς τῆς ὑμνωδίας» ὑμολόγει.

Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ Μάρτυς συνέγραψε τὸ ἀπολεσθὲν *Ψαλμὸς* (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 4, 18. Ἱερώνυμ. de vir. illustr.). Ὡς ὑμνογράφος ἀναφέρεται καὶ ὁ ἱερός Ἰππόλυτος.

Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας σώζεται ἡ ἑμμετρος ὠδὴ εἰς Χριστὸν, ἐν ἣ παρίσταται ὁ συγγραφεὺς ψάλλον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ὁ Γάιος (παρ' Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 5, 26) ἱστορεῖ, ὅτι «ψαλμοὶ καὶ ᾠδαὶ ἀδελφῶν ἀπ' ἀρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφείσθαι, τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστὸν, ὑμνοῦσι θεολογοῦντες». Ὁ δὲ Ὀριγένης (εἰς Ψαλμ. 59) λέγει ὅτι συνέταττον τεχνικωτέρους τῶν συνήθων ὕμνους καὶ παρέλαβεν αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία.

Νέπως Πενταπόλεως Ἐπίσκοπος συνέγραψε κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διονυσίου Ἀλεξανδρείας (παρ' Εὐσεβ. 3, 24) πολλοὺς ὕμνους καὶ ἦσαν ἀγαπητοί.

Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς ὥρισε κατὰ Γρηγόριον Νύσσης, ἵνα πανηγυρικώτερον καὶ ἐν ὕμνοις ἐπιτελῶνται αἱ μνημαὶ τῶν μαρτύρων· πιθανόν λοιπὸν ὅτι καὶ αὐτὸς ὑμολόγησε τοὺς Μάρτυρας καὶ δι' ὕμνων καὶ οὐχὶ διὰ πανηγυρικῶν λόγων μόνον. Τοῦτω προστεθῆτω καὶ Μεθόδιος Πατάρων.

§ 22. Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ τῆς Δ. Ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐφεξῆς, καὶ α) μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Ἄν καὶ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων ἱκαναὶ πνευματικαὶ ᾠδαὶ συνετάχθησαν καὶ τινες καὶ σώζονται ἀκέραιοι, ἀλλ' οὐχ ἕτιον οὔτε κοιναὶ ἦσαν πᾶσαι, οὔτε πολλαί. Κυρίως ἡ ὑμνολογία ἔλαβεν ἐπίτασιν ἀπὸ τῆς Δ. Ἑκατονταετηρίδος, δόντων ἀφορμὴν καὶ εἰς τοῦτο τῶν αἱρετικῶν. Μετὰ δὲ ταῦτα ἰδίως συνετέλεσεν ἡ αὐξήσις τῶν ἑορτῶν. Ἡ μεγίστη ὅμως ἐπίτασις ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ μέχρι τῆς 11 ἑκατονταετηρίδος, ὅτε συνεπληρώθη ἡ Ὑμνολογία. Ἐν τούτοις οὐκ ὀλίγα ἔχομεν καὶ ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ ἐποχῆς· μόνον ὅτι οὐ πάντα σώζονται εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν μορφήν, ἐπεξεργασθέντων αὐτὰ τῶν μετὰ ταῦτα ὑμνογράφων· διότι εἶναι ἐσφαλμένη ὅλως ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη τῶν Εὐρωπαίων, ὅτι ἡ ὑμνολογία ἡμῶν ἀρχεῖται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Οὐ μόνον, ὡς ὀφείμεθα, πολλὰ συνετάχθησαν πρὸ αὐτοῦ καὶ πολλὰ εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει ἄνευ μεταβολῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ πλείεστα τῶν μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφων, μηδὲ τῶν κορυφαίων αὐτῶν ἐξαιρουμένων (Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ), εἶναι ἀπάνθισμα ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων· μόνον μετεβόρυσαν αὐτὰ, καὶ μάλιστα τὰ ἑμμετρὰ, ἀποῦ ἀπέβη ἄχρηστος καὶ νεκρὰ ἡ ἀρχαία προσωδία.

Τὰ προϊόντα τῆς πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Ὑμνολογίας ἐνομαζονται συνήθως Τροπάρια ἐκ τοῦ τρόπου (= ἔχου). Ταῦτα μετὰ ταῦτα Στιχηρὰ καὶ Ἀπόστιχα ὀνομάσθησαν, ὡς συναπτόμενα μετὰ τῶν ψαλμῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τῶν Αἰνῶν τοῦ Ὁρθρου. Τὰ δὲ Τροπάρια τὰ μετὰ τῶν ἐννέα ᾠδῶν συναπτόμενα ὀνομάσθησαν Κανόνες ἢ τροπάρια τοῦ Κανόνος, ὅστις σημαίνει τὸ ὅλον, ὅπερ ἡ ἐκ τριῶν ᾠδῶν συνέκειτο διὰ τὰς ἀπλᾶς ἑορτάς (ὅθεν Τριῳδίου), ἢ ἐκ τεσσάρων (Τετραῳδίου), ἢ ἐξ ἐννέα (τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) ἢ συνήθως ἐξ ὀκτὼ εἰς τὰς μεγάλας καὶ ἄλλας ἑορτάς. Ἡ λέξις δὲ κανὼν ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Δ. Ἑκατονταετηρίδα καὶ ἀπαρχαὶ Κανόνων κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἔννοιαν ἀπαντῶσιν ἤδη πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὀνομάσθησαν πρὸς τοῦτοις τὰ μεταγενέ-

στερα τροπάρια (τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τῶν Αἰνῶν) Προσόμοια, διότι ἐξρρυθμίζοντο κατὰ τὰ ἀρχαῖα τροπάρια, ὡς τὰ τροπάρια τοῦ Κανόνος ρυθμίζονται κατὰ τοὺς Εἰρμούς, ἥτοι τοῦ πρώτου τροπαρίου ἐκάστης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος. Τὰ πλείστα δὲ τῶν μετὰ τὸν Δαμασκηνὸν προϊόντων εἶναι Προσόμοια καὶ ἔχουσι βάσιν τοὺς ἀρχαίους Εἰρμούς, οἵτινες ὠνομάσθησαν καὶ Καταβάσιαι, διότι ἐφάλλοντο ἐν τέλει ἐκάστης ᾠδῆς, καταβαίνοντος τοῦ χοροῦ καὶ ἐνουμένου διὰ τοῦτο καὶ μὲ ἀργότερον χρόνον ψάλλονται τότε.

Ἄλλα τροπάρια, οἱ ἰδίως ὕμνοι τῆς ἑορτῆς, ὠνομάσθησαν ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ Κοντάκια. Τοῦτο ἐσήμαινεν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν μικρὸν τόμον, καὶ ὠνομάσθη ἴσως οὕτως ἀπὸ τοῦ κοντοῦ ξύλου, περὶ ὃ περιετολίσσето ὁ τόμος μεμβράνης ἢ χάρτου. Οἱ ὕμνοι τῆς ἡμέρας ὠνομάσθησαν μετὰ ταῦτα καὶ Ἀπολυτίκια, ὡς ἐν τῇ ἀπολύσει τοῦ Ἑσπερινοῦ ψαλλόμενοι. Ἐν τούτοις εἰς μόνας τὰς κυρίως ἑορτὰς ἔχομεν Ἀπολυτίκια ἐκ τῶν μεταγενεστέρων Ὑμνογράφων, ἐνῶ Κοντάκια ἔχομεν καὶ διὰ τοὺς Ἀγίους ἐκάστης ἡμέρας. Κατὰ τὰ ἀρχαῖα δὲ Κοντάκια καὶ Ἀπολυτίκια ρυθμίζονται τὰ μεταγενέστερα διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα ὡς καὶ τὰ Προσόμοια ἔχουσι Προλόγους, ἥτοι προτάσσεται αὐτῶν ἡ ἀρχὴ τοῦ τροπαρίου, καθ' ὃ ρυθμίζονται.

Ἄλλα τροπάρια ὠνομάσθησαν Οἵκοι, ἴσως διότι οἰκοδόμημα ὕμνων εἶναι, περιέχον ἐν συνόψει τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἑορτῆς διὰ τοῦτο καὶ μετὰ τοῦ Κοντακίου πρὸ τοῦ Συναξαρίου, μετὰ τὴν 6 ᾠδὴν ἀναγινωσκομένου, προτάσσονται.

Ἐξαποστειλάρια ὠνομάσθησαν τὰ ἄλλως Φωταγωγικὰ λεγόμενα καὶ προηγούμενα τῶν Αἰνῶν, διὰ τὸν φωταγωγικὸν στίχον «ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου». ὠνομάσθησαν δὲ Φωταγωγικά, διότι ἐφάλλοντο ἐν τέλει τοῦ Ὁρθρου, ὅτε ὑπέφωσκε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας διὰ τοῦτο καὶ τῆς Δοξολογίας προτάσσεται τὸ «Δόξα σοι τῷ δείξαντί τὸ φῶς», ὅπερ ἐν Ῥωσσίᾳ ψάλλει ὁ ἱερεὺς, προαιμαζόμενος τὴν Δοξολογίαν.

Δοξαστικά λέγονται τὰ μετὰ τῆς συντόμου δοξολογίας «Δόξα Πατρὶ» ἐπιστραγίζοντα τὰ στιχηρὰ τροπάρια καὶ τάλλα. Ἰδίως δὲ τὰ ἐπιστραγίζοντα τὰ στιχηρὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τὰ τῶν

Αἶνων. Τὰ δὲ δοξαστικά τῶν Αἶνων τῶν Κυριακῶν ὠνομάσθησαν Ἑωθινὰ, ὡς περιέχοντα μετὰ τῶν Ἑξαποστειλαρίων τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἑωθινοῦ ἀναστασίμου Εὐαγγελίου, τοῦ ἀναγινωσκομένου ἐν τῷ Ὁρθρῷ τῆς Κυριακῆς.

Θεοτοκία λέγονται τὰ τροπάρια τὰ ἐπόμενα μετὰ τὸ Δοξαστικὸν (ἂν ὑπάρχῃ) καὶ ἐπισφραγίζοντα πάντα τὰ τροπάρια τῶν στιχηρῶν, τῶν ᾠδῶν κτλ. ὠνομάσθησαν δὲ οὕτω, διότι εἶναι ὕμνοι τῆς Θεοτόκου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὠνομάσθησαν Τριαδικοὶ Κανόνες, οἱ τὴν Τριάδα ἀνυμνοῦντες καὶ τόπον ἐπέχοντες τοῦ Μεσονυκτικοῦ τῆς Κυριακῆς.

Καθίσματα ὠνομάσθησαν τὰ τροπάρια τὰ ψαλλόμενα μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν Καθίσματός τινος τοῦ Ψαλτηρίου. Προκείμενα δὲ λέγονται οἱ στίχοι τοῦ Ψαλτηρίου οἱ πρὸ τῶν ἄλλων ἀναγνωσμάτων ψαλλόμενοι. Οἱ δὲ ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἀχράντων μυστηρίων ψαλλόμενοι ὀνομάζονται Κοινωνικά. Προοιμιακὸς λέγεται ὁ ψαλμὸς τοῦ Ἑσπερινοῦ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον», ὁ προοίμιον ὦν τοῦ Ἑσπερινοῦ. Τὸ προοίμιον τοῦ Ὁρθρου λέγεται Ἑξάψαλμος (διὰ τοὺς ἕξ ψαλμοὺς) καὶ τὸ τῆς Λειτουργίας Ἀρτίφωνα διὰ τὸν τρόπον τοῦ ψάλλειν, ὡς καὶ τὸ Ὑπακοή. Ἀμωμος δὲ λέγεται ὁ 118 ψαλμὸς ὁ μετὰ τὸ τρίτον Κάθισμα, τὸν Πολυέλεον λεγόμενον, ψαλλόμενος. ὠνομάσθη δὲ οὕτως ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν λέξεων «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ», ὡς ὠνομάσθησαν καὶ τὰ ἀντικαταστήσαντα αὐτὸν Τροπάρια Εὐλογητάρια. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὠνομάσθησαν τὸ Χερουβικόν, ὁ Τρισάγιος ὕμνος «Ἁγίος ὁ Θεὸς» καὶ εἴτι ἄλλο, ἐνῶ ἄλλα ἀπλῶς ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν λέξεων ὀνομάζονται, τὸ «Πιστεύω», τὸ «Πάτερ ἡμῶν», τὸ «Ἄξιον ἐστίν» κτλ.

Ἐκ τῆς πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐποχῆς ἔχομεν τροπάρια στιχηρὰ, τὸν Τρισάγιον ὕμνον, Κοντάκια, τοὺς Χερουβικοὺς ὕμνους, Οἴκους καὶ τινὰς Κανόνας. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἱαμβικοὺς στίχους. Ἐπικρατοῦσι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν 4 καὶ 5 ἑκατ. οἱ ἑμμετροὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν προσωδίαν ὕμνοι. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς 6 ἐπικρατεῖ ὁ νέος ρυθμὸς ὁ ἐπὶ τῶν τόνων στηριζόμενος. Ἀλλ' ἄδηλον ὅποια ἡ σχέση τοῦ ρυθμοῦ τούτου πρὸς τὴν ἀρ-

χαίαν μετρικήν· ὑπάρχει μὲν ἡ σχέσις τῶν στροφῶν καὶ ἀντιστροφῶν εἰς τὰ Προσόμοια καὶ τοὺς Κανόνας καὶ πολλὰ ἄλλα τροπάρια, ἀλλ' ὅποια ἡ σχέσις ἐκάστου μέτρου αὐτῶν πρὸς τὰς τῆς ἀρχαίας λυρικῆς ποιήσεως προΐοντα, ἀδύλον. Εἰς τινὰς Κανόνας τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἐτηρήθη τὸ ἀρχαῖον ἱαμβικὸν μέτρον καὶ κατὰ προσωδίαν. Ἐτηρήθη καὶ εἰς τὰ δίστιχα τὰ εἰς τιμὴν τῶν Ἀγίων ἐν τῷ Συναξαρίῳ· ἐτηρήθη καὶ τὸ ἑρῳϊκὸν ἑξαμετρον ἐν ταῖς Ἀχροστιχίσι τῶν Κανόνων. Ἐν ταῦτοις τὰ Δοξαστικά καὶ πολλὰ τῶν ἰδιομελῶν Στιχηρῶν φαίνεται ὅτι ἐποiehθσαν ἐξ ἀρχῆς ἄνευ τινὸς ῥυθμοῦ, καὶ ἐψάλλοντο διὰ τοῦ ἀργοῦ μέλους, ὅπερ στιχηρακικὸν καὶ παπαδικὸν λέγεται, καὶ εἰς ὃ ὑπάγεται εὐκόλως πᾶς πεζὸς λόγος· διότι παρατείνονται αἱ συλλαβαί, ἐνῷ εἰς τὰ Προσόμοια καὶ τὰλλα δὲν συμβαίνει. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ στίξις τούτων εἶναι κατὰ τὸν ῥυθμὸν καὶ οὐχὶ κατ' ἔννοιαν, ὥπως τοῦτο εἰς τὰ Δοξαστικά κτλ. (βρὰ τὰ Λειτουργ. βιβλία).

Εἰς τὸν Κατάλογον τῶν Ὑμνογράφων τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκκλησίας ἀνεγράφησαν ἐρετζῆς μεγάλοι Πατέρες καὶ Ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας, πολλοὶ τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ καὶ πολλοὶ τῶν πιστῶν Βασιλέων. Οἱ κυριώτεροι τούτων εἶναι οἱ ἀκόλουθοι (1). Ἐρραῖμ ὁ Σύρος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Κύρος Σμύρνης, Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως, Ῥωμανὸς ὁ μελωδὸς, Τιμόθεος Κωνσταντινουπόλεως, Ἰουστινιανὸς Αὐτοκράτωρ, Συμεὼν ὁ Θαυμαστορεΐτης, Γεώργιος Πισίδης, Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, Ἀνδρέας Κρήτης καὶ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τούτοις Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς, Κοσμάς ὁ Μαῖουμᾶ (Κωνσταντίας), Στέφανος ὁ Σαββαΐτης, Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ οἱ Στουδίται καὶ ἀδελφοί, Θεοφάνης ὁ Γραπτὸς, Καττιανὴ (Κασσία καὶ Ἰκασία), Μεθόδιος καὶ Φώτιος οἱ Πατριάρχ-

(1) Ὁ ἐνταῦθα Κατάλογος, ὡς καὶ ὁ ἐπόμενος, περιέχουσι τοὺς κυριώτερους, οἵτινες καὶ ἁρμοτογράφοι καὶ μελωδοὶ καὶ ποιηταὶ λέγονται. Πληρέστερον Κατάλογον ὁρᾷ παρὰ Φαβρίκιου (Bibl. graec. T. XI). Ἀλλὰ βεβαίως δὲν εἶναι καὶ ὁ πληρέστατος. Πόσων ἄλλων εἶναι ἄγνωστα τὰ ὀνόματα καὶ πόσων σήπονται ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις ἀνέκδοτα χειρόγραφα!

χαί Κωνσταντινουπόλεως, Ἰγνάτιος Νικαίας, Γεώργιος Νικομηδείας, Ἀρσένιος Κερκύρας, Μητροφάνης Σμύρνης. Τέλος Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος, Μάρκος Ὑδροῦντος, Λέων ὁ σοφὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος οἱ Αὐτοκράτορες, Ἰωάννης Εὐχαΐτων καὶ Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Δούκας Λάσκαρις καὶ Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος οἱ Αὐτοκράτορες, καὶ τέλος Μάρκος ὁ Ἐφέσου.

α) Περὶ τῆς Ὑμνολογίας κατὰ τὴν Δ' καὶ Ε'. Ἑκατονταετηρίδα.

Ὡς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων ἔδωκαν ἀφορμὴν οἱ αἰρετικοί, οὕτω καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς Ὑμνολογίας. Ἦδη πρὸ τῆς Δ' Ἑκατοντ. οἱ γνωστικοὶ τῆς Συρίας Βαρδεσάνης καὶ Ἀρμόνιος ὁ υἱὸς αὐτοῦ (1) ἐποίησαν ὕμνους, δι' ὧν μετέδιδον τὴν κακοδοξίαν αὐτῶν καὶ ἐκίνησαν τὸν ὅσιον Ἐφραίμ νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς ἰδίους ὕμνους. Παῦλος δὲ ὁ Σχμοσταεὺς παύσας τοὺς εἰς Χριστὸν ὕμνους, ἔταξε νὰ ψαλμωδῶσι γυναῖκες ᾠδὰς. Καὶ ὁ Ἀρειος ἐποίησεν ᾠδαίαια Ναυτικά καὶ Ἐπιμύλια καὶ Ὀδοιπορικά, μεθ' ὧν ἐλιτάνευον νυχτὸς ἔπειτα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Χρυσοστόμου. Καὶ Ἰεράξ δὲ τις (Ἐπιρ. Αἰρέσις, 67) καὶ οἱ Δονατισταὶ (Αὐγους. Epist. 119). Ἰσως καὶ οἱ Νεστοριανοί. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον, ὅτι μᾶλλον δογματικὸν χαρακτῆρα ἔπρεπε νὰ ἔχωσι καὶ τὰ προϊόντα τῆς Ὑμνολογίας, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον.

Ὁ μὲν Μ. Ἀθανάσιος καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἡσχολήθησαν μᾶλλον περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον εὐχὰς ἐξ αὐτῶν ἔχομεν. Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος διέταξε καὶ τὰ τῆς Λειτουργίας, ὡς εἶρηται ἄλλοτε. Ἄλλοι Πατέρες ἡσχολήθησαν

(1) Ὁ Βαρδεσάνης κατὰ τὸν ὅσιον Ἐφραίμ (ὕμν. 53) ἐποίησαν ἱσαριθμούς τοῖς ψαλμοῖς ὕμνους (150), μιμούμενος τὸν Δαβὶδ. Ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρμόνιος κατὰ Θεοδώρητον (Ἐκκλ. Ἱστορ. 4. 23) καὶ Σωζόμενον (4, 16), παιδευθεὶς ἐν Ἀθήναις, εἰσήγαγεν Ἑλληνικοὺς ὕμνους καὶ ἀρμονικοὺς ᾠδὰς, δι' ὧν ἐκίνησε τὰ πλῆθη.

μᾶλλον περὶ τὴν ὕμνολογίαν. Τούτων δὲ γνωστοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι·

1) Ἐφραίμ ὁ Σύρος († 378) κατώρθωσε νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς τῶν αἵρετικῶν ὕμνους διὰ τῶν ἰδίων, ἀντιτάξας καλλίονας καὶ Παρθένους μοναχὰς διδάξας ψάλλειν.

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν νεωτέρων Σύρων (Assemani Bibl. orient. I. p. 59, 60) συνέταξεν ὁ ὅσιος Ἐφραίμ 12,000 ᾠδάς. Ἄλλ' αἱ πλεῖσται ἦσαν πρὸς ἰδιαιτέραν χρῆσιν, διὰ τοῦτο καὶ ἐν χρήτει Ἐκκλησιαστικῇ νῦν παρὰ Σύροις 40 μόνον εἶναι. Κατὰ δὲ τὸν Hahn (Bardesanes Gnosticus p. 35. 39. Lips 1816) τὸ μέτρον ἦν μέτρον συλλαβῶν καὶ τόνων. Ὁ δὲ Ἐφραίμ συνέταξε τετρασυλλάβους, πεντασυλλάβους, ἑξασυλλάβους καὶ μάλιστα ἐπτασυλλάβους στίχους.

Κατὰ τὸν Boissonade (Analect. vol. 4. not. 2) ὁ Ἐφραίμ ἤρχετο τῶν ὕμνων τῆς Θεοτόκου «Τιμιωτέρα τῶν Χερουβὶμ καὶ ἀτυγκρίτως παστῶν τῶν οὐρανῶν στρατιῶν». Ταῦτα ἐμιμήθη, φαίνεται, ὁ μέγας Ὑμνογράφος Κοσμάς Μαΐουμᾶ ἐν τῇ ἐννάτῃ τοῦ Τετραψιδίου τῆς Μ. Παρασκευῆς, καὶ ἐντεῦθεν προήλθε τὸ ἐφύμνιον τοῦτο τῆς ἐννάτης ᾠδῆς τὸ συχνάκις ψαλλόμενον.

2) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁ διὰ τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ Θεολογίας καθαίρεσας τὴν ἄθεον πλάνην τῶν Αἵρετικῶν, ἐμελούργησε καὶ πολλοὺς ὕμνους κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ μάλιστα κατὰ τοῦ Ἀπολιναρίου, ὅστις ἔγραψε Ψαλτήριον καινὸν, μηδὲν κοινὸν ἔχον πρὸς τὸ τοῦ Δαβὶδ. Συνήθως μετεχειρίσθη τὸ ἱαμβικὸν μέτρον, ἀλλὰ καὶ ἄλλα (Λόγ. 51). Ἐπεζῆται δὲ καὶ καθόλου νὰ παρᾶσχῃ εἰς τὰ μέτρα τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως χριστιανικὸν χρίσμα, ἀφοῦ μάλιστα Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἀπηγόρευσε τοῖς Χριστιανοῖς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἑλλήνων Συγγραφέων, ἵνα μὴ ἀρύωνται ἐξ αὐτῶν ἐπιχειρήματα καὶ δύναμιν λόγου κατὰ τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων.

Οἱ πλεῖστοι τῶν σωζομένων ὕμνων φαίνονται πρὸς ἰδιαιτέραν χρῆσιν πεποιημένοι, μᾶλλον δὲ ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα φέρει ὁ εἰς Θεὸν ὕμνος (Τόμ. Γ' σελ. 508—510). Ἰδίως ὅμως οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι τοῦ Θεολόγου συνετέλεσαν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα

ὕμνολογίαν· διότι καὶ πρότερον ἤδη ἠνθολόγουν οἱ μελωδοὶ ἐκ τοῦ εὐανθοῦς αὐτοῦ λειμῶνος κατὰ τὸν Ἀββᾶν Δωρόθεον (6 Ἑκατ.), ἰδίως δὲ οὐκ ὀλίγα οἱ μεγάλοι Ὑμνογράφοι, Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς. Τὸ «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε», τὸ «Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον», τὸ «Χθὲς συνεθαπτόμην σοι Χριστέ», τὸ «Πνεῦμα τὸ ἅγιον ᾗ μὲν αἶει» καὶ πλεῖστα ἄλλα κάλλιστα ἄσματα τῶν μεγάλων ἑορτῶν, εἶναι ἀνθολογία εὐρυθμὸς ἐκ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τοῦ Θεολόγου.

3) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ πολυχέυμων καὶ μελίβρυτος ποταμὸς τῆς Σοφίας, οὐ μόνον διὰ τῶν χρυσῶν καὶ ἀπειραρίθμων αὐτοῦ λόγων καὶ δι' Εὐάγγελιστῶν ἐκράτυνε καὶ ἐπλάτυνε τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ διεκόσμησε τὰ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ πολλὰς εὐχὰς συνέγραψεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν λιτανευόντων Ἀρειανῶν ἀντέταξε τὰς Ἐκκλησιαστικὰς λιτανείας (1), καὶ κατὰ τῶν ἀτεβῶν αὐτῶν ὕμνων εὐσεβεῖς ᾠδὰς ἰδίας (Σωκρ. 6, 8. Σωζομ. 8, 8). Κατὰ δὲ τὸν Goar (Evchol. p. 35) καὶ τροπάρια ἄλλα συνέταξεν.

4) Εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ἀποδίδεται τὸ «Θεοτόκε Παρθέने» τὸ ἐν τέλει τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐνίοτε ψαλλόμενον, καὶ εἰς ὃ περιωρίσθη ὁ κατ' ἰδίαν ἑσπερινὸς τῶν Λατίνων.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἀποδίδεται καὶ ἡ διάταξις τῶν ὥρων τῆς Μ. Παρασκευῆς, ἧς μετὰ ταῦτα ἐπεξεργάσθη ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος.

5) Ἐπὶ Πρόκλου († 447), τοῦ μαθητοῦ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ διαδόχου τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου (τῷ 434), ἔψαλε κατὰ πρῶτον ὁ λιτανεύων λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Τρισάγιον

(1) Εἶχε δὲ τότε πρίθυμον συνεργὸν καὶ χορηγὸν τὴν Βασίλισσαν Εὐδοξίαν τὴν εὐμενῶς ἔχουσαν τότε πρὸς τὸν μέγαν Ποιμενάρχην. Ἐχορήγει αὐτῇ ἀργυροῦς Σταυροὺς καὶ κηρία καὶ δοκίμους ψάλτας καὶ εἴ τι ἄλλο χρήσιμον. Παροργισθέντες οἱ Ἀρειανοὶ ἐστασίασαν, καὶ νυκτὸς μὲν συνήγοντο ἐν ταῖς Στοαῖς (εἶχεν ἀφαιρέσει τοὺς ναοὺς ἡδη ὁ Μ. Θεοδόσιος), ἡμέρας δὲ ἐλιτάνευον, κραυγάζοντες· «Ποῦ εἰσιν οἱ λέγοντες τὰ τρία μίαν δύναμιν;»

ὕμνον «Ἅγιος ὁ Θεός» κατὰ προτροπὴν τοῦ Πατριάρχου. Μετ' ὀλίγον δὲ εἰσῆλθῃ ἀπανταχοῦ διαταγὴ τοῦ Αυτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ διὰ τοῦτο καὶ ἔψαλε τὸν Τρισάγιον ὕμνον καὶ ἡ μετ' ὀλίγον ἐν Χαλκηδόνι συγκροτηθεῖσα Δ'. Οἰκουμ. Σύνοδος. Τινὲς θέλουν συγγραφεὶ αὐτὸν τὸν Πρόκλον, ἀλλ' ἐκ παρανοήσεως τῶν τοῦ Ἰσίδου (παρὰ Φωτίῳ). Ἄλλοι θεωροῦσιν ἀρχαιότερον τὸν ὕμνον. Καὶ ὁ μὲν Νικηφόρος Κἀλλιστος (18, 51) Ἀποστολικὸν τὸν ὕμνον θεωρεῖ, ὁ δὲ Ἀμφιλόγιος λέγει ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος, ἐν Νικαίᾳ διατρίβων, ἔψαλλεν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Διομηδούς τὸν Τρισάγιον ὕμνον. Ἀλλὰ πιθανὸν ἔτι συγγέουσιν ἀμφοτέροι τοῦτον μετὰ τοῦ τῶν Σεραφίμ (Ἅγιος, ἅγιος...), παρ' οὗ ἐλήφθησαν αἱ λέξεις, ὥς καὶ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ (41, 3. «Ἐδίψησεν ἡ ψυχὴ μου, πρὸς τὸν Θεὸν τὸν ἰσχυρὸν τὸν ζῶντα»).

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἦν καὶ ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι (Ἀκακ. Ἐπιστ. πρὸς Κναρέα) καὶ μάλιστα ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός (ἐπιστολ. πρὸς Ἰορδάνην περὶ Τρισαγίου καὶ Ἐκθ. Πίστ. 3, 10) μαρτυροῦσιν, ὁ Τρισάγιος ὕμνος ἔλαβε τὴν ἀρχὴν, ὥς ἱστορεῖ Θεόφανης (ἐν Χρονικῷ) «Ἐπὶ τοῦ ἐν ἁγίοις Πρόκλου σεισμοὶ γέγονασι μεγάλοι ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τέσσαρας μῆνας ὥστε φοβηθέντες οἱ Βυζάντιοι, ἔφυγον ἐξω τῆς πόλεως ἐν τῷ λεγομένῳ Κάμπῳ, καὶ ἦσαν προσκαρτεροῦντες μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου ἐν ταῖς Λιταῖς, κλαίοντες πρὸς τὸν Θεόν. Ἐν μιᾷ οὖν κυμαινομένης τῆς γῆς, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ κράζοντος τὸ, Κύριε ἐλέησον, ἔκτενως, περὶ ὥραν τρίτην ἄνω, πάντων ὁρώντων, συνέβη ὑπὸ θείας δυνάμεως ἀρθῆναι τινὰ νεανίσκον εἰς τὸν αἶρα, καὶ ἀκοῦσαι θείας φωνῆς παραινούσης αὐτὸν ἀναγεῖλαι τῷ Ἐπισκόπῳ καὶ τῷ λαῷ λιτανεύειν οὕτως: Ἅγιος ὁ Θεός, Ἅγιος ἰσχυρός, Ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς· μηδὲν ἕτερον προστιθέντας. Ὁ δὲ ἐν ἁγίοις Πρόκλος ταύτην δεξάμενος τὴν ἀπόφασιν, ἐπέτρεψε τῷ λαῷ ψάλλειν οὕτω· καὶ εὐθέως ἐπέστη ὁ σεισμός. Ἡ δὲ μακαρία Πουλχερία καὶ ὁ αὐτῆς ἀδελφός, ὑπεραγασθέντες τῷ θαύματι, ἐθέσπισαν κατὰ πᾶσαν τὴν Οἰκουμένην τὸν Θεὸν ψάλλεσθαι ὕμνον· καὶ ἀπὸ τότε παρέλαβον πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἄδειν αὐτὸν τῷ Θεῷ. Ταύ-

την τὴν ἱστορίαν ὑπαινίττεται καὶ τὸ λεγόμενον «Δύναμις», ὅταν τὸ τελευταῖον ψάλλεται τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός». Πρῶτον χαμηλῇ τῇ φωνῇ ψάλλεται τρίς τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός», ἵνα σημαίνεται ὅτι οἱ χοροὶ τῶν Ἀγγέλων μελωδοῦσιν. Ἐν τῷ μεταξύ δοξολογεῖ τὴν Τριάδα ὁ λαὸς (διὰ τοῦ «Δόξα Πατρὶ») ἐπισυναπτῶν καὶ τὸ Ἀκροστίχιον κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν, τὸ «Ἅγιος ἀθάνατος». Μετὰ ταῦτα διατάσσεται ὁ χορὸς διὰ τοῦ *Δύναμις* νὰ ψάλλῃ γεγωνυῖα τῇ φωνῇ, ἵνα σημαίνεται ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ψαλμωδία, ἥτις ἡχητικωτέρα εἶναι. Ἐντεῦθεν νοεῖται καὶ διὰ τί εἰς τὰς Δοξολογίας ψάλλεται τὸ τελευταῖον «Ἅγιος» ἀργότερον.

Εἰς τὸν τρισάγιον ὕμνον προσέθηκε μετ' ὀλίγον Πέτρος ὁ Κναφεὺς τὸ «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς» διότι ἐπροφασίζετο ὅτι ὁ ὕμνος δὲν εἶναι τριαδικὸς ἀλλ' ἀνάγεται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ὡς βλάσφημον κατεδίκασε τὴν προσθήκην ἡ 6 Οἰκουμένηκὴ Σύνοδος (καν. 81), καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀπέδειξεν ἐν τῇ εἰρημένῃ Ἐπιστολῇ ὅτι εἶναι Τριαδικὸς ὁ ὕμνος, καὶ ἐπομένως βλάσφημος ἡ προσθήκη. Ἐκτοτε πανταχοῦ ἀφηρεῖται πᾶσα προσθήκη· διότι ἄλλοι προσετίθουν τὸ «Ἁγία Τριάς ἐλέησον ἡμᾶς».

6) Ὁ Κύρος, ἐπίσημος ποιητὴς καὶ Πρέφικτος τῆς πόλεως μετὰ δὲ ταῦτα ἐπίσκοπος Σμύρνης καὶ σύγχρονος τοῦ ἁγίου Πρόκλου, συνέγραψε πολλὰ ἐπιγράμματα. Ἰσως αὐτοῦ εἶναι καὶ τὰ δίστιχα ἐν τοῖς Συναξαρίοις. Οἱ Ἀνατολίται κατὰ Ἀσσεμάνον (Bibl. or. I, 467. κτλ.) εἰς τὸν Κύρον ἀποδίδουν τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων.

7) Εἰς τὸν Ἀνατόλιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως († 458) ἀποδίδονται τὰ Ἀνατολικά λεγόμενα στιχηρὰ τὰ ψαλλόμενα ἐν τῇ Ἑσπερινῇ καὶ τῇ Ὁρθρῇ μετὰ τῶν τῆς Ὀκτωήχου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁ Φαβρίκιος ἀποδίδει τὰ Ἀνατολικά Στιχηρὰ εἰς Ἀνατόλιον τὸν Στουδίτην τὸν ἀκμάσαντα μετὰ τὸν Δαμασκηνόν. Ἀλλ' οὗτος οὐδαμῶς ἀπαντᾷ ὡς ποιητὴς. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι εἰς τὸν Πατριάρχην Ἀνατόλιον ἐπιγράφονται καὶ πολλὰ ἄλλα στιχηρὰ, καὶ πατὴρ αὐτῶν πρέπει νὰ ὀνομασθῇ. Πιθανόν ὅτι εἰ μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφοι ἐρρύθμισαν κατὰ τὴν ὀκτωήχον τὰ στιχηρὰ τοῦ Ἀνατολίου, ἢ καὶ συνεπλήρωσαν αὐτὰ.

6) Ἡ Ὑμνολογία ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ.

Ἀπὸ Ῥωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ οὐ μόνον ἀρχεταί ἡ ἐπίτασις τῆς Ὑμνολογίας, ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀπὸ τοῦδε ὑμνολογηθέντων σώζονται ἀκέραια, καὶ ἐν χρήσει εἶναι ἄχρι τοῦδε ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ.

1) Ῥωμανὸς, ὁ Μελωδὸς ἐπικληθεὶς, ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τῆς Ε'. Ἐκατονταετηρίδος, πρῶτος Κοντακίων ποιητῆς γενόμενος.

Κατὰ τὴν ἐν Συναξαρίοις παράδοσιν, ἀγρυπνίας τελομένης κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ὕπνωσεν ὁ Ῥωμανὸς, παρὰ τὸν Ἀμβωνα ἐστὼς, καὶ τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὧν Διάκονος· τότε ἐπεράνῃ αὐτῷ ἡ Θεοτόκος καὶ ἔδωκεν αὐτῷ εἰλητάριον (βιβλίον) ὅπερ καὶ Κοντάκιον (ἀπὸ τοῦ Κοντοῦ ἴσως, περὶ ὃ περιετυλίσσετο) ἐλέγετο. Τότε ἐξεγερθεὶς ἀπὸ τοῦ ὕπνου, καὶ ἀναβάς τὸν Ἀμβωνα, εὔαλε τὸ λαμπρὸν ἐκεῖνο Κοντάκιον, τὸ ἄχρι τοῦδε ψαλλόμενον «Ἡ Παρθένος σήμερον, τὸν ὑπερούσιον τίκτει, καὶ ἡ γῆ τὸ σπῆλαιον, τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει. Ἄγγελοι μετὰ Ποιμένων δοξολογοῦσι. Μάγοι δὲ μετὰ Ἀστέρος ὁδοιποροῦσι· δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη, Παιδίον νέον, ὁ πρὸ αἰώνων Θεός».

Τὸ Κοντάκιον τοῦτο, ὅπερ ἐκλήθη οὕτως ἀπὸ τοῦ Εἰληταρίου, οὐ μόνον ἐχρηστέμευσεν ὡς πρόλογος καθ' ὃν ἐξρύθμισθησαν οἱ μετὰ ταῦτα συνταχθέντες ὕμνοι τῶν ἐορτῶν, Κοντάκια ἀπὸ τοῦ παραδείγματος κληθέντες καὶ αὐτοί, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτος διὰ τὸ μεγαλοπρεπὲς μέλος του.

Καὶ ὁ Ῥωμανὸς καὶ ἄλλοι μετ' αὐτὸν πλεῖστα ὅσα Κοντάκια συνέταξαν καὶ δὲν εἶναι ἐορτὴ εἰς ἣν νὰ μὴ ὑπάρχῃ Κοντάκιον. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων Ἀγίων ἔχομεν Κοντάκια, ἐνῶ τὰ ἰσοδύναμα Ἀπολυτίκια ἔχομεν μόνον διὰ τὰς ἐπισήμους ἐορτὰς Δεσποτικὰς τε καὶ ἄλλας· ἀλλὰ ταῦτα εἶναι μεταγενέστερα τῶν Κοντακίων. Ἐν Μόσχᾳ (Βιβλ. Συν.) σώζονται Κοντακάρια, ἐνῶ περιέχονται Κοντάκια καὶ Οἵχοι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ.

2) Ὁ Τιμόθεος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως διέταξε (περὶ τὸ 515) νὰ ψάλληται εἰς πᾶσαν σὺναξιν τῶν πιστῶν τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως (ἔρα Θεοῦ, Ἀναγν. Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 32. 42),

ἔπερ μόνον ἐνιαχοῦ, καὶ μάλιστα ἐν τῇ Δύσει, ἀνεγινώσκετο τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ. Κατὰ Ῥενωδότιον ὁμως (Liturg. Orient. I, p. 221) ἦν ἀπὸ τῆς Α. Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν συγχροτέρᾳ χρήσει. Ἐκ τῶν Πρακτικῶν δὲ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τοπικῆς Συνόδου ἐπὶ Μηνᾶ (περὶ τὸ 535) φαίνεται καὶ ὁ χρόνος, πότε ἐφάλλετο, κλεισμένων τῶν θυρῶν τοῦ Ναοῦ, δηλ. ὅτε ἐκφωνεῖ ὁ Διάκονος «Τὰς θύρας, τὰς θύρας ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν».

Ἐν Ῥώμῃ μέχρι Λέοντος τοῦ Γ. (περὶ τὸ τέλος τῆς 8 Ἑκατ.) ἀνεγινώσκετο μόνον τὸ Σύμβολον καὶ δὲν ἐφάλλετο, ἔπερ ἐπεκράτησε καὶ παρ' ἡμῖν. Πρώτῃ δὲ ἡ ἐν Τολήτῳ Σύνοδος (589) εἰσήγαγε τὴν Ἀνατολικὴν συνήθειαν τοῦ ψάλλειν τὸ ἱερὸν Σύμβολον.

3) Ὁ Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς κατὰ Θεοφάνην (Χρον. σελ. 183) «Παρέδωκε ψάλλεσθαι ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τὸ «Ὁ Μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ», ἔπερ ψάλλεται ἄχρι τοῦδε πάντοτε μετὰ τὸ δεύτερον Ἀντίφωνον τῆς Λειτουργίας. Ὁ Παῦλος Διάκονος λέγει ὅτι τῷ 8 ἔτει τῆς βασιλείας του διέταξε τοῦτο.

4) Συμεὼν ὁ Θαυμαστορεΐτης ἀπὸ τοῦ Θαυμαστατοῦ ὅρους παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου ἤκησε, καὶ Κιονίτης καὶ Στυλῖτης λεγόμενος (ἡ μνήμη αὐτοῦ 24 Μαΐου), συνέταξε τὰ τροπάρια τὰ εἰς τὴν 26 Ὀκτωβρίου (τοῦ ἁγ. Δημητρίου) αὐτῷ ἐπιγραφόμενα.

Λέγεται δὲ καὶ νεώτερος πρὸς διαστολὴν τοῦ πρεσβυτέρου ἁγίου Συμεὼν τοῦ Στυλῖτου τοῦ τῇ 1 Σεπτεμβρίου ἑορταζομένου καὶ πολλῷ πρότερον ἀκμάσαντος (περὶ τὰ μέσα τῆς 5 Ἑκατ.). Πολλὰ δὲ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας κατῶρρωσε καταγωνισάμενος τοὺς Αἰρετικούς. Πολλὰ δὲ καὶ συνέγραψεν, ἅπερ ἀνέκδοτα ἐν Βατικανῷ καὶ ἀλλαχοῦ σώζονται, ὡς μαρτυρεῖ Λέων ὁ Ἀλλάτιος ἐν τῇ περὶ Συμεῶνων διατριβῇ (σελ. 21. 22).

5) Τῷ 9 ἔτει τῆς Βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ νεωτέρου (περὶ τὸ 573) διετάχθη κατὰ Κεδρηνὸν (σελ. 390) νὰ ψάλληται ὁ συνήθης Χερουδικὸς Ὑμνος καὶ ὁ τῆς Μ. Πέμπτῃς «Τοῦ Δειπνοῦ σου τοῦ Μυστικοῦ».

Ἀρχαιότερος τούτων θεωρεῖται ὁ χερουδικὸς ὕμνος ὁ ἐν τῇ

Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου τυπούμενος καὶ νῦν μόνον τῷ Μ. Σαββάτῳ ψαλλόμενος. Ἐχει δὲ οὕτω· «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία, καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου, καὶ μηδὲν γήϊνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· ὁ γὰρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, προέρχεται σφραγισθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς· προηγούνται δὲ τούτου οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφὶμ τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα». Τούτου ἐπιτομή καὶ παράφρασις εἶναι ὁ συνήθης χερουβικός ὕμνος «Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν, ὡς τὸν Βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι, ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν· ἀλληλούϊα».

6) Γεώργιος ὁ Πισίδης ἐπὶ Ἡρακλείου (610—40) καὶ Σεργίου Πατριάρχου ἢ Διάκονος τῆς Μ. Ἐκκλησίας καὶ ἄριστος ἱαμβικῶν στίχων ποιητὴς κατὰ Γεώργιον Κορίνθου. Εἰς τοῦτον δικαίως ἀποδίδεται ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, περὶ οὗ πολλάκις εἴρηται, καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Πατριάρχην Σέργιον. Σύγκειται δὲ ὁ Ἀκάθιστος ἐξ 24 Οἰκῶν κατὰ τὰ 24 γράμματα τοῦ Ἀλφάβητου, ἀρχομένου ἐκάστου ἐξ ἐνὸς αὐτῶν κατὰ σειράν.

Κατὰ τὸ Χρονικὸν Πασχάλιον τῆς Ἀλεξανδρείας περὶ μὲν τὸ 612 εἰσῆχθη ὁ χερουβικός ὕμνος ὁ νῦν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν Προηγιασμένων ψαλλόμενος, τὸ «Νῦν αἱ Δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ θυσία μυστικὴ τετελειωμένη δορυφορεῖται. Πίσται καὶ πόθῳ προσέλθωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα. Ἀλληλούϊα». Κατὰ τὸ αὐτὸ Χρονικὸν (περὶ τὸ 620) εἰσῆχθη τὸ «Πληρωθήτω τὸ στόμα μου», ὅπερ ὁ Ἀμφιλόγιος ἀποδίδωσι τῷ Μ. Βασιλείῳ. Ἀλλὰ πιθανῶς ἀμφότερα ἀποδίδονται εἰς τὸν Γεώργιον Πισίδην.

7) Σωφρόνιος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων (634—44) ἔγραψε πολλοὺς ὕμνους ἐκκλησιαστικοὺς τε καὶ ἄλλους.

Περὶ τὸ 1840 ἐξεδόθη ἀρχαῖον Τριώδιον (Spesil. Rom. IV p. 126. 225), ἐν ᾧ περιέχονται πολλὰ Τριώδια τοῦ Σωφρονίου ὥστε πρῶτος Τριωδίων ποιητὴς εἶναι. Εἰς δὲ τὰς Ὁρας τῶν Χριστουγέννων πολλὰ Τροπάρια ἐπιγράφονται τῷ Σωφρονίῳ, ἅπερ τὰ αὐτὰ εἶναι εἰς τὸν ἐν Βιέννῃ Κώδικα (Cod. Theol. 303), ἐν ᾧ καὶ πολλὰ στιχηρὰ τοῦ ἔλου ἐνιαυτοῦ περιέχονται.

Ἐπίσης τὰ Τροπάρια τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ εἰς τὸν Σωφρόνιον ἐπιγράφονται. Ἐπεθεώρησε δὲ καὶ τὸ Τυπικὸν τοῦ Ἀγίου Σάββα καὶ τὴν Λειτουργίαν ἡρμήνευσεν, ὅπερ ἀτελῶς ἐξέδωκεν ὁ Μάϊος. Ἡ μνήμη τοῦ Ἀγίου Πατρὸς τῇ 11 Μαρτίου.

8) Τοῦ Γεωργίου Συρακούσης (Σικελιώτου τὴν πατρίδα) καὶ μαρτυρήσαντος ἐπὶ τῶν Μαύρων (περὶ τὸ 669) σώζεται στιχηρὸν εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον.

9) Ἀνδρέας Κρήτης Ἀρχιεπίσκοπος († 713) ἦν Δαμασκηνὸς τὴν πατρίδα καὶ κατὰ πρῶτον ἱεροσολυμίτης μοναχός, ὅθεν ἀποσταλεῖς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Θεοδώρου εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ᾿. Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (τῷ 680), προάγεται μετὰ ταῦτα εἰς τὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ἀξίωμα. Τὴν μνήμην αὐτοῦ ἐπιτελεῖ ἡ Ἐκκλησία τὴν 4 Ἰουλίου.

Συνέγραψε πολλὰ, καὶ ἐμουσούργησε Τριώδια τῆς Μ. Ἑβδομάδος καὶ Κανόνας εἰς ἄλλας ἑορτάς. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἰδιόμελα τροπάρια, ὧν πολλὰ ἄχρι τοῦδε ἐν χρήσει, οἷον εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, εἰς τὰ Χριστούγεννα, εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, εἰς τὴν Ὑψωσιν κτλ.

Ἰδίως ὁμῶς διακρίνεται ὁ μέγας μὲν ἐπικληθεὶς Κανὼν διὰ τὴν ποσότητα τῶν τροπαρίων (280 εἶναι τὰ τροπ.), ἀλλὰ θαυμασιώτατος καὶ κατανυκτικώτατος ἅμα ὧν διὰ τοῦτο καὶ ψάλλεται δις ἐν τῷ καιρῷ τῆς μετανοίας, τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ, ὡς εἴρηται ἄλλοτε (βρα § 15). Ἐν τῷ Μ. Κανόνι συνειρμολόγησεν ὁ θεὸς Πατὴρ σύνοψιν ἐμμελῆ τῶν κρατίστων κεφαλαίων τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἐκ τῶν καλῶν καὶ κακῶν παραδειγμάτων κάλλιστα διδάγματα καὶ ὀνησιμώτατα φάρμακα ἐξάγων πρὸς ἰατρούαν τῆς ψυχῆς. Καλῶς ἄρχεται: «Πόθεν ἄρξομαι θρηνεῖν, τὰς τοῦ ἀθλίου μου βίου πράξεις; ποίαν ἀπαρχὴν ἐπιθήσω Χριστέ, τῇ νῦν θρη-

νωδία; ἀλλ' ὡς εὐσπλαγχνός μοι δὸς, παραπτωμάτων ἄρεσιν». «Δεῦρο τάλαίνα ψυχὴ, σὺν τῇ σαρκί σου τῷ πάντων Κτίστῃ, ἑξομολογοῦ καὶ ἀπόσχου λοιπὸν, τῆς πρὶν ἀλογίας, καὶ προσάγαγε Θεῷ, ἐν μετανοίᾳ δάκρυα».

Λαμπρῶς προβαίνειν «Τὸν πρωτόπλαστον Ἀδὰμ, τῇ παραβάσει παραζηλώσας, ἔγνω ἐμαυτὸν, γυμνωθέντα Θεοῦ, καὶ τῆς αἰδίου, βασιλείας καὶ τρυφῆς, διὰ τὰς ἁμαρτίας μου». «Ἀντὶ Εὐας αἰσθητῆς, ἡ νοητὴ μοι κατέστη Εὐα, ὁ ἐν τῇ σαρκὶ ἐμπαθὴς λογισμὸς, δεικνὺς τὰ ἡδέα, καὶ γευόμενος αἰ, τῆς πικρᾶς καταπόσεως». «Τὴν τοῦ Καὶν ὑπελθὼν, μικρονίαν τῇ προαιρέσει, γέγονα φονεὺς, συνειδότε ψυχῆς, ζώσας τὴν σάρκα, καὶ στρατεύσας κατ' αὐτῆς, ταῖς πονηραῖς μου πράξεσιν». «Σιλωὴμ γενέσθω μοι, τὰ δάκρυά μου, Δέσποτα Κύριε, ἵνα νίψωμαι καὶ γὰρ, τὰς κόρας τῆς ψυχῆς μου, καὶ ἴδω σε νοερῶς, τὸ φῶς τὸ πρὸ αἰώνων».

Ἀριστα τελευτᾷ ἐν τῇ 9 ᾠδῇ, ἐν ᾗ ἐξιτορεῖ τὰ τῆς Κ. Διαθήκης ἐνώπιον τοῦ Σταυροῦ κλίνων γόνυ καρδίας, προσπίπτει δέόμενος: «Κριτὰ μου καὶ γινῶστά μου, ὁ μέλλων πάλιν ἐρχεσθαι, σὺν τοῖς Ἀγγέλοις, κρίναι κόσμον ἅπαντα, ἰλέψου ἐμαυτοῦ, τότε ἰδὼν με φέται, καὶ οἰκτερόν με Ἰησοῦ, τὸν ὑπὲρ τὴν πᾶσαν φύσιν, τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτήσαντα». Ἰσως δὲ εἶναι ἀνεφάρμοστον εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους τὸ ὀλίγω πρότερον ἄλλο τροπάριον τῆς αὐτῆς ᾠδῆς: α' Ὁ Νόμος ἡσθένησεν, ἀργεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, Γραφὴ δὲ πᾶσα ἐν σοὶ παρημέληται, Προφῆται ἠτόνησαν, καὶ πᾶς δικαίου λόγος. Αἱ τραυματίαι σου, ὦ ψυχὴ, ἐπληθύνθησαν, οὐκ ὄντος, ἱατροῦ τοῦ ὑγιουντός σε».

10) Γερμανὸς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως († 740) καὶ Ὁμολογητὴς τῆς εὐσεβείας κατὰ τῶν Εἰκονομάχων (ἡ μνήμη αὐτοῦ Μαΐου 12). Οἱ βιογράφοι αὐτοῦ λέγουσιν ὅτι ἐκέσμησε τὴν Ἐκκλησίαν οὐ μόνον διὰ λόγων, ἀλλὰ καὶ δι' ὕμνων εἰς τὰς Δεσποτικὰς καὶ ἄλλας ἑορτάς. Καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ πρῶτον εἶδος τῶν ὕμνων, ὁ μὲν εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν (ἐν εἶδει διαλόγου) καὶ ὑπὸ Κομπερασίου ἐκδοθεὶς (Auct. nov. I, p. 1125) δὲν εἶναι ἐν χρήσει· ἀλλὰ τὰ εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν στιχηρά, τὸ ἰδιόμελον εἰς τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου, ὁ κανὼν εἰς τὴν ἀχειροποιή-

τον Εἰκόνα (16 Αὐγούστου) καὶ εἴ τι ἄλλα. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ὕμνους τῶν Ἀγίων, σώζονται στιχηρὰ εἰς τὴν Ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου, εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον, τὸν Χρυσόστομον, τοὺς Στυλίτας, εἰς Κοσμάν καὶ Δαμιανὸν καὶ εἴ τινα ἄλλον.

Εἰς τὸν Ὁμολογητὴν Γερμανὸν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ ἡ σωζομένη Μυστικὴ θεωρία, ἥτοι ἐρμηνεῖα τῆς Λειτουργίας, καὶ οὐχὶ εἰς τὸν νεώτερον (περὶ τὰ μέσα τῆς 13 Ἑκατοντ.) διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις χειρόγραφον ἐν Νεαπόλει τῆς 12 Ἑκατ. περιέχει αὐτήν.

Ἀντίγραφον δὲ ἐν Καλαβρίᾳ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων φέρει ἐπιγραφὴν· «Ἡ θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων ἐκτεθεῖτα παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως». Ἐκ τούτου τί ἐξάγεται, ὀφθόμεθα ἀλλὰ ἄλλοι.

§ 25. 6) *Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ
Δαμασκηνοῦ καὶ ἐφεξῆς.*

Μεγίστην ἐπίτασιν καὶ ἀκμὴν ἔλαβεν ἡ Ὑμνολογία ἀπὸ τῆς ξυνορίδος τῶν μεγάλων Ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμά Μαιουμά τοῦ φίλου καὶ συνεργάτου. Ἀντὶ τῶν μέχρι τοῦδε σποράδην τροπαρίων τῶν ἀποτελούντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰς ἰδιαιτέρας Λιτὰς τῶν Ἀγίων, εἰτάγεται κανονικὸν σύστημα ἤχων καὶ Κανόνων συνειρμωμένων στενωτέρον μετὰ τῶν Ἀκολουθιῶν, καὶ προάγεται οὕτως ἐτι μᾶλλον ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία, ἡ τὴν στιχολογίαν τῶν Ψαλμῶν περιορίσασα μᾶλλον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν. Ὡστε ἡ Ὑμνολογία ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τελεῖται μᾶλλον κατὰ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια, εἰς δὲ τὰ Μοναστήρια τηρεῖται καὶ ἡ ἀρχαία Στιχολογία, μεθ' ἧς συνάπτεται εὐκρινῶς ἡ νέα Ὑμνολογία.

Κατ' ἀρχὰς μὲν διακοσμοῦνται τὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου (διὰ Στιχηρῶν καὶ Κανόνων) τῶν μεγάλων ἑορτῶν καὶ τινῶν ἄλλων. Εἴτα δὲ τὰ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ Πεντηκοστῆς διὰ Τριψάδιων καὶ λοιπῶν τροπαρίων (Τριψάδιον, Πεντηκοστήριον).

Καί τέλος ἀπὸ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου συμπληροῦται ὁ κύκλος τῆς Ἑβδομάδος κατὰ τὸ σύστημα τῶν ὀκτῶ ἤχων (Παρακλητικὴ) καὶ ὁ στέφανος τοῦ ἐνικυτοῦ διὰ πληρεστάτων Ἀκολουθιῶν οὐ μόνον τῶν ἑορταζομένων Ἀγίων, ἀλλὰ καὶ τῶν καθ' ἡμέραν (Μηναϊα).

Πάντα ταῦτα εἶναι ἀνάπτυξις τοῦ συστήματος τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ διὰ τοῦτο ὁμοιομορφοὶ καθίστανται αἱ Ἀκολουθίαι. Ἀλλὰ τῶν μεγάλων ἑορτῶν διακρίνονται ὅτι ἔχουσι πληρεστέραν Ἀκολουθίαν καὶ ἰδιαίχοντά τινα ἄλλα.

Τὸ πλῆθος ἄρα τῶν Κανόνων καὶ Τροπαρίων προήλθεν ἐκ τῆς συντάξεως ὁμοιομορφου Ἀκολουθίας οὐ μόνον εἰς ἑορταζομένους Ἀγίους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Ὡστε οὐδαμῶς αὐξάνει ἐπ' ἅπειρον ἡ Ἀκολουθία τῆς αὐτῆς ἑορτῆς διὰ τῆς νέας Ὑμνολογίας, οὐδὲ εἶναι τὰ πολυπληθῆ ταῦτα προϊόντα τῆς Ὑμνολογίας ἐν χρείᾳ διὰ τὸν λαόν. Μόνος σχεδὸν ὁ Κληρὸς καὶ αἱ ἱεραὶ Μοναί, ὅπου τακτικαὶ Ἀκολουθίαι τελοῦνται, μεταχειρίζονται τὴν Ὑμνολογίαν τῶν μὴ ἑορταζομένων Ἀγίων καὶ τὴν τῶν λοιπῶν ἡμερῶν τῆς Ἑβδομάδος τὴν ἐν τῇ Παρακλητικῇ περιεχομένην.

α) Περὶ τῶν κορυφαίων Ὑμνογράφων, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ Μαΐουμα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν, ὅτε οἱ Εἰκονομάχοι ἐσπάραττον τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀνεφάνησαν ἡ ξυνορίς τῶν μεγάλων αὐτῆς Ὑμνογράφων, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμᾶς Μαΐουμα, οἵτινες ὁμοῦ παιδευθέντες ὑπὸ μεγάλῳ διδασκάλῳ τῷ Κοσμᾷ τῷ ἐξ Ἰταλίας (1) καὶ ὁμοῦ ἐργαθέντες, ἔθεντο τὰς βάσεις τῆς μετὰ ταῦτα Ὑμνολογίας, ἥτις μετὰ τῶν ἀναγνωσμάτων (ἐκ τῆς Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Συναξαρίου) ἀνεπλήρωσε τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ἐκλείψαται παιδευσιν τοῦ λαοῦ διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν λογίων μοναχῶν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων.

(1) Ἦν οὗτος ἐκ τῆς Μ. Ἑλλάδος ἐγκρατέστατος πάσης σοφίας καὶ μέλιστα τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Τοῦτον ἀπολυτρώσας ἀπὸ τῶν αἰχμαλωτισθέντων ὁ πατὴρ τοῦ Δαμασκηνοῦ κατέστησε διδάσκαλον τῶν δύο υἱῶν τοῦ τε κατὰ σῆρα καὶ τοῦ κατὰ πνεῦμα.

1) Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ μέγας Θεολόγος καὶ πατὴρ τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας, ὁ Χρυσορρόδος ἐπαξίως ἐπικληθεὶς, καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ζ' Οἰκουμένηῃ Συνόδῳ πανευφύμως ἀναγορευθεὶς (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 4 Δεκεμβρ.), εἶναι ἅμα καὶ ὁ μέγιστος τῆς Ἐκκλησίας Ὑμνογράφος. Ἡ Ὀκτώηχος αὐτοῦ καὶ οἱ Κανόνες, ἐν οἷς ὡς μέλιστα ἡνθολόγητε πάντα τὰ ἄνθη τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων (ὧν ἦν εἴπερ τις καὶ ἄλλος εἰδημονέστατος), τάχιστα ἐξηπλώθησαν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀνατολὴν (1) καὶ ὑπὸ πλείστων ἡρμηνεύθησαν. Θεόδωρος Πρόδρομος, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Κορίνθου, Ζωναράς καὶ Μάρκος Ἐφέσου, εἶναι οἱ γνωστοὶ ἐρμηνευταί.

Τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι ἡ Ὀκτώηχος, δηλ. αἱ ὀκτὼ ἀναστάσιμοι Ἀκολουθίαι (Στιχηρὰ καὶ Κανόνες) τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου τῶν Κυριακῶν κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους, τὸν πρῶτον, δεύτερον κτλ. Ἡ Ὀκτώηχος αὕτη ἀνεπτύχθη μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Παρακλητικὴν, ἐν ᾗ περιλαμβάνονται τὰ τε συμπληρωτικὰ τροπάρια τῶν ὀκτὼ Κυριακῶν καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῆς Ἑβδομάδος, ὑπὸ Μητροφάνους Σμύρνης, Θεοφάνους Νικαίας καὶ μάλιστα ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου μουσουργηθέντα. Ἡ Ὀκτώηχος ἀνακυκλοῦται δι' ὅλου τοῦ ἔτους, καὶ ἐξ ἑνὸς μὲν ἐπήγαγε ποικιλίαν, ἐξ ἑτέρου δὲ κανονικὸν μέλος καὶ ἔστησε τὴν αὐθαιρέσιν. Τὰ πλείστα δὲ τῶν μελῶν ἐχρησίμευσαν ὡς Πρόλογοι τῶν μετὰ ταῦτα Προσομοίων. Πάντα λαμπρὰ εἶναι τὰ τῆς Ὀκτώηχου καὶ μάλιστα τὰ Δοξαστικά, ἅτινα εἶναι πλήρη ὑψηλῆς Θεολογίας. Ἐκ δὲ τῶν Κανόνων αὐτῆς διακρίνεται ὁ τοῦ 7 ἤχου, ὅστις καὶ βαρὺς λέγεται.

Μετὰ τὴν Ὀκτώηχον ἐποίησεν ὁ ἀπαράμιλλος Ὑμνογράφος

(1) Ὁ Ἰάκωβος Ἐδέσσης († 710) συνέταξε δέκα ὕμνους κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἤχους. Κάρολος δὲ ὁ μέγας οὐ μόνον διέταξε νὰ εἰσαχθῶσιν οἱ Ὀκτὼ ἤχοι, οὐδὲ ἤκουσε παρὰ τῶν ψαλτῶν τῆς Ἑλλ. πρεσβείας, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταφρασθῶσι καὶ τὰ Ἑλληνικὰ Ἀντίφωνα (Gerbertus de cantu s. I. p. 269. 368, II, p. 71).

καὶ πολλοὺς ἄλλους Κανόνας (1), καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ πρῶτος Κανὼν ποιητῆς· διότι καὶ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων προγενεστέρων ἔλαβον σχῆμα Κανόνος τὰ τροπάρια ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφων, ἀφοῦ ἔδωκε τὸ παράδειγμα ὁ Χρυσόβλας Δαμασκηνός. Ἐκ τῶν Κανόνων ὁ εἰς τὰ Χριστοῦγεννα, τὰ Θεοφάνια καὶ τὴν Πεντηκοστὴν (οὗτος ἐπιγράφεται τοῦ Ἀρχλαῖ, ὅπερ ἴσως οἰκογενειακὸν ἐπίθετον κατὰ τὸν Ἀλλάτιον) εἶναι διὰ στίχων ἱαμβικῶν. Ὁ δὲ τοῦ Πάσχα καὶ οἱ λοιποὶ εἰς ἔξυθμον πεζὸν λόγον. Ἀξιοσημείωτον δὲ τὸ τροπάριον τοῦ Κανόνος τοῦ Πάσχα (ὄρα Γ'. Ὠδὴν) «Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτὸς, οὐρανός τε καὶ γῆ καὶ τὰ καταχθόνια»..., ὅπερ, λέγεται, ἐμπόδισε τὸν Κοσμάν νὰ προσθέσῃ δεύτερον Κανόνα καὶ εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, ὥς καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεγάλας ἑορτάς.

Ἀξιοσημείωτοι εἶναι καὶ οἱ Κανόνες εἰς τὴν Ἀνάληψιν, Μεταμόρφωσιν, Εὐαγγελισμόν (δύο ᾠδαὶ ἡ νῦν 8 καὶ 9) καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ὁ διὰ τοῦ «Ἀνοίξω τὸ στόμά μου» ἀρχόμενος. Κατὰ τοὺς Εἰρμούς τοῦ Κανόνος τούτου ἐποίησαν Κανόνας μετὰ ταῦτα, ὁ μὲν Θεοφάνης εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ὁ δὲ Νικομηδείας Γεώργιος εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Πολλοὶ Κανόνες ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου Μοναχοῦ, εἴτε κυρίου Ἰωάννου, ἢ καὶ ἀνεπίγραφοι, εἶναι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ τοῦ Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου, Συμεῶν τοῦ Στυλῖτου, εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου (Ἰωάννου μοναχοῦ). Ὁ εἰς Μάξιμον Ὁμολογητὴν, ὁ τοῦ Μ. Βασιλείου, Μ. Εὐθυμίου, Θεοδοσίου, Πέτρου καὶ Παύλου (κυρίου Ἰωάννου).

Εἰς τὸν Δαμασκηνὸν ἀποδίδονται τὰ τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε ἐλέησον ἡμᾶς», τὸ «Πολλὰ τὰ πλήθη», τὸ «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου», τὸ «Τῶν οὐρανίων στρατιῶν» «Τὴν ἄχραντον εἰ-

(1) Οἱ κανόνες τῶν ἑορτῶν σύγκεινται ἐξ ὀκτῶ Ὠδῶν ἀντὶ ἑνῆς. Ἐν τούτοις ἂν καὶ ἀραιρεῖται ἡ δευτέρα ᾠδὴ (δι' αὐτὸς λόγους ὀλίγῃ πρότερον εἴρηται) ὑπολογίζεται ὅμως ὥστε ἡ κατὰ τάξιν δευτέρα ὑπολογίζεται τρίτη καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὁ εἰρμός δὲ ἐκάστης περιέχει τὴν ἑννοιαν τῶν ἀντιστοιχῶν ἑννέα ᾠδῶν.

κónα σου», τὰ ἰδιόμελα τῆς Ὑψώσεως, αἱ Ὁραι τοῦ Πάσχα, καὶ τὰ Ἀντίφωνα τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας, ἅπερ εἶναι ἀξιοσημείωτα.

2) Κοσμάς ὁ Ἀγιοπολίτης (καὶ Ἱεροσολυμίτης), ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ (Κωνσταντίας, 20 στάδια μακρὰν τῆς Γάζης) ἀπὸ τοῦ 735, ὁ φίλος καὶ συμμαθητὴς καὶ σύντροφος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἦν ἅμα, ὡς αὐτὸς, μέγας Ὑμνογράφος καὶ ἅγιος (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 14 Ὀκτωβρίου), «καὶ πνέων μουσικὴν ὅλως τὴν ἐναρμόνιον» κατὰ Σουίθαν· διὰ τοῦτο Ποιητὴς κατ' ἐξοχὴν ἐπεκλήθη. Ποιητὴς δέ τις ἰσοψήφων ἔγραψε «Κοσμάς (=531) λύρα» (=531), ἐξ οὗ καὶ ὁ στίχος «Κοσμάς ἀκούω καὶ λύρα ψηρίζομαι» (ᾠρα Boissonadi vol. 3, p. 460). Ὁ δὲ σοφὸς Οἰκονόμος λέγει· «Ἔστι δὲ ὁ μὲν ἱερὸς Κοσμάς εὐοχότερος τὴν φράσιν, καὶ ποιητικώτερος τοῖς ὀνόματιν· ὁ δὲ τούτου μαθητὴς, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁμαλώτερος καὶ ἡδύτερος· καὶ ἀμρότεροι πνευματέμφοροι καὶ ἀπαράμιλλοι μελωδοὶ τῶν μεγαλείων τοῦ Θεοῦ». Ἀλλὰ πιθανώτερον ὅτι ὁ Κοσμάς δὲν εἶναι ὁ διδάσκαλος, ἀλλ' ὁ συμμαθητὴς, ὡς σαφῶς τοῦτο λέγει ὁ γράψας τὸν βίον τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννης Ἱεροσολύμων.

Οἱ Κανόνες τοῦ Κοσμᾶ εἶναι εἰς πεζὸν λόγον· ἀξιοσημείωτοι δὲ ὁ τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων καὶ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου οἱ προτασσόμενοι τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδίως δὲ ἀξιοσημείωτος ὁ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαθῶν ὁ καὶ κράτιστος ἔως· «Ἐβόησαν, ἐν εὐφροσύνῃ δικαίων τὰ πνεύματα, νῦν τῷ Κόσμῳ, διαθήκη καινὴ διατίθεται, καὶ φαντίσματος, καινουργείσθω λαὸς θείου αἵματος» (ὠδὴ 6). «Εὐφράνῃτε Ἱερουσαλὴμ, πανηγυρίσατε, οἱ ἀγαπῶντες Σιών· ὁ βασιλεύων γὰρ εἰς τοὺς αἰῶνας, Κύριος τῶν Δυνάμεων ἦλθεν· ἐλλαβεῖσθω πᾶσα ἡ γῆ, ἐκ προσώπου αὐτοῦ, καὶ βοάτω· Πάντα τὰ ἔργα, ὑμνεῖτε τὸν Κύριον». Εἴρηται δ' ἄλλοτε ὅτι εἰς τὸν τῶν Χριστουγέννων καὶ ἄλλους πολλὰ ἠνθολόγησεν ἐκ τοῦ Θεολόγου, ὃν καὶ ἐσχολίασε. Θριαμβευτικῶς δὲ ἐπιστραγίζει τὸν τῆς Κοιμήσεως Κανόνα «Νενίκηνται τῆς φύσεως οἱ ἔροι». Περὶ δὲ τοῦ Κανόνος τῆς Ὑψώσεως φέρεται καὶ τι ἀνέκδοτον (ἐν Ἑορτοδρομίῳ Νικο-

δήμου). Ἐπειδὴ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἤκουσεν αὐτὸν ψαλλόμενον οὐχὶ κατὰ τὸν ἦχον καὶ ἄγνωστος ἦν, ἔπεισε τοὺς ψάλτας περὶ τῆς ἀληθείας, ἐκ τοῦ προχείρου συντάξας ἄλλην ἐννάτην ᾠδὴν κατὰ τὴν ἀκροστιχίδα «Σταυρῶ πεποιθώς, ὕμνον ἐξερεύγομαι».

Ἐμουςούργησε καὶ Κανόνας εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν καὶ τὴν Μ. Πέμπτην, τὰ Τριώδια τῶν τριῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Μ. ἐβδομάδος, τὰ Τετράδια τοῦ Σαββάτου τῶν Βαΐων καὶ τοῦ Μ. Σαββάτου, ὅπερ συνεπλήρωσεν ἡ Κασσιανή, ἣ ὁ Μάρκος. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ τὸ Τριώδιον τῆς Μ. Παρασκευῆς εἰς τὸν Κοσμᾶν ἀνήκει· διότι τὸν ὕμνον «Τὴν Τιμιωτέραν» (τὴν ἐννάτην τοῦ Τριωδίου τούτου) εἰς τὸν Κοσμᾶν ἀποδίδωσιν ὁ Καλλιστός. Πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι Κανόνες ἀποδίδονται εἰς τὸν Κοσμᾶν (Mai Specil Roman. II, p. 1,373). Καὶ τοὺς Κανόνας τοῦ Κοσμᾶ ἡρμήνευσεν ὁ Γεώργιος Κορίνθου καὶ Θεόδωρος ὁ Προδρόμος.

ε) Περὶ τῶν λοιπῶν Ὑμνογράφων.

Οἱ μετὰ ταῦτα Ὑμνογράφοι, στοιχοῦντες τῷ παραδείγματι τῶν μεγάλων Ὑμνογράφων, συνεπλήρωσαν τὴν Ὑμνολογίαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Κατηρτίσθη δὲ πλήρης σχεδὸν περὶ τὰ τέλη τῆς 9 ἑκατονταετηρίδος ἐπὶ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. Ὅλῃγα δὲ μετὰ ταῦτα προτετέθησαν λόγου ἄξια. Ἀξιοσημείωτοι δὲ Ὑμνογράφοι τῆς μετὰ τὸν Δαμασκηνὸν ἐποχῆς εἶναι Στέφανος ὁ Σαββαΐτης, οἱ Στουδίται Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ (οἱ τὸ Τριώδιον συμπληρώσαντες), Θεοφάνης ὁ Γραπτός, Γεώργιος Νικομηδείας, Μητροφάνης Σμύρνης καὶ μάλιστα Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθείς. Οὗτοι συνεπλήρωσαν τὴν Παρακλητικὴν καὶ τὰ Μηναῖα. Μετὰ τούτους αξιοσημείωτοι οἱ Αὐτοκράτορες, Λέων ὁ σοφός (τῶν Ἑωθινῶν ποιητής), Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (τῶν Ἑξαποστειλαρίων) καὶ Θεόδωρος Δούκας Λάσκαρις. Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων Μητροπολίτης ὁ καὶ Μαυρόπουλος, Φιλόθεος Ἡρακλείας, καὶ Φιλόθεος Πατριάρχης καὶ Μάρκος Ἐφέσου.

1) Στέφανος ὁ Σαββαΐτης ἦν σύγχρονος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου

τοῦ Δαμασκηνοῦ· πρέπει δὲ νὰ διακριθῇ τοῦ πρεσβυτέρου Στεφάνου τοῦ Ἀγιοπολίτου καὶ θαυματουργοῦ, οὗτινος ἦν σύγχρονος καὶ συνασκητής. Καὶ τοῦ μὲν πρεσβυτέρου ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη τῇ 13 Ἰουλίου, τοῦ δὲ νεωτέρου τῇ 28 Ὀκτωβρίου.

Σώζονται τοῦ Στεφάνου Κανόνες εἰς τὴν Περιτομὴν τοῦ Κυρίου, εἰς τὸν ἅγιον Κυριακὸν, εἰς τοὺς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα ἀναιρεθέντας Πατέρας τῇ 20 Μαρτίου.

2) Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἰωσήφ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης († 825), ἀμφότεροι Κανόνων ποιηταὶ κατὰ τὸν Κωδὴνόν (σελ. 94), συνεπλήρωσαν τὸ Τριωδίου, ὡς εἶρηται πολλάκις, καὶ πιθανόν ὅτι αὐτοὶ ἔδωκαν Κανόνος μορφήν εἰς τὸν Μέγαν Κανόνα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ προσέθηκαν τοὺς ἄλλους Κανόνας. Κατὰ δὲ τὸν Καρδινάλιον Κεϊρίνον, ὅπου εἶναι δύο Κανόνες ἐν τῷ Τριωδίῳ, ὁ πρῶτος εἶναι τοῦ Ἰωσήφ· εἶναι δὲ πολλοὶ τοιοῦτοι.

Ὁ Θεόδωρος, ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει περιώμου Μονῆς τοῦ Στουδίου καὶ μοναζόντων κανὼν καὶ ὁμολογητῆς (ἡ μνήμη αὐτοῦ τῇ 11 Νοεμβρ.), οὐ μόνον ἄλλα τε πολλὰ συνέγραψε καὶ τὸ Τυπικὸν ἐπεθεώρησεν (1), ἀλλὰ καὶ πλὴν τῶν εἰρημένων Τριωδίων ἐποίησε καὶ τρεῖς πλήρεις Κανόνας (μετὰ τῆς δευτέρας ὥδης τῷ Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ τῆς Ἀπόκρεω καὶ τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυροφάγου). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ Τετραῶδια τῶν Σαββάτων τῆς β', γ', δ', καὶ ἐβδομάδος τῶν Νηστειῶν. Κάλλιστον δὲ ποίημα αὐτοῦ καὶ οἱ ἐν τῇ Ὀκτωήχῳ Ἀναβαθμοί. Διέταξε δὲ καὶ νὰ ψάλληται ὁ Ἀμωμος ἐν τῇ ἐξόδῳ μοναχῶν. Ἰσως αὐτοῦ καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

(1) Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος εἶδε τὸ πρωτότυπον ἐν τῇ Συναίᾳ Μονῇ (Ἐπιτ. Ἱερ. Ἱστορ. σελ. 475. 1677). Κατ' ἄλλους δὲ (Νίκωνα Μαυροβουνίου ἡγούμενον 41 Ἐκατ.) οὐδεμία ἀγρυπνία ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ἐκάστη Ἀκολουθία ἐν τῷ οἴκῳ τότε (Τούτο καὶ τὸ Τυπικὸν τῆς Βασιλείσης Εἰρήνης παρὰ Cotelier. monum. graec. 4, 221) ἔτι οὐδεμία μεγάλη Δοξολογία καὶ μόνον τὰ στιχηρὰ τῶν Αἰνῶν καὶ τὰ Ἀπόστιχα. Ἀπὸ δὲ τῆς 26 Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους τῆς Τεσσαρακοστῆς τρεῖς Ἀναγνώσματα ἐν τῷ Ὁρθρῷ ἀντὶ δύο.

Ὁ δὲ Ἰωσήφ, ὁμολογητὴς καὶ αὐτὸς (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰουλίου 14), πλὴν τῶν εἰρημένων ἐποίησε καὶ τὸν τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀσώτου Κανόνα, Τριώδια καὶ Στιχηρά εἰς τὰς πέντε ἡμέρας τῆς Τυρινῆς καὶ Τετραώδια εἰς τὰ Σάββατα, εἰς ἃ καὶ ὁ Θεόδωρος. Κακῶς διαირεῖται παρὰ Φαβρίκιω ὁ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης τοῦ Στουδίτου.

Κατὰ τὸν βιογράφον Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου οἱ μοναχοὶ τοῦ Στουδίου ἤρχολοῦντο εἰς τὴν ὑμνολογίαν, καὶ ὄντως πολλοὶ εἶναι γνωστοί, ὁ Συμεὼν (τροπάριον τῆς Ἀναλήψεως κατὰ Ἀλλάτιον), Νικόλαος, Κλήμης, Κυπριανὸς καὶ Πέτρος.

3) Εἰς τὸν Θεοστέρικτον μοναχὸν Βιθυνίας ἀποδίδεται ὁ Παρακλητικὸς Κανὼν «Πολλοῖς συνεχόμενος Πειρασμοῖς».

4) Θεοφάνης ὁ Γραπτὸς, ἀδελφὸς νεώτερος Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ (1) μεθ' οὗ καὶ Ὁμολογητὴς (τοῦ μὲν Θεοδώρου ἡ μνήμη Δεκεμβρίου 27, τοῦ δὲ Ὀκτωβρ. 11), ὁ Νικαῖος Μητροπολίτης ἐνομασθεὶς (περὶ τὸ 845), ἐγένετο καὶ πολλῶν Κανόνων ποιητής. Ἐκ τῶν 139 Κανόνων, ὧν πλεῖστοι ἐν τοῖς Μηναίοις, πολλοὶ ἐν τῇ Σλαβωνικῇ μεταφράσει εἶναι γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφάνους. Διακρίνονται δὲ οἱ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν κεκοιμημένων ἐν τοῖς ὁκτὼ ἡχοῖς τῆς Παρακλητικῆς καὶ ὁ εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀδελφοῦ Θεοδώρου. Ἐρευνεῖ δὲ νὰ σημειοῖ ἐν ταῖς ἀκροστιχίαις τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὡς ὁ μετὰ ταῦτα Ἰωσήφ, ἡ ἐν τοῖς Θεοτοκίοις ὡς ὁ Γεώργιος Νικομηδείας.

5) Σέργιος ὁ Ἀγιοπολίτης, μοναχὸς, ἀποκαλεῖται παρὰ Φωτίῳ (Βιβλ. 67) ὑμνογράφος, καὶ ὄντως σώζονται Στιχηρά τινα εἰς τὰ Εἰσόδια καὶ τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου. Ἐνιαχοῦ ἐπιγράφονται τὰ Ἀπόστιχα, Ἀγιοπολίτου. Ἐν δὲ τῷ Βατικανῷ Τριώδιῳ (Mai. Specil. rom. IV. p. 7) εἶναι ὕμνοι τοῦ Σεργίου.

6) Κασσιανὴ καὶ Κασσία καὶ Ἰκασσία (ἴσως ἐκ τοῦ Ἡ Κασσία, ὡς εἰκάζει ὁ Οἰκονόμος), εἶναι ὁμολογουμένως ποιήτρια τοῦ

(1) Ὁνομάσθησαν Γραπτοί, διότι ὁ εἰκονομάχος Θεόφιλος διέταξε νὰ στίξωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου τῶν ἱερωτῶν τούτων τῶν ἁγίων Εἰκόνων ὁσέκα στίχους (ὅρα Μελέτιον Ἐκκλ. Ἱστορ. Τόμ. 2. σελ. 270).

πολυβρυλλήτου Δοξαστικῷ τῶν Ἀποστίχων τοῦ Ὁρθρου τῆς Μ. Τετάρτης «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις». Τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Θεοφίλου μετὰ τῆς Κασσιανῆς διηγείται ὁ Ζωναρᾶς (9, 25). Δὲν ἀνήκει ὅμως εἰς αὐτὴν ἡ συμπλήρωσις τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου, ἀλλ' εἰς τὸν Μάρκον Ὑδροῦντος. Ἄλλα ὅμως τροπάρια δικαιοτέρον ἀποδίδονται εἰς τὴν Κασσιανήν, οἷον τὸ τῶν Χριστογέννων «Αὐγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς» καὶ εἴ τι ἄλλο.

7) Μεθόδιος, ὁ Ὁμολογητὴς (ἡ μνήμη Ἰουνίου 14) καὶ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως († 847) οὐ μόνον εἶναι γνωστὸς ἐπὶ διατάξεσιν Ἀκολουθιῶν τῆς Ὁρθοδοξίας, τοῦ Ἀρρεθῶνος καὶ τοῦ δευτέρου γάμου (ὁ Goar ἐτύπωσεν ἀνωδύμως, ἐνῶ ἀλλοῦ φέρουσι τὸ ὄνομα), ἀλλὰ καὶ ὕμνων εἶναι ποιητής· αὐτοῦ τὰ στιχηρὰ εἰς τὴν ἑορτὴν Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, Μαΐου 21.

8) Ἰγνάτιος, πρότερον μὲν Σκευοφύλαξ, εἶτα δὲ Νικαίας Μητροπολίτης καὶ διάδοχος Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ, πολλὰ ἔγραψεν, ὀλίγα ἐξεδόθησαν καὶ ὀλίγοι Κανόνες αὐτοῦ σώζονται, οἷον εἰς Τατιανὴν (Ἰανουαρ. 12), εἰς τοὺς 42 Μάρτυρας (Μαρτίου 6)· ἐν δὲ τῷ Σλαβωνικῷ σώζεται Κανὼν καὶ εἰς τὴν Ὁδηγήτριαν. Οὕτως ὠνομάζετο ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἡ κατὰ παρὰ ὅσιν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ζωγραφηθεῖσα καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ τηρουμένη. Ἐξήγητο δὲ τοῦ Σκευοφυλακίου ἀπὸ τῆς Πέμπτης τοῦ Μ. Κανόνος μέχρι τῆς Δευτέρας τοῦ Πάσχα. Ὁ Καλλιστος ἀναφέρει ὅτι ἡ Πουλχερία διέταξεν ἀγρυπνίαν τῇ Τετάρτῃ τῆς Ἑβδομάδος, καὶ ἐντεῦθεν ἵτως ἔλαβεν ἀρχὴν τὸ Κοινωνικὸν τῆς Θεοτόκου τὸ κατὰ πᾶσαν Τετάρτην ψαλλόμενον «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι».

9) Φώτιος, «τὸ μέγα ὄνομα, καὶ τοῦ τε κατ' αὐτὸν καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αἰώνων τὸ θαῦμα» (ᾗρα τὸ λαμπρὸν ἐγκώμιον τοῦ Οἰκονόμου τόμ. 4, σελ. 752), ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως γενόμενος περὶ τὰ 858 ἔτος, ἐκόσμησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δι' ὕμνων Ἐκκλησιαστικῶν. Σώζονται δύο στιχηρὰ τῷ Μεθόδιῳ (14 Ἰουνίου), πιθανὸν ὅτι τοῦ Φωτίου εἶναι καὶ ὁ ἀνεπίγραφος Κανὼν. Διέταξε πρὸς τούτοις ἐν Συνόδῳ καὶ τὰ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ

καὶ ἴσως τοῦ Φωτίου εἶναι καὶ τὰ τροπάρια. Πότε δὲ ἐτελεῖτο ὁ μικρὸς Ἀγιασμὸς ἐν τῷ Παλατίῳ, εἴρηται ἄλλοτε.

10) Γεώργιος Νικομηδεῖας, φίλος πιστὸς Φωτίου (πολλαὶ ἐπιστολαὶ Φωτίου πρὸς αὐτόν), εἶναι κατὰ Ἀλλάτιον λαμπρὸς ποιητής. Ἀλλ' ἐκ τῶν 25 Κανόνων, οὓς ἀριθμεῖ ὁ Ἀλλάτιος, σῶζονται μόνως 7. Εἰς ἄλλους Κανόνας προσέθηκε Θεοδοκία μετὰ τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.

11) Ἀρσένιος Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας, πρῶτος Ἀρχιεπίσκοπος διὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου, δι' ἣν μέγα σέβας ἀποδίδουν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ὁ Φώτιος (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰανουαρ. 13), ἔγραψε Κανὸνα εἰς τὸ Εὐχέλαιον καὶ στιχηρὰ εἰς τοὺς Ἀρχαγγέλους, εἰς τὸν Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ τὸν προφήτην Ἠλίαν.

12) Μητροφάνης Σμύρνης, φίλος Ἰγνατίου καὶ ἐχθρὸς διὰ βίου τοῦ Φωτίου, δι' ὃ καὶ καθρέθη, συνέταξε τοὺς Τριαδικοὺς Κανόνας τῆς Ὀκτωήχου, οἵτινες ψάλλονται πρὸ τοῦ Ὁρθροῦ τῶν Κυριακῶν ἀντὶ Μεσονυκτικοῦ. Αἱ Ἀκροστιχίδες φέρουσιν ἡ τὸ ὄνομα αὐτοῦ «Τέταρτος ὕμνος τῷ Θεῷ Μητροφάνους», ἡ ἁπλῶς τὸν ἀριθμὸν «Κανὼν ὁ πέμπτος τῷ φωτὶ Τρισηλίῳ».

14) Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐπικληθεὶς διὰ τὸ πλῆθος τῶν πνευματικῶν Ὡδῶν, ἃς συνέταξεν, ἦν Σικελιώτης καὶ μοναχὸς καὶ πνευματικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁσὶως τὸν βίον τελέσας τῷ 883 (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἀπριλ. 3.).

Οὗτος εἶναι πατὴρ τῆς Παρακλητικῆς, εἰς ἣν περιελήφθη μετὰ ταῦτα καὶ ἡ Ὀκτωήχος, ποιήσας ἅπασαν (ἐξαίρεσει ὀλίγων τροπαρίων) τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ κύκλου τῆς Ἑβδομάδος ὁκτάκις κατὰ τοὺς ὀκτὼ ἔχους. Πρὸς τούτοις τὸ πλεῖστον τοῦ χαρμολύου Πεντηκοσταρίου καὶ τὰ δύο τρίτα τῶν Μηναίων· 300 Κανόνας ἡρίθμησάν τινες (Kaietan. acta Sanct. ad 4 Ἀπριλ. p. 268). Αὐτοῦ καὶ ὁ Κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου «Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον». Ἐν τῇ ἐννάτῃ δὲ ὥδῃ τῶν πλείστων Κανόνων ἡ ἀκροστιχὶς φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰωσήφ. Ὁ πολυγραφώτατος δὲ οὗτος μελωδὸς εἶναι καὶ ποικιλώτατος τὴν φράσιν καὶ πολλὴ ἡ χάρις καὶ εὐρυθμία. Ἐνῶ πολλαὶ αἱ ἑκατοντάδες τῶν Κανόνων αὐ-

τοῦ, ἐν ἅπασι σχεδὸν περιφράζων ἐν τοῖς Εἰρμοῖς τὴν ἔννοιαν τῶν ἐννέα ἀρχαίων ὧδῶν, οὐδέποτε παλλιλλογεῖ.

15) Μάρκος Ὑδροῦντος τῆς Ἰταλίας Ἐπίσκοπος πρῶτον δὲ Μοναχὸς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα. Εἰς τοῦτον δικαίως ἀποδίδεται ἡ συμπλήρωσις τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου. Κακῶς δὲ διαιρεῖ καὶ τοῦτον ὁ Φαβρίκιος εἰς δύο, εἰς Μάρκον Μοναχὸν καὶ Μάρκον Ὑδροῦντος (Ὑδροῦντος συνήθως γράφεται).

16) Λέων ὁ σοφὸς († 916), ὁ μαθητὴς Φωτίου καὶ ἀπὸ τοῦ 866 Αὐτοκράτωρ ἐποίησε τὰ 11 Ἑωθινὰ (Δοξαστικά τῶν Αἰνῶν) κατὰ τὰ ἑωθινὰ Εὐαγγέλια τῶν Κυριακῶν, ὧν τὴν ἔννοιαν παρέφρασεν. Πρὸς δὲ τούτοις σώζονται καὶ στιχηρὰ εἰς τὴν Πέμπτην τῶν Βαίων καὶ τὸ Δοξαστικὸν τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς «Δεῦτε λαοὶ, τὴν Τρισυπόστατον».

Τὰ ἐν τοῖς Μηναίοις ἐπιγραφόμενα Βυζαντίου καὶ Βύζαντος, ἀποδίδονται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν.

17) Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ υἱὸς τοῦ Λέοντος, εἶναι ὁ ποιητὴς τῶν Ἑξαποστειλαρίων, ἄλλων τόσων, ὅσα καὶ τὰ Ἑωθινὰ, φέρουσι δὲ καὶ τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα. Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Θεοφύλακτος Πατριάρχης εἰσήγαγε κοσμικὰ ἄσματα, ἅτινα κατηργήθησαν μετ' ὀλίγον.

18) Ἰωάννης Εὐχαΐτων Μητροπολίτης ἐπὶ Κομνηνῶν, ὁ καὶ Μαυρόπους ἐπιλεγόμενος. Μετὰ πολλοὺς Ὑμνογράφους, ὧν τὰ ὀνόματα παραλείπονται, ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων, ὅστις μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀρμοζούσης ὑψηγορίας καὶ εὐφραδείας συνέταξε τὴν Ἀκολουθίαν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν.

Πάντα καλὰ, ἀξιοσημεῖωτα ὅμως τὰ τῆς τρίτης ὥδης· «Ἡ σάλπιγξ ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ λύχνος ὁ φωτίζων τὴν οἰκουμένην, ὁ κήρυξ ὁ τῷ φθόγγῳ περιλαμβάνων, πάντα τὰ πέρατα, ὁ μεγαλάνωμος, συγκροτεῖ τὴν σύναξιν ταύτην Βασιλείας». «Λαμπρὸς ἀπὸ τοῦ βίου καὶ τῶν πραγμάτων, λαμπρὸς ἀπὸ τοῦ λόγου καὶ τῶν δογμάτων, ἐν πᾶσιν ὑπερλάμπων πάντας ὡς ἄλλος, ἀστέρας Ὁλῖος, ὁ πολυῶμιλος, Θεολόγος σήμερον μακαρίζεται». «Ἰδοὺ τὸ φῶς τοῦ Κόσμου τῷ Κόσμῳ φαίνει· ἰδοὺ τῆς γῆς τὸ ἅλας τὴν γῆν ἡδύνει· ἰδοὺ τὸ ζωῆς

ξύλον ἀθανασίας, καρπούς προβάλλεται, ὁ χρυσεὺς Ἅγιος εἰ
θανεῖν μὴ θέλοντες, δεῦτε τρυφήσατε». Ἴσως ἔχουν ἀναφορὰν
ταῦτα πρὸς τὰς τότε ἐριδας περὶ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, περὶ ὧν
εἴρηται ἄλλοτε. Διὰ τῶν ἐγκωμίων τούτων κατορθοῖ ὁ ποιητὴς
νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι οὐδενὸς δυνατὸν νὰ γείνῃ προτίμησις.

19) Καὶ ἄλλος εὐσεβὴς Βασιλεὺς, Θεόδωρος Δούκας Αὐτο-
κράτωρ Νικαίας (1255—59), ἐκόσμησε τὴν Ἐκκλησίαν δι' ὤ-
μνων, ποιήσας τὸν ἄλλον Παρακλητικὸν Κανόνα.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ ἀποσιωπήσωμεν ὅτι καὶ ὁ Εἰκονομάχος Θεό-
φιλος εἶχε ζῆλον εἰς τὴν Ὑμνολογίαν, ποιήσας κατὰ Κουρπα-
λάτην τὸ τῶν Βατίων «Ἐξέλθετε ἔθνη» καὶ κατὰ τὸ «Ἄκουε
Κόρη» ἄλλα (οὐχὶ δὲ τὸ «Ἄκουε Κόρη»). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ
ἐψάλλε καὶ διὰ χειρονομίας ὠδήγει τοὺς ἄλλους.

20) Εἰς τοὺς εἰρημένους Ὑμνογράφους προστεθείσθωσαν καὶ
Φιλόθεος Ἡρακλείας († 1376) ὁ τὸν Κανόνα τῶν 6 Οἴκου.
Συνόδων ποιήσας, καὶ Φιλόθεος Πατριάρχης ὁ τῷ 1368 διατά-
ξας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ τὴν ἐορτὴν καὶ τὴν Ἀκολουθίαν
συντάξας.

21) Προστεθείσθω τέλος ὡς σπραγίς καὶ Μάρκος Ἐφέσου, ὁ
ὀνόματι καὶ πράγματι Εὐγενικός. Ὁ ἀήττητος οὗτος τῆς εὐσεβείας
πρόμαχος (ἡ μνήμη αὐτοῦ Ἰανουαρ. 19) συντάξας καὶ Κανόνας,
ἐν οἷς καὶ τοὺς ὁκτὼ (κατὰ τοὺς ὁκτὼ ἔχους) εἰς τὴν Κοίμησιν
τῆς Θεοτόκου, ψαλλομένους ἐν τισι τῶν ἱερῶν Μονῶν κατὰ τὴν
δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου γηστείαν.

B I B Λ Ι Ο Ν Β.΄

Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἀκολουθειῶν.

§ 24. *Tivà perì tou biblíou toutou.*

Ἀκολουθαί λέγονται τὰ συστήματα τῶν τε κοινῶν ἐπ' Ἐκκλησίας προσευχῶν καὶ τῶν διαφόρων ἱεροτελεστιῶν· τὴν δὲ τάξιν αὐτῶν κανονίζει τὸ Τυπικόν. Δυνατὸν δὲ νὰ ἀποκαλεσθῶσιν ἅπασαι αἱ Ἀκολουθαί Λειτουργίαι, οὐ μόνον κατὰ τὴν πλατυτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τινὰς μὲν αὐτῶν τελεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία λεγομένη (ὡς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ), ἄλλαι δὲ εἶναι στενὰ συνδεδεμέναι μετὰ τῆς Λειτουργίας, οἷον αἱ τῶν Μυστηρίων, ἅτινα ἐτελοῦντο ἀνέκαθεν μετὰ τῆς Λειτουργίας, αἱ δὲ λοιπαὶ Ἀκολουθαί ἀγιάζονται ὑπὸ τῆς Λειτουργίας. Πᾶσαι δὲ καθόλου φέρουσι ὡς κοινόν τύπον τὸν τῆς Λειτουργίας. Ὡστε ἡδύνατο νὰ ἐπιγραφῇ τὸ βιβλίον τοῦτο «Περὶ τῶν Ἀκολουθειῶν τῆς Λειτουργίας». Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπεκράτησε νὰ ἀποκαλῆται Λειτουργία κατ' ἐξοχὴν ἡ ἰδιαίτερα ἐκείνη Ἀκολουθία, ἐν ᾗ τελεῖται τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, διὰ τοῦτο καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως προεκρίθη ἡ ἀναγραφεῖσα ἐπιγραφή.

Ἀναγκαίως δὲ πρέπει νὰ προηγηθῇ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου τοῦτου τὸ περὶ τῶν Ἀκολουθειῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, αἵτινες εἶναι αἱ καθ' ἡμέραν κοιναὶ προσευχαὶ καὶ μεθ' ὧν συνδέεται στενῶς ἡ κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία, εἴτα δὲ ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν Ἀκολουθειῶν τῆς κατ' ἐξοχὴν Λειτουργίας καὶ εἴτα περὶ τῶν ἄλλων Μυστηρίων καὶ περὶ τῶν ἄλλων κυριωτάτων Ἀκολουθειῶν.

Περὶ τῶν δὲ νὰ ὑπομνήσωμεν διὰ πολλῶν, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο

εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σύνθεσις τῶν ἀναλυτικῶς ἐξηγεμένων ἐν τῷ προηγουμένῳ βιβλίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τῶν νυχθημερινῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 25. *Περὶ τῆς γενέσεως τούτων καθόλου.*

Ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος δις τῆς ἡμέρας, πρῶτὴ καὶ ἐσπέρας, προσεφέροντο θυσίαι μετὰ ψαλμωδίας. Ἐν δὲ ταῖς Συναγωγαῖς ἐτελεῖτο κοινὴ προσευχὴ μετὰ ψαλμωδίας κατὰ τὰς αὐτὰς ὥρας καὶ ἀνεγινώσκετο καὶ ἑρμηνεύετο ἡ Γραφή. Ἀντὶ δὲ τῶν θυσιῶν ἀνεγινώσκοντο οἱ Προφῆται οἱ προλέγοντες τὰ περὶ Μεσσίας, ὃν προεικόνιζον καὶ αἱ θυσίαι. Πλὴν δὲ τούτων ἐτελοῦντο καὶ ἰδίαι καὶ ἄλλαι προσευχαὶ κατὰ τὸ «ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε» (ψαλμ. 118, 164). Ἰδίως δὲ διεκρίνετο μεταξὺ τούτων ἡ περὶ Μεσημβρίαν προσευχή.

Αἱ αὐταὶ βάσεις τῆς Προσευχῆς ἦσαν καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ. Ἦδὴ οἱ Ἀπόστολοι ἐσύχναζον εἰς τὰς ὥρας τῆς προσευχῆς ἐν τε τῷ Ναῷ καὶ ταῖς Συναγωγαῖς, καὶ ἐρμηνεύοντες τὴν Π. Διαθήκην εὐηγγελίζοντο τὸν ἐπιφανέντα Μεσσίαν, Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ. Ἀντὶ δὲ τῆς θυσίας προσέφερον τὴν ἀνάιμακτον θυσίαν, *κλῶντες κατ' οἶκον ἄρτον*, ὅπερ ἦν ἡ οὐσία τῆς Λειτουργίας. Ἐτελεῖτο δὲ τὸ ἐσπέρας εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου. Πολλάκις δὲ παρετείνοντο δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἡ προσευχὴ καὶ τὸ κήρυγμα, ὡς τοῦτο βλέπει τις ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων.

Ἐξαπλωθέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ πολλῶν ἐξ ἔθνων ἐπιστρέψάντων εἰς Χριστόν, καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανῶν διὰ τοὺς διωγμοὺς ἐκ τῶν ἄλλων Ἰουδαίων ἀποχωρισθέντων αὐτῶν, ἀναγκασίως διεκρίθη καὶ ἡ κατ' οἶκον Ἐκκλησία τῆς Συναγωγῆς, καὶ ἐν τῇ κατ' οἶκον Ἐκκλησίᾳ ἐτελοῦντο ἅπαντα τὰ

τῆς Χριστιανικῆς Λειτουργίας μετὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων. Δύο δὲ ἦσαν αἱ καθ' ἑκάστην ἐν Ἐκκλησίᾳ Λειτουργίαι, ἡ ἑσπερινὴ καὶ ἡ ὀρθρινὴ κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς. Καὶ τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον μετετέθη ἀπὸ τῆς ἑσπερινῆς Λειτουργίας εἰς τὴν Ὀρθρινήν, ἀρῶν ὁ Τραϊανὸς (περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Β'. Ἐκκτονταετηρίδος) ἀπηγόρευσε τὰς μυστικὰς ἐταιρίας. Ἰδίως δὲ ὤφειλον οἱ πιστοὶ κατὰ Σάββατον καὶ μάλιστα τὴν Κυριακὴν νὰ συνάγωνται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Οἶκοθεν δὲ δῆλον ἔτι, ἀρῶν ὁ Σωτὴρ ἐνετείλατο τὸ ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι (Ματθ. 26, 41. Α'. Θεσσαλ. 5, 17), πολλῶ δὴ μᾶλλον ἔπρεπεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἐπτάκις τῆς ἡμέρας νὰ αἰνέσωσι τὸν Κύριον. Μάλιστα δὲ ὤφειλον νὰ πράξωσι τοῦτο αἱ ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ ἰδίως οἱ τὸν μοναστικὸν βίον ἀσπασάμενοι καὶ ὅλους ἑαυτοὺς εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἀριερώσαντες. Ἀλλ' ἐπεὶ εἶναι ἀδύνατον ἀνθρώποις τὸ ἀκαταπαύστως προσεύχεσθαι, τὸ ἐργάζεσθαι δὲ καὶ ἀγαθοεργεῖν εἶναι ἄλλη τις λατεία τοῦ Θεοῦ καὶ αὕτη, διὰ τοῦτο αἱ ἐπτὰ αἰνέσεις συνεπλέχθησαν εἰς τρία ἢ καὶ δύο συμπλέγματα, κατὰ τὰς δύο κυριωτάτας ὥρας τῆς λατρείας ἐν τῷ Π. Νόμῳ τὰς καὶ ἀναγκαιοτάτας καὶ φυσικωτάτας. Ἐν δὲ τῇ ἐργασίᾳ ἕκαστος ἡδύνατο εὐχὰς καὶ ψαλμοὺς καθ' ἑαυτὸν λέγων, ἢ καὶ συχνὰς καὶ συντόμους ἐπικλήσεις καὶ δοξολογίας (Κύριε ἐλέησον, Δόξα σοι ὁ Θεός, ὡς ποιεῖ ἄχρι τοῦδε ὁ λαός), νὰ ἐπιτελῇ πῶς τὸ ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι.

Δῆλον καὶ τοῦτο ἐκ τῶν ἔμπροσθεν εἰρημένων, ὅτι τὸ κυριώτατον συστατικὸν τῶν διαφόρων αἰνέσεων ἢ Ἀκολουθιῶν ἔπρεπε νὰ ᾔηται ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς καὶ ἡ ψαλμοψαλμὸν τῶν ψαλμῶν καὶ τινων πνευματικῶν ᾠδῶν. Ἀρῶν προεβή ἡ Ὑμνολογία καὶ κατὰ μίμησιν τῆς Παννυχίδος τοῦ Πάσχα κατηρτίσθησαν αἱ Ἀκολουθίαι τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὀρθρου καὶ τῶν ἄλλων ἑορτῶν καὶ ἀπέβησαν ἀτματικά αὐται, ἔτι μᾶλλον ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσωσιν ὅλον τι σύστημα καὶ χωριστὸν ἀπὸ τῆς θείας μυσταγωγίας, μεθ' ἧς ἀποτελοῦν κατ' ἀρχὰς μίαν Λειτουργίαν καὶ ἦσαν προσίμιον καὶ προπαρastreutῆ εἰς αὐτὴν, ὡς τις ἑνωτις μετὰ Θεοῦ διὰ προ-

σευχῆς, ἄγουσα εἰς τὴν στενωτέραν διὰ τῶν μυστηρίων. Ἡ τοιαύτη δὲ προπαρασκευὴ ὀνομάσθη Λειτουργία τῶν Κατηχομένων διότι ἠδύναντο καὶ οὗτοι νὰ παρευρίσκωνται ἐν τῇ κοινῇ Προσευχῇ. Αἱ Ἀκολουθίαι δὲ, αἵτινες προῆλθον ἐκ τῆς Λειτουργίας τῶν Κατηχομένων καὶ ἐκ τῶν Παννυχίδων ἐμορφώθησαν, εἶναι αἱ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, αἵτινες καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζουσι πρὸς ἀλλήλας καὶ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ ἐνίοτε διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ψάλλεται καὶ ἡ κυρίως καλουμένη Λειτουργία.

Αἱ ἐπὶ αἰνέσεις τῆς ὑμετέρας Ἐκκλησίας, αἱ ὑπὸ τοῦ Κλήρου καὶ μάλιστα ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καθ' ἐκάστην τελοῦμεναι, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι· Μεσονυχτικὸν, Ὁρθρος, πρώτη Ὡρα, Τριθέκτη (τρίτη καὶ ἕκτη Ὡρα) μετὰ τῶν Τυπικῶν, Ἑννάτη, Ἑσπερινὸς καὶ Ἀποδείπνον. (1) Αἱ Ἀκολουθίαι αὗται συμπλέκονται εἰς τρία συμπλέγματα, ὅταν τελεῖται ἡ Λειτουργία (αὕτη δὲ ψάλλεται καθ' ἐκάστην ὅπου δυνατόν πλην τῆς Μ. Προπαρασκευῆς), εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦ Ὁρθρου (προηγούμενου τοῦ Μεσονυχτικοῦ καὶ ἐπισυναπτομένης τῆς πρώτης Ὡρας), εἰς τὸ τῆς Τριθέκτης μετὰ τῆς Λειτουργίας, καὶ τέλος εἰς τὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ προηγούμενης τῆς ἑννάτης Ὡρας καὶ ἐπισυναπτομένου τοῦ Ἀποδείπνου. Ἐν τούτοις εἰς τὰς Ἑνοριακὰς Ἐκκλησίας καὶ εἰς πολλὰ Μοναστήρια δύο διὰ τὴν εὐκολίαν εἶναι τὰ συμπλέγματα, ἐπισυναπτομένης εἰς τὸν Ὁρθρον τῆς Λειτουργίας, τῶν δὲ Ὁρῶν καὶ τοῦ Ἀποδείπνου καθ' ἰδίαν ψαλλομένων. Ὅποτε αἱ καθ' ἡμέραν Ἐκκλησιαστικαὶ Ἀκολουθίαι συνεκεντρώθησαν πάλιν εἰς τὰς κυριωτάτας δύο ὥρας τῆς Προσευχῆς.

§ 26. Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου.

Ἄν καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ εἶναι ἡ τελευταία προσευχή τῆς ἡμέρας καὶ τὸ κέντρον τοῦ τελευταίου συμπλέγματος τῶν καθ' ἡμέραν Ἀκολουθιῶν, ἀλλ' ἅμα εἶναι ἐκκλησιαστικῶς

(1) Ποῖται εἶναι κυρίως αἱ ἐπὶ αἰνέσεις καὶ διακρί συμπλέκονται οὕτως ἢ ἄλλως ὅρα § 29.

κατὰ τὴν παλαιὰν τοῦ Νόμου συνήθειαν (καθ' ἣν αἱ ἑορταὶ ἤρχοντο ἀφ' ἐσπέρας) ἀρχὴ καὶ προοίμιον τῆς ἐπιούσης ἑορτῆς, ὡς ἔστιν ἰδεῖν τοῦτο ἐκ τῶν τροπαρίων, ἅτινα εἶναι ὕμνοι τῆς ἐπιούσης ἑορτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν ταῖς ὁλονυχταῖς (μικραῖς τε καὶ μεγάλαις, αἵτινες καὶ ἀγρυπνίαι κατ' ἐξοχὴν λέγονται) ἐνοῦται ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τοῦ Ὁρθρου ἀδιαβρόχτως.

Ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τοῦ Ὁρθρου, ὡς εἴρηται καὶ πρότερον, εἶναι κατ' οὐσίαν κοινὴ καὶ ἐν Ἐκκλησίᾳ προσευχὴ ἐκ τῶν τριῶν συστατικῶν αὐτῆς (Δοξολογίας, δεήσεως καὶ Εὐχαριστίας) καὶ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς συναπαρτιζόμεναι. Ἀφοῦ δὲ ἐπιτάθῃ ἡ Ὑμνολογία, ἀπέβησαν καὶ ἀτματικώτεραι αἱ Ἀκολουθίαι αὐταί, ἀλλὰ μᾶλλον ἐν ταῖς πόλεσιν, ἐνῶ ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπεκράτουν αἱ ἀναγνώσεις. Ἐν τούτοις ἡ ἱερὰ Ὑμνολογία ἀντικατέστησε τὰ ἐν ἐκάστῳ στίχῳ τῶν Ψαλμῶν ψαλλόμενα πρότερον ἢ ἀκροστιχία, ἢ ἐφύμνια καὶ ὑποφάσματα. Εἴρηται πρὸς τούτοις ὅτι ἡ κοινὴ αὕτη προσευχὴ ἦν ἄλλοτε προοίμιον, προπαρσκευὴ (καὶ Λειτουργία, οὕτως εἶπεῖν, τῶν Κατηχουμένων) εἰς τὴν στενωτέραν ἔνωσιν ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς Εὐχαριστίας, οὕτινος ἡ Ἀκολουθία καὶ μυσταγωγία κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία ὠνομάσθη. Ἐντεῦθεν προήλθον αἱ εἰσοδοὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου. Δῆλον δὲ ἐντεῦθεν καὶ διὰ τί ἐν αὐτῇ τῇ Λειτουργίᾳ εἰς τὰς ἀπλᾶς ἑορτὰς ἐν τῷ τρίτῳ Ἀντιφώνῳ ψάλλονται ἡ τρίτη καὶ ἕκτη ᾠδὴ, μετὰ δὲ τὸν ἀγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων ἡ ἑννάτη ᾠδὴ (ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς), ἡ τὸ ἀντίστοιχον «Ἀξιόν ἐστιν», καὶ ἐν τῷ Κοινωνικῷ τῶν Κυριακῶν οἱ Αἴνοι τοῦ Ὁρθρου «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον». Ὡστε, ἐνῶ ἐκ τούτων μαθηάνομεν πόθεν προήλθεν ἡ τάξις τῶν εἰρημένων Ἀκολουθιῶν, μαθηάνομεν πρὸς τούτοις καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν μετὰ τῆς Λειτουργίας, καὶ διατί ἐν τισὶ μὲν Ἑσπερινοῖς (ἐν τίσιν, εἶδομεν καὶ ὁψόμεθα) ψάλλεται ἔτι ἡ Λειτουργία, ἐν δὲ τῷ Ὁρθρῷ ἐπισυνάπτεται εὐθὺς διὰ τὴν εὐκολίαν ἡ Λειτουργία (1) ἐν ταῖς ἐνορια-

(1) Ἐκ τῶν εἰρημένων νοεῖται καὶ διατί μετὰ τὴν Λειτουργίαν ἐπὶ ἀλλῆς τελετῆς, ψάλλεται Δοξολογία, ἥτις ἐπισφραγίζει καὶ τὸν Ὁρθρον. Ἐπὶ

καίς Ἐκκλησίαις. Δυνάμεθα δὲ νὰ εικάσωμεν ὅτι τὸ πάλαι εἰς μὲν τὰς μεγάλας ἑορτὰς ἐτελοῦντο τρεῖς Λειτουργίαι (ὧν ἡ τοῦ Ὁρθροῦ ἀτματικὴ μόνον), ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς μία Λειτουργία ἐντὸς ἱtings τοῦ Ὁρθροῦ, ἢ τὸ πολὺ περιωρίζετο ὁ Ὁρθρος εἰς ἀπλὴν προσευχὴν τοῦ Κλήρου. Ἀλλ' ἐπειτα διὰ τὸ ὁμοιόμορρον ἐξῆυθμισθησαν ὡς ἄχρι τοῦδε τηροῦνται καὶ ἐχωρίσθησαν αἱ διαφοροὶ Ἀκολουθίαι, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ἀπολέσῃ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ Λιτὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν Κανόνα τοῦ Ὁρθροῦ καὶ εἶναι τὸ ἀρχαιότατον μέρος, ὅπου ἐγένετο μνεῖα καὶ ὑμολογία τῆς ἑορτῆς ἐν τῇ συνήθει καθημερινῇ προσευχῇ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ τροπάρια εἶναι ἀρχαιότερα τῶν ἄλλων (τῶν στιχηρῶν) καὶ ἄνευ στίχων ψάλλονται. Ψάλλεται δὲ ἡ Λιτὴ ἐν τῷ Νάρθηκι (τῷ τόπῳ τῆς ἀπλῆς προσευχῆς), καὶ λιτανεῖα λαμβάνει χώραν, ὑπομιμνήσκουσα τὰς προελεύσεις (ιεράς πορείας) τῶν ἀρχαίων εἰς τοὺς τάρους τῶν Ἀγίων. Εἴρηται δὲ ἀλλαχοῦ ὅτι ἐπετάθησαν αἱ Λιτανεῖαι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀρειανῶν.

Ἡ τάξις ἡ τηρουμένη νῦν ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθροῦ, εἴτε ὁμοῦ ἐν ταῖς ὁλονυχταῖς, μικραῖς τε καὶ μεγάλαις (1), εἴτε χωρὶς, ὅπερ σύνηθες ἐν ταῖς Ἑνοριακαῖς Ἐκκλησίαις, ἢ τάξις, λέγομεν, αὕτη εἶναι ἡ ἐν τῇ διατάξει τῆς Ἱεροδιακονίας τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐχολογίου τυπουμένη. Τῇ τάξει δὲ ταύτῃ συμφωνεῖ καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν Ἀκολουθιῶν παρὰ Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς περιγράφει καὶ τὰς ἀτματικὰς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθροῦ καὶ Ἑσπερινοῦ, καὶ σημειοῖ ὅτι αὗται εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν τότε συνήθως

δὲ μᾶλλον δειχθήσεται ἡ στενωτέρα συνάφεια τοῦ Ὁρθροῦ καὶ Λειτουργίας ἐν τῇ Ἀσματικῇ Ἀκολουθίᾳ αὐτοῦ.

(1) Ἐν Ῥωσίᾳ πολλαχοῦ τελεῖται ἡ μικρὰ Ὀλονυχτία ἐνουμένων τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθροῦ συντόμως κατὰ πᾶν Σάββατον ἑσπέρας καὶ κατὰ τὰς ἑσπέρας τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν. Ἐν ταῖς Ἱεραῖς Μοναῖς τελεῖται πλήρης Ἀγρυπνία.

ἐν χρήσει καὶ ἐτελοῦντο ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι μόνον (Κωνσταντινουπόλει, Ἀντιοχείᾳ, Θεσσαλονίκῃ κτλ.), καὶ ὅτι μόλις ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐτελοῦντο τότε αἱ εἰρημενίαι Ἀκολουθίαι, ἐνῶ ἀλλαγὸς ἐπαυσαν διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σατυροφόρων, ἐξ οὗ σύγχυσις καὶ ἑλλειψίς ἐξέδωκεν ἐπὶ πληθύνειν διότι κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Συμεῶνος ἀπαιτοῦνται πολλοὶ ψάλλται διὰ τὴν ἁσματικὴν Ἀκολουθίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἐπεκράτησε τὸ ἱεροσολυμιτικὸν Τυπικὸν (τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ Δαμασκηνοῦ), ὡς ἀπλούστερον, διότι ἐπικρατεῖ ἡ ἀνάγνωσις.

Ἐν τῷ ἁσματικῷ Ἑσπερινῷ καὶ τῷ Ὁρθρῷ πάντες οἱ ἐν χρήσει ἐκεῖ ψαλμοὶ ἐψάλλοντο μετὰ ὑποψαλμάτων καὶ ἐρμηνύων, ἔλειπον αἱ ἐννέα ὧδαι καὶ μόνῃ ἡ τῶν τριῶν παιδῶν ἦν ἐν χρήσει ἐψάλλοντο Ἀντίφωνά ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, ἐτελοῦντο Εἰσόδοι, τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον ἀνεγινώσκετο μετὰ τοὺς Αἶνους (ἐξ οὗ καὶ τὰ Ἑωθινὰ Δοξαστικά), ἔλειπον τὰ ἀναγνώσματα τοῦ ψαλτηρίου (Καθίσματα), ἔλειπον καὶ οἱ Κανόνες καὶ τὰ Τροπάρια καὶ προστετέθησαν ὑπερτον. Βεβαίως κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Συμεῶνος ἡ ἁσματικὴ αὕτη τάξις εἶναι ἀρχαιοτάτη, καὶ πολλὰ προήλθεν τῆς συνήθους Ἀκολουθίας, οἷον τὸ ὑπόψαλμα τῶν Αἰνῶν «Σοὶ πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ» καὶ τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ δὲν προήλθεν καὶ πάντα ἐκ τῆς ἁσματικῆς Ἀκολουθίας, οὐδὲ εἶναι μεταγενέστερα· διότι ἄλλα ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ Τυπικοῦ, ὅπερ εἶναι ἀρχαιότατον. Μόνον δὲ τὰ τροπάρια καὶ οἱ Κανόνες κατέστησαν αὐτὸν ἁσματικώτερον. Ὡστε ἡ νῦν τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ὁρθροῦ καὶ Ἑσπερινοῦ προήλθεν ἐκ τῆς ἀναμίξεως τῶν δύο ἀρχαίων Τυπικῶν, ὡς ἀνεπτύχθησαν ἀμφοτέρω διὰ τῆς προσόδου τῆς Ὑμνολογίας.

§ 27. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ.

Ὁ Ἑσπερινὸς εἶναι, ὡς εἴρηται, ἀρχὴ τῆς ἐπισύτης ἡμέρας καὶ ἑορτῆς, εἶναι δ' ἅμα καὶ ἑσπερινὴ δέσπαις. Ἡ δὲ Ἀκολουθία αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀπλὴ ὡς ἐν ταῖς ἐργασίμοις ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος, ἡ ἁσματικὴ καὶ ἐκτενεστέρα ὡς ἐν ταῖς ἐπισήμοις ἑορταῖς, ὥτε

καὶ δύο εἶναι Ἑσπερινοὶ ὁ μικρὸς καὶ ὁ μέγας. Καὶ ὁ μὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἀπλοῦν Ἑσπερινόν, καὶ τελεῖται ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς, συναπτόμενος μετὰ τῆς Ἑννάτης Ὁρας (τῇ τρίτῃ ὥρᾳ Μ. Μ. καθ' ἡμᾶς). Ὁ δὲ Μέγας συνάπτεται ἐκεῖ μετὰ τοῦ Ὁρθρου καὶ ἀποτελεῖ τὴν Ἀγρυπνίαν, ἥτις ἄρχεται μετὰ τὴν ἕκτην μετὰ Μεσημβρίαν ὥραν, ἢ καὶ βραδύτερον. Ἐν ταῖς Ἑνοριακαῖς ὁμοῦς Ἐκκλησίαις μόνον ὁ Μέγας Ἑσπερινὸς τῶν τε Κυριακῶν καὶ τῶν ἐπισήμων Ἑορτῶν ψάλλεται καὶ συνημμένος τῇ Ἑννάτῃ Ὁρᾷ. Ὁ δὲ Ὁρθρος ψάλλεται ἐν τῷ οἰκίῳ καιρῷ, τὸ πρῶτον δηλονότι.

Ἐντεῦθεν δὲ ὁ δῆλον ὅτι τρία εἶδη Ἑσπερινοῦ ἔχομεν, τὸν ἀπλοῦν, τὸν Ἀσματικὸν ἄνευ ὁλονυχτίας καὶ τὸν μετὰ ταύτης, ἡνωμένον δηλ. μετὰ τοῦ Ὁρθρου. Ἀναμνηστὴν δὲ ὅτι ὁ Ἑσπερινὸς καθόλου φέρει τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, ἥτις ἐνίοτε τελεῖται ἄχρι τοῦδε ἐν αὐτῷ. Τελεῖται δὲ ἡ μὲν τοῦ Μ. Βασιλείου ἐν ταῖς Παραμοναῖς τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ τῇ Μ. Σαββάτῳ, ἡ δὲ Πραγησιασμένη ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν Ἑβδομάδων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

α) Περὶ τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Ὁ μικρὸς Ἑσπερινὸς, ὁ καθ' ἑκάστην τελούμενος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἶναι, ὡς εἴρηται, συντομώτερος καὶ συνάπτεται μετὰ τῆς Ἑννάτης Ὁρας.

1) Πᾶσα ἀρχὴ προσευχῆς ἀπὸ δοξολογίας τοῦ Θεοῦ γίνεται, καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ γίνεται διὰ τοῦ «Εὐλόγητός ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ αἰεῖ.» Μετὰ τοῦτο ἀναγινώσκεται ὁ προοίμιος λεγόμενος ψαλμὸς (διότι εἶναι προοίμιον) καὶ εἶναι ὁ ποιητικώτατος ἐκεῖνος ψαλμὸς (ὁ 103) «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον· Κύριε ὁ Θεός μου ἐμαγαλύνθης σφόδρα.» ἐν ᾧ δοξολογεῦνται μετὰ ἀπαράμιλλον ὕψος καὶ κάλλους ἡ πανσοφία καὶ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ. Προτάσσεται δὲ ἡ δοξολογία ἡ ἐναρκτήριος τῶν προσευχῶν, τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν.»

Μετὰ ταῦτα γίνεται δέησις διὰ τῆς μεγάλης Συναπτῆς λεγο-

μέντης (1), ἥτις καὶ Εἰρηνικὰ λέγεται, διότι μετ' εἰρήνης προσκαλεῖ ἡμᾶς νὰ δεηθῶμεν καὶ ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν προσκαλεῖ ἡμᾶς νὰ δεηθῶμεν κατὰ πρῶτον ὁ Ἱερεὺς ἢ ὁ Διάκονος (ὅταν λειτουργῇ). Ἐν δὲ τῇ αἰτήσῃ ταύτῃ καὶ ταῖς ἐπομέναις ἀπαντᾷ ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν ἐξ ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ λαοῦ διὰ τῆς συντόμου δεήσεως, «Κύριε ἐλέησον». Αἰτούμεθα δὲ παρακατιόντες ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος Κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου καὶ τῶν συνελθόντων ἐν αὐτῷ ὑπὲρ τῶν Βασιλέων, τοῦ Ἐπισκόπου καὶ παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ὑπὲρ πάσης πόλεως καὶ χώρας ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσούντων, καμνόντων, αἰχμαλώτων καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ξυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης. Μετὰ ταῦτα, μνημονεύσαντες τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, προσκαλούμεθα ὅπως παραθώμεθα ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ. Εἰς τοῦτο δὲ ἀπαντῶμεν τὸ «Σοὶ Κύριε», ἥτοι παρατιθέμεθα τῷ Κυρίῳ. Διὰ τούτου ἐπιστραγγίζεται ἡ Μ. Συναπτή, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη δέησις, πάσας δὲ (καὶ τὰς μυστικὰς εὐχὰς εἰς τὰς ἐκφωνήσεις) ἐπιστραγγίζει ὁ Ἱερεὺς διὰ συντόμου δοξολογίας τῆς Τριάδος. Εἶναι δὲ πολλαὶ αἱ δοξολογίαι αὗται, ἀλλὰ κυρίως εἶναι ποικιλία ἐκφράσεων. Ὁ δὲ λαὸς ἐπιστραγγίζει αὐτάς διὰ τοῦ «Ἀμήν».

Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τέσσαρες ψαλμοὶ (140, 141, 129, 116), γενομένης ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα», ὃν αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ (2, 59.8, 37) ἐπιλύχνιον ἀποκαλοῦσι, καὶ ἐψάλλετο ἀνάκαθεν ἐν τῇ ἐσπερινῇ προσευχῇ. Ψάλλονται δὲ οὗτος καὶ οἱ λοιποὶ ἐναλλάξ κατὰ στίχον ὑπὸ τῶν χορῶν καὶ εἰς τοὺς ἐξ

(1) Εἶδομεν καὶ ἄλλοτε ὅτι πᾶσα ἀνάγκη διὰ δεήσεως καὶ δοξολογίας ἔπρεπε νὰ μεσολαβῇται, καὶ ἴσως ἐντεῦθεν ὠνομάσθη Συναπτή καὶ ἡ δέησις αὕτη, ὡς συγκατομένη τῇ προηγουμένῃ ἀναγνώσει ἢ ψαλμῷδι.

τελευταίους στίχους επισυνάπτονται ἐκάστῳ αὐτῶν ἐξ στιχηρά, τρεῖς τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος (ἐκ τῆς Παρακλητικῆς κατὰ τὸν τοχόντα ἦχον) καὶ τρεῖς τοῦ μνημονευομένου Ἀγίου (ἐκ τῶν Μηνυκίων), ἡ δὲ δύο καὶ τέσσαρα, ἃ ἐν τῷ Μηναίῳ εἶναι πλείοτερα Στιχηρά.

2) Μετὰ ταῦτα παραλειπομένης τῆς Εἰσόδου ἀναγινώσκεται (ὁ ψαλλόμενος ἐν Μ. Ἑσπερινῷ) ἀρχαῖος ὕμνος «Φῶς ἰλαρόν» καὶ εἴτα ψάλλονται τὰ Προκείμενα τῆς ἡμέρας (στίχοι), ἅτινα ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων προηγοῦντο τῶν Ἀναγνωσμάτων. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐν τῷ μικρῷ Ἑσπερινῷ οὐτε Ἀναγνώσματα εἶναι, οὐτε ἀνάμνησις Λειτουργίας, διὰ τοῦτο, οὐτε ἡ ἐκτενὴς δέησις λέγεται «Εἰπώμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς» εἰς ἣν τοῖς τὸ «Κύριε ἐλέησον» ἐπιλέγεται, καὶ ἐν ἣ καὶ δέησις ὑπὲρ τῶν Κακοιμημένων γίνεται. Αὐτῶν εὐθὺς μετὰ τὰ Προκείμενα (ὅρα Ὁρολόγιον) ἀναγινώσκεται ἡ δέησις ἡ συναπτομένη καὶ μετὰ τῆς μεγάλης Δοξολογίας, τὸ «Καταξίωσον, Κύριε, ἐν τῇ ἐσπέρᾳ ταύτῃ».

Μετὰ ταῦτα ἐπεται ἡ συμπληρωτικὴ τῆς ἐκτενοῦς δέησεως, ἀρχομένης διὰ τοῦ «Πληρώσωμεν τὴν ἐσπερινὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ». Εἰς τὰς αἰτήσεις δὲ τῆς παρακλήσεως ταύτης ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς τὸ «παράτχου Κύριε» (δόξ, Κύριε). Προστρονόμεθα, ἵνα αἰτησώμεθα παρὰ Κυρίου τὴν ἐσπέραν πᾶσαν τελείαν, ἁγίαν, εἰρηνικὴν καὶ ἀναμάρτητον Ἀγγελον Εἰρήνης πιστὸν ὁδηγόν, φύλακα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν· συγγνώμην καὶ ἄρεσιν τῶν ἁμαρτιῶν· τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν· τὸν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ μετανοσίᾳ ἐκτελέσαι· χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικὰ καὶ καλὴν ἀπολογία· τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐπιστραγγίζεται δὲ καὶ ἡ αἴτησις αὕτη δι' ὅσων καὶ ἡ μεγάλη Συναπτή, ὡς εἴρηται. Κατόπιν δὲ ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς διὰ τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοληστίας, προσευμιζόμενος αὐτὴν διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ «Εἰρήνη πᾶσι», εἰς δὲ ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς «Καὶ τῷ πνεύματί σου» (ἃς ἦναι δηλ.). Ὁ δὲ ἱερεὺς (ἢ ὁ Διάκονος) «Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν». Ὁ Χορὸς «Σοὶ Κύριε», ἥτοι κλίνωμεν τὰς κεφαλὰς. Ὁ ἱερεὺς εὐχεται ἵνα ὁ κλίνας οὐρανὸς

καὶ καταβάς ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων ἐπίθῃ ἐπὶ τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ, οἵτινες ὑπέκλιναν αὐτῷ τὰς κεφαλὰς, μὴ ἀναμένοντες ἐξ ἀνθρώπων βοήθειαν, ἀλλὰ τὸ παρ' αὐτοῦ ἔλεος, ἵνα διαφυλάξῃ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν ἐσπέραν καὶ τὴν προσιοῦσαν νύκτα ἀπὸ παντὸς ἐχθροῦ, ἀπὸ πάσης ἀντικειμένης ἐνεργείας καὶ διαλογισμῶν ματαίων καὶ ἐνθυμήσεων πονηρῶν. Ἐῖτα δὲ δι' ἐκρώνου δοξολογίας ἐπισφραγίζεται καὶ ἡ εὐχὴ αὕτη.

3) Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Ἀπόστιχα ἐκ τῆς Παράκλητικῆς, ἅτινα ἐπεκλήθησαν οὕτω, διότι τὰ τροπάρια ταῦτα ψάλλονται μετὰ στίχων (ὄρα ὠρολόγ.), ἐνῶ τὰ τῆς προηγούμενης Λειτουργίας ἐν τῷ Μ. Ἐσπερινῷ ψάλλονται ἄνευ στίχων. Διότι ἔσως κατ' ἀρχὰς δὲν ἦσαν πολλὰ ταῦτα. Ἐπισφραγίζει δὲ τὰ Ἀπόστιχα ὁ λαμπρὸς Ὕμνος καὶ δέστης ἅμα Συμεῶν τοῦ Θεοδόχου «Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα» . . ., ὅστις εἶναι Ἀπολύσεως (τέλους) τῆς Ἀκολουθίας κατ' ἄλλῃ ὡς Ὑμνος. Ἀλλὰ πρὸ τῆς Ἀπολύσεως μικρὰ ἄλλη προσευχὴ προσηγείται, ἀρχομένη διὰ τοῦ Τρισαγίου ὕμνου τῆς Τριάδος «Ἄγιος ὁ Θεός» καὶ καταλήγουσα εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν», μεθ' ὃ ψάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας ἢ τὸ ἀρχαῖον «Θεοτόκε Παρθέने», ὅπερ νῦν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ψάλλεται. Μετὰ δὲ ταῦτα γίνεται ἡ Ἀπόλυσις, ἐν ᾗ εὐχεται ὁ ἱερεὺς, ἵνα ὁ ὢν εὐλογητὸς Χριστὸς ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἐλεήσῃ καὶ σωτῇ ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

ε) Περί τοῦ Μεγάλου Ἐσπερινοῦ.

Ὁ Μέγας Ἐσπερινὸς (ὁ Ἐσπερινὸς τῶν Κυριακῶν καὶ ἑορτῶν) ψάλλεται καὶ χωρὶς τοῦ Ὁρθρου καὶ μετ' αὐτοῦ.

1) Καὶ ἂν μὲν χωριστὸς ψαλῇ, τότε γίνεται ἀρχὴ διὰ τοῦ «Εὐλογητὸς ὁ Θεός» . . . ἂν δὲ μετὰ τοῦ Ὁρθρου διὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὁρθρου «Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ, καὶ ζωοποιῷ, καὶ ἀδιαίρετῳ Τριάδι» . . . Ἐν τῷ ἀρχαίῳ δὲ ἀσματικῷ Ἐσπερινῷ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς» . . . Προηγούμενῳ δὲ θυμῷ ὁ ἱερεὺς τὸν Ναὸν κατὰ μί-

μῆσιν τοῦ Ἀρχιερέως ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ὅστις κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἐξιλασμοῦ ἐπλήρου πρῶτον θυμιάματος (ὅπερ σύμβολον δεήσεως καὶ θυσιά ἅμα) τὸ ἄδυτον τοῦ Ναοῦ καὶ εἴτα προσέφερε τὴν θυσίαν, ῥαντίζων διὰ τοῦ αἵματος τῶν ἱερέων τὸ ἄδυτον. Τὸ θυμίαμα ἐν τῷ χωριστῷ Ἑσπερινῷ γίνεται ψαλλομένου τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα». Φέρει δὲ ὁ Ἱερεὺς ὁ ἱερούργων οὐ μόνον τὸ Ἐπιτραχήλιον, ἀλλὰ καὶ τὸ Φελώνιον.

Μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Ἀγρυπνίᾳ ὁ προοιμιακὸς ψαλμὸς ἀναγινώσκεται μέχρι τοῦ «Ἀνοίξαντός σου», ἐντεῦθεν δὲ ψάλλεται, καὶ τότε ὁ Ἱερεὺς λέγει μυστικῶς καὶ ἀσκεπῆς τὰς εὐχὰς τοῦ Ἀυχνικοῦ ἐνώπιον τῶν ἁγίων θυρῶν. Κατόπιν λέγει τὰ Εἰρηνικὰ ἢ αὐτὸς ἢ ὁ Διάκονος (ὅταν ὑπάρχῃ). Εἰς τὸν ἀσματικὸν Ἑσπερινὸν ἀντὶ τοῦ προοιμιακοῦ ἐψάλλοντο ἄλλοι ψαλμοὶ ἀντιφώνως, καὶ πρῶτον, μετὰ τὰ εὐθὺς λεγόμενα Εἰρηνικὰ, ἐψάλλετο ὁ ψαλμὸς «Κλῆνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσόν μου». Τὸ «Ἐπάκουσόν μου» δὲ τοῦτο μετὰ τοῦ «Δόξα σοι ὁ Θεός» προανέκρουεν ὁ ψάλτης, ὅτε ἐν ταῖς Εἰρηνικοῖς ἐν τέλει ἔλεγεν ὁ Ἱερεὺς «Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον»... Κατόπιν ἐν τῷ αὐτῷ ἀσματικῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὴν μικρὰν Συναπτὴν (1) ἐψάλλετο τὸ «Κύριε ἐκέκραξα, ἀλλὰ μετὰ ὑποψάλματος (ἐν ταῖς Κυριακαῖς) ἐν ἐκάστῳ στίχῳ «Τὴν ζωηφόρον ἔγερσιν, Κύριε, δοξάζομεν» ἢ «τὴν σωτήριόν σου ἔγερσιν». . . Καὶ ἔπειτα ἡ Εἰσοδος.

Μετὰ τὸν Προοιμιακὸν καὶ τὰ Εἰρηνικὰ, ἀναγινώσκεται ἐν μὲν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Κυριακῆς ὅλον τὸ πρῶτον Κάθισμα τοῦ Ὑψαλτήριου, ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς ἐορταῖς οἱ τρεῖς πρῶτοι ψαλμοί, οἵτινες καὶ ψάλλονται ἐν ταῖς Ἀγρυπνίαις. Ἀλλὰ κατὰ τὸ νέον Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῇ Παρασκευῇ καὶ Κυριακῇ Ἑσπέρας δὲν στιχολογεῖται τὸ ψαλτήριον. Ἀρχαιοτάτῃ δὲ συνήθειαι

(1) Ἡ μικρὰ Συναπτὴ, ἥτις πολλάκις ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις ἐπαναλαμβάνεται, ἄρχεται διὰ τοῦ «Ἐτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθώμεν» καὶ ἐπισυνάπτονται τὰ «Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον»... καὶ «Τῆς Παναγίας ἀχράντου»... μετὰ τῆς ἐκφωνήσεως. Ἐν ταῖς ἀσματικαῖς Ἀκολουθίαις εἰς τὸ «Ἀντιλαβοῦ»... ὑπεψάλλετο «τὴν Οἰκουμένην ἀλλήλοισιν» δηλ. τὴν Οἰκουμένην πῶτον κτλ.

ἦν ἐν τῇ Ἀνατολῇ νὰ ἀναγινώσκωσι δώδεκα ψαλμοὺς τὸ Ἑσπέρης τοῦ Σαββάτου. Καὶ ἐν τῇ Ἀγρυπνίᾳ ὅλον τὸ Ψαλτήριον ἐψάλλετο, ἐξ οὗ καὶ οἱ Αἴνιοι ἐν τῷ Ὁρθρῷ προῆλθον, ὡς εἰσέμεθα (1).

2) Εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» ψάλλονται δέκα μὲν τροπάρια τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρης (προηγούνται τὰ ἀναστατικά καὶ ἔπονται τὰ τοῦ Ἁγίου τῆς ἡμέρας), ἐξ δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς. Οὕτω δὲ περατοῦται τὸ προοίμιον τοῦ Ἑσπερινοῦ, μεθ' οὗ γίνεται ἡ Εἵσοδος μεθ' ἀπλοῦ θυμιάματος ἢ καὶ μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅταν τελῇται Λειτουργία μετὰ ταῦτα. Ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἡ Εἵσοδος αὕτη τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐκ τῆς Λειτουργίας· ἐκεῖ εἶναι δύο πράξεις, ἡ εἵσοδος τῶν ἱερέων εἰς τὸν Ναὸν (2) καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ Σκευοφυλακίου μετὰ τιμῆς (λαμπάδων καὶ ὀρθίας ὑπαντήσεως) μεταφορὰ τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς ἀνάγνωσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναδεικνύων τὸ Εὐαγγέλιον ἐκφωνεῖ τὸ «Σοφία», εἴτα δὲ τὸ «ὁρθοί»· διότι ὁρθοὶ ὑπῆντων οἱ πιστοὶ τῷ Εὐαγγελίῳ ὡς αὐτῷ τῷ Χριστῷ, καὶ ὁρθοὶ ἠκροῶντο. Ἐνθ' ἐν ταῖς λοιποῖς ἀναγνώσματιν ἠδύναντο νὰ κάθηνται.

Μετὰ τὸ Προκείμενον τῆς ἡμέρας ἢ τῆς ἑορτῆς ἀναγινώσκονται ἐκ τῆς Π. Διαθήκης ἀναγνώσματα (ὅταν ἡ Λειτουργία, καὶ ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον) καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ἑκτενὴς καὶ ἡ συμπλήρωσις μετὰ τῆς κεφαλοκλισίας.

3) Μετὰ δὲ ταῦτα τελεῖται ἡ Αἰτὴ λεγομένη (Αἰτὴ ὑπάρχει

(1) Ἀντὶ τοῦ πρώτου Καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου ἐν τῇ Προηγιασμένῃ ἀναγινώσκονται αἱ ψαλμοὶ τῶν Ἀναβαθμῶν, ἧτοι οἱ ψαλμοὶ ἐκεῖνοι, οὓς ἐψάλλον ὡς προοιμιακοὺς ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος, ὅτε συνίγετο ὁ λαὸς τῷ Πάσχα. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐν ἄλλοις Ἑσπερινοῖς ἀναγινώσκοντο αἱ ψαλμοὶ αὗται, ἐκ τῶν ψαλμῶν 119—133 συνιστάμεναι.

(2) Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τῷ Νάρθηκι ἐτελοῦντο αἱ κοιναὶ προσευχαί. Εἰσέρχοντο δὲ εἰς τὸν Ναὸν, ὁ ὅποιος ἄλλοτε ἦν στενωτέρος, ὅτε ἔμελλε νὰ τελεσθῇ Λειτουργία. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀρχιερεὺς μέχει τῆς Εἰσόδου μένει ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὅπερ ἐπέχει νῦν τὸν τόπον καὶ τοῦ ναοῦ. Ἐν τῷ χωριστῷ δὲ Ἑσπερινῷ προσφέρεται θυμίαμα, ψαλλομένου τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα» ὥστε κατὰ τὴν εἵσοδον προσφέρεται εἰς τὸ θυσιαστήριον τὸ σύμβολον τῆς εὐχέσεως.

εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἑορτὰς πλὴν τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Κυριακῶν). Μόνον ἐν ταῖς ὁλονυχτίαις ψάλλεται ἡ Λιτὴ μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς κεφαλοκλισίας. Ἄλλως ψάλλεται ἀντὶ Μεσονυχτικοῦ πρὸ τοῦ Ὁρθρου. Τελεῖται δὲ ἡ Λιτὴ ὀπιθεν τοῦ Ἀμβωνος, δηλ. ἐν τῷ Νάρθηκι, ὅπου συνήθως αἱ κοιναὶ προσευχαὶ ἐτελοῦντο. Εἶναι λοιπόν, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, εἶδος λιτανείας, καὶ ἀποῦ ψαλῶν ἀνευ στίχων τὰ τροπάρια (ὕμνοι τῆς ἑορτῆς), γίνονται δέησις μεγάλη (ἐξ οὗ καὶ Λιτὴ) μετ' ἐπικλήσεως πάντων τῶν Ἁγίων καὶ τοῦ ἑορταζομένου ἐν τέλει (1). Εἴτα δὲ ψαλλομένων τῶν Ἀποστίχων, εἰσέρχονται οἱ λιτανεύοντες εἰς τὸν Ναόν, καὶ προτιθεμένων ἐν τῷ μέσῳ πάντε ἄρτων καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου, γίνεται μετὰ τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ «Θεοτόκε Παρθένε» ἢ τὸ Ἀπολυτίκιον (ἐν ταῖς Δεσποτ. καὶ Θεομ. ἑορταῖς) ἡ εὐλογία τῶν πάντε ἄρτων, μεθ' ὃ ἀναγινώσκεται ὁ ψαλμὸς (33^{ος}) μέχρι τοῦ «Πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπεινάσαν» (ἡ μόνος ὁ στίχος οὗτος ψάλλεται)· μεθ' ὃ ὁ ἱερεὺς, ἱστάμενος ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν καὶ βλέπων πρὸς δυσμὰς, εὐλογεῖ διὰ τοῦ «Εὐλογία Κυρίου ἐφ' ὑμᾶς τῇ αὐτοῦ χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ, πάντοτε, νῦν...» Μετὰ ταῦτα ἡ ἀνάγνωσις ἐν καιρῷ τῆς τῶν ἄρτων μεταλήψεως, ἡ ἀμέσως ἀνάγνωσις τοῦ Ἑξαψάλμου (δηλ. τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὁρθρου). Καὶ ταῦτα μὲν ἂν ᾖ ἡ ὁλονυχτία· ἄλλως γίνεται ἀπόλυσις μετὰ τὸ Τρισάγιον καὶ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας. Οὕτω δὲ τελεῖται, ὡς εἴρηται, ὁ Ἑσπερινὸς ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις πάντοτε (ἀνευ δηλ. ὁλονυχτίας) καὶ τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας

(1) Ἐν τῇ Ἀσματικῇ Ἀκολουσίᾳ τοῦ Ἑσπερινοῦ μετὰ τὴν Εἰσοδὸν ἐγίνετο δέησις καὶ μετὰ ταῦτα ἐψάλλοντο τρία μικρὰ Ἀντίφωνα ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, δηλ. ὅλγοι στίχοι μετὰ τῶν ἐφωμνίων τῆς Λειτουργίας εἰς μὲν τὸ «Ἐγάπησα ὅτι εἰσακούσεται Κύριος» τὸ ἐφώμνιον «Ταῖς πρεσβεύαις τῆς Θεοτόκου»... Εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἀντίφωνον «Ἐπίστευσα δι' ὃ ἐλάλησα...» «Σῶτον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ» καὶ τὸ «Ὁ Μονογενὴς Υἱός...» ἐν τέλει. Εἰς δὲ τὸ τρίτον «Λινεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη» τὸ «Ἄγιος ὁ Θεός...» Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐκφώνησις τῆς ἐν τῷ μεταξύ μικρᾷ Συναπτῆς ἔχει οὕτως· «Ὅτι ἄγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν». Μετὰ δὲ τὴν Λιτὴν καὶ τὰ Ἀποστίχα ἐγίνετο ἀνάγνωσις ἀφορῶσα τὰ τῆς ἑορτῆς.

ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς. Ἐν ταύταις κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπιτήμοις εορτὰς γίνεται ὁλονυκτία ἀρχομένη, ὀλίγον πρὸ τοῦ Μεσονυκτίου. Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ Ὁλονυκταίαι μὲν γίνονται ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι 14 Σεπτεμβρίου, ἀρχόμεναι ἀπ' ἐσπέρας (αὗται γίνονται συντόμως δι' ὅλου τοῦ ἔτους ἐν ταῖς κατ' οἶκον Ἐκκλησίαις). Ἀπὸ δὲ τοῦ Σεπτεμβρίου μέχρι τοῦ Πάσχα ψάλλονται χωριστοὶ ὁ Ἑσπερινὸς καὶ Ὁρθρος.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τελοῦνται ἐνίοτε καὶ πλήρεις ὁλονυκταίαι, ἥτοι Ἀγρυπνίαι ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς· ἡ διαφορὰ δὲ εἶναι ὅτι ἀρχοῦνται ἐνωρίτερον τῆς Ἀκολουθίας, καὶ τότε μεταλαμβάνουσιν ἐν τῷ Νάρθηκι τῶν εὐλογηθέντων ἁγίων καὶ τοῦ αἵνου πρὸς στήριξιν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα Ἀκολουθίαν. Τότε δὲ λαμβάνει χώραν καὶ ἀνάγνωσις, πρὶν γένηται ἀρχὴ τοῦ Ἐξαψάλμου.

§ 28. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου.

Καὶ ἡ Ἀκολουθία αὕτη ὠνομάσθη ἀπὸ τῆς ὥρας καθ' ἣν τελεῖται, δηλ. ἀπὸ τῆς ὥρας καθ' ἣν ἡγείροντο τὸ πᾶν ἀπὸ τοῦ ὕπνου (πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ Ἡλίου). Ἐπειδὴ δὲ ἀνέκαθεν ἡγιαζέτο διὰ προσευχῆς ἡ ὥρα αὕτη καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μετὰ τῆς κοινῆς προσευχῆς ἡνώθη, ὡς εἴρηται, ἡ Λειτουργία (ὡς ἐν τῷ Π. Νόμῳ ἡ θυτή μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ Ἡλίου), διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου φέρει καὶ τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, ὅπερ εἶτι καταρνανέστερον εἶναι ἐν τῷ ἀσματικῷ λεγομένῳ Ὁρθρῳ, τουτέστιν ἐν τῷ Ὁρθρῷ τῷ τελομένῳ ἄλλοτε ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι, διότι ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπεκράτουν μᾶλλον, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ ἀπλὴ ψαλμωδία τῶν ψαλμῶν.

Ἐξ ἀμροτέρων τῶν τάξεων τούτων προῆλθεν ἡ τῆς παρ' ἡμῖν Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ ἵσταται ὁ ἀρχαῖος ὁρθρινὸς ψαλμὸς «ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σὲ ὀρρίζω», ἐπισφραγίζουσιν δὲ οἱ Αἵνοι, δηλ. οἱ τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου, ὅπερ ὅλον δι' ὅλης τῆς νυκτός τῆς Κυριακῆς ἐψάλλον καὶ ἀνεγίνωσκον τὸ πᾶν ἐν ταῖς ἱεραῖς Μο-

ναὶς τῆς Ἀνατολῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἐντὸς τοῦ Ὁρθρου ἀναγι-
νώσκονται καὶ καθ' ἑκάστην καὶ ἐν ταῖς ἑορταῖς Καθίσματα τοῦ
Ψαλτηρίου. Ἀλλ' ἅμα ἀναγινώσκονται καὶ Συναξάρια κατ' ἀρ-
χαιοτάτην συνήθειαν, καθ' ἣν δι' ἐγκωμίων ἐπανηγυρίζοντο οἱ
ἑορταζόμενοι καὶ ἀνεγινώσκοντο οἱ βίοι αὐτῶν, ἐξ ὧν προήλθον
τὰ κληθέντα Συναξάρια. Ἡ εἴσοδος δὲ ἐν τῷ ἀτματικῷ Ὁρθρῳ,
ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Εὐαγγελίου καὶ εἴ τι ἄλλο ὑποδηλοῦσι τὴν Λει-
τουργίαν, ἥτις ἡδύνατο ἀμέσως νὰ ἐπισυναφθῇ τῷ Ὁρθρῳ.

Δῆλον δ' ἐντεῦθεν, διὰ τί καὶ πολλὴν ὁμοιότητα ἔχει ὁ Ὁρθρος
πρὸς τὸν Ἑσπερινόν, ἃν καὶ ἅμα διαφέρει· δῆλον καὶ διὰ τί ἐν
τῇ Λειτουργίᾳ τῶν ἀπλῶν ἑορτῶν ψάλλονται δύο ψαλμοὶ τοῦ Κανό-
νος, ἐξ οὗ ἐτι μᾶλλον καταφαίνεται ἡ στενωτέρα ἄλλοτε συνά-
φεια τοῦ Ὁρθρου μετὰ τῆς Λειτουργίας.

Ὡς ὁ μικρὸς Ἑσπερινὸς εἶναι ἐπιτομὴ τοῦ μεγάλου, οὕτω καὶ
ὁ Ὁρθρος τῶν ἑορτῶν συντέμνεται ἐν τῷ καθ' ἡμέραν Ὁρθρῳ,
ὅπου πολλὰ παραλείπονται καὶ τὰ ψαλλόμενα ἀναγινώσκονται,
οἷον κανόνες κτλ. Ἐν δὲ ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ὁ Ὁρθρος
τῶν ἑορτῶν κατήντησεν ἀπλῶς ἀτματικὸς, τῶν Καθισμάτων καὶ
τῶν Κανόνων ἀναγιγνωσκομένων πρὸ τοῦ Ὁρθρου ὑπὸ τῶν
ιερέων.

α) Περὶ τοῦ Ὁρθρου τῶν ἑορτῶν.

Δυνατὸν νὰ διαιρεθῇ ὁ Ὁρθρος εἰς τρία μέρη, εἰς τὸ προσέ-
μιον, εἰς τὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ τέλος εἰς τὰ
τῶν Αἵνων.

1) Πῶς μὲν συνδέεται ὁ Ὁρθρος μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ εἰς ὁ-
λουκτιάν, εἶδομεν. Ὁ δὲ χωριστὸς Ὁρθρος τῶν ἑορτῶν ἀρχεται
διὰ τῶν δύο εἰσαγωγικῶν ψαλμῶν ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως, τοῦ 19
«Ἐπακούσται σου Κύριος» καὶ τοῦ 20 «Κύριε ἐν τῇ δυνάμει
σου». Ταῦτα μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις λέγονται τῇ
Μ. Τεσσαρακοστῇ· συνήθως δὲ μετὰ τὸ Τρισάγιον λέγονται εἰς
δύο βασιλικοὺς ὕμνους (1) «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου» καὶ «Ὁ ὁ-

(1) Ὅσῳκις εἰσήρχοντο εἰς τὸν Ναὸν οἱ Βασιλεῖς (εἰσῆγε δὲ ὁ Πατριάρχης κρατῶν τῆς χειρὸς τὸν Βασιλέα), ἐγένετο ὁ πολυχρονισμὸς αὐτῶν, ἐξ

ψωθεῖς ἐν τῷ σταυρῷ». Μετὰ δὲ τὴν μικρὰν δέησιν ἐκφωνεῖ ὁ ἱερεὺς τὴν ἐναρκτήριον δοξολογίαν τοῦ Ὁρθρου «Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ ..» καὶ εὐθὺς ἀναγινώσκεται ὁ Ἐξάψαλμος, ἐν ᾧ ὁ ἱερεὺς συναναγινώσκει μουσικῶς τὰς ἐωθινὰς εὐχὰς (τὰς ἀντιστοιχοὺς τοῦ Λυχνικοῦ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ), ἐπισφραγιζομένας διὰ δοξολογιῶν, αἵτινες χρησιμεύουν ὡς ἐκφωνήσεις ἐν ταῖς διαφοραῖς Συναπταῖς τοῦ Ὁρθρου. Εἶναι δὲ ὁ Ἐξάψαλμος ἐν τῷ Ὁρθρῷ ὅ,τι ὁ προοιμιακὸς ψαλμὸς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ, καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῷ ἀσματικῷ Ὁρθρῷ (1) ἐψάλλοντο ὡς προοιμιακοὶ ψαλμοὶ τρεῖς μετὰ τοῦ ὑποψάλματος «Δόξα σοι ὁ Θεός ..» Ἐψάλλοντο δὲ ἐν τῷ Νάρθηκι, ἐξ οὗ κατανοοῦμεν, διὰ τί τὰς ἐωθινὰς εὐχὰς ἐξω τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀναγινώσκει ὁ Ἱερεὺς. Ἐν γένει οἱ προοιμιακοὶ ψαλμοὶ ἀντεστοίχουν εἰς τὰς ᾠδὰς τῶν ἀναβαθμῶν, αἵτινες ἐψάλλοντο συναγομένου ἔτι τοῦ λαοῦ εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Σολομῶντος. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἐξάψαλμος ἀναγινώσκεται καὶ ἐπέχει τόπον μᾶλλον ἐωθινῆς προσευχῆς, διὰ τοῦτο καὶ ρῶτα πολλὰ δὲν ἀνάπτονται τότε, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἐξαψάλμου καὶ τὴν μεγάλην Συναπτὴν ψάλλεται τετράκις τὸ «Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέρανεν ἡμῖν. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου» μετὰ τῶν Ἀπολυτικίων, ἥτοι ὕμνων τῆς ἡμέρας. Διὰ τῆς νέας ταύτης δοξολογίας τοῦ ἐπιφανέντος Θεοῦ εἰς τὸν Κόσμον γίνεται κυρίως ἡ ἀρχὴ τοῦ Ὁρθρου (2). Μετὰ δὲ τοῦτο ἀναγινώσκονται δύο Καθίσματα

οὗ καὶ νοεῖται καὶ ἡ ἀρχὴ αὕτη τοῦ Ὁρθρου ἢ διὰ τῶν βασιλικῶν ὕμνων. Ὁφόμεθα δὲ καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοιοῦτό τι.

(1) Καὶ ὁ ἀσματικὸς Ὁρθρος ἤρχετο διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς ...», ὥστε οἱ τρεῖς ψαλμοὶ ἐπέιχον τόπον Ἀντιφώνων. Ἦσαν δὲ ὁ 3 «Κύρια τί ἐπληθύνθησαν ...» δι' οὗ ἀρχεται καὶ ὁ Ἐξάψαλμος, ὁ 62 «ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου πρὸς σὲ ὀρθρίζω», ὁ ἀρχαιότατος ὀρθρινὸς ψαλμὸς, καὶ ὁ 13 «Ἰδοὺ δὴ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον», ὁ τελευταῖος δηλ. τῶν ἀναβαθμῶν ψαλμός. Εἴτα ἐπεσυνάπτετο ὁ Ἀμωμος, καθ' ὃν ἱθυμίζα ὁ ἱερεὺς ὅλον τὸν Ναὸν καὶ ἐξέφερε τὸν σταυρὸν, μεθ' οὗ ἐτέλει τὴν Εἰσοδὸν ἐν τῷ ἐπομένῳ Ὑμνῷ τῶν τριῶν Παίδων.

(2) Τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀντὶ τοῦ «Θεὸς Κύριος» ψάλλεται τὸ Ἀληλούια μετὰ τῶν στίχων «Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει» (ὕρα Ὁρολόγιον).

τοῦ Ψαλτηρίου κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον, μεσολαβούμενα δηλ. διὰ συντόμων δεήσεων καὶ δοξολογίας (1). Εἴτα δὲ ἐπισυνάπτεται τῇ μὲν Κυριακῇ ὁ Ἀμώμος (ψαλμ. 118), ὁ μέγιστος τῶν ψαλμῶν καὶ ἀποτελῶν πλῆρες Καθίσμα. Μετ' αὐτὸ ψάλλονται τὰ ἀντικαταστήσαντα νῦν τὸν Ἀμώμον Εὐλογητάρια. Ἐν τῷ Ἀμώμῳ δέ, τῷ ψαλμῷ τῷ ἐν τῷ Μεσονυχτικῷ ἐκάστης ἡμέρας, μακαρίζονται οἱ ἀμώμως πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀμώμου ψάλλεται κατὰ τὰς ἄλλας Ἑορτὰς ὁ Πολυέλεος (δηλ. οἱ ψαλμοὶ 134 καὶ 135, ὧν ὁ τελευταῖος «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅτι ἀγαθὸς ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» ἦν πασχάλιος (καὶ μέγα Ἀλληλούϊα ἐκαλεῖτο) καὶ ἀρχαιοτάτη ἦν ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς εἶδομεν ἄλλοτε (2).

(1) Τὰ Καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου ἀναγινώσκονται ἅπαντα ἐντὸς τῆς Ἑβδομάδος, ἐν μὲν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ καὶ δύο ἐν τῷ Ὁρθρῳ. Κατὰ τὰς Ἑορτὰς ἀναγινώσκονται (ἢ ψάλλονται) οἱ τρεῖς ψαλμοὶ τοῦ πρώτου Καθίσματος, δηλ. ἡ πρώτη στάσις τοῦ Καθίσματος τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς. Εἰς τὰς ἐν τῷ μεταξὺ στάσεις ἐκάστου Καθίσματος, δι' ὧν ἐμεσολαβεῖτο ἀνέκαθεν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ψαλτηρίου, λέγονται ἡ δοξολογία «Ἀλληλούϊα» (τρὶς) μετὰ τῆς ἐρμηνείας «Δόξα σοι ὁ Θεὸς», ἡ δέησις «Κύριε ἐλέησον» (τρὶς) καὶ τὸ «Δόξα Πατρὶ...» Ἐν τέλει δὲ τοῦ Καθίσματος τρισεύεται τὸ τριπλοῦν Ἀλληλούϊα καὶ γίνεται καὶ μικρὰ Συναπτή. Ἐπειδὴ δὲ ὀρθοσταδῶν ἐτελοῦντο αἱ δεήσεις, διὰ τοῦτο καὶ Στάσεις ἐκλήβησαν τὰ διαλείμματα τῶν ψαλμῶν τοῦ Καθίσματος. Ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν ἀναγινώσκονται τρία Καθίσματα ἐν τῷ Ὁρθρῳ, τρία ἐν ταῖς Ὁραῖς (τρίτῃ, ἕκτῃ καὶ ὀκτῇ) καὶ ἐν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Ἀλλ' ἐν τῷ Ἑσπερινῷ τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς ἀναγινώσκονται αἱ ὥδαί τῶν Ἀναβαθμῶν. Ὡστε δις τῆς Ἑβδομάδος ἀναγινώσκειται τότε τὸ ὅλον Ψαλτήριον.

(2) Ἐν Ῥωσίᾳ ψάλλεται πάντοτε ὁ Πολυέλεος συντόμως (δηλ. στίχοι τινὲς αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ Μακάριος ἀνὴρ, καὶ τοῦ Προσημακοῦ ψαλμοῦ) καὶ ἐν ταῖς Κυριακαῖς δηλονότι, ὅτε καὶ προηγείται τοῦ Ἀμώμου. Ψαλλόμενον δὲ τοῦ Πολυελέου θυμιᾷ ὁ ἱερεὺς, καὶ εἰ μὲν ἐστὶ Κυριακὴ εἰσέρχεται εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα πρὸς ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ἵσταται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ καὶ ἐνώπιον τῆς εἰκόνος θυμιᾷ, ψαλλομένῳν Μεγαλυνάριων, εἴτα δὲ καὶ ἐκεῖ ἀναγινώσκει τὸ Εὐαγγέλιον. Ψαλλομένου δὲ τοῦ Κανόνος, χρίει ἐλαίῳ τοὺς προσερχομένους τῇ ἀγία εἰκόνι ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀσπαζομένους αὐτήν.

2) Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ Ὁρθροῦ ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ Ἑωθινοῦ μὲν ἐν ταῖς Κυριακαῖς, καταλλήλου δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς.

Ἐν μὲν τῷ ἁσματικῷ Ὁρθρῷ ἐγίνετο, ὡς προεστημειώθη, Εἰσοδος μετὰ τὸν Ὑμνον τῶν τριῶν Παίδων τὸν ἐπισυναπτόμενον τῷ Ἀμώμῳ. Ἐφερε δὲ ὁ Ἱερεὺς τὸν Σταυρὸν (ἐφ' οὗ τρία ἀνημμένα κηρία) καὶ ἵστα αὐτὸν ἐπὶ τοῦ Ἀμβωνος, ἐφ' οὗ ἐγίνετο ἀνάγνωσις καὶ μάλιστα τοῦ Συναξαρίου καὶ μετὰ τοῦτο ἐψάλλετο ὁ πεντηχοστός τῆς μετανοίας ψαλμός. Μετὰ δὲ τοῦτον ἤρχοντο οἱ Αἵνοι ὅτε καὶ Εἰσοδος μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀνάγνωσις αὐτοῦ μετὰ τὴν Μ. Δοξολογίαν ἐγίνετο, καὶ μετὰ ταῦτα αἱ δεήσεις μετὰ κεφαλοκλισίας ὡς ἐν τῷ Ἑσπερινῷ καὶ ἀπόλυσις. Ὡς σημεῖοι δὲ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, προσέθηκαν καὶ τοὺς Κανόνας μετὰ τοῦ ψαλμοῦ τῆς Μετανοίας καὶ τῶν Αἵνων· διότι πανταχοῦ εἶχον εἰσαχθῆ μετὰ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἐπικρατήσαντος. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι εἰς τοὺς Αἵνους εἰς ἕκαστον στίχον ἦν μετὰ τῶν διαφόρων ὑποψαλμάτων καὶ τὸ «Δόξα τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς» καὶ τὸ «Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ», δηλ. ἐκ τῆς ὥδης τοῦ Ζαχαρίου, ἥτις ἐν τῇ ἐννάτῃ τοῦ Κανόνος στιχολογεῖται.

Ἐν δὲ τῷ συνήθει νῦν Ὁρθρῷ ἀναγινώσκεται, ὡς εἴρηται, τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον, προοιμιαζόμενον διὰ τῆς Ὑπακοῆς (ἐν ταῖς Κυριακαῖς) καὶ τῶν Ἀναβαθμῶν (τροπαρίων) καὶ τοῦ «Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον». Ἀναγινώσκει δὲ τὸ Εὐαγγέλιον ὁ ἱερεὺς καὶ οὐχὶ ὁ Διάκονος· διότι κυρίως ὁ ἱερεὺς ἱερουργεῖ ἐν τῷ Ὁρθρῷ, καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς, ὡς εἶδομεν ἄλλοτε, οἱ Ἐπίσκοποι ἢ ἱερεῖς ἀνεγίνωσκον τὸ Εὐαγγέλιον. Μετὰ ταῦτα, ψαλλομένου τοῦ «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι» (δι' οὗ προσκαλούμεθα νὰ προσκυνήσωμεν τὸν Σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Ἀνάστασιν αὐτοῦ νὰ ὑμνήσωμεν) καὶ τοῦ πεντηχοστοῦ ψαλμοῦ τῆς μετανοίας, ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ φέρων αὐτὸ ἐπὶ τοῦ στήθους ἵσταται ἐν τῷ μέσῳ· τότε προσερχόμενοι οἱ πιστοὶ ἀσπάζονται τὸ Εὐαγγέλιον ὡς αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ὑπομνηστικὴ δὲ τὸν ἀσπασμὸν τοῦ Πάσχχα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ταῖς

Κυριακαῖς, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ἀναγινώσκεται μὲν τὸ Εὐαγγέλιον, ἀλλὰ τοιαύτη εἰσοδος δὲν γίνεται, οὐδὲ ψάλλεται ὁ πεντηκοστός ψαλμός, ἀλλ' ἀναγινώσκεται μόνον· ψάλλονται δὲ μόνον τὰ ἐν τέλει τροπάρια «Ταῖς τῆς Θεοτόκου (τῶν Ἀποστόλων) λέγεται τῇ Κυριακῇ) πρεσβείαις, ἐλεήμων, ἐξάλειψον τὰ πλήθη τῶν ἑμῶν ἐγκλημάτων» καὶ τὸ δοξαστικόν, ἅπερ εἶναι κατάλληλα ἐφύμνια τοῦ ψαλμοῦ τῆς μετανοίας.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ ἱερεὺς ἀναγινώσκων τὸ Ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον, ἵσταται ἐκ πλαγίων τῆς ἁγίας Τραπέζης (ἐκ δεξιῶν)· τοῦτου ἀντίστοιχον ἔχουν καὶ ἄλλαι Ἐκκλησίαι· ἴσως δὲ ἐδωκεν ἀφορμὴν ἡ συμβολικὴ ἔννοια τοῦ ἀγγέλου τοῦ ἐπὶ τοῦ μνημείου κηρύξαντος τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Σημειωτέον καὶ τοῦτο ὅτι κατὰ τὸ Τυπικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ Ἐπίσκοποι ἀσπάζονται τὸ Εὐαγγέλιον, ψαλλομένου τοῦ στίχου «Ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας...»

3) Τὸ τρίτον μέρος τοῦ Ὁρθρου ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν Κανόνων, τῶν Αἰνῶν καὶ τῆς μεγάλης Δοξολογίας μετὰ τῆς δεήσεως καὶ Ἀπολύσεως, ἐπισυναπτεται δὲ καὶ ἡ πρώτη Ὡρα.

Εὐθὺς μετὰ τὸν πεντηκοστόν ψαλμὸν λέγεται ὑπὸ τοῦ Διακόνου ἡ δέησις τῆς Λιτῆς «Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν Λαόν σου», καὶ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ ἱερέως ψάλλονται οἱ Κανόνες τῆς ἡμέρας, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι οἱ μὲν Κανόνες τοῦ Ὁρθρου ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν Λιτὴν τοῦ Ἑσπερινοῦ, οἱ δὲ Αἶνοι εἰς τὰ Ἀπόστιχα αὐτοῦ. Οἱ Εἵρμοι τῶν Κανόνων τῶν Μ. Ἑορτῶν ψάλλονται μεθ' ἐκάστην ὥδην ἀργῶς ὡς Καταβασίαι (ἢ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν Κανόνων)· ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις Ἑορταῖς ψάλλονται, ὡς Καταβασίαι, οἱ Εἵρμοι τῶν Κανόνων τῆς Θεοτόκου «Ἀνοίξω τὸ στόμα μου» κτλ. Ἀλλ' εἶδομεν ὅτι αἱ Καταβασίαι τῶν Χριστουγέννων ἄρχονται ἀπὸ τῆς 21 Νοεμβρίου, ὅτι ὁ Παγκόσμιος Κανὼν ψάλλεται μέχρι τῆς Ἀναλήψεως, ὅτι ὁ τῆς Ὑψώσεως ἄρχεται ἀπὸ α'. Αὐγοῦστου· ἐπομένως εἰς τὰς Ἑορτάς τὰς τυχοῦσας κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο καὶ τῶν μεθεόρτων τῶν εἰρημένων ἑορτῶν δὲν ψάλλονται αἱ Καταβασίαι τῆς Θεοτόκου, ἀλλ' αἱ κατάλληλοι τῶν μεγάλων Ἑορτῶν. Μετὰ τὴν τρίτην ὥδην γίνεται μικρὰ αἵτησις

καὶ μετὰ ταῦτα ἀνάγνωσις, διὰ τοῦτο καὶ ἐπεται Τροπᾶριον, Κά-
θισμα λεγόμενον, ὡς καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Καθισμάτων
τοῦ Ψαλτηρίου ἐπεται τοιοῦτο τροπᾶριον. Ἐπίσης μετὰ τὴν ἕκτην
ὥδὴν γίνεται αἴτησις καὶ ἀναγινώσκεται τὸ Συναξάριον τῆς
ἡμέρας, προηγουμένης τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Κοντακίου καὶ τοῦ
Οἴκου. Σημειωτέον δὲ ὅτι μετὰ τῶν Κανόνων στιχολογοῦνται
(ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς) καὶ αἱ ἐννέα ἀρχαῖαι ὥδαι, καὶ εἰς τοὺς
τελευταίους στίχους ἐπισυνάπτονται τὰ τροπάρια τῆς ὥδης τοῦ
Κανόνος. Μετὰ τὸ τέλος τῶν Κανόνων μικρὰ Συναπτὴ πάλιν.
Κατὰ τὴν ἐννάτην Ὁδὴν θυμιᾷ ὁ Ἱερεὺς (ἢ ὁ Διάκονος). Τὸ θυ-
μίαμα τοῦτο οὐ μόνον ὑποδεικνύει ὅτι διὰ τῆς πρεσβείας τῆς Θεο-
τόκου ἐπικαλούμεθα νὰ προσενεχθῶσιν αἱ δεήσεις ἡμῶν, ἀλλὰ
καὶ ὑπομνησκει τὸ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ μνημόστυνον μετὰ τὸν ἀ-
γιασμόν τῶν τιμίων δώρων (ψαλλομένου τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν»), ὅτε
καὶ ψάλλεται πάλιν ἡ ἐννάτη ὥδή, δηλ. ὁ Εἰρμός αὐτῆς.

Τοὺς Αἶνους προοιμιάζουσι τὰ Ἐξαποστειλάρια λεγόμενα, τὰ
ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰ καθ' ἡμέραν Φωταγωγικά λεγόμενα, περὶ
ᾧ εἶδομεν ἄλλοτε. Στιχολογοῦνται δὲ (ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς)
ὁλόκληροι καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου, δι' ᾧ
ἐπισφραγίζετο ἀνέκαθεν καὶ ἡ ὁλονυχτία ἐν ταῖς Κυριακαῖς, ὡς
εἴρηται πολλάκις. Εἰς τὸ τέλος δὲ προστίθενται τὰ στιχηρὰ τῶν
Αἶνων, ἔκτῳ μὲν τῇ Κυριακῇ, τέσσαρα δὲ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς,
ὅταν αὗται συμπέσωσι τῇ Κυριακῇ. Ἐξαιροῦνται αἱ Δεσποτικαὶ
ἑορταί, ἐν αἷς πάντα ψάλλονται τῆς ἑορτῆς. Δοξαστικὸν δὲ ἐν
ταῖς Κυριακαῖς εἶναι τὸ Ἑωθινόν, περὶ οὗ εἴρηται πολλάκις τὰ
δεόντα.

Μετὰ ταῦτα ψάλλεται ἡ Μ. Δοξολογία (καθ' ἡμέραν ἀναγι-
νώσκεται μόνον), εἰς ἣν ἐπισυνάπτεται τὸ «Καταξίωστον» Κύριε
ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ. Ἐπισφραγίζεται δὲ διὰ τοῦ Τριταγίου μετὰ
Ἀπολυτικίου (ἄλλου παρὰ τὸ σύνθετος ἐν ταῖς Κυριακαῖς). Εἴτα
λέγεται ἡ Ἐκτενὴς καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτῆς μετὰ κεφαλοκλι-
σίας καὶ τέλος Ἀπόλυσις. Εἴτα ἡ πρώτη Ὁρχ.

6) Περὶ τοῦ συντόμου Ὁρθρου.

1) Περὶ τοῦ συντόμου Ὁρθρου τῶν ἐνοριακῶν Ἐκκλησιῶν σημειωτέον τὰ ἀκόλουθα. Γνωστὸν ὅτι ἐν ἀπάσαις σχεδὸν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις ὁ Ὁρθρος συντομεύεται πολὺ διὰ τὴν εὐκολίαν τοῦ λαοῦ καὶ οὐδέποτε (ἢ σπανιώτατα) συνδέεται μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ εἰς ὁλονυχτίαν. Τὸ Ψαλτήριον δὲ καὶ οἱ Κανόνες ἀναγινώσκονται ὑπὸ τῶν ἱερέων πρὸ τοῦ Ὁρθρου καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐν τῇ οἰκείῳ τόπῳ ψάλλονται τὰ Καθίσματα (τροπάρια) καὶ αἱ Καταβασίαι. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀμώμου (τῇ Κυριακῇ) ψάλλονται τὰ Εὐλογητάρια. Μόνον τῶν Μ. ἑορτῶν ψάλλονται οἱ Κανόνες (καὶ ὁ Μ. Κανὼν καὶ ὁ τοῦ Ἀκαθίστου, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ). Πολλάκις προτάσσονται αἱ Καταβασίαι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου (ἐν ταῖς Κυριακαῖς), ἵνα συναχθῇ ὁ λαὸς καὶ ἀσπασθῇ τὸ Εὐαγγέλιον. Σπανιώτατα ψάλλονται Πολυέλεοι καὶ μόνον ἐν Πανηγύρεσιν. Στιχολογεῖται ὅμως ἡ ἐννάτη Ὠδὴ (μόνον τῆς Θεοτόκου ἡ ὠδὴ) κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν, καὶ ὅταν προηγηθῶσι τοῦ Εὐαγγελίου αἱ Καταβασίαι, στιχολογεῖται ἡ ἐννάτη ὠδὴ μετὰ τὸν Πεντηκοστὸν ψαλμὸν καὶ τὴν Αἰτήν. Οἱ ψαλμοὶ τῶν Αἰνῶν δὲν στιχολογοῦνται, ἀλλὰ μόνον οἱ πρῶτοι στίχοι, καὶ ἐκ τῶν τελευταίων τοσοῦτοι, ὅσα καὶ τὰ ψαλλόμενα στιχηρὰ, ὧν προτάσσονται, ὡς εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ. Μετὰ δὲ τὴν Μ. Δοξολογίαν καὶ τὸ Ἀπολυτίκιον εὐθὺς ἀρχεται ἡ Λειτουργία, ὥστε παραλείπονται καὶ ἐνταῦθα αἱ δεήσεις ὡς καὶ αἱ Ὁραι, οὐ μόνον ἡ πρώτη, ἀλλὰ καὶ ἡ τρίτη καὶ ἕκτη, αἵτινες προτάσσονται, ὡς ὀψόμεθα, τῆς Λειτουργίας καὶ καθ' ἃς τελεῖ τότε τὴν Προσκομιδὴν ὁ ἱερεὺς. Τὰς Ὁρας ἀναγινώσκει κατ' ἐξῆς ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν Λειτουργίαν.

2) Ὁ δὲ καθ' ἡμέραν Ὁρθρος ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καθίσταται κατὰ τοῦτο συντομώτερος, ὅτι τὰ πλεῖστα ἀναγινώσκονται καὶ τὰ ψαλλόμενα δὲ γοργῶς ψάλλονται. Ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀμώμου καὶ τοῦ Πολυελέου γίνεται ἀνάγνωσις ἐκ λόγων Πατερικῶν ἢ ἄλλων, ὡς ὁξὺ τῇ Προεστῶτι· ὁμοίαν ἀνάγνωσιν γίνεται καὶ μετὰ τὴν τρίτην ὠδὴν· θυμιᾷ δὲ ὁ ἱερεὺς πρὸ τοῦ Ἐξαψάλμου.

3) Ἀξιοσημείωτος καὶ ὁ Ὁρθρος τοῦ Πάσχα, ὅστις ἐκ μόνο-
 του τοῦ Κανόνος καὶ τῶν Αἰνῶν (ὅτε καὶ ὁ ἀσπατμός) σύγκειται,
 καὶ ἐν ᾧ συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὴν ἀνάκαθεν συνήθειαν
 τὸ «Χριστὸς ἀνέστη». Μεσονυκτικὸν τούτου καὶ ἀναγνώσματα
 εἶναι ἡ προηγουμένη ἀνάγνωσις τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων
 καὶ Κανῶν τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀλλὰ κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας
 τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος ὁ Ὁρθρος συνίσταται ἐκ τοῦ Κα-
 νόνος καὶ τῶν Αἰνῶν.

§ 29. *Περὶ τῶν ἄλλων νυχθημερινῶν Ἀκολουθιῶν.*

Αἱ ἄλλαι νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι εἶναι τὸ Μεσονυκτικόν, αἱ
 τέσσαρες Ὑραι (α', γ', ε' καὶ θ') μετὰ τῶν Τυπικῶν καὶ τὸ Ἀ-
 πόδειπνον. Αἱ Ἀκολουθίαι αὗται εἶναι κυρίως αἱ καθ' ἡμέραν
 προσευχαὶ τῶν Μοναστῶν, διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῷ Νάρθηκι πᾶσαι
 τελοῦνται, ἐνῷ ὁ Ὁρθρος καὶ ὁ Ἑσπερινὸς (οἵτινες φέρουσι τὸν
 τύπον τῆς Λειτουργίας) τελοῦνται ἐν τῷ Καθολικῷ, δηλ. ἐν τῷ
 κυρίως Ναῷ.

Συνάπτονται δὲ, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, τὸ μὲν Μεσονυκτικόν
 καὶ ἡ πρώτη Ὑρα μετὰ τοῦ Ὁρθρου, τοῦ μὲν προηγουμένου, τῆς
 δὲ ἐπομένης τῷ Ὁρθρῳ. Αἱ Ὑραι τρίτη καὶ ἕκτη συνάπτονται
 πάλιν καὶ ἐπισυνάπτονται αὐταῖς τὰ Τυπικὰ τὰ ἀναμνηστικόντα
 τὴν Λειτουργίαν. Ἡ ἐνάτη δὲ Ὑρα προηγείται τοῦ Ἑσπερινοῦ,
 τὸ δὲ Ἀπόδειπνον ἔπεται, ἢ εὐθὺς, ἢ μετὰ ταῦτα. Ὡστε τρεῖς τῆς
 ἡμέρας κατὰ τὸν τύπον τῆς Τριάδος συμπλέκονται αἱ ἐπτὰ αἰνέ-
 σεις εἰς τρία συμπλέγματα, ὡς καὶ τρεῖς ἔπρεπε νὰ ᾔηαι αἱ Λει-
 ουργίαι κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς. Ἐὰν δὲ ἀναμνησθῶμεν ὅτι ὁ
 Ὁρθρος καὶ ὁ Ἑσπερινὸς φέρουσι τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας, αἱ
 ἐπτὰ κυρίως αἰνέσεις ἀνεξαρτήτως τῆς Λειτουργίας εἶναι τὸ Με-
 σονυκτικόν, αἱ τέσσαρες Ὑραι, τὰ Τυπικὰ καὶ τὸ Ἀπόδειπνον.
 Ἐὰν δὲ συναρθῶσι μετὰ τῆς Λειτουργίας εἰς τὰ τρία συμπλέγ-
 ματα, τότε καταρτίζονται αἱ ὅλαι Ἀκολουθίαι εἰς τὰς ἐπτὰ αἰνέ-
 σεις τῆς ἡμέρας, ὡς ἡριθμήθησαν αὗται ἐν τῇ προηγουμένῃ 25
 παραγράφῳ.

α) Μερὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ.

Ὁνομάσθη οὕτως ἡ Ἀκολουθία αὕτη ἀπὸ τῆς ὥρας, καθ' ἣν τελεῖται, κυρίως μὲν περὶ τὸ Μεσονύκτιον, συνήθως δὲ μετὰ ταῦτα περὶ τὴν τρίτην ὥραν. Εἶναι δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς καθ' ἡμέραν Προσευχῆς καὶ τῶν ἐπτὰ Αἰνέσεων, διότι ἐν ταῖς καθ' ἡμέραν Προσευχαῖς ἐπεκράτησεν ὁ ἄλλος ὑπολογισμὸς τοῦ ἡμερονυκτίου ὁ ἀπὸ μέσης τῆς νυκτός.

Εἶναι δὲ τρία Μεσονυκτικά, τὸ καθ' ἡμέραν, τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῶν Κυριακῶν καὶ Ἑορτῶν. Ἡ διαφορὰ δὲ προέρχεται ἐκ τούτου ὅτι ὁ Ἀμώμος (ὁ 118 ψαλμὸς), ὁ τὸ κυριώτατον ἀναγνώσμα ἀπαρτίζων ἐν τῷ καθ' ἡμέραν Μεσονυκτικῷ, ἀναγινώσκεται τῷ Σαββάτῳ εἰς τὸν Ὁρθρον ὡς Κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, ἐπομένως εἰς τὸ Μεσονυκτικὸν τοῦ Σαββάτου ἐπέχουσι τόπον τοῦ Ἀμώμου ἄλλοι ψαλμοὶ (64—69). Κατὰ τάλλα εἶναι ὅμοιον ἐξαίρεται τῆς τελευταίας εὐχῆς, ἥτις εἶναι ἄλλη. Ἐν δὲ ταῖς Κθρικαῖς ἀντὶ Μεσονυκτικοῦ (ὅταν δὲν ᾔναι Ὀλονυκτία) ψάλλονται οἱ Τριαδικοὶ Κανόνες κατὰ τὸν ἐκάστοτε ἦχον (ὅρα Παρακλητικὴν), ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς ψάλλεται ἡ Λιτή. Εἶδομεν δὲ ὀλίγω πρότερον, ὅτι ὁ Ἀμώμος ψάλλεται καὶ ἐν ταῖς Κυριακαῖς, καὶ ἐκ τοῦ ἀσματικοῦ Ὁρθρου μαθησάμενοι ὅτι εἶναι ἀρχαιοτάτη ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὥστε ἐτέθη καὶ τῷ Σαββάτῳ ὁ Ἀμώμος, διότι ἦν μικρὰ ἑορτὴ ἀνέκαθεν τὸ Σάββατον καὶ εἰς τὸν Ἑβδομαδιαῖον Κύκλον ἦν ἡμέρα μνήμης πάντων τῶν Μαρτύρων καὶ ἐπομένως καὶ τῶν Κεκοιμημένων. Ἐντεῦθεν ἐννοοῦμεν καὶ διὰ τί τὴν Παρασκευὴν ἐν μὲν τῷ Ὁρθρῷ ἀναγινώσκονται τὰ τελευταῖα Καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου ἀντὶ τῶν κατὰ σειρὰν, ἐν δὲ τῷ Ἑσπερινῷ τὸ προηγούμενον Κάθισμα τῶν ᾠδῶν τῶν Ἀναθαβμῶν (ὅπερ καὶ τῇ Τετάρτῃ ἀναγινώσκεται τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, διότι καὶ τότε συμπληροῦται ἡ σειρὰ τοῦ Ψαλτηρίου), ἵνα ἐν τῷ Ὁρθρῷ τοῦ Σαββάτου ἀναγνώσθῃσι τὰ δύο προηγούμενα Καθίσματα, ὧν τὸ ἐν εἶναι ὁ Ἀμώμος.

Ἐκ δύο μερῶν σύγκειται τὸ Μεσονυκτικόν, ὑποδιαιρουμένου τοῦ πρώτου μέρους διὰ τοῦ Τρισαγίου τοῦ ἐν μέσῳ παρεμπίπτον-

τος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς Ὁρας. Εἶδομεν δὲ καὶ ἄλλοτε ὅτι τὸ Τρισάγιον εἶναι ἡ Δοξολογία, δι' ὧν ἄρχονται καὶ λήγουσιν αἱ Προσευχαὶ καὶ Ἀκολουθίαι.

1) Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Μεσονυκτικοῦ ἄρχεται διὰ τοῦ «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...» ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ἐν ἐλλείψει ἱερέως λέγεται τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων Πατέρων...»), εἶτα τὸ «Βασιλεῦ Οὐράνιε», τὸ Τρισάγιον («Ἁγίος ὁ Θεός...») καὶ τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» τρεῖς. Τρεῖς μικραὶ μετάνοιαι γίνονται ἐν τῷ Τρισαγίῳ (ὑποκλίσεις μόνον τῆς κεφαλῆς μετὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ αἱ προσπτώσεις καὶ γονυκλισίαι λέγονται Μετάνοιαι μεγάλαι καὶ εἶναι ἐν χρήσει τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ) καὶ τρεῖς ἄλλαι ἐν τῷ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» (1).

Μετὰ ταῦτα λέγεται ὁ πεντηκοστός τῆς μετανοίας ψαλμὸς «Ἐλέησόν με ὁ Θεός». Τρεῖς δὲ τῆς ἡμέρας λέγεται ὁ εἰρημένος ψαλμὸς, ἐνταῦθα, ἐν τῇ τρίτῃ Ὁρᾷ καὶ ἐν τῷ Ἀποδείκνῳ. Λέγεται καὶ ἐν τῷ Ὁρθρῳ, ἀλλ' εἶδομεν ἥδη ὅτι καθ' ἡμέραν προσευχὴ κυρίως εἶναι αἱ ἐπτὰ αἰνέσεις. Ὡστε τρεῖς τῆς ἡμέρας γίνεται Μετάνοια καὶ παρὰ Θεοῦ ἡ συγχώρησις τῶν ἁμαρτιῶν ἐν ταῖς Ἀκολουθίαις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ κατ' ἰδίαν ἕκαστος αἰτεῖται συγχώρησιν διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

Μετὰ ταῦτα λέγεται ὁ Ἀμωμος ὁ μέγιστος τῶν ψαλμῶν, ὑποδιακρινόμενος εἰς τρεῖς στάσεις, περὶ ὧν εἴρηται καὶ ἄλλοτε. Εἶναι δὲ διδακτικώτατος καὶ ἐντεθὲν κατανοεῖται ἡ ἀρχαιοτάτη καὶ συχνὴ αὐτοῦ χρῆσις. Εἶτα ἔπεται τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, καὶ μετὰ τὸ Τρισάγιον τὰ τροπάρια «Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός...» καὶ ἄλλα, ὑπομνησκοντα τὴν ἀρχαίαν δόξαν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός ἐλεύσεται ὁ Κριτής. Ἐπεται καταλλήλως τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Μετανοίας καὶ μετὰ ταῦτα ἡ εὐχὴ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ», ἡ εἰς πάντα καιρὸν ὄντως ἀρμόζουσα καὶ ἐν πάσαις ταῖς αἰνέσει διὰ τοῦτο ἐπαναλαμβάνομένη.

(1) Ὁνομάσθησαν δὲ Μετάνοιαι αἱ ὑποκλίσεις αὗται, διότι ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῶν Πνευματικῶν ὡς ἐπιτίμιον εἰς τοὺς μετανοούντας.

Ἐπισφραγίζουσι δὲ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Μεσονυκτικοῦ αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, αἱ ἀρμόζουσαι εἰς τὴν ὥραν ταύτην τῆς προσευχῆς. Ὡστε καλῶς καὶ καταλλήλως διετάχθη ἡ πρώτη αὕτη αἰνεσις· τὸν τύπον τῆς Τριάδος φέρει ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀμώμου, Μετάνοια δὲ τελεῖται καὶ προπαρασκευὴ εἰς ὑπάντησιν τοῦ Νυμφίου Χριστοῦ.

2) Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ Μεσονυκτικοῦ εἶναι μνημόσυνον, οὕτως εἰπεῖν, ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων, ὡς καλῶς σημειοῖ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Οἱ περιλειπόμενοι τῷ βίῳ ἀδελφοί, ἀποῦ κατήρτισαν ἑαυτοὺς διὰ τῆς δεήσεως εἰς ὑπάντησιν τοῦ Νυμφίου, δέονται καὶ ὑπὲρ τῶν προαπελθόντων ἀδελφῶν τῶν μὴ δυναμένων δέεσθαι.

Ἀρχεται δὲ τὸ μέρος τοῦτο διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» καὶ εἴτα ἀναγινώσκονται δύο ψαλμοὶ (120 καὶ 133). Μετὰ ταῦτα Τρισάγιον καὶ εἴτα τὰ Τροπάρια ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων «Μνήσθητι Κύριε» κτλ. καὶ αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν Κεκοιμημένων.

Μετὰ ταῦτα γίνεται ἀπόλυσις, τὴν ὁποίαν ἐπισφραγίζει δεήσις, ἐν ᾗ πρὸς τοῖς ἄλλοις μακαρίζονται ἐν τέλει οἱ εὐσεβεῖς Βασιλεῖς, οἱ ὁρθόδοξοι Ἀρχιερεῖς, οἱ κτίτορες τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, οἱ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι, οἱ προαπελθόντες πατέρες καὶ ἀδελφοί. Ἐπιλέγεται ὡς σφραγὶς τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων Πατέρων...»

6) Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ὡρῶν.

Αἱ ὥραι ἀριθμοῦνται κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, καθ' ἣν πρώτη ὥρα ὑπελογίζετο ἡ πρώτη τῆς ἡμέρας, δηλ. ἡ ἕκτη περιπίπτει τῆς πρωΐας κατὰ τὸν ἐν χρήσει νῦν ὑπολογισμόν. Ὡστε τρίτη καὶ ἕκτη Ἐκκλησιαστικὴ ὥρα εἶναι ἡ ἐνάτη καὶ δωδεκάτη (μεσημβρία) καθ' ἡμᾶς, ἐνάτη δὲ ἡ τρίτη μετὰ μεσημβρίαν.

Εἶναι καὶ Μεσῳρία, εἰς ἐκάστην ὥραν (πλὴν τῆς Τρίτης) ἐπισυναπτόμενα ἐν τῷ ἰδίῳ καιρῷ. Ψάλλονται δὲ τὰ Μεσῳρία ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς τῇ Τετάρτῃ καὶ Παρασκευῇ τῆς νηστείας τῶν Χριστογεννῶν καὶ ἁγίων Ἀποστόλων.

Αἱ Ἀκολουθίαι τῶν Ὁρῶν τελοῦνται κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν, καθ' ἣν καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Μεσονυχτικοῦ. Εἰς τὰς Μεγάλας δὲ Ὁρας τῶν Παραμονῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανίων καὶ τῆς Μ. Παρασκευῆς ψάλλονται ἐν τῷ μεταξὺ ἐκάστης ὥρας τὰ κατὰλληλα Τροπάρια καὶ ἀναγινώσκονται Προφητεῖαι καὶ κατὰλληλοι περικοπαὶ ἐκ τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελίου. Ἐν δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀναγινώσκονται ἐν τῇ Ἑκτῇ Ὁρᾷ ὁ Ἡσαΐας καὶ ἐν τῇ Μ. ἐβδομάδι ὁ Ἰεζεκιήλ.

1) Ἡ πρώτη Ὁρα ἡ ἐπισυναπτομένη τῷ Ὁρθρῷ ἀρχεται ἀπλῶς διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» καὶ ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς κατὰλληλοι εἰς τὴν πρωϊνὴν ὥραν τῆς προσευχῆς ψαλμοὶ (5, 89, 100). Μετὰ ταῦτα μετὰ τὴν μικρὰν δοξολογίαν («Δόξα Πατρὶ... καὶ Ἀλληλούϊα, τρίς) καὶ σύντομον δέησιν («Κύριε ἐλέησον, τρίς) ψάλλονται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας καὶ τὸ Θεοτοκίον τῆς Ὁρας «Τί σέ καλέσωμεν, ὦ Κεχαριτωμένη;» καὶ εἶτα οἱ στίχοι οἱ ὠραῖοι «Τὰ διαθέματά μου κατεύθυνον...». Ἐν δὲ τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ ἀντὶ Ἀπολυτικίου ψάλλεται τρίς τὸ «Τὸ πρῶτ' εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου, ὁ Βασιλεὺς μου καὶ ὁ Θεός μου». Μετὰ δὲ τὸν Τρισάγιον καὶ τὸ κατὰλληλον Κοντάκιον λέγεται τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις καὶ τὸ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ». Μετὰ ταῦτα (μετὰ τὸ Τρισάγιον) λέγεται ἡ ὠραία πρωϊνὴ εὐχὴ «Χριστὲ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, τὸ φωτίζον καὶ ἀγιάζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον...» Ὁραῖαι εἶναι καὶ αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου αἱ ἐν τέλει τοῦ Μεσωρίου τῆς πρώτης Ὁρας.

Ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς λέγουσι μετὰ τὴν πρώτην Ὁραν καὶ τοὺς Οἴκους τῆς Θεοτόκου (τοῦ Ἀκαθίστου). Ἐντεῦθεν προῆλθεν ὅτι καὶ ἐν Ῥωσσίᾳ ψάλλεται μετὰ τὴν πρώτην ὥραν τὸ Κοντάκιον «Τῇ Ὑπερμάχῳ».

2) Ἡ Τριθέκτη (τρίτη καὶ ἕκτη ὥρα) ψάλλεται περὶ τὴν ἐναντήν ἢ δεκάτην ὥραν πρὸ μεσημβρίας. Ἀρχεται δὲ ἡ μὲν τρίτη ὥρα ὡς τὸ Μεσονυχτικόν («Βασιλεῦ οὐράνιε», Τρισάγιον, κτλ.), ἡ δὲ ἕκτη, ὡς ἐπισυναπτομένη, διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» μόνον. Εἰς μὲν τὴν τρίτην ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (16,

24 καὶ ὁ 50), εἰς δὲ τὴν ἕκτην οἱ ψαλμοὶ (53, 54 καὶ 90). Πρὸς δὲ τούτοις ἀντὶ Ἀπολυτικίων ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ εἰς μὲν τὴν τρίτην ψάλλεται τὸ Τροπάριον «Κύριε ὁ τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς Ἀποστόλοις σου καταπέμψας, τοῦτο ἀγαθὸ μὴ ἀντανέλης ἀπ' ἡμῶν. . .», εἰς δὲ τὴν ἕκτην α' Ο' ἐν ἕκτῃ ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ τῷ σταυρῷ προσηλώσας. . .», ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ σημασία τῶν κατὰ τὰς ὥρας ταύτας προσευχῶν καὶ διὰ τί διετάχθησαν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται καὶ διὰ τί ἐν ταῖς ἑορταῖς ἐπιτελεῖται ἡ Λειτουργία μετὰ τὴν Τριθέκτην. Ἀντὶ τῆς Λειτουργίας λέγονται μετὰ τὴν Τριθέκτην καθ' ἡμέραν (1) τὰ Τυπικά, τὰ προηγουμένα συνήθως, ὡς προοιμιακοὶ ψαλμοὶ (Ἀντίφωνα), εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἀπλῶν ἑορτῶν, δηλ. τὰ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον», «Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον» καὶ οἱ Μκαριςμοί. Ἀναγινώσκονται πρὸς τούτοις ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἡμέρας. Σημειωτέον ὅμως ὅτι, ἐπειδὴ ἐν τῇ Μ. Τεσσαρακοστῇ Λειτουργία τελεῖται κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος, ἀλλὰ μόνον Προηγιασμένη ἐν τῷ ἑσπερινῷ, διὰ τοῦτο καὶ τὰ Τυπικά λέγονται μετὰ τὴν Ἑνάτην ὥραν.

Κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης ἦν ἐν ταῖς νηστεαῖς καὶ ἀσματικὴ Τριθέκτη, ἣτις κατ' οὐσίαν ἔφερε τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας καὶ ἀντὶ τῶν Τυπικῶν Ἀντιφώνων ἐψάλλοντο ἄλλα Ἀντίφωνα μετὰ τῶν συνήθων ὑποψαλμάτων «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου», «Σῶσον ἡμᾶς υἱὲ Θεοῦ». Εἰς δὲ τὸ τρίτον Ἀντίφωνον τὸ Ἀλληλούϊα δις. Ἐγένετο εἴσοδος ἀνευ λαμπάδων καὶ θυμιάματος, μεθ' ἧν ἡ Εὐχὴ τῆς Ἑκτῆς ὥρας, κατόπιν ἡ προσφητεία τοῦ Ἡσαίου καὶ εἶτα ἡ Ἑκτενὴς μετὰ τῶν ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων δεήσεων. Μετὰ ταῦτα ἡ πλήρωσις τῆς δεήσεως καὶ ἡ κεφαλοκλισία. Εἶτα εἴσοδος ὁπίσθεν τοῦ Ἀμβωνος καὶ ἐν πλα-

(1) Ἐν τῷ Καθολικῷ τῶν ἱερῶν Μονῶν δὲν τελεῖται καθ' ἡμέραν Λειτουργία, ἀλλ' ἐν τοῖς παρεκκλησίαις διὰ τοῦτο δὲν παρακινώσεται ἡ ἑκτενὴς τάξις τῆς Τριθέκτης.

γίω τινὶ μέρει ἐτελεῖτο ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, ὥς τι παράρτημα. Τελουμένης δὲ Λειτουργίας Προηγιασμένης, ἐψάλλετο ὁ ἀτματικὸς Ἑσπερινός.

3) Ἡ Ἑννάτη Ὥρα συνήθως μὲν προηγείται τοῦ Ἑσπερινοῦ περὶ τρίτην ἢ τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, ἢ καὶ βραδύτερον ἐνίοτε, τῇ μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ὁμῶς συνάπτεται τῇ Τριθέκτῃ, καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Τυπικά καὶ ὁ Ἑσπερινὸς μετὰ τῆς Προηγιασμένης Λειτουργίας, ὅταν αὕτη τελῇται.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐννάτης Ὥρας εἶναι ἡ αὐτὴ τῇ τῆς πρώτης καὶ τρίτης. Μετὰ δὲ ταῦτα ἀναγινώσκονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (83, 84 καὶ 85), ἐν οἷς λέγεται, πόσον ἀγαπητὰ εἶναι τὰ σκηνώματα τοῦ Κυρίου, καὶ πῶς εἰσακούει Κύριος τῶν ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως δεομένων αὐτοῦ, καὶ ὅτι πάντα τὰ ἔθνη θέλουσι ποτὲ προσκυνῆσαι καὶ δοξάσαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Τὰ δὲ Τροπάρια μνημονεύουσι τοῦ ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ τῆς ἡμέρας θανάτου τοῦ Κυρίου «Ὁ ἐν τῇ ἐννάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς σαρκὶ τοῦ θανάτου γευσάμενος, νέκρωσον τῆς σαρκὸς ἡμῶν τὸ φρόνημα, Χριστέ ὁ Θεὸς, καὶ σῶσον ἡμᾶς. » Ἐπιτορραγίζει δὲ τὴν ἐννάτην ὥδην ἡ λαμπρὰ εὐχὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν».

γ) Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀποδείπνου.

Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειοῖ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη αἰνεσις συνήπτετο πολλαχθὺ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ. Πιθανὸν ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅτι μεταλαμβάνοντες ἐν τῷ Νάρθηκι τῶν ἐν τέλει τοῦ Ἑσπερινοῦ εὐλογηθέντων ἄρτων τῆς Ἀρτοκλασίας καὶ ἐπομένως δειπνήσαντες οὕτω μόνον, ἤρχοντο εὐθὺς τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀποδείπνου, ἥτις εἶναι ἡ προσευχὴ πρὸ τοῦ ὑπνου διὰ τοῦτο καὶ παραλείπεται, ὅταν τελῇται Ἀγρυπνία (Ἑσπερινὸς καὶ Ὁρθρος ὁμοῦ) δι' ὅλης τῆς νυκτός. Συνήθως ὁμῶς τὸ Ἀπόδειπνον χωρίζεται τοῦ Ἑσπερινοῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον διότι ἐν ταῖς Ἱεραῖς μοναῖς ἐξεγειρόμενοι τοῦ ὑπνου ὀλίγον μετὰ τὸ μεσονύκτιον κατακλίνονται ἐξ ἀνάγκης ἐν ἀρχῇ τῆς νυκτός διὰ τοῦτο καὶ ἐνωρίς δειπνοῦσι καὶ μετὰ τὴν Τριθέκτην (πρὸ μεσημβρίας) ἀριστῶσιν.

Εἶναι δὲ εἶδη Ἀποδείπνων ἐν χρήσει τὸ μικρὸν μὲν καθ' ἑκάστην, τὸ δὲ μέγα κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν καὶ ἰδίως τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡς καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας τῆς Μ. ἐβδομάδος καὶ τὰς παραμονάς τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανίων. Ἐν δὲ τῇ πρώτῃ ἐβδομάδι τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἦ ἐν χρήσει ἄλλοτε καὶ τὸ ἁσματικὸν Ἀποδείπνον.

1) Τὸ μικρὸν Ἀποδείπνον ἄρχεται ὡς καὶ τὸ Μεσονυκτικόν, ἔπονται οἱ τρεῖς ψαλμοὶ (ὁ 50, 69 καὶ 142) καὶ μετὰ ταῦτα ἡ μεγάλη Δοξολογία. Ἐκ τῶν ψαλμῶν ὁ μὲν πεντηκοστός τῆς μετάνοίας εἶδομεν ὅτι λέγεται καὶ ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ καὶ ἐν τῇ τρίτῃ Ὡρχ, ὁ δὲ 142 εἶναι ὁ τελευταῖος τοῦ Ἐξαψάλμου ἐν ἀρχῇ τοῦ Ὁρθρου. Ὡστε ἴδιος κυρίως ψαλμὸς τοῦ Ἀποδείπνου εἶναι ὁ 69 «ὁ Θεὸς εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες».

Μετὰ τὴν Μ. Δοξολογίαν ἔπεται τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως καὶ ὁ ὕμνος τῆς Θεοτόκου «Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς». Ὡστε τρεῖς τῆς ἡμέρας γίνεται καὶ ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, ὡς καὶ ἡ μετάνοια, ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν ἑπτὰ αἰνέσεων (ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ), ἐν τῷ μέσῳ (ἐν τοῖς Τυπικοῖς) καὶ ἐν τῷ τέλει. Μετὰ ταῦτα ἔπονται τὸ Τρισάγιον μετὰ τοῦ καταλλήλου Κοντακίου, τὸ «Κύριε ἐλέησον» τεσσαρακοντάκις μετὰ τοῦ «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ» καὶ τέλος αἱ εὐχαὶ «Ἀσπὶλε, ἀμόλυντε» (Παύλου Μοναχοῦ) «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα» (Ἀντιόχου Μοναχοῦ) καὶ Ἀπόλυσις (1).

Ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἐπισυνάπτονται καὶ οἱ Κανόνες τοῦ Ἁγίου τῆς Μονῆς ἢ τῆς Θεοτόκου. Εἶναι δὲ καὶ ἄλλαι τάξεις ὡς πρὸς τοῦτο ἐν ταῖς διαφόροις Μοναῖς. Οἱ δὲ μέλλοντες νὰ λειτουργήσωσιν ἱερεῖς εἰσερχόμενοι εἰς τὸν Ναὸν ἀναγινώσκουσι καὶ τὸν Κανόνα τῆς Μεταλήψεως μετὰ τῶν Οἰκῶν τῆς Θεοτόκου. Συνήθως μετὰ τὰς εὐχὰς τοῦ Ἀποδείπνου λέγεται ἡ εὐχὴ τοῦ Ἀγγέλου Φύλακος καὶ τὸ Κοντάκιον τῆς Θεοτόκου «Τῇ ὑπερμάχῳ». Ὅσάκις δὲ μέλλουσι νὰ λειτουργήσωσιν οἱ τῶν ἐνοριακῶν

(1) Ἀντὶ Ἀπολύσεως ἐν τῷ τέλει τῶν Προσευχῶν καὶ Εὐλογητοῦ ἐν ἀρχῇ μεταχειρίζονται οἱ μὴ ἱερεῖς τὸ «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν. . . .»

Ἐκκλησιῶν ἱερεῖς, λέγουσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἀποδείπνου πρὸ τοῦ Τρισαγίου τὸν Κανόνα τῆς Μεταλήψεως.

2) Τὸ μέγα Ἀποδείπνον εἶναι τριπλάσιον τοῦ μικροῦ Ἀποδείπνου· διότι σύγκειται ἐκ τριῶν μικρῶν ἐχόντων ἰδίαν ἀρχὴν καὶ τέλος. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον μέρος ἄρχεται ὡς καὶ ἐν τῷ μικρῷ Ἀποδείπνῳ, εἴτα ἔπονται ἕξ ψαλμοὶ κατὰ τὸν Ἑξάψαλμον (ὁ 4, 6, 12, 24, 30 καὶ 90). Τούτων ὁ 6 λέγεται καὶ ἐν τῷ Ἑξάψαλμῳ, ὁ δὲ τελευταῖος «Ὁ κατοικῶν ἐν βοθηαίᾳ τοῦ Ὑψίστου» ἦν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῷ ἀσματικῷ Ἀποδείπνῳ. Μετὰ ταῦτα ψάλλονται στίχοι τινὲς κατὰ περίρρασιν ἐκ τοῦ Ἠσαίου (ἐκ τοῦ 8 κεφαλ. ὁ 9—10 καὶ 12—14 καὶ 17—18· ἐκ δὲ τοῦ 9 κεφ. ὁ 2 καὶ 6) μετὰ τοῦ υποψάλματος «Ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός». Μετὰ τρία δὲ εὐχαριστήρια τροπάρια ψάλλονται ἀντιφώνως σύντομοι ἐπικλήσεις τῶν Ἀγίων, ἵνα προσθεύωσιν ὑπὲρ ἡμῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ λέγεται τὸ «Πιστεύω». Μετὰ ταῦτα τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον ἄνευ τοῦ «Ὁ ἐν παντί καιρῷ» καὶ εἴτα αἱ εὐχαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου.

Τὸ δεύτερον μέρος ἄρχεται διὰ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν»· ἔπονται δύο ψαλμοὶ (ὁ 50 καὶ 101) καὶ ἡ προσευχὴ ἡ κατανοκτικὴ τοῦ Βασιλέως Μανασσῆ, ἔπειτα τὸ Τρισάγιον καὶ τὰ λοιπὰ ὡς καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ, ἐπισφραγίζει δὲ αὐτὰ ἡ σύντομος εὐχὴ τοῦ ἁγίου Μαρδαρίου «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ», ἡ ἐν τῷ Μεσονοκτικῷ καὶ τῇ τρίτῃ Ὠρᾷ λεγομένη.

Τὸ τρίτον μέρος σύγκειται ἐκ τῶν ψαλμῶν τοῦ μικροῦ Ἀποδείπνου (ἐξαιρουμένου τοῦ 50 ὡς προαναγνωσθέντος). Μετὰ δὲ τὴν Δοξολογίαν ψάλλεται ὁ Μ. Κανὼν. Κατὰ τὴν Α' ἐβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς ψάλλονται ἐν ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καὶ ἄλλοι Κανόνες. Μετὰ δὲ τὸ Τρισάγιον ψάλλεται πολλάκις τὸ Τροπάριον «Κύριε τῶν δυνάμεων», προτασσομένου ἐκάστοτε στίχου ἐκ τῶν Αἰνῶν (πέντε στίχοι), καὶ μετὰ ταῦτα καὶ ἄλλα Τροπάρια. Ψαλλομένου τοῦ «Κύριε τῶν δυνάμεων», θυμιᾷ ὁ ἱερεὺς· εἴτα λέγεται τὸ «Κύριε ἐλέησον» καὶ τὸ «Ὁ ἐν παντί καιρῷ» καὶ εἴτα αἱ εὐχαὶ «Ἄσπιλε, ἀμόλυντε», «Καὶ δὲς ἡμῖν Δέσποτα» κτλ.

Εἶτα δὲ ἡ Ἀπόλυσις, ἐν ᾗ καὶ συγχώρησις γίνεται καὶ εὐλογεῖ ἐν τέλει ὁ ἱερεὺς τὸν λαόν.

3) Τὸ ἁσματικὸν Ἀπόδειπνον ἐψάλλετο κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης τῇ πρώτῃ ἐβδομαδί τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν πρότερον ἐψάλλετο καὶ καθ' ἑσπέραν καὶ μάλιστα καθ' ἑσπέραν τῆς ὅλης Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Μ. ἐβδομάδος συμπεριλαμβανομένης. Σημειεῖ δ' ὁ αὐτὸς ὅτι αἱ ἁσματικαὶ Ἀκολουθίαι ἦσαν ἀντίστοιχοι τῶν ἄλλων, καὶ ἐπομένως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ἐπεκράτει ἡ ἁσματικὴ ἀκολουθία, ἧς χαρακτηριστικώτατον ἦν τὸ ἀντιφώνως ψάλλειν καὶ υποψάλλειν τὰ ἀκροστίγια ἢ ἄλλα υποψάσματα. Εἶδομεν δὲ ἐν τῷ περὶ ἱερᾶς ὑμνολογίας τὴν ἀρχαιότητα τοῦ τοιοῦτου εἶδους τῆς ψαλμωδίας καὶ τότε εἰσέχθησαν τὰ Ἀντίφωνα. Χαρακτηριστικὸν πρὸς τοῦτοις τῶν ἁσματικῶν Ἀκολουθιῶν, ὅτι ἐτελεῖτο εἰσοδος καὶ ἄλλα ἀναμνησκοντα τὴν Λειτουργίαν. Ὡστε ἡ ἁσματικὴ Ἀκολουθία ἐπέτρεπε τὸν τρόπον τῆς θείας Λειτουργίας, καὶ ἀντικαθίστα αὐτὴν, ὅσας δὲν ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ, ἀλλ' ὑπερίμνησκεν ἅμα ὅτι ἔπρεπε νὰ τελεσθῇ, ἢ μᾶλλον ὅτι ἐτελεῖτο ἄλλοτε ἂν οὐχὶ καθ' ἑκάστην κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς τοῦλάχιστον (1).

Μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, εὐλογήσαντος τοῦ ἱερέως, ἤρχετο ὁ ψαλτὴς τοῦ ψαλμοῦ «Ὁ κατοικῶν ἐν βοῇ θείᾳ», ὃν εἶδομεν καὶ ἐν τῷ Μ. Ἀποδείπνῳ. Εἶτα εἶποντο τρία Ἀντίφωνα, τὸ «Πρὸς Κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαί με» μετὰ τοῦ υποψάσματος «Ὡς οἰκτίρμων Κύριε»· τὸ δεύτερον Ἀντίφωνον «Πρὸς σέ Κύριε ἤρα τὴν ψυχὴν μου» μετὰ τοῦ υποψάσματος «Τῆς εὐσπλαγγνίας τὴν πόλιν», τὸ τρίτον «Εὐφράνθη ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι» μετὰ τοῦ «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς». Ἐκάστοτε ἐν τῷ μεταξὺ ἐγένετο μικρὰ

(1) Ἐντεῦθεν προήλθε καὶ ἡ διάταξις παρὰ Λατίνοις τοῦ νὰ τελῶνται τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τὴν ἑορτὴν (αὐθιμερὸν) τῶν Χριστουγέννων. Εἶδομεν δ' ὅτι παρ' ἡμῖν τὸν τρόπον τῆς πρώτης Λειτουργίας ἐπέχει ἡ ἐν τῇ Παραμονῇ μετὰ τοῦ Ἑσπερινοῦ τελουμένη, δευτέρα δὲ Λειτουργία εἶναι ὁ ἁσματικὸς Ὀρθρος. Ὡστε παρ' ἡμῖν δύναται ὁ αὐτὸς ἱερεὺς νὰ τελήσῃ τὰς τρεῖς Λειτουργίας.

Συναπτή καὶ ἐν ἐκάστῳ Ἀντιφώνῳ ἀνεγίνωσκειν ὁ ἱερεὺς κατάλληλον εὐχὴν. Ψαλλομένου τοῦ τρίτου Ἀντιφώνου ἐθυμία ὁ ἱερεὺς, φέρων καὶ λαμπάδα (ἣ ἔφερεν ὁ Διάκονος προπορευόμενος) καὶ μετὰ ταῦτα ἐψάλλετο ὁ 50 ψαλμός, μεθ' οὗ «Πᾶσα πνοή» καὶ ἀνεγίνωσκετο τὸ Εὐαγγέλιον· εἶδομεν δὲ ὅτι ἐν ταῖς Ἀποδείπνοις τῆς Α' ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἀναγινώσκονται Εὐαγγέλια, ἀλλ' ἐλήφθησαν αὐτὰ ἐκ τῶν ἁσματικῶν Παννυχίδων, ὥς καὶ ἡ νῦν ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ. Ὡστε καὶ ἐντεῦθεν βλέπομεν τὴν ἀνάμειξιν τῶν δύο τυπικῶν καὶ ὅτι ἐπεκράτησε τὸ Ἱεροσολυμιτικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπικρατοῦσιν ἡ ἀνάγνωσις καὶ οἱ Κανόνες, ἐνῶ ἐν τῷ ἄλλῳ ἐπικρατεῖ τὸ ἁσματικόν καὶ λειτουργικόν στοιχεῖον.

Μετὰ ταῦτα ἐψάλλετο τὸ τοῦ Μ. Ἀποδείπνου «Ἡ ἀσώματος φύσις», μεθ' ὃ ἐκατοντάκις τὸ Κύριε ἐλέησον, εἶτα τὸ «Ἐπάκουσον ἡμῶν» παρὰ τοῦ ἱερέως, εἶτα δὲ «Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον» καὶ λεγομένου τοῦ ψαλμοῦ «Εὐλόγησω τὸν Κύριον», διενέμετο τὸ Ἀντίδωρον καὶ ἐγένετο Ἀπόλυσις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς θείας Λειτουργίας.

§ 50. *Τινὰ περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦτων.*

Εἴρηται πολλάκις ὅτι οὐδεμία κοινὴ προσευχὴ, εἴτε δημοσία λειτουργία (Λειτουργία πλατύτερον), ἐτελεῖτο τὸ πάλαι ἀνευ τῆς ἱερωτάτης τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας κοινωνίας, ἥτις ἦν τὸ κέντρον καὶ ὁ ἐνωτικὸς δεσμός τῆς ὅλης Λειτουργίας. Διὰ τοῦτο καὶ ὅτε ἐχωρίσθησαν αἱ ἐπὶ αἰνέσεις, Λειτουργία κατ' ἐξοχὴν ὠνομάσθη ἡ Ἀκολουθία, ἐν ἣ τελεῖται τὸ εἰρημένον ἱερώτατον Μυστήριον. Ἀλλ' εἶδομεν ἅμα ὅτι διὰ τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα ἐτήρησαν ἅπασαι αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι τὸν τύπον τῆς Λειτουργίας.

Ἀνάκαθεν ὑπῆρχε κοινὸς τις τύπος τῆς Λειτουργίας, ὥς ἐκ

τῶν περιωζομένων ἀρχίων Λειτουργιῶν δῆλον, ὁ τύπος δὲ αὐτοῦ δ καὶ οὐσίαν ἐκ τῆς κοινῆς προσευχῆς (ψαλμωδίας, δεήσεων καὶ δοξολογιῶν, ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ κηρύγματος) καὶ ἱερουργίας τῶν Μυστηρίων συνιστάμενος, ἀνεπτύχθη μὲν μετὰ ταῦτα, ἀλλὰ δὲν μετεβλήθη διὰ τῆς Ὑμνολογίας καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων. Κυρίως δέ, ἀφοῦ ἐχωρίσθησαν αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι, εἰς ταύτας καὶ συνέβη ἡ ἀνάπτυξις, ἐνῶ ἡ κυρίως Λειτουργία, ἐξαίρει μόνον μικρῶν τινων προσθηκῶν, καὶ τούτων ἐν τῇ τῆς κοινῆς προσευχῆς μέρει (Λειτουργία Κατηχουμένων), οὐδεμίαν ὑπέστη οὐσιώδη ἀλλοίωσιν, ἀλλὰ σώζεται ὅπως ἐλειτούργουν οἱ Ἀπόστολοι εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου (ὑπερ ἡ βάσις καὶ ὁ κανὼν), ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῆς Λειτουργίας Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ ἐκ τῆς ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (1).

Τὴν Λειτουργίαν ταύτην συντομωτέραν ἐξήνεγκον οἱ δύο μεγάλοι φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας, Βασιλείος καὶ Χρυσόστομος, ἐν ταῖς ἄχραι τοῦδε τελουμέναις ὁμωνύμοις αὐτῶν Λειτουργίαις. Συνέταμον δὲ κυρίως τὰς ἐκτενεῖς δεήσεις μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, συνέταμον καὶ τινὰς εὐχὰς καὶ μάλιστα τὰς τῆς Εὐχαριστίας· ἴσως δὲ ἡ αὐτοὶ ἡ ὀλίγον μετὰ ταῦτα μετέθεσαν καὶ τὴν Προσκομιδὴν (τὰ τῆς προπαρασκευῆς) ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας τῶν πιστῶν (ἄρχεται ἀπὸ τοῦ χειρουθικοῦ ὕμνου) εἰς τὸν πρὸ τῆς Λειτουργίας χρόνον. Ἰδίως δὲ σύντομος εἶναι ἡ τοῦ Χρυσοστόμου Λειτουργία, διὰ τοῦτο καὶ καθ' ἐκάστην τελεῖται καὶ συνήθης εἶναι, ἐξαιρουμένων τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς ἐτάχθη ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἢ τῶν Προηγιασμένων. Ἡ δὲ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ κατὰ πάντα τᾶλλα ὁμοιόμορφος καὶ ἐκτενεστέρα

(1) Καὶ ἐν τῇ μυστικῇ Δείπνῳ ὑποδηλοῦνται τὰ κυριώτατα συστατικὰ τῆς Λειτουργίας. Καὶ ἐκεῖ ὕμνολογία καὶ κήρυγμα, ἐκεῖ προσκομιδὴ, εὐχαριστία, εὐλογία (ἀγιασμὸς) καὶ κοινωνία διὰ τοῦ «Λάβετε, φάγετε» κτλ. Ὁψόμεθα δ' ἐκτενεστέρον τὰ περὶ τούτων ἐν τοῖς ἐπομένοις καὶ μάλιστα ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὡς ἀνάμνησις τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἡ Λειτουργία παριστᾷ θεῖον δράμα, καὶ πολλὰς διὰ τοῦτο ὁμοιότητας ἔχει. Ἀλλὰ πάντα προέρχονται οἰκθὲν ἀνευ μιμήσεως.

μόνον ἐν ταῖς εὐχαῖς τῆς Εὐχαριστίας, τελεῖται δεκάκις τοῦ ἔτους ἐν ταῖς δύο Παρχιμοναῖς τῶν Χριστουγέννων καὶ Φώτων, τῇ πρώτῃ Ἰανουαρίου (ὅτε ἡ μνήμη τοῦ Ἀγίου), ταῖς πέντε Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (ἐξαιρεῖται ἡ 5.^η τῶν Βαΐων) καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ καὶ τῷ Μ. Σαββάτῳ. Οἰκοθεν δὲ δῆλον ὅτι ἐν τῇ περιγραφῇ καὶ ἐρμηνείᾳ τῆς θείας Λειτουργίας οὐδεμία ἀνάγκη νὰ πραγματευθῶμεν ἐκατέραν τῶν εἰρημένων Λειτουργιῶν ἰδίᾳ. Ἡ Λειτουργία ὅμως ἡ Προηγιασμένη, ἡ τελουμένη ἐν ταῖς νησιμίαις ἡμέραις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ μάλιστα τῇ Τετράδι καὶ Παρασκευῇ, ὡς ἰδιόρρυθμος ἐν πολλοῖς καὶ μὴ πλήρης, δεῖται ἰδιαιτέρας πραγματείας.

Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι καὶ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου τελεῖται ἐνίκαχό τῇ 23 Ὀκτωβρίου, ὅτε ἡ μνήμη αὐτοῦ.

§ 34. Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας.

Ἡ ἱερωτάτη τῶν ἱεροτελεστιῶν, ἐν ᾗ τελεῖται ἡ ἀναίμακτος θυσία καὶ θεία κοινωνία, ἐκλήθη, ὡς εἴρηται, κατ' ἐξοχὴν Λειτουργία, διότι ἦν ἡ κυριωτάτη δημοσία λειτουργία, εἰς ἣν ὄφειλον πάντες οἱ πιστοὶ νὰ παρευρίσκωνται, οἱ δὲ μὴ δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειπόμενοι ἐτιμωροῦντο αὐστηρῶς. Ἡ ἱεροτελεστία αὕτη ἦν τὸ κέντρον καὶ ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς πασῶν τῶν ἄλλων λειτουργιῶν, τῆς κοινῆς προσευχῆς, τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν μυστηρίων· διότι δι' αὐτῆς κατορθοῦται ὁ σκοπὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ ἀνανέωσις τοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ θρησκευτικοῦ δεσμοῦ τοῦ διαβόρᾳ γέντος διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν ἁμαρτίαν, δι' ἣν ἀπηλλοτριώθημεν τοῦ Θεοῦ· ἀνανεοῦται δὲ διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ ἐνώτεως μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας τελουμένης (1).

(1) Ἰδοὺ τί λέγει Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (Ἐκκλ. Ἱεραρχ. 3) περὶ τῆς σχέσεως τῆς Λειτουργίας πρὸς τὰς ἄλλας ἱεροτελεστίας. Ἀφοῦ πρότερον ἀπεκάλεσε τελειῶν τελειήν, λέγει· παρακατιῶν· «Φαμέν δὲ ὅτι ταῖς τῶν

Διαιρείται δὲ ἡ θεία Λειτουργία εἰς δύο μέρη, εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν Κατηχομένων καὶ τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν. Τὸ πρῶτον μέρος, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Δοξολογίας «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» καὶ λήγον εἰς τὸ «Ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε», ὠνομάσθη εὖτω, διότι ἠδύνατο νὰ παρευρίσκωνται καὶ οἱ Κατηχούμενοι· ἠδύνατο δὲ, διότι εἶναι κατ' οὐσίαν κοινὴ προσευχή, ἣτις προπαρασκευάζει ἅμα καὶ τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν στενώτερον σύνδεσμον μετὰ τοῦ Θεοῦ, τὸν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν πιστῶν τελούμενον διὰ τῆς θείας Κοινωνίας.

Συνήθως μὲν ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις παρ' ἡμῶν ἐπισυνάπτεται ἡ Λειτουργία τοῦ Ὁρθροῦ εὐθὺς μετὰ τὴν μεγάλην Δοξολογίαν. Ἀλλ' ἐν τε ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς καὶ πολλαχοῦ χωρίζεται τοῦ Ὁρθρου καὶ προηγείται ἡ ἀνάγνωσις τῆς Τριθέκτης, ὅτε καὶ προσκομίζει ὁ ἱερεὺς, ἢ μᾶλλον προπαρασκευάζει τὰ τῆς προσκομιδῆς. Ἐν ταῖς ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις τοῦτο γίνεται ἐν καιρῷ τοῦ Ὁρθρου. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ Λειτουργία ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τελεῖται πολλαχοῦ περὶ τὴν τρίτην ὥραν (ἐνάτην καθ' ἡμᾶς) τῆς ἡμέρας (1). Εἶδομεν δὲ ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (ὅρα § 13) ἐχορήγησε τὰ ἐξόδα, ἵνα καθ' ἐκάστην τελεῖται ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ ἡ Λειτουργία.

ἄλλων ἱεραρχικῶν συμβόλων μεθέξουσιν ἢ τελείωσις ἐκ τῶν ταύτης θεαρχικῶν καὶ τελειωτικῶν ἐστὶ δωρεῶν. Οὐ γὰρ ἔνεστι σχεδὸν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν, μὴ τῆς θειοτάτης Εὐχαριστίας ἐν κεφαλῇ τῶν καθ' ἕκαστα τελουμένων τὴν ἐπὶ τὸ ἐν τοῦ τελεσθέντος ἱερουργούσης συναγωγὴν, καὶ τῇ θεοπαρότρῳ δωρεᾷ τῶν τελειωτικῶν μυστηρίων τελεσιουργούσης αὐτῇ τὴν πρὸς Θεὸν κοινωνίαν.

(4) Ἡ τρίτη ὥρα ὠρίσθη διὰ τὴν συνήθη Λειτουργίαν ἀπὸ τῆς τρίτης ὥρας τῆς καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τοὺς Ἀποστόλους. Γνωστὸν δ' ὅτι τῇ ἐπικλήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀγιάζονται τὰ τίμια δῶρα τὰ εἰς ἀνάμνησιν τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου τελούμενα, καὶ τὰ ὅποια ἤρξαντο ἀπὸ τῆς τρίτης ὥρας. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναγινώσκονται αἱ Ὁραὶ, Τρίτη καὶ Ἑκτὴ. Ἀλλὰ γνωστὸν ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων εἰς διαφόρους ὥρας ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία, τελεῖται δὲ καὶ ἄχρι τοῦδε ἐνίοτε. Δῆλον καὶ διὰ τί εἰς τὰς ἐνοριακὰς Ἐκκλησίας συνήθη μετὰ τοῦ Ὁρθρου.

α) Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Κατηχομένων.

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας τὸ ἐπικληθὲν Λειτουργία τῶν Κατηχομένων, καὶ ὃν προπαρασκευὴ διὰ κοινῆς προσευχῆς εἰς τὸ δεύτερον μέρος, τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν, ἄρχεται διὰ τῆς Δοξολογίας «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς...» καὶ προβαίνει οὕτως· ἔπονται ἡ δέσσις καὶ οἱ προοιμιακοὶ ψαλμοὶ (Ἀντίφωνα, Τυπικά), τελεῖται ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ τῶν ὕμνων τῆς ἡμέρας, ψάλλεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, γίνεται ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, εἴτα ἡ ἐκτενὴς δέσσις καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν Κατηχομένων δεήσεις, ἐν αἷς καὶ λήγει διὰ τοῦ «Ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε».

Διακρίνονται δὲ τέσσαρες στιγμαὶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς Λειτουργίας· ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἡ τοῦ Προοιμίου, ἡ δευτέρα εἶναι ἡ τῆς Εἰσόδου, ἡ τρίτη εἶναι ἡ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς μετὰ τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ τετάρτη εἶναι ἡ τῶν δεήσεων.

1) Προοίμιον. Πρὶν γένηται ἡ ἐναρξὶς τῆς Λειτουργίας διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία» θυμιᾷ ὁ Διάκονος τὴν Πρόθεσιν, τὸ ἱερατεῖον καὶ τὸν Ναὸν ὅλον, λέγων καθ' ἑαυτὸν τὸν τῆς μετανοίας ψαλμόν (1). Εἴτα στὰς μετὰ τοῦ ἱερέως πρὸ τῆς ἀγίας

(1) Ἐπειδὴ ἡ προπαρασκευὴ τῆς Προσκομιδῆς τελεῖται νῦν ἢ ἐν τῷ Ὁρθρῳ (ἐξ οὗ κακῶς ἐξέλαθον τινὲς ὅτι ὁ Ὁρθρος εἶναι ὁ καιρὸς τῆς Προσκομιδῆς καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας), ἢ ἐν τῇ Τριθέκτῃ, διὰ τοῦτο ἡ προετοιμασία τῶν λειτουργῶν ἄρχεται πρότερον πρὸ τῆς παρασκευῆς τῆς προσκομιδῆς, διὰ τῆς δεήσεως ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ ἐμπροσθεν τῶν ἁγίων Θυρῶν καὶ ἀσπασμοῦ τῶν Δεσποτικῶν εἰκόνων (τοῦ Σωτῆρος καὶ Θεομήτορος κυρίως). Εἴτα, ἐνδύονται τὴν ἱερατικὴν στολὴν λέγοντες ὅσα ἀλλαχρὺ ἐσημειώθησαν. Μετὰ ταῦτα προσκομίζουσι καὶ τέλος τελεῖται ἡ ἐν τῷ κειμένῳ προπαρασκευή. Ἐπειδὴ συνήθως ἐν ταῖς ἡμετέραις ἐνοριακαῖς Ἐκκλησίαις συνάπτεται ἀμέσως τῷ Ὁρθρῳ ἡ Λειτουργία, διὰ τοῦτο, ὡς αἱ ἐξουσίαι Ἀρχιερεὺς, δέσσει καὶ ἐνδύεται ἐν καιρῷ τῶν Ἀνών, ψαλλομένου τοῦ «Τὸν Δεσπότην»· ἐνδύεται δὲ ἐν τῷ ἱερατεῖῳ. Σπανίως δὲ καὶ ὅταν τελῇται χειροτονία Ἐπισκόπου, ὁ πρωτεύων Ἀρχιερεὺς ἐνδύεται ἔξω ἐν τῷ Ναῷ, ἐκφωνούντων τῶν Διακόνων τοὺς καταλλήλους στίχους καὶ τοῦ χοροῦ ψάλλοντος «Ἀνωθεν οἱ προφῆται», καὶ εἴ τι τοιοῦτον. Ἐν Ῥωσσίᾳ συνήθως ἐνδύεται ὁ Ἀρχιερεὺς ἔξω πρὸ τῆς ἀναγνώσεως

Τραπέζης, καὶ προσκυνήσαντες τρεῖς καὶ λέγοντες «Βασιλεῦ Οὐράνιε...» «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...» δις καὶ ἅπαξ τὸ «Κύριε τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις...», ἀπαύζονται ὁ μὲν ἱερεὺς τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ δὲ Διάκονος τὴν ἀγίαν Τράπεζαν. Ὑποκλίνας δὲ αὐτός τῳ ἱερεὶ τὴν κεφαλὴν, κρατῶν καὶ τὸ Ὡράριον τοῖς τρισὶ δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρὸς, λέγει· «Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι τῳ Κυρίῳ, Δέσποτα ἅγιε εὐλόγησον». ὁ ἱερεὺς, σφραγίζων αὐτὸν, λέγει· «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...» Εἶτα ὁ Διάκονος, «εὐχαι ὑπὲρ ἐμοῦ, Δέσποτα ἅγιε»· ὁ ἱερεὺς· «Κατευθύναι Κύριος τὰ διαβήματά σου εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν». Καὶ πάλιν ὁ Διάκονος· «Μνησθητί μου Δέσποτα ἅγιε»· ὁ ἱερεὺς· «Μνησθεῖν σου Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε...» Ὁ Διάκονος εἰπὼν Ἀμήν, καὶ προσκυνήσας, ἐξέρχεται, καὶ στάς κατέναντι τῶν ἁγίων Θυρῶν προσκυνεῖ τρεῖς, λέγων καθ' ἑαυτὸν τὸ «Κύριε τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις». Μετὰ τοῦτο ἄρχεται «Εὐλόγησον Δέσποτα», ὁ δὲ ἱερεὺς τὴν ἀρχὴν τῆς Λειτουργίας «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία».

Μετὰ ταῦτα λέγει ὁ Διάκονος τὴν μεγάλην Συναπτὴν (τὰ Εἰρηνικά), ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ Ἑσπερινοῦ, εἶτα δὲ οἱ χοροὶ ἄρχονται ψάλλειν τὰ τρία Ἀντίφωνα τὰ μετολαβούμενα, ὡς εἶδομεν καὶ ἀλλάχου, διὰ μικρῶν Συναπτῶν. Κατὰ μὲν τὰς Κυριακὰς καὶ ἀπλᾶς ἑορτὰς ψάλλονται ἀντὶ Ἀντιφώνων τὰ Τυπικά («Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου»), περὶ ὧν εἶδομεν ὀλίγω πρότερον, κατὰ δὲ τὰς Δεσποτικὰς καὶ Θεομητορικὰς ἑορτὰς ψάλλονται, ὡς Ἀντίφωνα, κατάλληλοι ψαλμοὶ μετὰ τοῦ υποψάλματος ἐν ἐκάστῳ στίχῳ, εἰς μὲν τὸ πρῶτον Ἀντίφωνον «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου Σῶτερ σῶσον ἡμᾶς», εἰς δὲ τὸ δεύτερον «Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ, ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός (1), ψάλλοντάς σοι ἀλληλούϊα»

τῆς Τριθέκης· διότι χωρίζεται τοῦ Ὁρθρου ἡ Λειτουργία· ψάλλεται δὲ «Τὸν Δεσπότην» ἑλλημντι, ὡς καὶ τὸ Ἀξίος καὶ Κύριε ἐλέησον ἐν ταῖς χειροτονίαις.

(1) Τὸ μέρος τοῦ υποψάλματος «ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός» κτλ., τὸ ἐν ταῖς Θεομητορικαῖς ἑορταῖς εὐχρηστον, μεταβάλλεται κατάλληλως τῇ ἑορτῇ ἐν ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς· οὕτω τῳ μὲν Πάσχᾳ (καὶ ταῖς Κυριακαῖς) λέ-

ἐπισυναπτομένου ἐν τέλει τοῦ «Ὁ Μονογενῆς», εἰς δὲ τὸ τρίτον ὑποψάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἡμέρας. Σημειωτέον ὅμως ὅτι καὶ κατὰ τὰς Κυριακὰς (ὡς ἐκ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Γερμανοῦ δηλον) ἐψάλλοντο τὰ Ἀντίφωνα «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι...» τὰ νῦν μόνον ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς Ἑβδομάδος ψαλλόμενα, ὡσάνκτις τελεῖται Λειτουργία, καὶ ἐν τῷ παλαιῷ Νόμῳ ψαλλόμενα ἐπὶ τῆς σπονδῆς τοῦ Σαββάτου καὶ Παρασκευῆς (ὅρα § 21). Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι τὰ Ἀντίφωνα (εἴτε Τυπικά, εἴτε ἄλλα) ἐπέχουν τόπον τῶν ᾠδῶν τῶν Ἀναβαθμῶν τῶν ψαλλομένων ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Σολομῶντος κατὰ τὰς ἑορτάς, συναγομένου καὶ ἀναβαίνοντος τοῦ λαοῦ· ἀναγινώσκονται δὲ ἄχρι τοῦδε αἱ ᾠδαὶ τῶν Ἀναβαθμῶν, ὡς προοιμιακοὶ ψαλμοί, εἰς τὴν Προηγιασμένην Λειτουργίαν. Ὡστε τὰ Ἀντίφωνα εἶναι προοιμιακοὶ ψαλμοὶ πρὸς σύναξιν καὶ ἀνάβασιν τοῦ λαοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἐπίσκοπος ἱερουργῶν, ἵσταται ἢ κάθηται ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας, ψαλλομένων τῶν Ἀντιφώνων.

2) Εἵσοδος τοῦ Εὐαγγελίου. Μετὰ τὰς προοιμιακὰς δεήσεις καὶ ψαλμωδίας ἐξέρχονται τοῦ ἱεροῦ Βήματος οἱ λειτουργοὶ ἱερεῖς καὶ Διάκονοι μετὰ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ λαμπάδων, καὶ στάντες ἐν τῷ μέσῳ κλίνουν τὰς κεφαλὰς καὶ λέγουσι τὴν εὐχὴν τῆς εἵσοδος, ἐν ᾗ εὐχονται, ἵνα ἡ εἵσοδος αὐτῶν γένηται εἵσοδος ἁγίων Ἀγγέλων, καὶ εὐλογεῖται ἡ Εἵσοδος. Ταῦτα μὲν τελοῦνται ἐν ὁσῷ ψάλλεται τὸ τρίτον Ἀντίφωνον, ὅτε εἰσέρχονται πάντες οἱ περιστοιχοῦντες πρότερον τὸν ἐν τῷ μέσῳ Ἀρχιερέα καὶ ἐξέρχονται, ἵνα ἐπιτελέσωσι μετ' αὐτοῦ τὴν Εἵσοδον. Ἀφοῦ δὲ τελειώσῃ τὸ Ἀντίφωνον, ἀσπάζεται ὁ ἱερεὺς, ἢ ὁ Ἀρχιερεὺς, τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ στάς ὁ Διάκονος πρὸ αὐτῶν ὑψαὶ τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ἐκφωνήσας τὸ «Σοφία, Ὁρθοί», εἰσέρχεται καὶ ἀποτίθεται τὸ Εὐαγγέλιον ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης. Εἰσερχόμενοι δὲ οἱ λοιποὶ

γεται «ὁ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν», εἰς τὰ Χριστούγεννα «ὁ ἐκ Παρθένου τεχθεὶς» καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς καταλλήλως (ὅρα Μηναῖα). Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ἐπεκράτησαν τὰ Ἀντίφωνα «Ταῖς προσεβαίαις τῆς Θεοτόκου», ἐκ τῆς ἀσματικῆς Ἀκολουθίας. Δῆλον δὲ ὅτι ἐπικαλούμεθα τὰς πρεσβείας τῆς Θεοτόκου, ἵνα ἐπικαλεσθῶμεν ἔπειτα κατ' εὐθείαν τὸν Χριστόν.

Λειτουργοί, ψάλλουσι τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν Χριστῷ. Σῶσον ἡμᾶς Ἰῆς Θεοῦ» κτλ. τὸ τέλος «ψάλλοντάς σοι ἀλληλούϊα» ψάλλεται ὑπὸ τῶν ψαλτῶν, ὅρ' ὧν ψάλλεται τὸ ὅλον, ἔταν εἰς ἱερεὺς ἱερουργῇ (1). Πρὶν δὲ εἰσέλθῃ ὁ Ἀρχιερεὺς, σφραγίζει τὸν λαὸν σταυροειδῶς διὰ τῶν Δικηροτριχηρίων, προσφωνούντων αὐτῷ τῶν ψαλτῶν τὸ «Εἰς πολλὰ ἔτη Δέσποτα». Μετὰ ταῦτα ψάλλονται τὰ Ἀπολυτίκια τῆς ἡμέρας καὶ τοῦ Ἁγίου τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ Κοντάκιον «Προστασία τῶν Χριστιανῶν». Τοῦτο ψάλλεται ὁσάκις δὲν εἶναι αἱ Δεσποτικαὶ καὶ Θεομητορικαὶ ἑορταί, καθ' ἃς καὶ ἐν ταῖς προεορταίσι καὶ μεθεορταίσι αὐτῶν ψάλλεται τὸ ἴδιον Κοντάκιον. Ἐν δὲ ταῖς Κυριακαῖς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ψάλλεται τὸ «Τῇ Ὑπερμάχῳ». Ψαλλομένων τῶν Τροπαρίων τούτων θυμιᾷ ὁ Ἀρχιερεὺς, καί μετὰ ταῦτα ψάλλεται ὁ Τριτάγιος ὕμνος, καθ' ὃν πάλιν σφραγίζει τὸν λαὸν ὁ Ἀρχιερεὺς, ἐπευχόμενος διὰ τοῦ «Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ. . . » μεθ' ὃ ψάλλεται τὸ «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς. Καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν», καὶ κατόπιν ὁ Πολυχρονισμὸς τοῦ Βασιλέως.

Κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν συνήθη προσημακὸν ψαλμὸν ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσις πρῶτον τῆς Π. Διαθήκης (ἥτις ἐν ταῖς Κυριακαῖς πολλαχοῦ δὲν ἀνεγινώσκετο), ἐκλήθητο δὲ οἱ πιστοὶ κατὰ τὰ ἀναγνώσματα ταῦτα. Μετὰ ταῦτα μετὰ πομπῆς ἐξεφέρετο τὸ Εὐαγγέλιον ἐκ τοῦ Σκευοφυλακείου, προπορευομένων λαμπάδων, ἵνα σημαίνωσι τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ Εὐαγγέλιον παρίστα αὐτὸν τὸν Κύριον, διὰ τοῦτο μετὰ τιμῆς ὑπήντων οἱ πιστοὶ καὶ ὄρθιοι, ὡς καὶ ὄρθιοι ἤκροῶντο. Ἐντεῦθεν προήλθεν ὅτι κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸ ἱερατεῖον πρὸς ἑναρξίν τῆς Λειτουργίας, τελεῖται ἅμα καὶ ἡ Εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ ὁ Διάκονος ὑψῶν καὶ δεικνύων τὸ

(1) Εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτάς ψάλλεται ἀντὶ τοῦ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» ἄλλο εἰσοδικὸν ἐκ στίχου καταλλήλου καὶ ἐπισυνάπτεται τὸ «Σῶσον ἡμᾶς» μετὰ τῶν κατὰ τῆς ἑορτῆς τροποποιήσεων. Ἐκ τῶν εἰσοδικῶν στίχων ἀπεκρίσαν οἱ Λατῖνοι πολλὰς Κυριακάς. Ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» εἰς τὸ «Φῶς ἱλαρὸν» τοῦ Ἑσπερινοῦ.

Εὐαγγέλιον ἐκφωνεῖ τὸ «Σοφία», δηλαδὴ ἐν τούτῳ ἡ Σοφία (1), εἴτα δὲ ἐκφωνεῖ τὸ «Ὁρθοί», ἧτοι παραγγέλλει νὰ ἐγερθῶσιν αἱ τυγχόν καθήμενοι. Εἶδομεν δὲ ὅτι ἐκάθηντο πρότερον ἐν τοῖς ἄλλοις ἀναγνώσμασι. Ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον καὶ τοῦτο διὰ τί, ὅτε ἤρξατο ἡ συμβολικὴ ἐξήγησις τῶν τῆς Λειτουργίας, τὴν εἴσοδον τοῦ Εὐαγγελίου ἐθεώρησαν πολλοὶ ὡς ὑποδηλοῦσαν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Κυρίου πρὸς τὸ κήρυγμα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐτηρήθη, φαίνεται, καὶ ἡ ἀρχαία συνήθεια, ἀροῦ μάλιστα διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς προσκομιδῆς πρὸ τῆς Λειτουργίας ἥτο δυνατόν νὰ σημαίνεται ἡ γέννησις ἐν Βηθλεέμ.

Αἱ ἄλλαι τελεταὶ τῆς Εἰσόδου ἀναμιμνήσκουσι τὰ τῶν ἐπισήμων προελεύσεων τῶν Αὐτοκρατόρων εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας (ὁ αὐτὸς καὶ Μ. Ἐκκλησία ἐκαλεῖτο) κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐορτάς. Ἀροῦ καθ' ὁδὸν ἐγίνοντο αἱ διάφοροι δοχαὶ ὑπὸ τῶν δῆμων τοῦ λαοῦ καὶ λοιπῶν μετὰ ψαλμωδίας τροπαρίων, ἐν ταῖς πύλαις τοῦ Ναοῦ ὑπεδέχτο αὐτὸν ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀσπασθεὶς εἰς τὸ στόμα (μόνος ὁ Πατριάρχης εἶχε τὸ προνόμιον τοιοῦτου ἀσπασμοῦ) εἰσήγε τὸν Βασιλέα κρατῶν τῆς χειρὸς. Ὁ Βασιλεὺς διὰ θυμιάματος καὶ λαμπάδος καὶ τριστῆς προσκυνήσεως ἀπηυχάρισται ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, ἣν καὶ ἡσπάζετο), καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων (ἡσπάζετο καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἁγίων θυρίων εἰκόνα), ἔπειτα δὲ ἐσφράγιζε τὸν λαὸν διὰ τοῦ διβαμπύλου (δικηρίου), ὁ δὲ λαὸς ἐπολυχρόνιζεν αὐτόν. Ὡστε αἱ τοιοῦτον ἐπιταθεῖσαι λιτανεῖαι ἐπὶ Χρυσοστόμου, προσλαβοῦνται τὰ τῶν Βασιλικῶν προελεύσεων, ἀπετέλεσαν τὴν Εἴσοδον. Ἐντεῦθεν τὰ Ἀντίφωνα (αἱ ἄλλαι ᾠδαὶ τῶν Ἀναβαθμῶν), ἐντεῦθεν τὰ τροπάρια, ἐντεῦθεν καὶ ὁ Τρισάγιος ὕμνος ὁ ἐν λιτανείᾳ διδασκθεὶς καὶ ψαλεὶς τὸ πρῶτον (ἔρα § 22). Δῆλον δὲ διὰ τί, ψαλλομένου τοῦ Τρισαγίου, ἐπικαλεῖται τὸν Κύριον ὁ Ἀρχιερεὺς, ἵνα ἐπιβλέψῃ ἐπὶ τὴν ἄμπελον αὐτοῦ καὶ καταρτίσῃ αὐτήν. Δῆλον δὲ

(1) Τὸ Σοφία τοῦτο εἶναι ἄλλοτε, ἐν τῇ Ἀπολύσει, πρὸ τοῦ Χερουδικοῦ καὶ ὅπου ἄλλαχού, παράγγελμα προσσχῆς. Ἀλλὰ δυνατόν ἔμα νὰ θεωρηθῇ καὶ εὐχὴ ὡς τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἀσπασμῷ «Εἰρήνη πᾶσι» συμβαίνει.

καὶ διὰ τί ψάλλεται τὸ «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς», ὅπερ ἀντικαθίστῃ τὸ προηγούμενον, καὶ διὰ τοῦτο ἐν Ῥωσσίᾳ ἐν ἐκάστῃ λειτουργίᾳ ψάλλεται. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι καὶ τὸ «Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον . . . » (ἢ ἐπίβλεψον Κύριε . . .) καὶ τὸ «Κύριε σῶσον . . . » δὲν σημειοῦνται ἐν ταῖς Λειτουργίαις, ἀλλ' ἐτηρέθησαν κατὰ παράδοσιν. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἀπαντῶντα παρὰ Συμεῶνι Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλοις δὲν σημειοῦνται ὥστε εἶναι παράλειψις τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐκδοτῶν.

3) Ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς. Μετὰ τὴν εἵσοδον καὶ τὸν Τρισάγιον ὕμνον γίνεται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ μετὰ ταῦτα τὸ κήρυγμα. Καὶ πρὸ μὲν τοῦ Ἀποστόλου ψάλλονται στίχοι τινὲς ἐκ ψαλμῶν, οἵτινες ἐπεῖχον τὸ παλαιά τόπον τῶν ὕμνων τῆς ἡμέρας, καὶ ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τοὺς στίχους τοὺς ψαλλομένους ἐν τῷ Ἑσπερινῷ μετὰ τὸ «Φῶς ἱλαρόν», τοῦ ὁποῦ ἀντίστοιχον, ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ Λειτουργίᾳ εἶναι τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν».

Ὁ Ἀπόστολος (αἱ πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου) ἀναγινώσκεται κατὰ περιχοπὰς, ὡς ἄλλοτε (§ 20) ἐρρέθη. Ἀναγινωσκόμενου δὲ αὐτοῦ, οἱ μὲν ἱερεῖς καθήνται (1) κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τὴν ῥητῶς σημειουμένην ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς διαταγαῖς (2, 57.), ὁ δὲ Διάκονος θυμιᾷ, ὅπερ εἶναι θυμίαμα τῆς Εἰσόδου, ἥτοι τῆς κυρίως ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας. Εἶδομεν δὲ ὅτι ἐν πάσῃ ἀρχῇ (ὡς καὶ ἐν τῷ II. Νόμῳ) προσεφέρετο θυμίαμα, ἵνα προπαρασκευάσῃ τὴν μετὰ ταῦτα δέησιν. Κυρίως ὅμως κατὰ τὸ Τυπικὸν πρέπει νὰ θυμιᾷ ὁ Διάκονος μετὰ τὸν Ἀπόστολον, ψαλλομένου τοῦ ἀλληλουῖα, ἵνα μὴ ἐμποδίζεται ἡ ἀκρόασις τοῦ Ἀποστόλου. Ἀλλὰ διὰ τὴν συντομίαν, φαίνεται, μετετέθη.

Ἀρῶν προσενεχθῇ τὸ θυμίαμα, προσέρχεται ὁ Διάκονος εἰς

(1) Κυρίως τόπος, ἐν ᾧ ἐκάθηντο οἱ ἱερεῖς, ἦν τὸ ὑπὸ τὴν Κόγχην καὶ ὀπισθεν τῆς ἀγίας τραπέζης Σύνθρονον. Τοῦτο τηρεῖται ἐν Ῥωσσίᾳ ἄχρι τοῦδε· ἐκεῖ καθήνται καὶ εἰς ἱερῶς λειτουργῶν, ἐπὶ ἀπλῆς καθέδρας, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ Σύνθρονον.

τὸν Ἀρχιερέα (ἢ ἱερέα) φέρων τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ὑποκλίνας τὴν κεφαλὴν, λέγει· «Εὐλόγησον Δέσποτα τὸν εὐαγγελιστὴν τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ (τοῦδε)», ὁ δὲ ἱερεὺς σπράγιζων αὐτὸν, λέγει· «Ὁ Θεὸς διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ (τοῦδε) δῶκε σοι ῥῆμα τῷ εὐαγγελιζομένῳ δυνάμει πολλῇ εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ἀγαπητοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, Κυρίου δὲ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ὁ Διάκονος εἰπὼν τὸ Ἀμήν καὶ προσκυνήσας τὸ Εὐαγγέλιον, αἶρει αὐτὸ, καὶ ἐξελθὼν (προπορευομένων λαμπάδων) ἔρχεται καὶ ἵσταται ἐν τῷ Ἀμβωνί ἢ ἐν τῷ τεταγμένῳ τόπῳ. Ὁ ἱερεὺς εἰσάγει τὴν ἀνάγνωσιν διὰ τοῦ «Σοφία, Ὁρθεοί· ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», καὶ ἀσπάζεται τὸν λαὸν διὰ τοῦ «Εἰρήνη πᾶσι», εἰς ὃ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ «Καὶ τῷ πνεύματί σου». Εἶναι δὲ ὁ ἀρχαιότατος τύπος τοῦ ἀσπασμοῦ, ὃν ἀπέδιδεν ὁ λειτουργὸς μετὰ τὴν Εἴσοδον, καὶ ἐξ οὗ προῆλθον οἱ προτασσόμενοι ἀσπασμοὶ τῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ ἱεράρχου, ὡς εἶδομεν ἐλίγῳ πρότερον. Ὁ Διάκονος ἄρχεται τῆς ἀναγνώσεως διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ «Ἐκ τοῦ κατὰ (Ματθαῖον, ἢ Μάρκον, ἢ οὐτινος εἶναι ἢ περικοπὴ) ἁγίου Εὐαγγελίου τὸ ἀνάγνωσμα». Ὁ ἱερεὺς «Πρόσχωμεν» (ἢ προσέξωμεν). Τότε ὁ Διάκονος ἄρχεται τῆς τακτῆς περικοπῆς, ὧν εἰς ἐκάστην προτάσσεται πολλάκις τὸ εἰσαγωγικὸν «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ» ἢ «Ἐἶπεν ὁ Κύριος τοῖς ἑαυτοῦ Μαθηταῖς».

Ἀναγιγνωσκομένου τοῦ Εὐαγγελίου οὐ μόνον πάντες μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαθείας καὶ ὄρθιοι ἀκροῶνται ὡς αὐτοῦ τοῦ Κυρίου παρόντος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱεράρχης ἐγείρεται καὶ ἀποτίθεται τὸ Ὡμοφόριον, δι' οὗ παριστᾷ αὐτὸν τὸν Κύριον (ὡς σημειοῖ ὁ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης· ὅρα § 11), καὶ ἀκροᾷται καὶ αὐτὸς ὡς ἀπλοῦς μαθητῆς (1). Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀναγνώσεως ὁ μὲν χο-

(1) Ἐν Ῥωσσίᾳ ἴστανται οἱ ἱεουργοῦντες ἐπὶ τοῦ τόπου τοῦ Συνθρόνου, παρ' ἡμῶν δὲ ἐξέρχεται ὁ ἱεράρχης ἐξω τῶν ἁγίων θυρῶν καὶ ἐπὶ τοῦ Σολεῖου ἀκροᾷται, ὅπου καὶ ὑποδέχεται τὸ Εὐαγγέλιον. Οἱ Ῥῶσοι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν κατέρχονται εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ἐνώπιον αὐτῆς ὑποδέχονται αὐτό.

ρὸς δοξολογεῖ τὸν Κύριον διὰ τοῦ «Δόξα σοι Κύριε, δόξα σοι», δι' οὗ καὶ οἱ Ἰσραηλίται ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς Σκηνοπηγίας ἐπεσφράγιζον τὸ πέρας τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Νόμου· ὁ δὲ Ἱεράρχης σφραγίζει τὸν λαὸν ἐξ ὀνόματος τοῦ Κυρίου.

Μετὰ ταῦτα εἶπετο τὸ κήρυγμα πάλαι μὲν πάντοτε, νῦν δὲ ὁσάκις ἢ ὁ κηρύττων. Ἰδίως δὲ κατὰ τὰς νηστησίμους κηρύττεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Ἐπεκράτησε δὲ συνήθεια ἐν Ῥωσσίᾳ νὰ γίνηται τὸ κήρυγμα ἐν τῇ ὥρᾳ τοῦ Κοινωνικοῦ πρὸς εὐκολίαν, ἀλλὰ τοῦτο, ὅσάκις δὲν κηρύττῃ ὁ ἱερουργῶν. Διὰ τοῦ κηρύγματος δὲ καθίσταται ζῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ· καθίσταται δὲ, ὅταν ὁ κήρυξ, ζωογονηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπουρανίου χρίσματος, διὰ λέξεων καταλλήλων (εὐλήπτων) καὶ ἀναλόγως τῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ, μετοχετεύσῃ εἰς αὐτὸν τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ φωτίτῃ τὸν ἐσκοτισμένον ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας νοῦν διὰ τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ. Ἄν οὕτω τελεσθῇ τὸ κήρυγμα, εἶναι ὄντως λειτουργία Θεοῦ καὶ λόγος Θεοῦ τὸ τοιοῦτο κήρυγμα· ἄλλως κάλλιον νὰ λείπῃ, καὶ ἅς ἀναπληρῶσι τὸ ἐλλείπον αἱ ἱεροτελεστίαι καὶ ἡ ἀπλή ἀνάγκη τῆς Γραφῆς.

4) Ἐκτερεῖς δεήσεις. Ἐκ παλαιστάτων χρόνων μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐτελοῦντο ἐκτενεῖς δεήσεις καὶ εὐχαὶ παρ' ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων, Μετανοούντων καὶ ἐνεργουμένων, καὶ μετὰ ταῦτα ἐγίνετο ἀπόλυσις αὐτῶν, δι' ἧς ἐλάμβανε πέρας ἡ λεγομένη Λειτουργία τῶν Κατηχουμένων. Δὲν ἠδύναντο δὲ οἱ Κατηχούμενοι νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν Λειτουργίαν τῶν πιστῶν, ἐν ᾗ ἐτελεῖτο τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας.

Νῦν μετὰ τὴν γενομένην συντομίαν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου τελεῖται ἡ δεήσις ὑπὲρ τῶν πιστῶν, ἡ Ἐκτενὴς διὰ τὸν εἰρημένον λόγον κληθεῖσα, καὶ ἐν ᾗ μνημονεύονται καὶ οἱ κεκοιμημένοι. Ψάλλεται δ' ἐν ἐκάστῃ αἰτήσῃ τρίς τὸ «Κύριε ἐλέησον» εἰς σημεῖον τῆς θερμῆς ἄμα καὶ ἐκτενοῦς καὶ παρὰ πολλῶν δεήσεως· μετὰ τοῦτο προσκαλοῦνται οἱ Κατηχούμενοι νὰ δεηθῶσιν, ἅμα δὲ καὶ οἱ πιστοὶ ὑπὲρ αὐτῶν, καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν ὑπὲρ αὐτῶν ἀπολύονται διὰ τῶν «Ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε (=ἐξέλθε-

τε), οἱ Κατηχούμενοι προέλθετε, ὅσοι Κατηχούμενοι προέλθετε», ἅπερ, ὅταν πολλοὶ Διάκονοι λειτουργῶσιν, ἐκφωνοῦνται τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ ἐνός, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ἵνα φθάσῃ ἀπὸ τοῦ Βήματος εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν μακρὰν ἄλλοτε ἱσταμένων Κατηχουμένων τὸ παράγγελμα τῆς ἀπολύσεως αὐτῶν. Ἐτηρήθη δὲ ἡ ὑπὲρ τῶν Κατηχουμένων δέησις ἄχρι τοῦδε, οὐ μόνον διότι δὲν ἔπαυσαν ὑπάρχοντες Κατηχούμενοι (1), ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι σημεῖον διακριτικὸν τῆς Λειτουργίας καὶ εἶναι ἅμα ἀνάμνησις τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος.

Μετὰ ταῦτα προσκαλοῦνται οἱ πιστοὶ ἵνα διὰ συντόμων δύο δεήσεων προπαρασκευασθῶσιν εἰς τὴν ἐπομένην ἱεροπραξίαν. Τοιαύτην δὲ τινα ἔννοιαν ἔχουν καὶ αἱ μυστικαὶ εὐχαὶ τοῦ ἱερέως. Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον διὰ τί ἐξαπλοῦται τότε ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ τελεῖται ἡ θυσία.

Ὅτω λοιπὸν διὰ δεήσεων καὶ δοξολογιῶν ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις, διὰ τῆς πνευματικῆς τροφῆς τῆς ἐκ τῆς Γραφῆς, δι' ἧς κρατύνεται ἡ εὐσέβεια καὶ διατίθενται εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν οἱ πιστοὶ ἐν τῇ κοινῇ προσευχῇ, οὕτω, λέγομεν, καταρτισθέντες οἱ πιστοὶ, δύνανται μετὰ ταῦτα νὰ προσφέρωσι τὴν θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἐνωθῶσι στενωτέρον μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ ἀγαπητοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ.

6) Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν πιστῶν.

Τὸ σπουδαιότατον μέρος τῆς Λειτουργίας, ἡ Λειτουργία τῶν πιστῶν, ἀρχεται, ὡς εἴρηται, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν Κατηχουμένων, καὶ συναρτίζεται ἐκ τριῶν κυριωτάτων πράξεων, ἐκ τῆς προσκο-

(1) Εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὅτι οἱ Χριστιανοὶ πρὶν βαπτισθῶσιν, ἐδιδάσκοντο τὰς στοιχειώδεις ἀληθείας τῆς πίστεως τὰς ἐν τῷ Συμβόλῳ τῆς πίστεως περιεχομένας. Τοῦτο δὲ ἐλέγετο Κατήχησις, ἥτοι δι' ἀκροάσεως διδασκαλία. Διηροῦντο δὲ εἰς τάξεις οἱ Κατηχούμενοι, καὶ εἴδομεν ἐν τῷ περὶ Ἑορτῶν πότε ἰδίως οἱ πρὸς τὸ φάτισμα κατηχοῦντο κτλ. Κατηχούμενοι νῦν παρ' ἡμῖν εἶναι τὰ ἀβάπτιστα νήπια καὶ ὅσοι πράγματι κατηχοῦνται τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν πιστῶν ἴσως εἶναι Κατηχούμενοι.

μιδης τῶν τιμίων δώρων, ἐκ τῆς προπαρασκευῆς εἰς τὴν Εὐχαριστίαν καὶ ἐκ τῆς Εὐχαριστίας (τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἐπισημοτάτη στιγμή), ἐκ τῆς προπαρασκευῆς εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν καὶ ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυσηρίων.

Τὸ ἱερώτατον τοῦτο μέρος ἐν τοῖς πλείστοις καὶ οὐσιωδεστάτοις τηρεῖται ἄχρι τοῦδε, οἷον ἦν ἔκπαλαι, πλὴν τινων ἐπουσιωδῶν προσθηκῶν, αἵτινες ὅμως καταλλήλως ἐγένοντο· ἐτηρήθησαν ἀρχαιόταται τινες τελεταί, ἃν καὶ αἱ περιστάσεις μετεβλήθησαν, ἵνα ὑπομιμνήσκωσι τὴν ἀποστολικὴν ἀρχαιότητα καὶ θερμαίνωσιν οὕτω τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, ἀναλογιζομένων ὅτι ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ μεθ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν πατέρων ἡμῶν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν ἀναπέμπομεν τῷ Θεῷ.

1) Προσκομιδὴ, μεγάλη Εἵσοδος, Χερουβικόν. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν Κατηχουμένων, κλειομένων τῶν θυρῶν, προσέφερον οἱ πιστοὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Προθέσεως τὰ δῶρα τῆς ἀναϊμάκτου θυσίας ἄρτον καὶ οἶνον (1)· ὅθεν λαμβάνοντες μερίδας οἱ ἱερεῖς καὶ μνημονεύοντες, προσέφερον εἰς τὸ θυσιαστήριον, τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, παραλαμβάνοντες αὐτὰ καὶ προσκομίζοντες αὐτῇ τοῦ ἱερέως ὡς τελετάρχου. Καὶ μετὰ τὸν ἁγιασμόν τῶν τιμίων δώρων ἐκοινωνοῦν οἱ πιστοί, ἐκ δὲ τοῦ λοιποῦ ἀπετελοῦν τὰς Ἀγάπας λεγόμενας, ἧτοι τὴν κοινὴν τράπεζαν. Ταῦτα ἀναμιμνήσκουν τὰς τελετὰς τῶν εὐχαριστηρίων θυσιῶν τῆς Π. Διαθήκης, ἃς καὶ ἀντικατέστησεν ἡ ἡμετέρα Εὐχαριστία.

Ἀφοῦ ὅμως ἐνωρεῖς ἤδη (πρὸ τῆς Δ. Ἑκατ.) κατηργήθησαν

(1) Ὁ ἄρτος καὶ οἶνος, ὡς προϊόντα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων δηλωτικὰ, ἦσαν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἡ ὕλη τῆς εὐχαριστηρίου καὶ ἀναϊμάκτου θυσίας· διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἀφ' οὗ προσηνέχθη ἡ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἀληθὴς θυσία καὶ ἐτύθη ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου, ἡ εὐχαριστήριος θυσία ἀντικατέστησεν τὰς ἄλλας θυσίας καὶ μεταδίδει τὴν ἐκ τοῦ σταυροῦ ἀναβλύσαν χάριν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἄρτος καὶ οἶνος ἦτο ἡ κυρία προσφορά τῶν πιστῶν καὶ θυσία, ἐνῶ τὰλλα, λιθανωτῶν, ἔλαιον, κηρίον κτλ. θεωροῦντο κατὰ δευτέρον λόγον προσφοραί.

διὰ τὰς καταχρήσεις αἱ Ἀγάπαι, καὶ ἐπὶ ἄλλοις ἢ συντομία τῆς Λειτουργίας, τὰ μὲν ἄλλα τῆς Προσκομιδῆς μετετέθησαν εἰς τὸν ὄρθρον ἢ τὴν Τριθέκτην, πρὸ τῆς Λειτουργίας δηλαδὴ (1), ἡ δὲ Προσκομιδὴ κυρίως μετὰ τοῦ μνημοσύνου διατηρήθη ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει, τοῦτο δὲ εἶναι ἡ μεγάλη λεγομένη εἴσοδος, ὅτε καὶ μνημονεύονται οἱ Πιστοί. Ἐν τούτοις, ἵνα μὴ προσέλθῃ χασμωδία, καὶ ἐπειδὴ ἔχει νὰ προπαρασκευασθῇ ὁ Λειτουργὸς διὰ τῆς κατανοητικῆς ἐκείνης μυστικῆς εὐχῆς «Οὐδεὶς ἄξιος», εἶναι δ' ἅμα ἀνάγκη νὰ προσενεχθῇ θυμίαμα διὰ τε τὰ προσκομιζόμενα καὶ διότι νέα ἀρχὴ γίνεται Λειτουργίας, διὰ ταῦτα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς χασμωδίας ὥρισθη νὰ ψάλληται ὁ Χερουβικὸς λεγόμενος ὕμνος καὶ συνήθως ὁ ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰουστίνου εἰσαχθεὶς (βρα § 22). Ὡς δὲ διὰ τῆς μυστικῆς εὐχῆς καὶ τοῦ ν. τῆς μετανοίας ψαλμοῦ (τοῦτον λέγει ὅτε θυμιᾷ, ἂν μὴ εἶπεν αὐτὸν πρότερον ἐν τῇ θυμιάσει τῆς προσκομιδῆς) προπαρασκευάζονται οἱ λειτουργοὶ καὶ δέονται ἵνα ἰκανώσῃ αὐτοὺς ὁ μόνος λειτουργὸς καὶ Ἀρχιερεὺς Χριστὸς πρὸς ἱερωρίαν, οὕτω καὶ ὁ Χερουβικὸς ὕμνος προπαρασκευάζει

(1) Ὅτι μὲν ὁ καιρὸς τῆς προσκομιδῆς εἶναι ὅτε ψάλλεται ὁ Χερουβικὸς ὕμνος, καταφαίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς εὐχῆς τῆς Προθέσεως, ἣτις λέγεται μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης μετὰ τὴν μεγάλην Εἴσοδον καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα δεήσεως «Ὑπὲρ τῶν προτεθέντων τιμίων δώρων». Ὅτι δὲ ὁ Ὁρθρὸς δὲν εἶναι τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργίας καὶ τὸ τῆς Προσκομιδῆς, ὡς ἠθέλησάν τινες, ἀλλ' αὐτοτελὲς, δῆλον τοῦτο καὶ ἐξ ὅσων εἶδομεν ἐν τοῖς περὶ Ὁρθρου, καὶ ἐκ τούτου ὅτι, ὅπου χωρίζεται ἡ Λειτουργία τοῦ Ὁρθρου, ἡ προετοιμασία τῆς Προσκομιδῆς τελείται, ἀναγιγνωσκόμενων τῶν Ὁρῶν (τῆς Τριθέκτης). Τελεῖται δὲ ἡ Προσκομιδὴ οὕτως. Ἐξάγει ὁ ἱερεὺς τὸν ἅγιον Ἀρτον ἐκ τῆς προσφορᾶς, τίθει αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἁγίου Δίσκου, τελεῖ δὲ καὶ λέγει ὅσα εἰς ἀνάμνησιν τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου πρόσφορα ἐγγίζει δὲ οἶνον καὶ ὕδωρ εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἐκρευσάντων, ὅτε ἀπέθανε πράγματι ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἐξηλώσε πράγματι τὸν Θεὸν διὰ τῆς μόνης ἀληθοῦς θυσίας ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Μετὰ ταῦτα ἐξάγει μερίδα εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, θίγει αὐτὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Ἀμνοῦ, εἶτα σχηματίζει τὰ ἑννέα τάγματα τῶν Ἀγίων διὰ μερίδων ἐξαγομένων ἐξ ἄλλων σφραγίδων. Εἶτα δὲ ὑποκάτω τοῦ Ἀμνοῦ τίθενται αἱ μερίδες ὑπὲρ τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ζώντων καὶ τεθνεώτων.

τὸν λαὸν καὶ διδάσκει αὐτόν, πῶς πρέπει νὰ συλλειτουργῇ. Ὁ συνήθης Χερουβικός ὕμνος (τὴν αὐτὴν ἔννοιαν περιέχουσι καὶ οἱ ἄλλοι) ἔχει οὕτως· «Οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν, ὡς τὸν Βασιλέα τὸν ὅλων υποδεξόμενοι, ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεις· ἀλληλούϊα». Προτρεπόμεθα δηλ. ἡμεῖς οἱ ἀξιωθέντες νὰ λειτουργήσωμεν τῷ Θεῷ ὡς ἄγγελοι αὐτοῦ, διότι προσάδομεν τὸν τρισάγιον ὕμνον αὐτῷ (ὑπαινίττεται τὸν ἀγγελικὸν ὕμνον «Ἄγιος, Ἄγιος, Ἄγιος, Κύριος Σαβὰωθ» κτλ.), προτρεπόμεθα ν' ἀποθέσωμεν πᾶσαν φροντίδα περὶ τῶν τοῦ βίου (ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας»), διότι μέλλομεν νὰ υποδεχθῶμεν (ἐν τῇ θεῇ κοινωνίᾳ) τὸν Βασιλέα τῆς δόξης, ὅστις δορυφορεῖται ὑπὸ τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων, ἅτινα δοξολογοῦσι καὶ βοῶσι τὸν ὕμνον Ἀλληλούϊα.

Καὶ ὄντως, ἐν' ἐτὶ καταφανέστερον σημαίνεται ἡ προέλευσις ἡ θριαμβευτικὴ τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης, ἐν τῇ τελευμένῃ ἐντὸς τοῦ Χερουβικοῦ μεγάλῃ Εἰσόδῳ (1), φέρεται ἐπὶ κεφαλῆς ὁ ἅγιος Δίσκος, ὡς ἐπὶ θριαμβευτικῆς ἀσπίδος (ἐφ' ἧς ἐφέροντο οἱ κατ'άγοντες θρίαμβον), καὶ δορυφορεῖται ὑπὸ λαμπάδων καὶ Ἑξαπτερύγων καὶ ἄλλων ἱερῶν σκευῶν· προηγεῖται δὲ αὐτῶν ἕγκριτος ἱερεὺς προσκομίζων τῷ ἱεράρχῃ τὸ ὠμοφόριον, τὸ σύμβολον τῆς ἱεραρχίας, ὅπερ ἐπιθεῖς ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ μεγάλου Ἀρχιερέως ὑποδέχεται ἐπὶ τοῦ Σολείου τὰ τίμια Δῶρα, μνημονεύων ζώντων καὶ νεκρῶν. Προμνημονεύουσι δὲ οἱ ἱερεῖς πάντων τῶν περιστάσεων διὰ τοῦ «Πάντων ὑμῶν μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεὸς» κτλ.

Ἀξιοσημεῖωτον δὲ ὅτι, ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται, ἐτελεῖτο τὸ πάλαι ἡ Προσκομιδὴ, διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς, ὅταν χειροτονῶσι Διά-

(1) Παρ' ἡμῖν τελεῖται ἡ Εἴσοδος ψαλλομένων τῶν λέξεων «Ὡς τὸν Βασιλέα», γινομένης μικρᾶς διακοπῆς. Ἐν Ῥωσίᾳ δὲ ἡ διακοπὴ γίνεται πρὸ τούτου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὅταν ἱεραρχῇ ἱερεὺς ἀνευ Διακόνου, ὁ αὐτὸς φέρει ἐπὶ κεφαλῆς μὲν τὸν ἅγιον Δίσκον, ἐν τῇ δεξιᾷ δὲ τὸ ἅγιον Ποτήριον.

κονον, τηροῦσι τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν (1), νιπτόμενοι τὰς χεῖρας πρὸ τῆς Εἰσόδου. Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ πάντοτε οἱ ἱερουργοῦντες ἱεράρχαι νίπτονται τὰς χεῖρας. Γνωστὸν δὲ ὅτι καὶ οἱ ἱερεῖς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς προσκομιδῆς νίπτονται τὰς χεῖρας, λέγοντες τὸ «Νίψομαι ἐν ἁθώοις τὰς χεῖράς μου, καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου Κύριε» κτλ. Λέγουσι δὲ αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ (8, 11) «Εἴς δὲ ὑποδιάκονος διδότη ἀπόνιψιν χειρῶν τοῖς ἱερεῦσι, σύμβολον καθαρότητος ψυχῶν Θεῷ ἀνακειμένων». Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος (Ὁμιλ. 73 εἰς Ἰωάν.). ἐνίπτοντο καὶ οἱ Χριστιανοὶ τὰς χεῖρας, καθόσον μάλιστα ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν ἐνετίθετο ὁ ἅγιος ἄρτος πρὸς κοινωνίαν τὸ πάλαι. Γνωστὸν δ' ὅτι ἐν τῷ προνάῳ τῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν ὑπῆρχεν ὁ Λουτήρ, ὡς καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Σολομῶντος (ᾠρα § 8)· διότι καὶ ἐκεῖ ἐνίπτοντο καὶ ἐλούοντο οἱ ἱερεῖς πρὸ τῶν θυσιῶν διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τῆς καθαρότητος. Ἀπλὸν δ' ὅτι κατηργήθη ἡ νίψις τῶν λαϊκῶν, ἀφ' οὗτοῦ εἰσῆλθῃ ἡ κοινωνία διὰ τῆς Λαβίδος ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας Κοινωνίας.

Ἀξιοσημείωτον πρὸς τούτοις ὅτι οἱ Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ἵνα λαμπρύνωσι τὴν ἐν τῇ Εἰσόδῳ προέλευσιν τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων, προσέπεμπον μετὰ τῆς ἀκολουθίας των ἀπὸ τῆς Προθέσεως μέχρι τοῦ Σολείου τὰ τίμια Δῶρα, ὡς πολλαχοῦ σημειοὶ ὁ Πορφυρογέννητος. Ὁ δὲ Κουροπαλάτης περιγράφων τὰ κατὰ τὴν στέφιν τοῦ Βασιλέως (ἐν κεφ. 17), λέγει ὅτι ὁ δευτερεύων Διάκονος (τότε μόνον τὸ Παλάτιον εἶχεν Ἀρχιδιάκονον) τῇ μὲν δεξιᾷ χειρὶ κατέχων θυμιατὸν, τῇ δὲ ἐτέρᾳ τὸ Ὁμορό-

(1) Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (8, 11) ἡ νίψις τῶν χειρῶν ἐγένετο μετὰ τὸν Ἀσπασμόν (δηλ. μετὰ τὸ Χερουθικόν). Κατὰ δὲ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην (Ἐκκλ. Ἱερ. 3) μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Διπτύχων, τὴν γινομένην μετὰ τὸν Ἀσπασμόν. Κατὰ δὲ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων (Κατ. τηχ. Μυσταγ. 5) πρὸ τοῦ Ἀσπασμοῦ, ὡς νῦν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ μέλλων νὰ χειροτονηθῇ Διάκονος, εἶναι ἤδη Ὑποδιάκονος· οὗτοι δὲ προσέφερον τὸ ὕδωρ εἰς νίψιν τοῖς ἱερεῦσιν. Ἐντεῦθεν καὶ πρὶν χειροτονηθῇ τις Διάκονος φέρει λεκάνην μετὰ ὑδρίας καὶ χειρόμικτρον, καὶ αὐτὸς δίδει εἰς νίψιν τῷ Ἀρχιερεῖ.

ριον τοῦ Πατριάρχου, προσπορεύετο τῶν τιμίων Δώρων, καὶ φῦας ἐπὶ τοῦ Σολείου (ἐφ' οὗ ἵστατο ὁ Βασιλεὺς), ἐθυμία τὸν Βασιλέα, καὶ κύψαντος τούτου τὴν κεφαλὴν, ἐβόα μεγάλη τῇ φωνῇ ὁ Διάκονος «Μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ κράτους τῆς Βασιλείας σας ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε» κτλ. Τὸ αὐτὸ ἔλεγον καὶ οἱ ἐπόμενοι λειτουργοί. Εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα ἐμνημόνεον καὶ τοῦ Πατριάρχου διὰ τοῦ «Μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεὸς τῆς Ἀρχιερωσύνης σου» κτλ.

Ἐπειδὴ δὲ, ὡς εἴρηται, ἐν τῇ Προσκομιδῇ τελοῦνται πάντα τὰ πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο καὶ ἡ Εἵσοδος τῶν τιμίων Δώρων ἐθεωρήθη μετὰ ταῦτα ὡς ἔλευσις τοῦ Κυρίου ἐπὶ τὸ ἐκούσιον πάθος καὶ ἐνταριασμός αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καὶ ἀποτιθεμένων ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ τῶν τιμίων Δώρων, λέγονται τὰ τροπάρια «Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ» κτλ. Ὡς δὲ οἱ Βασιλεῖς ὑπέκλυτον μὲν ἐν τῷ μνημόσυνῳ δεόμενοι, οὕτω καὶ νῦν ὁ λαὸς· διότι ἐν ταῖς Κυριακαῖς (διὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου) ἦν ἀπηγορευμένον τὸ κλίνειν γόνυ. Ἐνθὺ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν προηγουμένων προσπίπτουσι κατὰ τὴν Εἵσοδον πάντες· διότι τὰ προσκομιζόμενα εἶναι ἡγιασμένα. Ἡ τιμὴ δὲ ἡ ἀποδιδομένη ἐν ταῖς ἄλλαις Λειτουργίαις εἰς τὰ μὴπω ἡγιασμένα τίμια Δῶρα, ἀποδίδεται αὐτοῖς, διότι ἐν τῇ Προσκομιδῇ ἐγένοντο ἤδη ἀντίτυπα τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν Μ. Βασιλείον. Λέγει δὲ ὁ λαὸς ἐν τῇ Μ. εἰσόδῳ τὸ «Μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου».

2) Ἀσπασμός καὶ ὁμολογία τῆς πίστεως. Μετὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὸ ἀμοιβαῖον μνημόσυνον τοῦ ἱερέως καὶ Διακόνου, ὁ μὲν Διάκονος ἐξέρχεται καὶ συμπληροῖ τὴν δέησιν, ἐν ᾗ δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τῶν προτεθέντων τιμίων Δώρων, ὁ δὲ ἱερεὺς λέγει μυστικῶς τὴν εὐχὴν τῆς Προσκομιδῆς, ἐν ᾗ εὐχεται τῷ Θεῷ ἵνα παραγάγῃ τῷ Θυσιαστηρίῳ του τὴν δέησιν ἡμῶν καὶ ἱκανώσῃ τοὺς λειτουργοὺς ἡμᾶς εἰς προσφορὰν θυσίας καὶ ἀξιώσῃ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς τὰ τε τίμια Δῶρα καὶ πάντας. Μετὰ ταῦτα παραγγέλλει ὁ Διάκονος νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, ἵνα ὁμολογήσωμεν ἐν ἑμονίᾳ

«Πατέρρ, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον». Τὴν σύντομον δὲ ταύτην ὁμολογίαν ψάλλει ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἀσπάζονται ἀλλήλους οἱ συλλειτουργοῦντες, ἀσπαζόμενοι πρότερον τὰ τίμια Δῶρα κεκαλυμμένα, ἢ ἀσπάζεται αὐτὰ μόνον, ὅταν εἰς ἱερουργῇ. Μετὰ δὲ ταῦτα παραγγεῖλαντος τοῦ Διακόνου νὰ προσέχωμεν τὰς θύρας τοῦ Ναοῦ, ἵνα μὴ τις τῶν ἀπίστων ἐμβλέψῃ εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα τίμια Δῶρα καὶ μέλλοντα νὰ ἁγιασθῶσι, εἷς μὲν τῶν προκρίτων λέγει (ἀλλὰ τοῦ ἐψάλλετο καὶ ψάλλεται) τὴν μεγάλην ὁμολογίαν τῆς πίστεως, τὸ «Πιστεύω». Ὁ δὲ ἱερεὺς λέγων καὶ αὐτὸς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ριπίζει ἅμα διὰ τοῦ Ἄερος (καλύμματος), ὡς διὰ ριπιδίου, τὰ τίμια Δῶρα. Ἐν τῇ διατάξει δὲ τῆς Λειτουργίας λέγεται ὅτι τὸν μὲν Ἄερα ἀποτίθησιν ἐν ἐνὶ τόπῳ ὁ ἱερεὺς, ὁ δὲ Διάκονος διὰ ῥιπιδίου ριπίζει τὰ τίμια Δῶρα.

Τὸ πάλαι, ἀφοῦ ἐξήρχοντο οἱ Κατηχούμενοι, ἐκλείοντο αἱ θύραι τῆς ἐκκλησίας, ἵνα μὴ βεβηλῶνται τὰ μυστήρια ὑπὸ τῶν ἀμυήτων. Ἀφοῦ δὲ προσκομίζοντο τὰ τίμια Δῶρα ἀπὸ τῆς τραπέζης τῆς Προθέσεως (εἰς τὴν προσέτερεν ὁ λαὸς τὰ Δῶρα) εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ἐρ' ἧς ἡγιαζόντο, ἐξετέλουν διὰ κοινοῦ ἀσπασμοῦ τὴν ἐντολὴν τοῦ Σωτῆρος «Ἐὰν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κἀκεῖ μνηστῆς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄρας ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἐμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὕπαγε, πρῶτον διαλλάγῃσι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου» (Ματθ. 5, 23. 24). Καταλλήλως λοιπὸν μετὰ τὴν Προσκομιδὴν ἀπεδείκνυσιν τὸ πάλαι δι' ἀσπασμοῦ τὴν ἀγάπην οἱ πιστοί, ἵνα δυνηθῶσι νὰ ὁμολογήσωσι τὴν πίστιν, δυνάμει τῆς ὁποίας ἠδύναντο νὰ προσφέρωσι τὴν ἀναίμακτον θυσίαν καὶ ἐπικαλεσθῶσι τὴν ἁγιαστικὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν εἰς ἐν σῶμα ἐνοῦσαν τοὺς πιστοὺς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Καὶ κατηργήθη μὲν ἐνωρίς ὁ ἀσπασμὸς διὰ τὰς κατάχρήσεις (ἴσως καὶ διότι ἔπαυσεν ἡ συχνὴ κοινωνία τῶν ἀρχάντων μυστηρίων) καὶ ἐτηρήθη μόνον παρὰ τοῖς συλλειτουργοῦσιν ἱερεῦσι (καὶ παρὰ τῷ λαῷ ἐν τῷ ἀσπασμῷ τοῦ Πάσχα), ἀλλ' οὐχ ἦν τὸ ἀρχαιότατον ἐκεῖνο παράγγελμα «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» κτλ. ὑπομνη-

σχει ἡμῖν ὅτι ἄνευ ἀγάπης τοῦ πλησίον δὲν δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν τὸ δῶρόν μας, διότι ἡμεῖς πράγματι χωρισμένοι ἀπὸ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἡ ἐκκλησία αὐτοῦ καὶ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀνθρώπων αὐτός.

Ἐπειδὴ δὲ εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἤρχετο ἡ προπαρασκευὴ εἰς τὴν Εὐχαριστίαν καὶ τὸν ἁγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων, διὰ τοῦτο οἱ Διάκονοι ἐφίστων τὴν προσοχὴν τῶν πυλωρῶν, ἵνα προσέχῃσι τὰς κλειστάς θύρας, οὐ μόνον ἵνα μὴ τις τῶν ἀμυήτων ἐμβλέπῃ, ἀλλὰ καὶ μηδεὶς τῶν πιστῶν ἐξέλθῃ. Κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς δὲ διαταγὰς (8, 11, 12) ἐτακτοποιοῦν τοὺς πιστοὺς οἱ Διάκονοι καὶ προσῆγον τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ, δύο δ' αὐτῶν ἐλάμβανον Ῥιπίδια καὶ ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου ἱστάμενοι ἀπέσόβουν τὰ μικρὰ τῶν ἱσταμένων ζώων, ἵνα μὴ ἐγχρίμπτωνται εἰς τὰ κύπελλα. Τὸ ἀρχαιότατον λοιπὸν παράγγελμα τοῦ προσέχειν τὰς θύρας ἐν σοφίᾳ, ὑπομιμνήσκει ἡμῖν νὰ κλείσωμεν τὰς θύρας τῆς διανοίας ἀπὸ πάσης βιωτικῆς μερίμνης, ἵνα ὡς ἄγγελοι Θεοῦ (τὰ Ῥιπίδια μετεβλήθησαν εἰς ἐξαπτέρυγα, ὡς εἶδομεν ἐν § 10) λειτουργῶμεν. Εἶδομεν δὲ καὶ ὅτι ὁ Πατριάρχης Τιμόθεος διέταξε (περὶ τὸ 515) νὰ λέγῃται ἐν ἐκάστη λειτουργίᾳ τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Ὡστε ἤδη προσκαλούμεθα νὰ προσέχωμεν εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Ἀνοίγεται δὲ τὸ ἅγιον Βῆμα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ἵνα ὑπομιμνήσκῃ ὅτι τὸ πᾶσι ἐνώπιον τῶν πιστῶν ἐτελείετο ἡ Εὐχαριστία.

3) *Εὐχαριστία καὶ ἁγιασμός τῶν τιμίων Δώρων.* Μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως ἐπεται ἡ σπουδαιότατη στιγμή τοῦ δι' εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἁγιασμοῦ τῶν τιμίων Δώρων. Καὶ πρῶτον μὲν ὁ Διάκονος ἐξακολουθεῖ τακτοποιῶν τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ παραγγέλματος: «Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου· πρότχωμεν τὴν ἁγίαν Ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν». Εἰς τοῦτο δὲ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς: «Ἐλεον (1) εἰρήνης, θυσίαν αἰνέσεως» δηλ. προσφέροντες, μεθ' ὃ

(1) Ὁρθότερα εἶναι ἡ γραφὴ ἔλαϊον, δηλ. προσφέροντες ἀντὶ ἐλαίου

εἰσέρχεται ὁ Διάκονος εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ ἐξακολουθεῖ ριπί-
ζων τὰ τίμια Δῶρα. Ὁ δὲ ἱερεὺς ἀσπάζεται τὴν ἐκκλησίαν διὰ
τῆς ἀνάκθεον ἐν χρήσει εὐχῆς τοῦ Ἀποστόλου (Β'. Κορινθ. 13,
13) «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη
τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἴη
μετὰ πάντων ὑμῶν». Εἰς ταῦτα δὲ ἀπαντᾷ ὁ χορὸς, συνεπευ-
χόμενος τὰ αὐτὰ «Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου», δηλ. εἴη. Ἡ
εὐχὴ αὕτη τοῦ Ἀποστόλου ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν τριπλῆν εὐλογίαν
τῶν ἱερέων τῆς παλαιᾶς Διαθήκης (Ἀριθ. 6, 24—26). Εἶναι
δὲ καταλληλότατος ὁ ἀσπασμὸς οὗτος κατὰ τὴν στιγμὴν ταύ-
την, καθ' ἣν μέλλει νὰ τελεσθῇ τὸ ἁγιώτατον τῶν μυστηρίων·
δὲν ἡδυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὸν Θεόν, ἂν μὴ ὑπῆρχεν ἡ
ἀξιωμαθία τοῦ Χριστοῦ, δι' ἣν καταπέμπεται ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ
καὶ ἡν μεταδίδωσι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον (1).

Μετὰ ταῦτα διὰ τοῦ ἀρχαιοτάτου παραγγέλματος προσκαλεῖ
ἡμᾶς ὁ ἱερεὺς, ἵνα «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» καὶ μηδὲν γήϊ-
νον λογιζώμεθα. Ὁ χορὸς δὲ ἐξ ὀνόματος ἡμῶν ἀπαντᾷ «Ἐ-
χομεν πρὸς τὸν Κύριον». Καὶ εὐθὺς παραγγέλλει πάλιν «Εὐ-

τὴν εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν καὶ ἀντὶ θυσίας τὴν αἴνεσιν καὶ εὐχαριστίαν.
Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἔλεον προῆλθεν ἐκ τῆς γραφικῆς ῥήσεως «ἔλεον θέ-
λω καὶ οὐ θυσίαν». Ἀλλ' ἐκεῖ μὲν ἔχει τὸν τόπον ἡ τοιαύτη ἔκφρασις,
ἐνταῦθα δὲ δὲν ἐφαρμόζεται.

(4) Ὅτι συχνοὶ ἀσπασμοὶ παρὰ τῶν λειτουργῶν πρὸς τὸν λαὸν ἐγίνοντο
ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαίων Λειτουργῶν γι-
νώσκουμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου (Ὁμιλ. 3 πρὸς Κολοσ.)· «Ὅταν
εἰσέλθῃ ὁ τῆς ἐκκλησίας Προσευτής, εὐθέως λέγει, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν
εὐλογῇ, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν ἀσπάζεσθαι καλεῖται, Εἰρήνη πᾶσιν· ὅταν ἡ
Θυσία τελεσθῇ, Εἰρήνη πᾶσιν» κτλ. Δῆλον δὲ ὅτι ἡ συχὴ αὕτη χρῆσις
προῆλθεν οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ Σωτῆρος πρὸς τοὺς μαθητάς, ὅτε
ἀνέστη «Εἰρήνη ὑμῖν», ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀποχωρισμοῦ «Εἰρήνην ἀφήμι
ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. 14, 27). Ἐνταῦθα δὲ κα-
ταλλήλως ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Ἀποστόλου ἐτέθη, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἦν
καὶ ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας. Διὰ τοῦτο καὶ λέγεται ἐν τῇ δεήσει μετὰ τὸ
Χερουδικὸν «ὅτι τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου καὶ τῶν . . . ἐπιόντων ἐν
αὐτῷ».

χαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» καὶ ὁ χορὸς ἄρχεται τῆς Εὐχαριστίας διὰ τοῦ «Ἄξιον καὶ δίκαιον». Οὕτω δὲ καὶ ἄρχεται ἡ Εὐχαριστία ἡ ἐπίτομος τοῦ Χρυσοστόμου, ἣν λέγει μυστικῶς νῦν ὁ ἱερεὺς καὶ ἐκφωνεῖ μόνον λέξεις τινάς, ἵνα συμπάλωμεν τὸν ἐπινίκιον ὕμνον «Ἄγιος, Ἄγιος, Ἄγιος» κτλ. Ἐκφωνεῖ καὶ τὰ δι' ὧν διέταξε τὸ μυστήριον ὁ Σωτὴρ «Λάβετε, φάγετε».... ἵνα εἰπώμεν τὸ Ἄμην καὶ συνάμα ἐννοήσωμεν ὅτι δυνάμει τῆς διατάξεως τοῦ Σωτῆρος τελούμεν τὸν μυστικὸν Δεῖπνον καὶ ἐπικαλούμεθα τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἰς ἁγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ Εὐχαριστία ἐλέγετο τὸ πάλαι ἐκφώνως (καὶ οὐχὶ μυστικῶς) καὶ ἐνώπιον τῶν πιστῶν, ἐνῶ νῦν κλείεται πάλιν τὸ ἱερὸν Βῆμα διὰ τοῦ καταπετάσματος. Φαίνεται δὲ ὅτι ἤδη ἐπὶ Χρυσοστόμου εἰσέχθη ἡ διάταξις αὕτη· διότι ἤδη ὁ Ἰουστινιανὸς μάτην ἐπεζήτησε τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν τάξιν. Ἴσως δὲ προῆλθεν ἡ τοιαύτη διάταξις ἐκ τοῦ ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν ἦσαν πλέον ἄξιοι νὰ συνιερουργῶσιν ἐν πᾶσι, μάλιστα ἐπὶ τῆς ἱερωτάτης στιγμῆς, καὶ ἴσως καὶ ἐβεβήλουν τινές, μιμούμενοι τὰ τελούμενα. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἐν Ἐκκλησίᾳ ἡ χάρις καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀμέτοχος ὁ λαὸς τῆς εὐχαριστίας, διὰ τοῦτο οὐ μόνον διὰ τῶν εἰρημένων ἐκφωνήσεων λαμβάνει μέρος, ἀλλὰ καὶ ὅταν προσεγγίσῃ ἡ ἐπισημοτάτη στιγμή τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν Δώρων διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τότε διὰ τῆς ἐκφωνήσεως «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν».... ψάλλει ὁ χορὸς συντόμως καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ λαὸς τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν» κτλ., ὅπερ εἶναι ἐν συντόμῳ ἡ Εὐχαριστία, ἣν μυστικῶς εἶπεν ὁ ἱερεὺς. Διότι αὕτη ἄρχεται διὰ τοῦ «Ἄξιον καὶ δίκαιον σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ αἰνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σὲ προσκυνεῖν» κτλ. Τὸ δὲ «καὶ δεόμεθά σου» τοῦ «Σὲ ὑμνοῦμεν» ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν διὰ πολλῶν ἐπικλήσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν γινομένην ὅτε ψάλλεται τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν».

Ἐν ταῖς προγενεστέραις τῆς τοῦ Χρυσοστόμου Λειτουργίαις ἡ Εὐχαριστία ἦν ἐκτενεστέρα, ὥς ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὰς ἐν τῷ Πασχαλίῳ Ἀμνῷ τελουμένας δοξολογίας ἐκείνας καὶ εὐχαριστίας καὶ διηγήσεις τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ. Τὰς εὐχαριστίας ταύ-

τας συνέταμεν ὁ Χρυσόστομος, καὶ ἀφοῦ εὐχαριστεῖ ὁ ἱερεὺς τὸν Θεὸν δι' ὅλας τὰς εὐεργεσίας τὰς τε φανεράς καὶ ἀφανεῖς, εὐχαριστεῖ καὶ ὑπὲρ τῆς λειτουργίας ταύτης, ἣν κατηξίωσε δέξασθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν, καὶ τοι παρεστήχασιν αὐτῷ χιλιάδες Ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες Ἀγγέλων, τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραρίμ. Τῶν λέξεων τούτων συνέχεια εἶναι τὰ μετ' ἐπικρούσεως τοῦ Δισκαρίου διὰ τοῦ Ἀστέρος ἐκφωνούμενα «Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα, βοῶντα, κεκραγόντα καὶ λέγοντα» δηλ. τὸ "Ἄγιος, Ἄγιος, Ἄγιος, Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις». Δῆλον δὲ ὅτι ὁ ἐπινίκιος οὗτος ὕμνος συνίσταται ἐκ τοῦ παρ' Ἡσαΐα (6, 3) ὕμνου τῶν Σεραρίμ (τῶν δοξολογησάντων τὸν ἐν Τριᾷδι Θεόν) καὶ ἐκ τοῦ ὕμνου τῶν παίδων, τῶν μετὰ βράων καὶ κλάδων ὑποδεξαμένων τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰσερχόμενον ἐπιστήμῳ εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐν τῷ ἀξιώματι τοῦ Μεσσίου. Ἡ εὐφημία δὲ τῶν παίδων «Ὡσαννὰ» μεσολαβεῖ καὶ ἐπισφραγίζει τὰ δύο συστατικὰ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου. Ὡστε δύο λαμπροὶ καὶ πανηγυρικοὶ ὕμνοι συναπαρτίζουσι τὸν ἀρχαιότατον τοῦτον ὕμνον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μόνον ἄγγελοι καὶ ἄθωοι ὡς οἱ παῖδες εἶναι ἄξιοι νὰ ψάλλωσιν αὐτόν· ἀλλὰ τὰ δάκρυα τῆς μετανοίας μεταβάλλουσιν ἡμᾶς εἰς ἀγγέλους φωτός.

Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον περιφράζων καὶ ὁ λειτουργὸς ἐξακολουθεῖ τὴν εὐχαριστίαν, εὐχαριστῶν κατόπιν τῷ Θεῷ καὶ διὰ τὴν μεγάλην εὐεργεσίαν τῆς παρ' αὐτοῦ ἀποστολῆς τοῦ Μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ πρὸς σωτηρίαν ἡμῶν. Διηγεῖται δὲ συντόμως, πῶς πληρώσας τὸ ἔργον τῆς ἡμῶν σωτηρίας διέταξε καὶ τὸν μυστικὸν Δεῖπνον, καὶ ἐκφωνεῖ τὰς λέξεις «Λάβετε, φάγετε», «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες». Εἰς ταῦτα δὲ ἀπαντᾷ ὁ Χορὸς «Ἀμήν» = γένοιτο· γένοιτο, λέγει, ἵνα καὶ νῦν ἀξιωθῶμεν τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καὶ μεταβληθῇ ὁ Ἄρτος εἰς Σῶμα Κυρίου, ὁ δὲ οἶνος εἰς Αἷμα αὐτοῦ.

Μετὰ ταῦτα ὁ λειτουργὸς λέγει μυστικῶς «Μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου τάχως ἐντολῆς καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγε-

νημένων, τοῦ Σταυροῦ, τοῦ Τάφου, τῆς τριήμερου Ἀναστάσεως, τῆς εἰς Οὐρανοὺς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας», καὶ ἐκφωνεῖ, ὑψῶν ἅμα τὸ Δισκάριον καὶ τὸ Ποτήριον διὰ σταυροειδῶν χειρῶν, «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα», ἵνα ψάλλῃ καὶ ὁ λαὸς διὰ τοῦ Χοροῦ συντόμως τὴν Εὐχαριστίαν «Σὲ ὑμνοῦμεν, Σὲ εὐλογοῦμεν, σοὶ εὐχαριστοῦμεν, Κύριε, καὶ δεόμεθά σου ὁ Θεὸς ἡμῶν». Ψαλλομένης δὲ τῆς εὐχαριστίας ταύτης, ἐρίσταται ἡ σπουδαιότατη στιγμή τῆς Λειτουργίας, ὁ δι' ἐπικλήσεως ἁγιασμὸς τῶν τιμίων Δώρων· διότι ὁ ἱερεὺς τότε δέεται καὶ παρχαλεῖ καὶ ἱκετεύει τὸν Θεόν, ἵνα καταπέμψῃ ἐρ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ τὸ Ἅγιον, καὶ ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον τίμιον Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ δὲ ἐν τῷ Ποτηρίῳ τίμιον Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Λέγων δὲ τὸ «Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον» σφραγίζει διὰ σταυροειδοῦς εὐλογίας (δι' ἧς ἁγιαζονται πάντα τὰ μυστήρια κατ' ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, ὡς σημειοῖ ὁ Μ. Βασίλειος) τὸν ἄρτον· λέγων δὲ τὸ «τὸ δὲ ἐν τῷ Ποτηρίῳ τούτῳ» . . . πάλιν σφραγίζει τὸ Ποτήριον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· εἰπὼν δὲ τὸ «Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ», σφραγίζει ἀμφοτέρω, ἐπιλέγοντος ἐκάστοτε τοῦ Διακόνου τὸ Ἀμῆν, ὅπερ τρισευεῖ ἐν τῷ τελευταίῳ (1). Μετὰ ταῦτα ἐξηγεῖ

(1) Εἰς τὰς Λειτουργίας παρενεβλήθησαν εὐχαί τινες ἰδιαίτεραι πρὸ τοῦ «Καὶ ποιήσον . . .», ἵνα δι' αὐτῶν τρόπον τινὰ ἐνισχύσῃ ἑαυτὸν ὁ ἱερεὺς εἰς τὴν ἐπικλήσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος· εἶναι δὲ «Ὁ Θεὸς Ἰλάσθητί μοι...» «Κύριε ὁ τὸ Πανάγιόν σου . . .». «Εὐλογητὸς εἰ Χριστὲ . . .». Ἀλλ' αἱ εὐχαὶ καὶ τὰ Τροπάρια ταῦτα οὐ μόνον εἶναι μεταγενέστεραι προσθήκαι καὶ διακόπτουν τὴν σειρὰν, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (Ἐπιτ. τῶν θείων δογμ. σελ. 366) προκύπτει τὸ ἄτοπον νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἡ ἐπικλήσις, ἐνῶ ἀνέκαθεν εἰς τὸν Πατέρα ἀνεφέρετο· διότι πρόκειται νὰ μεταβληθῶσιν ὁ ἄρτος καὶ οἶνος εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο ἀφῆρθησαν αἱ ἐξηκόμεναι προσθήκαι εἰς τὰς νῦν ἐκδομένας Λειτουργίας. Ἐπίσης ἀφαιρετέον ἐκ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου τὸ «Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ», τὸ εἰλημμένον ἐκ τῆς τοῦ Χρυσοστόμου, ἵνα γείνη ἡ τρίτη εὐλογία. Ἀλλ' αὕτη μὲν δύναται νὰ

ὁ ἱερὺς διὰ τί ἐπεκαλέσθη τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς, «Ὡς γε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς βασιλείας Οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ, μὴ εἰς κρίμα ἢ εἰς κατάκριμα». Εἴτα δὲ προσφέρεται ἡ λογικὴ καὶ ἀναίμακτος λατρεία ὑπὲρ Προπατόρων, Πατέρων... καὶ παντὸς ἐν πίστει τετελειωμένου «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας, ἀχράντου, ὑπερυλογημένης, ἐνδόξου, Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρένου Μαρίας», ὅπερ ἐκφωνεῖται ἵνα ψάλλῃ ὁ Χορὸς τὸν ὕμνον τῆς Θεοτόκου («Ἄξιον ἐστίν» ἢ τὸν Εἰρμόν τῆς ἐννάτης ὥδης τῶν μεγάλων ἑορτῶν, ἢ τὸ «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου). Ἰδίως δὲ ἐξαιρεται ἡ Θεοτόκος, ὁ Πρόδρομος, οἱ Ἀπόστολοι καὶ ὁ ἐορταζόμενος ἅγιος· διότι παρακατιῶν ὑποδεικνύεται διὰ τί μνημονεύονται οἱ Ἅγιοι «Ὡν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ὁ Θεός». Ἐξαιρέτως δὲ ἰσχύουσιν αἱ δεήσεις καὶ ἡ πρεσβεία τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν δόξαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἐνταῦθα δὲ εἶναι καταλληλοτάτη στιγμή τῆς πρεσβείας αὐτῆς· διὸ καὶ προσφέρεται τὸ σύμβολον τῆς δεήσεως, τὸ θυμίαμα, ὑπὲρ ὧν πρεσβεύει ἡ Θεοτόκος μετὰ τῶν Ἀγίων.

Ὅταν ἐκφωνηθῇ τὸ «Ἐξαιρέτως», ἐπειδὴ ἤδη ἐτελέσθησαν καὶ ἡγιασθήσαν τὰ τίμια Δῶρα, πάντες οἱ μετ' εὐλαθείας ἱστάμενοι καὶ δεόμενοι, ἐφ' ὅσον ψάλλεται τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν» (πάντες ἐξέρχονται τῶν στασιδίων), ἅμα ἀκούσαντες τὴν εἰρημένην ἐκφώνησιν τὴν διαδεχομένην τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν», προσκυνοῦσιν ἐπιβοῶντες «Μέγα τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος» «Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς». Δοξολογοῦσι δηλ. τὴν Τριάδα διὰ τὸ τελεσθὲν θαῦμα, καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν Θεοτόκον· διότι ὄντως φαλλομένου τοῦ ὕμνου αὐτῆς, ἐνώπιον τοῦ Ἀγνοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ αἵροντος τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου καὶ περιστοιχουμένου ὑπὸ τῆς ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίας (ἀναμνηστέον τὰς μερίδας τῶν ἐννέα ταγμάτων), μνη-

γείνη ἄνευ λέξεων, ἐνῷ ἡ προσθήκη ἀντιθαίνει εἰς τὴν σύνταξιν, καὶ ἡ ἐννοια δὲ προηγείται. Πρὸς δὲ τούτοις λείπει καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι προσθήκαι.

μονεύει· ὁ ἱερεὺς ζώντων καὶ τεθνεώτων· ἀναγινώσκονται τὰ Δίπτυχα (1) τῶν κεκοιμημένων καὶ εἴτα μνημονεύονται οἱ ζῶντες. Διὸ καὶ ἐκφωνεῖται «Ἐν πρώτοις μνήσθητι Κύριε τοῦ Ἐπισκόπου» (ἢ Ἀρχιεπισκόπου κτλ.). Ἀποῦ δὲ ὁ Διάκονος μνημονεύσῃ καὶ ὦν ἕκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει καὶ πάντων καὶ πασῶν, ἐπισφραγίζει ἐκφώνως τὴν εὐχαριστίαν καὶ τὸ μνημόσυνον ὁ ἱερεὺς διὰ τῆς δοξολογίας «Καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς» κτλ.

4) *Θεῖα Κοινωνία*. Μετὰ τὸν ἀγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Διπτύχων εἶπετο ἀνέκαθεν ἡ κοινωνία τῶν ἀρχράντων μυστηρίων παρὰ πάντων τῶν περιεστώτων πιστῶν (ἐξαίρουμένων τῶν μετανοούντων). Καὶ πρῶτον μὲν μετελάμβανον οἱ ἐκ τοῦ ἱεροῦ Καταλόγου, εἴτα δὲ οἱ Λαϊκοί. Ἐψάλλετο δὲ ὁ ψαλμὸς «Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστός ὁ Κύριος» ὡς δὴ· λον ἐκ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν.¹ Μνημόνομεν δὲ ἐκ τοῦ Πορφυρογενήτου ὅτι μέχρις αὐτοῦ (10 ἑκατ.) συχνὰ μετελάμβανον οἱ Βασιλεῖς καὶ ἐκοινωνοῦν ὡς ἱερεῖς ἐν τῷ Βήματι καὶ ἄνευ τῆς Λαβίδος, δηλ. ὅπως καὶ οἱ Λαϊκοὶ τὸ πάλαι. Ἐν τούτοις καὶ οἱ Βασιλεῖς μετὰ ταῦτα, ὡς ἔστιν ἰδεῖν παρὰ Κουροπαλάτη, ἐκοινωνοῦν ἐν τῷ ἱερῷ Βήματι μᾶλλον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς στίψεως, καὶ ὁ λαὸς πολλῶ πρότερον ἐκοινωνεῖ διὰ τῆς Λαβίδος καὶ οὐχὶ καὶ ἐν ἐκάστη Λειτουργίᾳ, ἀλλ' εἰς ὠρισμένας ἐποχὰς (ὡς νῦν), προηγουμένης προπαρασκευῆς διὰ μετανοίας καὶ νηστείας. Νῦν ὑποχρεοῦνται νὰ κοι-

(1) Τὰ Δίπτυχα, ἤτοι ἡνωμένοι δύο πλάκες ἢ σανίδες, περιέχον τοὺς ζῶντας καὶ νεκροὺς ἐκ τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν, ἰδίως δὲ τῶν εὐσεβῶν Βασιλέων καὶ Ἱεραρχῶν. Διὰ τοῦτο ἐπέμενε ποτε ὁ λαὸς νὰ ἐγγραφῇ τὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὄνομα. Ἀναγινώσκοντο δὲ τότε μεγαλοφώνως ἀπὸ τοῦ Ἀμβωνος, οὐκ ὅπως λείψανον εἶναι τὸ ἐκφωνούμενον ὑπὸ τοῦ Διακόνου «Καὶ πάντων καὶ πασῶν» καὶ αἱ εὐφημαίαι τῶν Πατριαρχῶν. Τὸ μνημόσυνον δὲ τῶν νεκρῶν, ὡς ζώντων παρὰ Θεῷ καὶ ὡς μεγίστην ὄνησιν αὐτοῖς φέρον, οὐ μόνον ἐκ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων γινώσκομεν ὅτι ἐτελεῖτο, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν προγενεστέρων μαρτυριῶν.

νωνήσωσιν οἱ λειτουργοῦντες ἱερεῖς καὶ Διάκονοι, ἵνα τελεσθῇ πλήρης ἡ Λειτουργία, καὶ αὐτοὶ διασώζουσι τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ἐνῶ ὁ λαὸς κοινωνεῖ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, παριστάμενος μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ὡς οἱ ἀρχαῖοι Συνιστάμενοι, δηλ. οἱ μετανοοῦντες πιστοὶ καὶ ἀξιούμενοι νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν Λειτουργίαν χωρὶς νὰ κοινωνήσωσιν. Ἀξιοῦνται δὲ μόνον τοῦ Ἀντιδώρου, δηλ. ἐκ τοῦ ἄρτου, ἐξ οὗ ἐξήχθησαν τὰ τίμια Δῶρα.

Πρὶν τελεσθῇ ἡ θεία Κοινωνία, τελεῖται προπαρασκευὴ διὰ δέσσεως, διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ διὰ τῆς κεφαλοκλισίας. Ἐν τῇ δέσσει τῇ συμπληρωτικῇ (οἷα ἡ μετὰ τὸ Χερουδικόν καὶ ἡ ἐν τῷ Ἑσπερινῷ) τῇ ἐπομένῃ μετὰ τὸ μνημόστηνον προπαρασκευαζόμεθα ὄντως εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν· ἰδοὺ τί λέγει ὁ Διάκονος· «Πάντων τῶν Ἁγίων μνημονεύσαντες, ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὑπὲρ τῶν προσκομισθέντων καὶ ἀγιασθέντων τιμίων Δώρων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὅπως ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος αὐτὰ εἰς τὸ ἅγιον καὶ υπερουράνιον καὶ νοερὸν αὐτοῦ Θυσιαστήριον, εἰς ὁμήν εὐωδίας πνευματικῆς, ἀντικαταπέμφῃ ἡμῖν τὴν θείαν χάριν καὶ τὴν δωρεάν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δεηθῶμεν». Ἐξακολουθεῖ δὲ τὰ λοιπὰ τὰ συνήθη. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ μυστικὴ εὐχὴ τοῦ ἱερέως, ὅστις ἐπιστραγίζει τὴν συμπληρωτικὴν δέσσην διὰ τοῦ «Καταξίωσον ἡμᾶς, Δέσποτα, μετὰ παύρησις ἀκατακρίτως τολμᾶν ἐπικαλεῖσθαι σὲ τὸν ἐπουράνιον Θεὸν Πατέρα, καὶ λέγειν». Καὶ λέγεται ἡ Κυριακὴ προσευχή, τὸ «Πάτερ ἡμῶν» ἐν ᾗ ὄντως πατέρα ἡμῶν ἐξιώθημεν νὰ καλέσωμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ἂν ἀρῶμεν τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ὡς καὶ ἡμῖν ἀρῆκεν ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ Οὐράνιος, καὶ δι' ὃ τολμῶμεν αὐτὸν ἐπικαλεῖσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς Κυριακῆς ταύτης προσευχῆς εἴρηται ἀλλαχοῦ (§ 20) τὰ δέοντα· ἐνταῦθα δὲ τῆς Λειτουργίας ἀνεκαθεν ἐλέγετο ἡ Κυριακὴ προσευχή, διότι ἐν αὐτῇ αἰτούμεθα τὸν ἄρτον τὸν ἐπιούσιον, ὑπὸ τοῦτον δὲ ἐνόουν κατὰ πρῶτον λόγον οἱ πάλαι χριστιανοὶ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, τὸ Σῶμα τοῦ Κυρίου, ὅπερ μετελάβανον οὐ μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑκάστην ἐν τῇ κατ' οἶκον προσευχῇ πρὸ πάσης ἄλλης τροφῆς, ὡς

νῦν πολλοὶ εὐλαβεῖς πράττουσι, ἔχοντες κατ'οἶκον Ἀντίδωρον (1). Ὡστε, ὡς εἴρηται, ἡ Κυριακὴ προσηγορίᾳ προπαρασκευάζει ἡμᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς καὶ τῆς ἐπομένης κεφαλοκλισίας, καθ' ἣν ἐπεύχεται μυστικῶς ὁ ἱερεὺς.

Μετὰ ταῦτα ἐρίστανται ἡ ἄλλη σπουδαιοτάτη πρᾶξις, ἡ Κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, δι' ἧς τελειοῦται τὸ Μυστήριον. Εἰσάγει δὲ ὁ Διάκονος διὰ τοῦ «πρόσχωμεν», ὁ δὲ ἱερεὺς διὰ τοῦ «Τὰ Ἅγια τοῖς Ἁγίοις», δηλ. μεταδίδονται. Ἅγιοι ἐνταῦθα ἀποκαλοῦνται οἱ Χριστιανοί, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀποστόλου, διότι ἀγιαζονται διὰ τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Ἰνα δὲ δειχθῇ ὅτι δὲν εἴμεθα ἀφ' ἑαυτῶν ἅγιοι, ψάλλει ὁ Χορὸς ἀμέσως μετὰ τὴν εἰρημένην ἐκφώνησιν τὸ «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς· ἀμήν». Ἐνόςψῳ δὲ κοινωνοῦσιν οἱ λειτουργοί, ψάλλει ὁ Χορὸς στίχον τινὰ, Κοινωνικὸν λεγόμενον, ἐν μὲν ταῖς Κυριακαῖς «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν Οὐρανῶν», ἐν δὲ ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς κατάλληλον ἐκάστη αὐτῶν, ἐν δὲ ταῖς Θεομητορικαῖς «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι, καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι», ἐν δὲ ταῖς μνήμας τῶν Ἁγίων συνήθως «Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος» (2). Ἐκαστον δὲ Κοινωνικὸν ἐπιστραγγίζεται διὰ τοῦ ἀλληλούϊα. Οὕτω δὲ αἵρεται ἡ ἁγισμωδία, ἥτις ἔπρεπε νὰ λάβῃ χώραν ἐν τῷ χρόνῳ τῆς Κοινωνίας τῶν λειτουργῶν. Πρὶν δ' ἢ κοινωνήσωσιν οὗτοι, μελίζεται ὁ Ἀμνὸς

(1) Σημειωτέον ὅτι διὰ τὰς καταχρήσεις ἐνωρὶς ἀπαγορεύθη τοῖς πιστοῖς νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν κατ' οἶκον ἄρτον πρὸς τὴν καθ' ἡμέραν κοινωνίαν. Ἐκ τούτου δὲ προήλθε καὶ ἡ μετὰ ταῦτα συνήθεια νὰ μεταδίδονται ἀμφοτέρω τὰ τίμια Δῶρα διὰ τῆς Λαβίδος τοῖς Λαϊκοῖς.

(2) Ἰδίως ἐν ταῖς μνήμας τῶν Ἀποστόλων ψάλλεται τὸ «Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν». Ἐν τῇ μνήμῃ τῶν Ἀγγέλων· «Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα». Τῇ δὲ Κυριακῇ τῶν ἁγίων Πάντων «Ἀγαλλιᾶσθε δίκαιοι ἐν Κυρίῳ· τοῖς εὐθεῖσι πρέπει αἴνες».

καὶ μία μερίς ἐμβάλλεται εἰς τὸ ἅγιον Ποτήριον, ἵνα πληρωθῇ τὸ Μυστήριον καὶ γένηται ἡ ἑνωσις ἀμφοτέρων τῶν τιμίων Δώρων καὶ ἐξ αὐτῶν μεταλαβῶσιν οἱ πιστοί. Λέγει δὲ ὁ ἱερεὺς, ποιῶν διὰ τῆς μερίδος σταυρὸν ἐπὶ τοῦ Ποτηρίου «Πλήρωμα Ποτηρίου, πίστεως, Πνεύματος Ἁγίου». Ἐγχέεται δὲ καὶ ζέον ὕδωρ, ἦν' ἔτι μᾶλλον ὑπομιμνήσκη τὸ Αἷμα τοῦ Κυρίου· διὰ τοῦτο καὶ λέγει, ἐγχέων ὁ ἱερεὺς, «Ζέσις πίστεως, πλήρης Πνεύματος Ἁγίου». Σημειώτεον δὲ ὅτι, ὅταν ἱερουργῇ Ἀρχιερεὺς, μεταδίδωσι τοῦ μὲν ἁγίου Ἄρτου τοῖς προτερηχομένοις ἱερεῦσιν ἐξ εὐδυνύμων τῆς ἁγίας Τραπέζης, τοῦ δὲ Ποτηρίου ἐκ δεξιῶν· ἀλλὰ τοῖς Διακόνοις μεταδίδωσι τοῦ Ποτηρίου ὁ πρόκριτος τῶν ἱερέων.

Ἄφοῦ κοινωνήσωσιν οἱ Λειτουργοί, ἀνοίγονται αἱ κεκλεισμέναι ἅγαι θύραι, καὶ ὁ Διάκονος (οἱ Διάκονοι μετέδιδον τὸ πάλαι τὴν Κοινωνίαν τῷ λαῷ), προσκομίζων τὸ ἅγιον Ποτήριον, προσκαλεῖ εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν διὰ τῶν «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε». Τότε δὲ ὑπαντᾷ τοῖς Ἁγίοις ὁ Χορὸς διὰ τῶν «Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Θεὸς Κύριος, καὶ ἐπέρανεν ἡμῖν». Τότε δὲ καὶ ἀνέκαθεν προσήρχοντο οἱ πιστοὶ καὶ μετελάμβανον ἐπὶ τοῦ Σολείου. Τοῦτο πολλαχοῦ γίνεται καὶ νῦν, ὁσάκις εἶναι κοινωνοῦντες. Λέγουσι δὲ τὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἱερέων, λεγόμενα «Πιστεύω Κύριε, καὶ ὁμολογῶ» κτλ. καὶ ὁ Χορὸς ψάλλει τὸ Κοινωνικὸν τῆς Μ. Πέμπτης «Τοῦ Δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ κτλ.» Ἀλλὰ πολλαχοῦ νῦν μεταλαμβάνουσι μετὰ τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας διὰ τὴν εὐκολίαν, ὅπερ δὲν εἶναι ὀρθόν. Σημειώτεον δὲ ὅτι ἡ τελετὴ αὕτη τῆς προσκλήσεως τῶν πιστῶν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἐθεωρήθη καὶ ὡς σύμβολον ἀναμνηστικὸν τῆς δευτέρας καὶ φρικτῆς αὐτοῦ παρουσίας.

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ «Μετὰ φόβου Θεοῦ...» ἐπειδὴ συνήθως δὲν γίνεται Κοινωνία τότε, εὐλογεῖ εὐθὺς τὸν λαόν ὁ ἱερεὺς, λέγων «Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου», μεθ' ὃ ψάλλεται τὸ λαμπρὸν τροπᾶριον τῆς Πεντηκοστῆς «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν» κτλ. Τοῦτο ψάλλε-

ται καθ' ἀπάσας τὰς Λειτουργίας ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι τῆς Ε' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν· μόνον δὲ κατὰ τὰς Δεσποτικὰς ἑορτὰς ψάλλεται τὸ Ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς, τῷ δὲ Πάσχα μέχρι τῆς Ἀναλήψεως τὸ «Χριστὸς ἀνέστη κτλ.». Μετὰ ταῦτα δὲ φέρων τὸ Ποτήριον, μυστικῶς μὲν λέγει ὁ ἱερεὺς «Εὐλογητὸς ὁ Θεός», ἐκρῶνως δὲ «Πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ κτλ.», καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀποτίθεται τὸ Ποτήριον ἐν τῇ Προθέσει, ὅπου καὶ τὸ Διτκάρειον ὁ Διάκονος.

Μετὰ ταῦτα ὁ Διάκονος προσκαλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ εὐχαριστήσωσι τῷ Κυρίῳ (ὡς πύχαριστήσαν αἱ λειτουργοὶ πρότερον) διὰ τὴν μετάληψιν τῶν ἀχράντων μυστηρίων «Ὁρθοὶ μεταλαβόντες τῶν θείων, ἀγίων, ἀχράντων . . . Μυστηρίων, ἀξίως εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» καὶ εἴτα ἐπισφραγίζει τὴν δόξην διὰ τοῦ Ἀντιλαβοῦ κτλ. Τοιοῦτος εὐχαριστήριος ὕμνος καὶ ὁ ψαλλόμενος ἐν Ῥωσσίᾳ πάντοτε μετὰ τὴν ἐκρῶνῃσιν «Πάντοτε νῦν.». Ἔχει δὲ οὕτω «Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνέσεώς σου Κύριε, ὅπως ὑμνήσωμεν τὴν δόξαν σου κτλ.». Τοιοῦτό τι ψάλλεται καὶ παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Προηγιασμένῃ Λειτουργίᾳ.

Τέλος ἐπέρχεται ἡ Ἀπόλυσις, ἣν προαγγέλλει ὁ ἱερεὺς διὰ τοῦ «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν», ὁ δὲ Διάκονος παραγγέλλει νὰ δεηθῶμεν, διότι μέλλει ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ ναῷ νὰ εἴπῃ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν, ἐν ἣ ἀπολύων τὴν ἐκκλησίαν εὐχεται ὑπὲρ πάντων. Εἶναι δὲ λαμπρὰ ἡ εὐχὴ αὕτη τοῦ Χρυσοστόμου. Ὡνομάσθη δὲ Ὁπισθάμβωνος, διότι ὄντως ὀπισθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ Ἀμβωνος καὶ ἐπομένως ἐν τῷ μέσῳ τῶν πιστῶν ἀπηγγέλλετο ἄλλοτε ἢ τῆς Ἀπολύσεως εὐχὴ. Ὁ δὲ λαὸς ἐδοξολόγει τὸν Θεὸν διὰ τῆς τοῦ Ἰωβ δοξολογίας «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος». Ἀντίστοιχον εἶναι τὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ «Νῦν ἀπολύεις». Ἐντεῦθεν δὲ καὶ νοοῦμεν διὰ τί καὶ νῦν ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς, ὅταν λέγῃ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν. Μετὰ δὲ ταῦτα τελεῖ καὶ τὴν συνήθη Ἀπόλυσιν, μετ' ἣν καὶ διανέμει τὸ Ἀντίδωρον εἰς ἁγιασμὸν τῶν μὴ κοινωνησάντων τῶν ἀχράντων Μυστηρίων.

Οὐχ ἥτιον πολλοῦ ἁγιασμοῦ καὶ ὠρελείας δύνανται νὰ πλη-

ρωθῶσιν οἱ πιστοί, παριστάμενοι, ὡς δεῖ, ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ· δύνανται διὰ τῶν συγχῶν δεήσεων νὰ ἐξιλεώσωσι τὸν Θεόν· δύνανται νὰ θρέψωσι τὴν ψυχὴν των καὶ πληρώσωσι σοφίας, ἀκροώμενοι μετὰ προσοχῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς· δύνανται νὰ προσπύρωσι τὸ δῶρόν των καὶ νὰ καταστήσωσιν εὐπρόσδεκτον τὴν θυσίαν αἰνέσεως, ὅταν ἀκούσαντες τὸ «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» πληρωθῶσιν ὄντως ἀγάπης καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς καὶ συγχωρήσωσιν αὐτοῖς. Δύνανται νὰ ἀποδείξωσι καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς προαπελθόντας πατέρας καὶ ἀδελφοὺς, μνημονεύοντες αὐτῶν, ὅταν ἀκούσωσι τὸ τοῦ Διακόνου «Καὶ ὧν ἕκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει». Πολλῆς δὲ συντριβῆς πρόξενον ὅτι κατέστημεν ἀνάξιοι τῆς συγχῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου, καὶ δὲν τολμῶμεν νὰ προστέλθωμεν εἰς τὴν καλοῦσαν φωνήν «Μετὰ φόβου Θεοῦ... προσέλθετε». Ἀλλ' ἔστω ἡμῖν εἰς ἁγιασμόν καὶ σωτηρίαν ἡ συντριβὴ ἡ ἀκραϊρνήτης· αὕτη καθαρίζει ἡμᾶς, ἵνα φορέσωμεν ἑνδύμα γάμου καὶ παραστώμεν ἀρόβως ἐνώπιον τοῦ Νυμφίου τοῦ ἐρχομένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός.

§ 52. *Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προσηγασμένων Δώρων.*

Ἡ Λειτουργία αὕτη ὠνομάσθη οὕτω, διότι ἐν αὐτῇ δὲν ἁγιαζονται τὰ τίμια Δῶρα, ἀλλ' ἁγιασμένα ἤδη ἐν ἄλλῃ πλήρει Λειτουργίᾳ (τῇ τῆς προηγούμενης Κυριακῆς) παρατίθενται μόνον ἐπὶ τῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου εἰς κοινωνίαν. Παρατίθενται δὲ κατὰ τὰς νηστείους ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡς εἴρηται καὶ ἄλλοτε, καὶ μάλιστα κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Ἡ ὅλη δὲ ἀκολουθία εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, προπαρασκευὴ εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν.

Καὶ ἡ Λειτουργία αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη, ὡς καὶ αἱ λοιπαί, μόνον δὲ ἐπεξεργάσθησαν αὐτὴν μετὰ ταῦτα ὡς καὶ τὰς ἄλλας. Καὶ ὅτι μὲν ἀρχαία, δῆλον ἰσοῦτο ὅταν ἀναλογισώμεθα, ὅτι ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐωρτάζοντο αἱ δύο ἡμέραι τῆς ἐβδομάδος, ἡ Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ, ὡς νηστεμαὶ ἡμέραι, δηλ. μεταλάμβανον

τροφής οἱ πιστοὶ μετὰ τὴν ἑσπερινὴν προσευχήν. Ἑορτῆς δὲ χαρακτηριστικὸν ἦν ἡ θεία Λειτουργία, καὶ γινώσκουμεν ὅτι τὸ πάλαι οἱ χριστιανοὶ μετελάμβανον κατὰ πᾶσαν Λειτουργίαν. Ἐν τούτοις κατὰ τὰς νηστήμους ἡμέρας ἦν ἀπηγορευμένη ἡ τελεία Λειτουργία, ὡς τοῦτο ῥητῶς ἀπαγορεύει ἡ ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος (καν. 49) διὰ τὰς νηστήμους ἡμέρας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, καθ' ἧς ἀπαγορεύει καὶ νὰ ἑορτάζωνται αἱ μνήμαι τῶν Μαρτύρων καὶ ἔπρεπε νὰ μετατεθῶσιν εἰς τὸ Σάββατον καὶ Κυριακὴν. Ὡς ἐκ τούτων ἐξάγομεν ὅτι κατὰ τὴν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν λειτουργία ἦν μόνον ἡ κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ὅπερ εἶναι, ὡς εἴρηται, καὶ ἡ Λειτουργία ἡ Προηγιασμένη. Ὁ 52 κανὼν τῆς 5^{ης} οἰκουμ. Συνόδου λέγει «Ἐν πάσαις ταῖς τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῆς ἁγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων ἱερὰ Λειτουργία». Ἐνταῦθα ἐρμηνεύεται ὁ προηγούμενος τῆς ἀρχαιστέρως Συνόδου κανὼν θεωρεῖται δὲ ὡς ὑπάρχουσα ἡ Λειτουργία, ὡς μαρτυρεῖ περὶ τούτου καὶ ὁ κατὰ ταύτην ψαλλόμενος χερουβικὸς ὕμνος «Νῦν αἱ Δυνάμεις», ὁ πολλῶ πρότερον τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου εἰσαχθεὶς.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐξάγομεν καὶ ὅτι οὔτε ὁ Διάλογος Γρηγόριος, εἰς ὃν συνήθως ἀποδίδεται, οὔτε ὁ Πατριάρχης Γερμανὸς (καὶ τούτῳ ἐπιγράφεται) εἶναι οἱ εἰσαγαγόντες ἢ καὶ συντάξαντες τὴν περὶ τῆς ὁ λόγος Λειτουργίαν. Τοῦτο ἐτι μᾶλλον καταφαίνεται, διότι εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα οὐθενὸς ὄνομα φέρει ἡ Προηγιασμένη Λειτουργία (1). Φαίνεται δὲ ὅτι ἐθεωρήθη ὡς Λειτουργία τοῦ Διαλόγου, διὰ τοῦτο καὶ μνημονεύεται ἐν τῇ Ἀπολύσει (ὡς ἐν ταῖς ἄλλαις Λειτουργίαις ὁ Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος), διότι ἴσως αὐτὸς διέταξεν ἐν ταῖς τότε ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του Ἑλληνηκαὶς Ἐκκλησίαις τὰ τῆς προηγιασμένης Λειτουργίας σύμφωνα

(1) Ἐτι δὲ μᾶλλον καταφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι συγγραφεὺς τῆς ἡμετέρας Λειτουργίας ὁ Διάλογος· διότι ἐκ τῶν συγγραμμάτων του τῶν ἄλλων δὲν φαίνεται κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἢ μᾶλλον ὀλίγον γινώσκει αὐτήν. Γνωστὸν δ' ὅτι τὰ πλείστα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσόστομου. Ἴσως δὲ ἡ διάταξις αὕτη εἶναι ἔργον τοῦ Γερμανοῦ.

πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὁ δὲ θεὸς Γερμανὸς φαίνεται ὅτι διέταξε τὰ τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῆς μετὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, ὡς ἄχρι τοῦδε ἐπιτελεῖται.

Δύο εἶναι τὰ κυριώτερα μέρη τῆς Λειτουργίας ταύτης, ἡ Προσκομιδὴ καὶ ἡ Κοινωνία. Παρατίθενται δὲ εἰς τὴν τῆς Προθέσεως Τράπεζαν τὰ προηγιασμένα Δῶρα οἱ ἱερεῖς ἐν καιρῷ τοῦ Ἑσπερινοῦ, ὡς ἐν τῷ Ὁρθρῷ προπαρασκευάζεται ἡ Προσκομιδὴ τῶν ἄλλων Λειτουργιῶν.

1) Προσκομιδὴ. Καὶ ἡ Προσκομιδὴ κυρίως τῆς Λειτουργίας ταύτης τελεῖται ἐν τῷ Χερουβικῷ ὕμνῳ· ἀλλ' οὐχ ἤττον, ὡς εἴρηται, ἐν τῷ Ἑσπερινῷ παρατίθενται οἱ ἱερεῖς τὰ Προηγιασμένα Δῶρα, ἵνα προσκομισθῶσιν εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν.

Ὁ μὲν Ἑσπερινὸς τελεῖται μέχρι τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα» ὡς συνήθως τελεῖται. Μόνη δὲ διαφορὰ ὅτι ἀναγινώσκονται αἱ Ὠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν ἀντὶ ἄλλου Καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου, ὡς εἴρηται πολλάκις. Τότε καὶ παρατίθενται εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Προθέσεως τὰ Προηγιασμένα Δῶρα. Τὰ δὲ Ἀναγνώσματα τῆς Π. Διαθήκης μετολαβῶνται δι' ἰδιαζούσης πράξεως ἐπεχούσης τόπον ἀσπασμοῦ. Καὶ δὴ λαβὼν ὁ ἱερεὺς τὸ πρὸ τοῦ Βήματος ἱστάμενον μανουάλιον μετὰ θυμίσματος σπραγίζει δι' αὐτοῦ σταυροειδῶς ἐνώπιον τῆς ἁγίας Τραπέζης, λέγων «Σοφία, ὁρθοί. Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι». Σπραγίζει δ' ἅμα καὶ τὸν λαόν.

Μετὰ ταῦτα ψάλλεται τὸ «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου» πολλαχοῦ μετὰ γονυκλισίας, κατὰ δὲ τὸ Τυπικὸν ἐν τέλει γίνονται τρεῖς μετάνοιαι μεγάλαι μετὰ τῶν «Κύριε καὶ Δέσποτα» τῶν ἐν ταῖς μεγάλαις μετανοίαις συνήθων. Μετὰ ταῦτα ἐπονται αἱ συνήθεις ἐκτενεῖς καὶ ἀπὸ τῆς τετάρτης τῆς Μεσσηνιαστικῆς ἐβδόμαδος λέγονται καὶ ἄλλα Διακονικὰ ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸ φῶτισμα παρασκευαζομένων Κατηχουμένων, ὅπερ ἀναμνηστικὴ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν.

Χερουβικὸς ὕμνος εἶναι τὸ «Νῦν αἱ Δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ Θυσία μυστικὴ τετελειωμένη δορυφορεῖται. Πίστει καὶ πόθῳ προσέλθωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώ-

μεθα· ἀλληλοῦν.» Τὸ χερουβικόν τοῦτο εἰσήχθη, ὡς εἶδομεν ἄλλοτε, περὶ τὸ 612 καὶ μετὰ τὸ «Ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης» γίνεται ἡ μεγάλη Εἰσοδος τῆς Προσκομιδῆς, σιωπηλῶς, ἀνευ δηλ. μνημοσύνου, διότι εἶναι προηγουμένα τὰ Δῶρα. Ἐνώπιον δὲ τοῦ εἰσπορευομένου Βασιλέως πάντες πρηνεῖς δέονται καθ' ἑαυτοὺς, ἵνα μνησθῇ αὐτῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ του. Εἶναι δὲ συγκινητικωτάτη ἡ στιγμή, ὡς καὶ ἡ τοῦ «Κατευθυν-
θήτω». Ἐν Ῥωσσίᾳ δὲ καὶ μετὰ τὸ Χερουβικόν τοῦτο γίνονται αἱ μεγάλαι μετάνοιαι μετὰ τοῦ «Κύριε καὶ Δέσποτα».

2) *Κοινωνία*. Ἐπειδὴ, ὡς εἶρηται πολλάκις, εἶναι προηγουμένα τὰ Δῶρα, εὐθὺς μετὰ τὸν Χερουβικὸν ὕμνον γίνεται ἡ προ-
παρασκευὴ εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν, ἀρχομένη διὰ τῆς συμπληρώσεως τῆς δεήσεως καὶ διὰ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

Ἀντὶ ἄλλου Κοινωνικοῦ ψάλλεται τὸ ἀρχαιότατον «Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος». Καὶ μετὰ ταῦτα ψάλλονται στίχοι τινὲς ἐκ τοῦ 33 ψαλμοῦ τοῦ ἐπιστραγγίζοντος τὴν Ἀκολουθίαν τῶν Τυπικῶν. Οἱ εἰρημένοι στίχοι ἔχουσιν οὕτως: «Εὐλόγησω τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ, διαπαντός ἡ αἰνεσις αὐτοῦ ἐν τῷ στόματί μου. Ἄρτον οὐράνιον καὶ ποτήριον ζωῆς γέυσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος». Ὅλος δὲ ὁ ψαλμὸς ἀναγινώσκεται ἐν τῇ Ἀπολύσει. Ἐν δὲ ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ἔπεται καὶ ἡ τῆς Τραπέζης Ἀκολουθία.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δὲλον ὅτι ἡ Προηγουμένη Λειτουργία ἔχει πολὺ τὸ ἀρχαιότροπον καὶ εἶναι κατάλληλος εἰς νηστίμους ἡμέρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 35. *Τινὰ περὶ τούτων καθόλου.*

Αἱ νυχθημεριναὶ Ἀκολουθίαι μετὰ τῶν τῆς θείας Λειτουργίας, περὶ ὧν ἐγένετο ἄχρι τοῦδε λόγος, εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, τακτικαὶ

Ἀκολουθίαι, ἐνῷ αἱ ἐπόμεναι, αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὰς ἄλλας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἔκτακται· διότι τελοῦνται τότε μόνον, ὅταν ἡ χρεία καλέσῃ αὐτάς. Εἶναι δὲ τοιαῦται αἱ Ἀκολουθίαι τῶν ἄλλων Μυστηρίων καὶ τινες ἄλλαι.

Ἐν τούτοις ἀναμνηστέον ὅτι πασῶν τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν κέντρον ἀγιαστικὸν εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο καὶ ὁ τύπος πασῶν τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ὑποδηλοῖ τὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς Λειτουργίας. Μόνον ἐν τοιοῦτῳ συνδέσμῳ καὶ κατανοεῖται καὶ ἡ τάξις τῶν ἄλλων Ἀκολουθιῶν. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί μυστήριον μυστηρίων ἐπεκλήθη τὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας, δι' οὗ τελοῦνται καὶ τὰλλα ὅργανα τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἅτινα δικαίως ἐπεκλήθησαν Μυστήρια οὐ μόνον διὰ τὴν ἀόρατον ἐν αὐτοῖς χάριν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν σύνδεσμον μετὰ τοῦ ἱερωτάτου τῶν Μυστηρίων. Τοῦτο ἐστὶ καταφανέστερον γενήσεται ἐν τῇ ἱερολογίᾳ τοῦ Γάμου.

Δῆλον δὲ ὅτι ἐνταῦθα δὲν εἶναι ὁ τόπος νὰ ἐξετασθῶσιν ὑπὸ δογματικῇ ἐποψίᾳ τὰ Μυστήρια, ἀλλ' οὐδὲ ὑπὸ τὴν τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου· ἐπομένως τὰ περὶ ὁρισμοῦ τῶν Μυστηρίων, οὐσίας αὐτῶν, ἀριθμοῦ, καὶ τῶν τοιούτων παραλείπονται. Μόνον τοῦτο σημειώτέον ὅτι παρ' ἡμῶν συμφωνότατα πρὸς τὰ Δόγματα καὶ τοὺς Κανόνας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τελοῦνται καὶ τὰλλα Μυστήρια, ὥς καὶ τὸ ἱερώτατον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θείας Κοινωνίας.

§ 54. Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τῶν Μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Μύρου.

Ἀμφοτέρω τὰ Μυστήρια ταῦτα ἀπαρτίζουσιν ἐν τι ὅλον, καὶ ἡνωμένα, ὥς νῦν, ἐπετελοῦντο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρὸ τῆς Λειτουργίας, ἵνα οἱ βαπτισθέντες κοινωνήσωσι τῶν ἀρχάντων Μυστηρίων, δι' ὧν κατορθοῦται ὁ σκοπὸς τῆς χριστιανικῆς ὁρησεύσεως, ἡ ἐνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμφοτέρω εἶναι ἡ θύρα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως ἡ ἀρχὴ τῶν ἄλλων Μυστηρίων. Διὰ τοῦ Βαπτίσμα-

τος τελειουμένου ἐν τῷ χρίσματι τοῦ Μύρου λαμβάνει τις τὸ δικαίωμα τῆς υἱοθεσίας καὶ δύναται νὰ ἀποκαλῇ ὁ βαπτισθεὶς Πατέρα τὸν Θεόν καὶ νὰ λαμβάνῃ τὴν ἀναγεννητικὴν χάριν, δι' ἣ καὶ λουτρὸν παλιγγενεσίας ἐπεκλήθη. Ἀλλ' ὥς ἄνευ τῆς πίστεως εἰς Χριστὸν δὲν δύναται τις νὰ βαπτισθῇ, οὕτω καὶ ἂν μὴ τηρήσῃ αὐτὴν καὶ ἐμμένῃ ἐν αὐτῇ ἄχρι τέλους τοῦ βίου καὶ καρποφορήσῃ ἐν τῇ ἀγάπῃ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ βεβαπτισμένος, διότι πράγματι ἐξήλειψε τὴν παρὰ Θεοῦ σφραγίδα τῆς ζωῆς καὶ ἔσθετε τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, τὸ φῶς τῆς ζωῆς πίστεως εἰς αὐτόν (1). Κρατύνει δὲ τὴν πίστιν τοῦ ἑαυτοῦ διὰ τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Κοινωνίας, καὶ ἂν διὰ τὰ ἁμαρτήματα καταστῇ ἀνάξιος αὐτῆς, ἀναβαπτίζεται, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ λουτρὸν τῶν δακρύων τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως.

α) Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος.

Ἐπειδὴ πρέπει νὰ πιστεῦσῃ τις πρῶτον εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν καὶ ἰδίως εἰς τὸν Λυτρωτὴν τοῦ κόσμου καὶ εἶτα νὰ βαπτισθῇ, ὡς τοῦτο διέταξεν αὐτὸς ὁ Σωτὴρ· «Ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» (Μάρκ. 16, 16), διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ διάδοχοι αὐτῶν προπαρασκεύαζον εἰς τὸ βάπτισμα τὰ ἔθνη, μαθητεύοντες αὐτοὺς καὶ κατηχοῦντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, καὶ ἔπειτα ἐβάπτιζον. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν δὲν ἐγίνετο διάκρισις χρόνου· μετὰ ταῦτα ὅμως διὰ τοὺς διωγμοὺς ἐδοκίμαζον ἐπὶ μακρότερον χρόνον τοὺς Κατηχομένους, ἐπὶ δύο καὶ τρία ἔτη (ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐτηρεῖτο πάντοτε αὐστηρῶς), ἐπιτρέποντες νὰ ἀκροῶνται τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὅτε δὲ ἐβεβαίουντο οἱ προσεστώτες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ὀριμότητος καὶ εὐληκρινείας τῶν εἰς Χριστὸν προσερχομένων, τότε ἐνέγραφον αὐτοὺς εἰς τὰ μητρώα τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ τὴν Μ.

(1) Γνωστὸν ὅτι τὸ Βάπτισμα καὶ σφραγὶς ἄθραυστος ἐπεκλήθη (διότι δὲν ἐπαναλαμβάνεται) καὶ φῶς διὰ τὸ φῶς τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως· διότι πιστεύων τις εἰς Χριστὸν οὐ μόνον καθαρὸς γίνεται ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας, ἀλλὰ καὶ πληροῦται τοῦ φωτός τῆς ἀληθοῦς θεωρησίας.

Τεσσαρακοστὴν ἰδίως ἐδίδασκον αὐτοὺς οἱ Κατηχηταὶ (πολλαχοῦ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι) τὰ κυριώτατα ἄρθρα τῆς πίστεως καὶ μετὰ ταῦτα ἐτελοῦντο ὅσα καὶ νῦν, ἀφοῦ ὑπισχνοῦντο νὰ ἐμμείνωσιν εἰς τὴν πίστιν καὶ ὁμολόγουν αὐτὴν (ἔρα § 15).

Μετὰ ταῦτα δὲ, ὅτε ἐθριζάμβευσεν ἡ χριστιανικὴ πίστις, καὶ ἔγεινε θρησκεία τοῦ Κράτους ὁ Χριστιανισμὸς, τότε καὶ τὸ σπανιώτερον τελούμενον πρότερον Νηπιοβάπτισμα κατέστη τὸ συνηθέστατον, ὥστε ἡ Κατήχησις ἐτελεῖτο μετὰ ταῦτα, καὶ ἀντὶ τῶν νηπίων ἐδίδον τὰς ὑποσχέσεις καὶ ὁμολόγουν τὴν πίστιν οἱ Ἀναδόχοι. Ὡς δὲ ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, ὅτε ἐβαπτίζοντο οἱ γονεῖς, συνεβαπτίζοντο καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν, διότι ἤρκει ἡ πίστις τῶν γονέων νὰ καταστήσῃ ἄξια τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι χάριτος τὰ νήπια καὶ ἦν ἀρκετὴ ἐγγύησις τῆς μετὰ ταῦτα ἐν τῇ πίστει ἀνατροφῆς, οὕτω καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ἐγγύησις τοῦ Ἀναδόχου καὶ ἡ παρ' εὐσεβείας γονεῦσιν ἀνατροφή ἦσαν ἱκανὰ, ἵνα μὴ στερῶνται τοῦ Βαπτίσματος τὰ νήπια καὶ οὕτω μὴ κινδυνεύωσι νὰ ἀποθάνωσιν ἀβάπτιστα. Οὕτω δὲ ἐξενίκητε βαθμηδὸν τὸ Νηπιοβάπτισμα, ἀλλὰ μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη τῶν Ἀναδόχων καὶ τῶν γονέων, ἂν παραλείψωσι τὴν κατήχησιν τῶν τέκνων των.

Δῆλον λοιπὸν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δύο μέρη συναπαρτίζουν τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος, τὸ πρῶτον εἶναι τὸ εἰσαγωγικόν, ἐν ᾧ γίνεται τις Κατηχούμενος.

1) *Εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν Κατηχομένων.* Πρὶν βαπτισθῶσι τὰ νήπια γίνονται πρῶτον Κατηχούμενοι (1). Κυρίως δὲ τελοῦνται ὅσα εἰς τοὺς πάλαι Κατηχομένους ἐτελοῦντο ὀλίγω πρότερον πρὶν βαπτισθῶσιν, ὅπερ ἐκ τῶν εἰρημένων κατανοεῖται ἤδη. Τὰ

(1) Κατὰ τὸ Εὐχολόγιον πρέπει νὰ ἐκκλησιασθῇ τὸ βρέφος τὴν ὁγδόην ἡμέραν καὶ νὰ δοθῇ αὐτῷ τὸ ὄνομα· ταῦτα ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ἐγγραφὴν τῶν πάλαι Κατηχομένων. Νῦν ταῦτα παραλείπονται πολλαχοῦ καὶ ἐκκλησιάζεται καὶ τὸ βρέφος μετὰ τῆς μητρὸς μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῆς, κατὰ τὸν Π. Νόμον. Τὸ δὲ ὄνομα δίδεται συνήθως ὅτε ἀναγινώσκεται ἡ ἐπισφραγίζουσα εὐχὴ τὴν τῶν Κατηχομένων Ἀκολουθίαν.

δὲ τελοῦμενα εἶναι πάντα ἀρχαιότατα, ὥς ἐστιν ἰδεῖν ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (7, 39—45) καὶ ἐκ τῶν Κατηχητικῶν καὶ ἰδίως τῶν δύο πρώτων μυσταγωγικῶν λόγων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων.

Εὐθύς ἐν ἀρχῇ ἀποδύει καὶ ἀπολύει ὁ ἱερεὺς τὸν Κατηχούμενον, καὶ μονοχίτωνον ἰστῆς πρὸς ἀνατολὰς, ἐμφυτῶς εἰς τὸ πρόσωπον καὶ σφραγίζει τὸ μέτωπον ἐκ τρίτου καὶ εἴτα ἀναγινώσκει τοὺς ἀφορισμοὺς. Καὶ τὸ παλιν, ἀφοῦ ἐνεγράφετο ὁ Κατηχούμενος ἐν ἀρχῇ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς εἰς τὰ Μητρῶα (ἡ Δίπτυχα), ἀναγινώσκοντο ἐπ' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου (ἡ ἱερέως) καὶ οἱ ἀφορισμοὶ (ὅρα Προκατήχ. Κυρίλλου κεφ. 5) καὶ ἐσκέπαζον αὐτοῦ τὸ πρόσωπον, ἵνα μὴ περιπᾶται ἡ διάνοια κατὰ Κύριλλον, καὶ δι' ὅλης τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡρμήνευον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ὅπερ πολλαχού τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων καὶ τῇ Μ. Πέμπτῃ παρέδιδον τοῖς φωτιζομένοις, ἡ ἀπήγγελλον πιθανῶς οὕτοι τότε. Πολλαχού δὲ μετὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς ὁ Ἐπίσκοπος ἐλάμβανε τοῦ ὡτὸς τὸν φωτιζόμενον καὶ ἔλεγεν αὐτῷ *Ἐφραθά, διατοίχθητι* (ὅρα τὸ ἀντίστοιχον παρὰ Μάρκω 7, 34), *ἵνα χαρίσῃταί σοι ὁ Θεὸς ἀνοιχτῶν τοῦν εἰς τὸ μαρθάνειν καὶ ἀποκρίνεσθαι ἐπιτηδείως* (ὅρα Ἀμβρόσιον de iis qui mysteriis initiantur c. 1). Ἐν δὲ τῇ Ἀφρικῇ μετεδίδουν ἐλάχιστον ἄλλας ἀγισθὲν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ὡς σύμβολον τοῦ ἁλματος τοῦ θείου λόγου (ὅρα Αὐγουστίνον de catechiz. rudib. 26).

Ὅτε δὲ ἐμελλον νῆ βαπτισθῶσιν οἱ φωτιζόμενοι, τότε ἐν τῷ προαυλίῳ τῆς Ἐκκλησίας ἰστάμενοι καὶ στρεφόμενοι πρὸς ὀσμῆς (ὅπου ἡ χώρα τοῦ σκότους καὶ ἐπομένως ἡ χώρα τῆς βασιλείας τοῦ Διαβόλου), ἀνύψουν τὰς χεῖρας, ἵνα ἀποταχθῶσι τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ καὶ τῇ πομπῇ αὐτοῦ (ὅρα τὴν ἐρμηνείαν παρὰ Κυρίλλω, Μυσταγωγ. 4), καὶ εἴτα ὄντες δεξιὰν εἰς τὸν ἐπίσκοπον καὶ στρεφόμενοι κατ' ἀνατολὰς, συνετάσσοντο τῷ Χριστῷ καὶ ὁμολόγουν τὴν Τριάδα, ἣ καὶ ὅλον τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως· ἡ ἀπόταξις δὲ τῷ Σατανᾷ καὶ ἡ σύνταξις τῷ Χριστῷ ἐθεωρεῖτο ὡς ὅρκος στρατιωτικῆς πίστεως. Διότι γνωστὸν ὅτι ὁ χριστιανὸς ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθιν καὶ ὡς

στρατιώτης τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ τῆς στρατευομένης ἐπὶ γῆς κατὰ τοῦ πονηροῦ, ἵνα ἐκπολιωρῇ τὸν Οὐρανόν. Τὰ αὐτὰ γίνονται ἄχρι τοῦδε ἀποκρινομένου τοῦ Ἀναδόχου καὶ ἐγγυωμένου. Λέγεται δὲ τρεῖς ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως τὸ «Πιστεύω» τότε, ἐνῶ οἱ πάλαι Κατηγούμενοι ἠδύναντο καὶ πρότερον νὰ ὁμολογήσωσι τὴν πίστιν, ὡς εἴρηται.

2) Ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος. Πάλαι μὲν μετὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς καὶ τὴν ὑπόσχεσιν καὶ ὁμολογίαν ὠδηγοῦντο οἱ φωτιζόμενοι εἰς τὸ παρακείμενον τῇ Ἐκκλησίᾳ Βαπτιστήριον, ὅπου ἀπεκδυόμενοι ὁλως καὶ ἀλειφόμενοι ὅλοι ἐλαίῳ εἰς σημεῖον ὅτι ἐνεκεντρίσθησαν τῇ καλλιελίᾳ, τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, καὶ ἐπομένως εἰς σημεῖον τῆς ἐν τῷ Βαπτίσματι μεταδιδόμενης χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἐβαπτίζοντο ἔπειτα διὰ τριῶν καταδύσεων καὶ ἀναδύσεων εἰς τὸ Ὄνομα τοῦ Πατρὸς (ᾠ. καταδύσεις), καὶ τοῦ Υἱοῦ (ᾠ. καταδύσεις), καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (γ. καταδύσεις), ἐπιλεγόμενου ἐκάστοτε τοῦ Ἀμὴν. Εὐθὺς δὲ ἐγχείοντο Μύρω καὶ καθ' ὃν τρόπον νῦν τοῦτο τελεῖται (1). Μετὰ δὲ ταῦτα ἐνεδύοντο χιτῶνα λευκὸν εἰς σημεῖον τῆς καθαρότητος ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας καὶ τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου ὃν ἐνεδύθησαν, καὶ ἔφερον λαμπάδα εἰς σημεῖον τοῦ φωτός τοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἐφωτίσθησαν ἐν τῷ Βαπτίσματι. Καὶ μετὰ ταῦτα παρεπέμποντο ἐν πομπῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου ἡσπάζοντο αὐτοὺς οἱ πιστοί, μεθ' ὃ ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία, καθ' ἣν ἐν τῇ Ἀνατολῇ (ὡς φαίνεται) ἐκοινωνοῦν τῶν ἀρχαίων Μυστηρίων, καὶ οὕτως ἐτελειοῦντο εἰς τέλειον χριστιανόν. Ἐν τῇ Δύσει ὅμως οἱ νεοφώτιστοι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομά-

(1) Τὰ μὲν περὶ τοῦ χρίσματος τοῦ Μύρου ὁψόμεθα παρακατιόντες· ὅτι δὲ ὁ τύπος τοῦ Βαπτίσματος, ὁ διὰ τριῶν καταδύσεων καὶ ἀναδύσεων καὶ εἰς τὸ ὄνομα τῆς Τριάδος, ἣν ὁ κοινότατος καὶ μόνος γνώσις, τοῦτο πανθομολογούμενον. Διὰ τοῦτο καὶ ὅπου ἦν ἐν χρήσει διὰ τοὺς ἀσθενεῖς τὸ διὰ περιχύσεως βάπτισμα, δὲν προσεχρίζετο εἰς ἱερατικὸν βῆμα ὁ οὕτω βαπτισθείς. Διὰ τοῦτο καὶ ἔφευγον τὸ τοιοῦτο ἀτελὲς εἶδος ὅση δύναμις. Ἀνέκαθεν δὲ αἱ τρεῖς καταδύσεις ὑπεμνήνησκον τὴν τριήμερον ταφὴν τοῦ Κυρίου· ὥστε οὕτω σύμφυτοι γενόμενοι τῷ ὁμοιώματι τοῦ Θανάτου τοῦ Κυρίου, συναριστάμεθα αὐτῷ.

δος (διότι κυρίως τὸ Βάπτισμα ἐτελεῖτο τῷ Μ. Σαββάτῳ) φέροντες τὰ λευκὰ ἐνδύματα καὶ τὰς λαμπάδας, παρίσταντο μόνον ἐν τῇ Λειτουργίᾳ καὶ μόνον τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀντιπάσχα ἐκοινωνοῦν. Τότε καὶ ἀπεδύοντο τὰ λευκὰ ἐνδύματα. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ τούτῳ διαστήματι ἐδιδάσκοντο οἱ νεοφωτιστοὶ τὰ περὶ τῶν Μυστηρίων, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν συντομωτάτων ἀλλ' ἀξιολογωτάτων Μυσταγωγικῶν λόγων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροτολύμων. Ἐν τιπὶ δὲ Ἐκκλησίαις, καὶ μάλιστα ἐν τῇ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐδίδοδοτο τοῖς νεοφωτιστοῖς κῆρυγμα καὶ ἐκ γάλακτος καὶ μέλιτος, διότι κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα (Παιδαγ. 1) ἠξιώθησαν νὰ ἰδῶσι τὴν νέαν γῆν τῆς Ἐπαγγελίας, ἐν ᾗ ῥέει τὸ ἀληθινὸν μέλι καὶ γάλα. Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ τοὺς νεοφωτιστοὺς ὡς νεογέννητα τέκνα ἐθεώρουν καὶ μετὰ πολλῆς στοργῆς ὑπεδέχοντο καὶ ἠγάπων.

Νῦν, ὡς εἴρηται, τελεῖται συνήθως τὸ νηπιοβάπτισμα (ἐκτός ἂν τελεῖται ἐπὶ προτερχομένων εἰς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν), καὶ διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐν παντὶ καιρῷ (1) τελεῖται, ἀλλὰ καὶ κατ' οἶκον. Ἐν τούτοις, ἵνα ἐμφανηται ὁ σύνδεσμος μετὰ τῆς Λειτουργίας, ἀρχεται ἡ Ἀκολουθία διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεῖα τοῦ Πατρὸς κτλ.» Μετὰ δὲ ταῦτα ἀγιάζεται τὸ ὕδωρ διὰ τῶν καταλλήλων εὐχῶν, εἴτα ἀλειφόμενον τὸ νήπιον βαπτίζεται κατὰ τὸν ἀρχαῖον τύπον καὶ μετ' ὀλίγον χρίεται καὶ ἐπιτελεῖται ἅμα καὶ ἡ μεθ' ἡμέρας ἐπὶ ἄλλοτε γινομένη ἀπόλουσις (ἀποσπογγίζει ὁ ἱερεὺς τὰ διὰ τοῦ ἀγίου Μύρου χρισθέντα μέλη τοῦ σώματος)· ἐπι-

(4) Ἐν τῷ Εὐχολογίῳ κατακρίνονται οἱ ἀναβάλλοντες τὸ Βάπτισμα τῶν ἀσθενῶν βρεφῶν τῇ ἑκτῇ ἢ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τάλλα τοιούτου εἶδους ζητήματα, ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Καὶ ἐν Ἐκκλησίᾳ δὲ ὅταν τελεῖται τὸ Βάπτισμα (ὅπερ τὸ σύνθετος καὶ κανονικὸν), δὲν μεταδίδεται τῷ νεοφωτιστῇ ἡ θεία Κοινωνία διὰ τὸν κίνδυνον τοῦ ἐμμετοῦ. Ἀλλ' ἐπεκράτησε συνήθεια εἰς τρεῖς ἐπομένους ἑορτὰς νὰ προσάγῃται εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν τὸ νεοφωτιστὸν νήπιον. Καλλίστα δὲ ποιοῦσιν οἱ μὴ ἀναβάλλοντες ἐπὶ πολὺ τὸ Βάπτισμα τῶν τέκνων των. Μάλιστα δὲ μετὰ τὸν τεσσαρακονθήμερον καθαρισμόν τῆς μητρὸς εἶναι καταλλότατος ὁ καιρὸς.

τελείται ἅμα καὶ ἡ τριχοκουρία ἡ σημαίνουσα τὴν ἀφίερωσιν τῷ Θεῷ. Σημειωτέον δὲ ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸ Βάπτισμα, ἀφοῦ ἐνδυθῇ καὶ μυρωθῇ τὸ νήπιον, περιφέρεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ Ἀναδόχου κύκλῳ τῆς Κολυμβήθρας τρεῖς, ψαλλομένου τοῦ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβάπτισθητε» κτλ. ὅπερ εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ ἀναγιγνωσκόμενου εὐθὺς Ἀποστόλου, καὶ ὅπερ, ὡς εἴρηται ἄλλοτε, τῷ τε Πάτχᾳ καὶ τῇ Πεντηκοστῇ (ὅτε ἐν τῇ Δύσει ἐβάπτιζον ἐνίοτε) καὶ τῇ τῶν Θεοφανίων ἑορτῇ (ἐβάπτιζον καὶ τότε ἐν τῇ Ἀνατολῇ) ψάλλεται ἄχρι τοῦδε ἀντὶ τοῦ Τριταγίου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί ἀναγινώσκονται ὁ Ἀπόστολος καὶ τὸ Εὐαγγέλιον μετὰ τὸ Βάπτισμα. Δῆλον δὲ ὅτι ὁ περὶ τὴν Κολυμβήθραν πνευματικὸς χορὸς ἀναμνηστικῇ τὴν πομπὴν καὶ ὑποδοχὴν τῶν ἐκ τοῦ Βαπτιστηρίου παραπεμπομένων νεοφωτιστῶν.

α) Περὶ τοῦ ἁγίου Μύρου.

Εἶδομεν ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦτο συνδέεται μετὰ τοῦ Βαπτίσματος. Ἀντικατέστησε δὲ τὴν ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐπιστράφησιν τοῦ Βαπτίσματος διὰ τῆς μετ' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων μεταδόσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος (Πράξ. 8, 14—17. 19, 2—6). Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων ἀντικατέστησε τὴν ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν τὸ καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ χρίσμα· διότι, ἀφοῦ ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμὸς καὶ δὲν ἠδύναντο πανταχοῦ νὰ παρευρίσκωνται οἱ Ἀπόστολοι, οἱ καὶ τόπον ἐπισκόπων ἐπέχοντες, ἦτο ἀνάγκη νὰ μεταδίδηται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον διὰ τοῦ ἁγιασθέντος ὑπ' αὐτῶν Μύρου, χρίοντων τούτῳ τοὺς φωτιζομένους τῶν ἐκαταχοῦ Πρεσβυτέρων. Τοῦτο δὲ βεβαιοῦται ἐκ τῆς ἡδὴ καθολικῆς χρήσεως τοῦ Μύρου κατ' αὐτὴν τὴν δευτέραν ἑκατονταετηρίδα (ὅρα Θεόφιλον Ἀντιοχείας πρὸς Αὐτόλ. 1, 12. Τερτυλ. de bapt 2.). Ἐκ τούτων δὲ δῆλον ὅτι τὸ χρίσμα τοῦ Μύρου ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Ἀπόστολος (Β'. Κορινθ. 1, 21. 22) «ὁ δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν εἰς Χριστὸν, καὶ χρίσας ἡμᾶς Θεός· ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς, καὶ δοὺς τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις

ήμῶν». Ἠγιαζέτο δὲ τὸ Μύρον ὑπὸ τῶν Ἐπισκόπων, καὶ διὰ τοῦ ἡγιασμένου τούτου Μύρου ἔχριον οἱ Πρεσβύτεροι τοὺς φωτισμένους εὐθὺς μετὰ τὸ Βάπτισμα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡς ἄχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν. Τοῦτο ἦν ἡ κοινοτάτη καὶ ἀρχαιοτάτη ὁμολογουμένως πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἦν ἐκλύρων ἡ ἐν Λαοδικεῇ Σύνοδος (Καν. 48). Ἐν τούτοις ἐν τῇ Δύσει ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ περιέρχωνται οἱ Ἐπίσκοποι καὶ νὰ σφραγίζωσι τὸ Βάπτισμα (confirmatio). Δῆλον δ' ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δύο τινὰ διακρίτεον, τὸν ἡγιασμὸν τοῦ Μύρου καὶ τὸ δι' αὐτοῦ χρίσμα τοῦ βαπτισθέντος.

1) Ἁγιασμὸς τοῦ Μύρου. Κατὰ τὴν διὰ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας (ὅρα Εὐχολόγιον καὶ Συμ. Θεσσαλ.) τῇ μὲν μεγάλῃ Τετάρτῃ, ὅτε ἡλείφθη μύρω καὶ ὁ Σωτὴρ, κατασκευάζεται τὸ Μύρον ἐκ τεσσαράκοντα περίπου εὐωδῶν ὕλων μετὰ τοῦ ἐλαίου τοῦ ἐπικρατεσιέρου (1). τῇ δὲ Μ. Πέμπτῃ ἐν μὲν τῇ Μ. εἰσόδῳ προσκομίζεται μετὰ Ῥιπιδίων τὸ Ἀλάβαττον τοῦ Μύρου πρὸ τῶν τιμίων Δώρων καὶ κατατίθεται ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου. Μετὰ δὲ τὸν ἡγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων καὶ τὸ Μνημόσυον, ἀποῦ ἐκφωνηθῇ τὸ «Καὶ ἔσται τὰ ἐλεῆ» κτλ., τότε ὁ Πατριάρχης ἐπικαλεῖται τὴν ἡγιαστικὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὅταν δὲ ἐξέλθωσι τὰ Ἄγαθ, ἐγγυμρίζει τῷ Πρωτοπαπᾷ τὸ Ἀλάβαττον τοῦ Μύρου καὶ οὗτος τίθησιν αὐτὸ ἐν τῷ Ἀγίῳ ὄπῳ καὶ τὸ Νάρδιον.

Μετὰ ταῦτα διανέμει ὁ Πατριάρχης εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν Ἐπι-

(1) Εἰς τὸ ἔλαιον τῆς Π. Διαθήκης δι' οὗ ἔχριοντο οἱ Βασιλεῖς καὶ Ἀρχιερεῖς καὶ Προφῆται, κατὰ τὸ Εὐχολόγιον περιέχοντο καὶ τὰ τέσσαρα ταῦτα ἀρώματα, Σμόrna, ἄνθος Κινναμώμου, εὐώδης Ἴρις καὶ Κέλαμος εὐώδης. Ἀλλὰ φαίνεται, ὅτι μετὰ ταῦτα προσετέθησαν καὶ ἄλλα ἀρώματα, διὰ τοῦτο καὶ βαθμυδῶν γνωστὰ γενόμενα τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγένοντο καὶ δεκά, ἵνα σημαίνηται ἔτι μᾶλλον τὸ πλῆθος τῶν χαρισμάτων τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Κυρίως δὲ μόνῃ ἡ ἡμετέρα Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία παρέλαβε τὰ πολλὰ εἶδη. Πλουσία εἶναι ἡ κατασκευὴ καὶ παρὰ Μονοφυσίταις. Παρὰ Λατίνους δὲ δύο εἶδη εὐχρηστα, ἔλαιον καὶ βάλαντον· παρὰ δὲ Νεστοριανοὺς μόνον ἔλαιον.

σκόπους. Ἐν τούτοις ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία, ἂν καὶ Αὐτοκέφαλος, δὲν ἀγριάζει τὸ Μύρον, ὡς τοῦτο ποιεῖ καὶ ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ῥωσσίας, ἀλλὰ λαμβάνει παρὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἁγιασθὲν Μύρον. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἵνα ἀναμνησθῇ τὴν πρότερον διοικητικὴν ἐνότητα καὶ ἵνα ᾗ σημεῖον τῆς πνευματικῆς ἐνότητας.

2) *Χρίσμα* διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου. Μετὰ τὸ Βάπτισμα, ὡς εἴρηται, χρίει ὁ ἱερεὺς τὸν βαπτισθέντα διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου, ποίων τύπον σταυροῦ, ἐπὶ τοῦ μετώπου, τῶν ὀφθαλμῶν, τῶν μυκτῆρων, τοῦ στόματος, τῶν δύο ὠτῶν, τοῦ στήθους, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, ἐπιλέγων ἐκάστοτε «Σπραγίς δωρεᾶς Πνεύματος Ἁγίου· ἀμήν». Τὸν σκοπὸν δὲ τῆς χρίσεως τῶν εἰρημένων μελῶν ἐρμηνεύει ἤδη ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων (ἐν Β'. Μυσταγ.) καὶ ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅτι ἀλείφει ἐλαίῳ πρὸ τοῦ Βαπτίσματος τὸν φωτιζόμενον. Καὶ δὴ σπραγίζεται τὸ μέτωπον, ἵνα ἁγιασθῇ ἡ ἐδρα τῆς διανοίας· σπραγίζονται τὰ αἰσθητήρια, ἵνα ἁγιασθῶσιν αἱ δι' αὐτῶν ἐντυπώσεις καὶ οἱ λόγοι· σπραγίζεται τὸ στήθος, ἵνα ἁγιασθῇ ἡ ἐδρα τῶν ἐπιθυμιῶν, ἡ καρδιά· σπραγίζονται, τέλος, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες, ἵνα ἁγιασθῶσιν τὰ ὄργανα τῶν ἔργων. Οὕτω δὲ γινόμενοι χριστοὶ Κυρίου καὶ εὐχαριζόμενοι εἰς τὸ Βασιλεῖον ἱεράτευμα, λαμβάνομεν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπικαλεῖσθαι τὸν Θεόν, ἵνα λαμβάνοντες τὴν παρ' αὐτοῦ χάριν, ἁγιάσωμεν ὅλον ἡμῶν τὸν βίον καὶ προκόπτωμεν ἐν τῷ ἀγαθῷ. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι οἱ Ἀρμένιοι, χρίοντες τὰ εἰρημένα μέλη τοῦ σώματος, ἐπιλέγουσιν ἐκάστοτε καταλλήλους λέξεις καὶ δηλωτικὰς τῆς αὐτῆς ἐννοίας.

Ἄλλην χρῆσιν τοῦ ἁγίου Μύρου ἐποίησεν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, δεχομένη εἰς τοὺς κόλπους τῆς τοῦς αἱρετικούς. Ἀξιοσημείωτον δὲ μάλιστα τὸ χρίσμα τῶν Βασιλέων ἐπὶ τῆς στέφειας αὐτῶν. Πρὸ τοῦ Τρισαγίου (τῆς Λειτουργίας) ἀνῆρχοντο ἐπὶ τοῦ Ἀμβωνος οἱ Βασιλεῖς καὶ ἔχριε Μύρῳ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ὁ Πατριάρχης ἐκφωνῶν τὸ «Ἁγίος», ὅπερ ἐπανελαμβάνετο τρίς ὑπὸ τῶν περιεσιωτῶν. Μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος προσκομίζετο ὑπὸ τῶν Διακόνων τὸ Στέμμα καὶ ὁ Πατριάρχης ἢ μετὰ

τοῦ Βασιλοπάτωρος (ἂν ὑπῆρχεν), ἢ μόνος ἔσται τὸν Βασιλέα, ἐκφωνῶν τὸ « Ἀξιος », ὅπερ ἐπανελαμβάνετο καὶ τοῦτο τρίς. Ὁ Βασιλεὺς μετὰ ταῦτα ἔσται τὴν Βασίλισσαν, καὶ ἐκοινωνεῖ ὡς ἱερεὺς ἐν τῷ ἱερῷ Βήματι (ᾠδὴ Κυροπαλ. κρ. 17). Ταῦτα τηροῦνται μέχρι τοῦδε ἐν Ῥωσίᾳ.

§ 53. *Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἄλλων Μυστηρίων.*

Τάλλα Μυστήρια, ὡς γνωστὸν, εἶναι ἡ Μετάνοια (εἴτε ἐξομολόγησις), ἡ Ἱερωσύνη, ὁ Γάμος καὶ τὸ Εὐχέλαιον. Τούτων δὲ ἡ μὲν δι' ἐξομολογήσεως Μετάνοια εἶναι τὸ ἄλλο ἐκεῖνο λουτρὸν τῆς παλιγγενεσίας, δι' οὗ ἐπαναλαμβάνεται, οὕτως εἰπεῖν, τὸ μὴ πράγματι ἐπαναλαμβανόμενον Βάπτισμα, ἀλλὰ διὰ τὰ βαρέα ἁμαρτήματα ἀποβάλλον τὴν σωτήριον αὐτοῦ δύναμιν ἐπὶ τῶν ἁμαρτημάτων· εἶναι τὸ ἱατρεῖον τῆς ψυχῆς. Οἶκοθεν δὲ ὁρᾶται ὅτι τὸ Μυστήριον τοῦτο εἶναι εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς ἀναγκαῖον. Τὸ δὲ τῆς Ἱερωσύνης, δι' οὗ προχειρίζεται ἡ θεία χάρις τοὺς Λειτουργούς τοῦ Θεοῦ καὶ οἰκονόμους τῶν μυστηρίων αὐτοῦ καὶ ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ἐπὶ πάντων τελεῖται, οὔτε, ἅπαξ τελεσθέν, ἐπαναλαμβάνεται. Τὸ δὲ τοῦ Γάμου, δι' οὗ τηροῦνται καὶ αὐξάνουσι τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι μὲν ὑποχρεωτικὸν τοῖς πᾶσιν, ἀλλὰ ὅταν τελῇται, πρέπει νὰ τελεσθῇ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἰς Χριστόν· πρέπει νὰ ᾖ ἱερός. Τὸ δὲ τοῦ Εὐχελαίου, τέλος, εἶναι τὸ ἱατρεῖον τοῦ σώματος, καὶ μόνον ἐπὶ τῶν ἀποθανόντων τὸ σῶμα τελεῖται, τῶν μετὰ πίστεως προστρεχόντων εἰς τὸν ἱατρὸν τῶν ψυχῶν καὶ σωμάτων Θεόν.

α) Περὶ τῆς Μετανοίας καὶ Ἐξομολογήσεως.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅτε τὰ πλεῖστα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἐκλεκτοὶ (διότι ἐκαθαρίζοντο ὡς χρυσὸς ἐν τῷ ὀρυκτηρίῳ τῶν διωγμῶν), οἱ περιπίπτοντες εἰς βαρέα ἁμαρτήματα δημοσίᾳ ἐξωμολογοῦντο ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δημοσίᾳ μετενόουν, ἀναλόγως τοῦ ἁμαρτήματος καὶ τῆς προκοπῆς ἐν τῇ μετανοίᾳ ἀποκλειόμενοι τῆς κοινωνίας τῶν

ἀρχαίων μυστηρίων ἐπ' ἀνάλογον χρόνον. Ἐν τούτοις παρευρίσκοντο εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν, καὶ διὰ γονυκλισίων καὶ διὰ δακρύων καὶ τῶν τοιούτων ἀπεδείκνυσαν τὴν μετάνοιαν αὐτῶν. Συνετέλει δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν εὐχῶν τῆς, καὶ ὅτε ὁ ἔχων τὴν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν Ἐπίσκοπος (ἡ ὁ παρ' αὐτοῦ τεταγμένος Πρεσβύτερος) ἐπέιθετο περὶ τῆς εἰλικρινείας τῆς μετανοίας καὶ τῶν ὀρίμων αὐτῆς καρπῶν, ἔλυε τοῦ δεσμοῦ διὰ συγχωρήσεως ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἐδίδου τὴν ἀδειαν, ἵνα προσέλθῃ τῷ ἀθανάτῳ Βασιλεῖ καὶ λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὴν συγχώρησιν, κοινωνῶν τοῦ Ἀγματος αὐτοῦ τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Ὡστε ἐντεῦθεν δῆλον ὅτι Ἀκολουθία τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας εἶναι αὕτη ἡ θεία Λειτουργία, καὶ ὅτι τελειοῦται καὶ τὸ Μυστήριον τοῦτο διὰ τοῦ Μυστηρίου τῶν Μυστηρίων.

Ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος, ὅτε ἐπληθύνθησαν οἱ χριστιανοί, ἀναφαίνονται οἱ Πνευματικοὶ πατέρες (Poenitentiarii) διὰ τὰ ἐν κρυπτῷ ἁμαρτήματα, καὶ κατέστη ἀναγκαία ἡ κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησις οὐ μόνον ἵνα μὴ σκανδαλίζωνται οἱ πολλοί, ἀλλὰ καὶ ἵνα δύνηται νὰ ἐπιβλέπῃ ἡ ἐκκλησία κάλλιον καὶ ποιμαίνῃ καὶ χειραγωγῇ καὶ κατηγῇ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Ὡστε δῆλον ἤδη, διὰ τί κατὰ τὴν Δ'. ἤδη ἑκατονταετηρίδα κατέστη κοινοτάτη ἡ κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησις. Καὶ κατήργησε μὲν ταύτην ἐν Κωνσταντινουπόλει (περὶ τὸ 390) ὁ Πατριάρχης Νεκτάριος (ἔρα Σωφρ. 5, 19. Σωζομ. 7, 16) διὰ τὴν παρεκτροπὴν, ἀρεῖς ἐκάστῳ μετανοεῖν ἐνώπιον Θεοῦ, ἀλλ' οὔτε πανταχοῦ ἐγένετο τοῦτο, καὶ τάχιστα ἠσθάνθησαν καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ἀνάγκην τῶν Πνευματικῶν διὰ τὴν προβαίνουσαν ἔκλυσιν τῶν ἡθῶν, ὡς παρετήρησαν ἤδη καὶ οἱ εἰρημόνοι Ἱστορικοί. Ὅπως δὲποτε ἡ Γ'. Οἰκουμενικὴ Σύνοδος οὐ μόνον θεωρεῖ πανταχοῦ ὑπάρχουσαν τὴν κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ 102 κανόνος ὀρίζει πῶς πρέπει νὰ θεωρηθῶσι τὰ ἐπιτίμια, καὶ δίδωσι μεγάλην ἐξουσίαν τοῖς Πνευματικαῖς.

Μετὰ σύντομον δέξιν καὶ ἰδίως ἀνάγνωσιν τοῦ τῆς μετανοίας ὕψιμου ἐξομολογεῖ ὁ Πνευματικὸς, καὶ ἂν μὴ εὗρῃ τι τὸ κωλύον,

συγχωρεῖ δι' εὐχῆς, ἄλλως ἐπιβάλλει ἐπιτίμιον ἀνάλογον τοῦ ἁμαρτήματος καὶ θεραπευτικόν αὐτοῦ, ἀπαγορεύων ἅμα τὴν κοινωνίαν τῶν ἀγχράτων μυστηρίων. Δῆλον δὲ διὰ τί συνήθως συνδέεται ἡ ἐξομολόγησις μετὰ τῶν νηστίων ἡμερῶν καὶ διὰ τί ἐπεκράτησε κατὰ ταύτας νὰ κοινωνῶσιν οἱ πιστοί.

6) Περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἱερωσύνης.

Ἡ Ἱερωσύνη μίξ οὖσα, ὡς μυστήριον, ὑποδιαιρεῖται εἰς τρεῖς βαθμοὺς, τὸν τοῦ Ἐπισκόπου, τὸν τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τὸν τοῦ Διακόνου. Ἡ ἐνότης δὲ καταρτίζεται ἐν τῷ τοῦ Ἐπισκόπου βαθμῷ, ὅστις εἶναι ὁ πλήρης ἱερεὺς, μέτοχοι δὲ τῆς Ἱερωσύνης αὐτοῦ εἶναι οἱ Πρεσβύτεροι. Ὅτι δὲ ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπάρχον οἱ τρεῖς εἰρημένοι βαθμοὶ τῆς Ἱερωσύνης καὶ ὅτι πρὸς τῇ ἐλλογῇ ἐγίνετο καὶ ἡ διὰ χειροτονίας καθιέρωσις, ἵνα σημαίνεται καὶ ἐνταῦθα εἶναι ἀνευ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ὁ ἄνθρωπος μόνος κατορθοῖ, ταῦτα γνωστὰ ἄλλοθεν. Ἐνταῦθα μόνον ἀνιμνηστοῖεν ὅτι, ἐν ὧσ' ἦσαν ἐπίσκοποι αὐτοὶ οἱ Ἀπόστολοι, οἱ διδάσχοι αὐτῶν ἦσαν Πρεσβύτεροι. Ὅτε δὲ ἐξέλιπον οἱ Ἀπόστολοι ἡ καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐφορῶσι, καθίστων τακτικὸς διαδόχους. Εἴς δὲ ἦν ὁ τοιοῦτος ἐν ἑκάστῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ αὐτὸς ἐκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν Ἐπίσκοπος, ἐνῷ συμπρεσβύτεροι ἠδύναντο ἐναλλαξ νὰ καλῶνται οἷτε Ἐπίσκοποι καὶ οἱ Πρεσβύτεροι οὐ μόνον διὰ τὴν ἄλλην σημασίαν τῆς λέξεως, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ Ἐπίσκοποι ἦσαν ἅμα καὶ Πρεσβύτεροι, ὡς πλήρεις ἱερεῖς (1). Ἀλλὰ μετὰ ταῦτα ἔπαυσεν ἡ τοιαύτη συνήθεια πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συγχύσεως τῶν βαθμῶν. Τρία δὲ τινα ἐξεταστοῖεν, τὴν Ἀκολουθίαν, τὸν χρόνον καὶ τὸν τρόπον.

1) Ἀκολουθία τῆς Ἱερωσύνης εἶναι αὕτη ἡ θεία Λειτουργία διότι, ἐπειδὴ δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ μετατελῇ εἰς ἄλλον κειρὸν

(1) Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι οἱ τίτλοι οἱ διδόμενοι εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς δὲν σημαίνουν βαθμοὺς Ἱερωσύνης, ἀλλ' εἶναι διοικητικῆς ἱεραρχίας ἀξιώματα καὶ γνωρίσματα. Οὕτως οἱ μὲν ἐπίσκοποι καλοῦνται Ἀρχιεπίσκοποι, Μητροπολίται, Πατριάρχαι, Πάπαι. Οἱ Πρεσβύτεροι, Πρωτοπρεσβύτεροι (ἢ Πρωτοπρεσβύτερος, Πρωτοπρεσβύτερος), Ἀρχιμανδρίται (οἱ ἱερομόναχοι) κτλ.

ἡ χειροτονία, ὡς δι' οἰκονομίαν συνέβη τοῦτο εἰς τὰλλα Μυστήρια (1), ἐτήρησε διὰ τοῦτο τὸ Μυστήριον τῆς ἱερωσύνης τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ μετὰ τοῦ Μυστηρίου τῶν Μυστηρίων, τοῦ ὁποίου λειτουργοὺς κατ' ἐξοχὴν προχειρίζεται ἡ θεία χάρις τοὺς ἱερεῖς. Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ λοιπὸν ἐπιτελεῖται ἡ χειροτονία τῶν ἱερέων, καὶ εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ἐκλογῆς (ἣτις προηγείται νῦν μετὰ τῆς παρὰ τῶν Ἐπισκόπων δοκιμασίας) παρὰ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου ἐκφωνεῖται ἐν τῇ χειροτονίᾳ τὸ «Ἄξιος». Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τὰς μυστικὰς εὐχὰς τῆς χειροτονίας ἐπαναλαμβάνει ἄχρι τοῦδε ὁ λαὸς διὰ τοῦ «Κύριε ἐλέησον».

2) Ὁ χρόνος ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῆς χειροτονίας ἐκάστου τῶν βαθμῶν εἶναι κατάλληλος τοῦ ἀξιώματος. Ὁ μὲν Διάκονος χειροτονεῖται μετὰ τὸν ἀγιασμὸν τῶν τιμίων Ὁρώων (μετὰ τὸ «Ἄξιον ἐστίν»)· διότι τὸ κύριον ἔργον τῶν Διακόνων εἶναι τὸ διακονεῖν τῇ Τραπέζῃ τοῦ Κυρίου· χειροτονοῦνται λοιπὸν, ὅταν ἀρχηται ἡ προπαρασκευὴ εἰς τὴν θείαν Κοινωνίαν. Πρὶν δὲ χειροτονηθῶσι Διάκονοι, προάγονται πρότερον (πρὸ τῆς Λειτουργίας) διὰ χειροθεσίας εἰς Ἀναγνώστην καὶ Ὑποδιάκονον. Τοῦ χειροθετουμένου Ἀναγνώστου σπράγγιζεται ἡ κεφαλὴ διὰ σταυροειδοῦς τριχοκουρείας καὶ ἐσχηματίζεται ἔπειτα ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἡ μεγάλη σπράγίς διὰ κουρᾶς (2). Ὁ δὲ Ὑποδιάκονος χειροθετεῖται

(1) Οὐ μόνον ἡ τάξις τῶν Ἀκολουθιῶν δεικνύει, ὡς εἶρηται πολλάκις, τὴν μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας σύνδεσμον, μεθ' ἧς καὶ πράγματι καὶ κατὰ θεωρίαν συνδέονται, ἀλλὰ καὶ τὰλλα ἔθιμα. Ἐὰν μεταβληθῇ ἐξ ἀνάγκης οὐκ ὅπως εἰς ἐκκλησίαν πρὸς τέλει Μυστηρίου τοῦδε, οὐ μόνον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εἰκόνες παριστῶσι τὴν ἐν Οὐρανῶσι Ἐκκλησίαν μετὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ μάρτυρες ἐν τῷ Βαπτίσματι καὶ οἱ παράνομοι ἐν τῷ Γάμῳ παριστῶσι τὴν ἐπὶ γῆς.

(2) Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανὸν ἐν τῇ χειροτονίᾳ τοῦ ἱερέως ἐσχηματίζεται διὰ κουρᾶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου διπλοὺς στίφανος· τῶν δὲ Μοναχῶν ἀπεκείρετο ὅπως ἡ κεφαλὴ· ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι ἐν χρόνῳ ἄλλοτε κουραὶ κατὰ μίμησιν τῆς κόμης τῶν Ἀποστόλων. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι σημεῖον ἀφιερώσεως τῷ Θεῷ ἡ κουρὰ καὶ ὡς Ναζιραῖοι δὲν ἐκείροντο πλέον, διὰ τοῦτο προῆλθεν ἡ γνωστὴ μακρὰ κόμη τῶν ἱερωμένων.

πρὸ τῶν Ὁραίων Πυλῶν (πρὸ τῆς Λειτουργίας καὶ αὐτὸς), εἰς σημεῖον ὅτι εἶναι ὑπηρετὴς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τηρητὴς τῆς εὐταξίας. Διὰ τοῦτο καὶ ἄχρι τοῦδε δίδωσιν εἰς νύψιν τῷ Ἀρχιερεῖ, ὡς εἴρηται ἀλλαχοῦ, καὶ ὅτε μέλλει νὰ χειροτονηθῇ Διάκονος, προσκαλεῖ εἰς νύψιν καὶ τοὺς πιστοὺς διὰ τοῦ «Ὅσοι πιστοί». Φέρει δὲ στιχάριον μετὰ ζώνης καὶ λέντιον ἐπὶ τῶν ὤμων. Ὅταν δὲ χειροτονηθῇ Διάκονος, δίδεται αὐτῷ τὸ Ὁράριον (τὸ διακριτικὸν τοῦ ἀξιώματος), ἐκφωνουμένου τοῦ «Ἀξιος».

Ὁ Πρεσβύτερος χειροτονεῖται μετὰ τὸν χειροδικὸν ὕμνον, δηλ. ὅτε προσεκομίσθησαν τὰ τίμια Δῶρα καὶ μέλλουσι νὰ ἀγιασθῶσι, δηλ. χειροτονεῖται, ἵνα λάθῃ μέρος εἰς τὸν ἀγιασμόν τῶν τιμίων Δώρων, ὅπερ εἶναι τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον· τότε καὶ ἐγχειρίζει αὐτῷ ὁ χειροτονήσας ἐπίσκοπος τὸν ἅγιον Ἄρτον καὶ ἐντέλλεται ἵνα φυλάξῃ τὴν παρκαταθήκην ταύτην μέχρι τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου.

Ὁ Ἐπίσκοπος χειροτονεῖται μετὰ τὸν Τρισάγιον Ὑμνον, ὅτε κυρίως ἀρχεται ἡ Λειτουργία, ἵνα προσαγορευθῇ τὸν λαόν, ὡς προεστῶς, διὰ τοῦ «Εἰρήνη πᾶσι» καὶ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅπερ ἦν ἀνέκαθεν κατὰ πρῶτον λόγον ἔργον τῶν Ἐπισκόπων· χειροτονεῖται λοιπὸν ἀπ' ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας ὡς πλήρης ἱερέυς.

3) Ὁ τρόπος τῆς χειροτονίας εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Ἀνέκαθεν δύο πράξεις ἐλάμβανον χώραν, ἡ ἐκλογὴ καὶ ἐπιψήφισις καὶ ἡ προχειρίσις δι' ἐπικλήσεως τῆς θείας χάριτος. Εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἐπισκόπου ἐλάμβανε μέρος καὶ ὁ λαός, ὡς ἄχρι τοῦδε οἱ ἐνορτῶν προτείνουσι τὸν ἐφημέριόν των, ὁ δὲ Ἐπίσκοπος ἐξετάζει τὸν υποψήριον, ἂν ἔχῃ τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα, καὶ εἴτα προχειρίζεται αὐτὸν ἐν μὲν μιᾷ Λειτουργίᾳ Ἀναγνώστην, ὑποδιάκονον καὶ Διάκονον, ἐν ἄλλῃ δὲ Λειτουργίᾳ Πρεσβύτερον. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ λαοῦ τὰ δικαιώματα ἀνέλαβεν ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἰδίως ὁ Αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, ὅστις ἐπεκύρου ἕνα ἐκ τῶν τριῶν υποψηφίων οὕς ἐξέλεγεν ἡ Σύνοδος τῶν Ἀρχιερέων· ὥστε ἀντὶ νὰ προηγηθῇ ἡ ψῆφος τοῦ λαοῦ καὶ νὰ ἐπῇται ἡ δοκιμασία καὶ ἐπιψήφισις τῶν Ἐπισκόπων, ἐγένετο τὰνάπαλιν. Ἐν τούτοις δὲν ἔμεινεν ὅλως

ἀμετοχος καὶ ὁ λαός· διότι ἐν τῇ χειροτονίᾳ καὶ τῶν Ἐπισκόπων τῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελουμένη, ἐν ᾗ ἐτηρήθησαν πάντες οἱ ἀρχαῖοι τύποι τῆς τε ἐκλογῆς καὶ δοκιμασίας καὶ τῆς προχειρίσεως, οὐ μόνον ἐκφραεῖ τὸ «Ἀξιος», ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ «Κύριε ἐλέησον» συμμετέχει εἰς τὰς εὐχὰς τῆς καθιερώσεως.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἤδη κατανοοῦνται τὰ τελούμενα. Ἀπλὸν ἤδη διὰ τί πρὶν χειροτονηθῇ τις Διάκονος, ὅστις μέλλει μετὰ ταῦτα συνήθως νὰ προχειρισθῇ καὶ εἰς Πρεσβύτερον, οὐ μόνον προτείνεται ὑπὸ τῶν ἐνοριτῶν (ἢ τῆς Μονῆς), ἀλλὰ καὶ φέρει καὶ μαρτυρίαν Πνευματικοῦ Πατρὸς, ἥτις καὶ ἀναγινώσκεται πρὶν χειροτονηθῇ εἰς Ὑποδιάκονον ὁ ὑποψήφιος. Ἐννοεῖται δὲ διὰ τί μετὰ ταῦτα δὲν ἀπαιτεῖται τοιοῦτό τι, ὅταν προχειρισθῇ εἰς Πρεσβύτερον ὁ πρότερον εἰς Διάκονον προχειρισθείς. Ἡ δοκιμασία τοῦ ὑποψηρίου Ἐπισκόπου (ὅστις πρέπει νὰ ᾔναι ἤδη πρεσβύτερος) γίνεται καὶ ἐπ' ἐκκλησίας πρὸ τῆς Λειτουργίας (1), ὅτε πατρὶς Ἀετὸν (σύμβολον τοῦ ὕψους τοῦ ἀξιώματος) δηλογοῖ κατὰ πλάτος τὴν πίστιν.

Ἐν τῇ ὀρισμένη στιγμῇ τῆς Λειτουργίας διὰ τὴν χειροτονίαν ἐκάστου τῶν βαθμῶν τῆς Ἱερωσύνης προτάγεται εἰς τὸν χειροτονοῦντα ἐκ τοῦ Σολαίου (ἢ Σολέας) διὰ τοῦ καὶ ἐν τῇ Αὐλῇ τοῦ Βυζαντίου εὐχρήστου «κέλευστον» ὁ ὑποψήφιος μὲν Διάκονος ὑπὸ Διακόνου καὶ γίνεται ὁ πνευματικὸς χορὸς περὶ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν· ἀλλὰ τοὺς ὑποψηρίους Πρεσβυτέρους καὶ Ἐπισκόπους παραλαμβάνουσι καὶ περιάγουσι κύκλῳ τῆς ἁγίας Τραπέζης ὁμοταγεῖς Πρεσβύτεροι ἢ Ἐπίσκοποι. Τελουμένου δὲ τοῦ πνευματικοῦ χοροῦ τρεῖς περὶ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, ἀσπάζεται ἐκάστοτε τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτῆς καὶ τὸ ὠμορφίον τοῦ χειροτονοῦντος καὶ

(1) Ἡδὴ ἡ πραγματικὴ κυρίως δοκιμασία καὶ τὰ μηνύματα τῶν ὑποψηφίων ἐπισκόπων γίνονται πρότερον διὰ τῆς ἐκλογῆς ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν ἀρχιερέων καὶ κυρώσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελούμενα εἶναι εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαίας τάξεως καὶ ἵνα συμμετάσχη, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ὁ λαός. Σημειωτέον δὲ ὅτι συνήθως οἱ ὑποψήφιοι ἐκ Πρεσβυτέρων (ἱερομονάχων) λαμβάνονται. Ἀλλὰ καὶ ὅτε ἐκ λαϊκῶν σπενῶς, πρέπει νὰ χειροτονηθῶσι πρότερον Διάκονοι καὶ Πρεσβύτεροι.

καθήμενου ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ ἐκπροσωποῦντος τὸν χειροτονοῦντα Χριστόν. Ψάλλονται δὲ τὰ τρία Τροπάρια «Ἄγιοι οἱ Μάρτυρες» (ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ ἁγία Τράπεζα), «Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός,» καὶ «Ἡσαΐα χόρευε (ὕμνος τῆς Θεοτόκου). Μετὰ ταῦτα δὲ, ἀφοῦ σφραγίσῃ ὁ χειροτονῶν Ἐπίσκοπος σταυροειδῶς, ἐπὶ μὲν τοῦ Διακόνου καὶ Πρεσβυτέρου ἐπιτίθῃσι τὴν χεῖρα, ἐπικαλούμενος τὴν θείαν χάριν· διότι μεταδίδωσιν ἐκ τῆς ἰδίας ἱερωσύνης. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ἐπίσκοπος εἶναι μέτοχος τῆς Ἀρχιερωσύνης τοῦ Χριστοῦ, διὰ τοῦτο οὐ μόνον συλλειτουργοῦσι καὶ ἄλλοι Ἐπίσκοποι (τοὐλάχιστον δύο), ἵνα σημαίνωσι τὴν Ἐκκλησίαν, ἥς κεφαλὴ ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ ἐπιτίθεται ἐπὶ τοῦ χειροτονουμένου Ἐπισκόπου τὸ Εὐαγγέλιον, ἵν' ἔτι μᾶλλον καταφαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ Χριστός ἐστίν ὁ χειροτονῶν. Λεγομένων δὲ τῶν μυστικῶν εὐχῶν, συνεύχεται ὁ κληρὸς καὶ ὁ λαὸς διὰ τοῦ «Κύριε ἐλέησον». Ὅταν δὲ ἀποπερατωθῇ ἡ χειροτονία, καὶ ἐνδύηται ὁ χειροτονηθεὶς τὴν πρέπουσαν ἱερατικὴν στολὴν, ἐπευφημεῖται διὰ τοῦ «Ἀξιος» τρίς, ὅπερ ἦν καὶ τῆς ἐκλογῆς ἐπισφράγισις τὸ πάλαι.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τρεῖς μὲν χειροτονίαι δυνατόν νὰ γείνωσιν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ Λειτουργίᾳ, Διακόνου, Πρεσβυτέρου καὶ Ἐπισκόπου, ὅτε καὶ χειροτονεῖ ὁ χειροτονηθεὶς Ἐπίσκοπος· ἀλλ' αὐτὸς ὁ αὐτὸς δύναται νὰ χειρονονηθῇ εἰς δύο βαθμοὺς ἅμα, οὔτε ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ Λειτουργίᾳ χειροτονοῦνται δύο τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ. Οἰκοθεν δὲ δῆλον ὅτι ἡ μεγίστη τῶν Λειτουργικῶν εἶναι, ὅταν λάβωσι χώραν αἱ τρεῖς χειροτονίαι καὶ προστεθῇ ἐν τέλει Παράκλησις ἡ Δοξολογία. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἐνιαχοῦ τηρεῖται ἡ ἀρχαία διάταξις τοῦ Εὐχολογίου, καθ' ἣν χειροτονουμένου Ἐπισκόπου διανέμονται κηρία καὶ πάντες κλίνουσι γόνυ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἐπικλήσεως.

γ) Περὶ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου.

Ὁ γάμος, ὃν πύλόγησεν ὁ Θεὸς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, εὐλογεῖται καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς εὐλογίας ταύτης καθίσταται Μυστήριον· διότι μεταδίδεται πάλιν ἡ

εὐλογία τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀναγκάινισιν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου διὰ γεννήσεως νέων εὐλογημένων μελῶν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὡς δ' ἐν πᾶσι διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐρχόμεθα εἰς τὸν Πατέρα, οὕτω καὶ οἱ ἐν τῷ γάμῳ ἀρμολόμενοι, ὡς μέλη τοῦ Χριστοῦ ἀρμόζονται, καὶ ἐπομένως δυνατόν νὰ καταπεμφθῇ ἡ εὐλογία τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἀπόστολος λέγων ὅτι εἶναι μέγα μυστήριον, ἀλλ' εἰς Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν (Ἐφεσ. 5, 32), δηλ. ὅταν εὐλογηθῇ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ παραστήτῃ τὸν μυστικὸν σύνδεσμον μετὰ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω στίχον (22) παραγγέλλει ταῖς γυναῖξιν νὰ ὑποτάσσωνται τοῖς ἰδίῳι ἀνδράσιν, ὡς τῷ Κυρίῳ, καὶ ἀλλαχοῦ καλεῖται νὰ τελεῖται ὁ γάμος ἐν Κυρίῳ (Α' Κορινθ. 7, 39).

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται οὐ μόνον διὰ τί ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐτελεῖτο ἱερολογία τοῦ γάμου (ὡς δῆλον ἐκ τοῦ Ἰγνατίου ἤδη πρὸς Πολύκαρπον 5. καὶ τοῦ Κλήμ. Ἀλεξανδρέως ἐν Στρωμ. 4, 20), ἀλλὰ καὶ διὰ τί ἀνέκαθεν ἦν οὗτο μετὰ τῆς θείας Λειτουργίας, ἵν' εἴη ἀριθρότερον καταφανὴς ὁ μυστικὸς σύνδεσμος μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων, δι' ὧν ἀγιάζεται ὁ γάμος. Τοῦτ' αὐτὸ παρίστα καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Στεφανώματος ἡ νῦν χωριστὴ τελουμένη. Ἐν αὐτῇ γίνεται ἀρχὴ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς Λειτουργίας, διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία», λέγονται τὰ Εἰρηνικά, καὶ ἀφ' οὗ ἀναγνωσθῶσιν αἱ εὐχαὶ καὶ στεφανωθῶσιν οἱ νυμφευόμενοι, ἀναγιγνώσκονται Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον ὡς ἐν τῇ Λειτουργίᾳ. Μετὰ ταῦτα λέγεται τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ἵνα προπαρασκευάσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ποτηρίου, ὅπερ ἐπέχει τόπον, ἡ μάλλον ἀναμιμνήσκει τὴν ἄλλοτε γινομένην θείαν κοινωνίαν, καὶ ἥς καὶ πρότερον ἐγένοντο κοινωνοὶ (1) καὶ μέλλουσι νὰ γείνωσι καὶ μετὰ ταῦτα.

Ἐν τούτοις ἀξιοσημεῖωτα καὶ τινα τελούμενα ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ

(1) Ἐντεῦθεν καὶ δῆλον διὰ τί πολλαχοῦ ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ κοινωνῶσι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων οἱ μελλόνυμφοι τῇ προτερείᾳ τοῦ γάμου, καὶ διὰ τί πολλαχοῦ τηρεῖται ἀγνὴ ἡ πρώτη τοῦ γάμου ἡμέρα.

τοῦ Στεφάνου. Προτάσσεται ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀβραάμωνος ὡς προκαταρχικός δεσμός (διό καὶ ἐν χρήσει οἱ δακτύλιοι), ὅπως ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ καὶ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ, ἀλλ' ἵνα μὴ συμβῇ διάλυσις ἰσοδυναμοῦσα διαζυγίῳ, συνδέεται ὁ ἐκκλησιαστικός ἀβραάμων μετὰ τοῦ Στεφάνου. Πρὸς δὲ τούτοις τὸ θυμίαμα, δι' οὗ εἰσάγονται εἰς τὸν Ναόν, χρησιμεύει πολλαχοῦ ἀντὶ τῆς ἐρωτήσεως περὶ τῆς ἀμοιβαίας συναινέσεως, ἣν διὰ τῆς ὑποκλίσεως τῆς κεφαλῆς ὑποδηλοῦσιν. Στέφονται δὲ στεφάνοις (εἶχον ἄλλοτε αἱ Ἐκκλησίαι ἰδίους), διὰ τὴν δόξαν, ἥς ἀξιοῦνται γινόμενοι ὄργανα τοῦ Δημιουργοῦ εἰς συντήρησιν τῆς εἰκόνος αὐτοῦ· διὰ τοῦτο καὶ ὡς Βασιλεῖς πολλαχοῦ προσαγορεύονται, καὶ σχεδὸν τοιοῦτό τι σημαίνουν ὅτε χορὸς ὁ πνευματικός, ὁ μετὰ τὴν κοινωνίαν τελούμενος, καὶ ἡ λαμπρὰ πρόσρησις, ἣν ποιεῖ ὁ ἱερεὺς, αἶρων τοὺς στεφάνους διὰ τῶν «Μεγαλύνθητι, νυμφίε» κτλ. Λαμπρῶς ἄρα κηρύττεται ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἡ ἱερότης τοῦ γάμου, ἥτις, ὅταν τηρηθῇ καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν σεφρανωθέντων, εἶναι ὄντως εὐλογία Θεοῦ καὶ τὸ πρῶτον καὶ κύριον ἔρεισμα τῆς Πολιτείας.

Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι τὰ περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ διαζυγίων δὲν ἀνέγκουσιν ἐνταῦθα. Ἀλλ' εἴθε ἐξέλαιον τὰ διαζύγια, τηρουμένης τῆς ἱερότητος τοῦ γάμου.

δ) Περὶ τοῦ Εὐχελαίου.

Τὸ Μυστήριον τοῦτο εἶναι μὲν ἱατρεῖον τοῦ σώματος ἀλλ' ἅμα καὶ τῆς ψυχῆς, ἀφιεμένων τῶν ἁμαρτιῶν τοῖς μετὰ πίστεως προσερχομένοις τῷ ἱατρῷ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου (5,14—15), ὅπου ἡ διάταξις τοῦ Μυστηρίου «Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτόν, ἀλείψαντες αὐτὸν ἐλαίῳ ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου· καὶ ἡ εὐχὴ τῆς πίστεως σώσει τὸν κείμενον, καὶ ἐγερεῖ αὐτόν ὁ Κύριος· κἀν ἁμαρτίας ἢ πεποιηκώς, ἀρεθίσεται αὐτῷ». Ἐντεῦθεν δὲ καὶ δῆλον, διὰ τί ἐπεκράτησε συνήθεια παρ' ἡμῖν νὰ τελεῖται τὸ Εὐχελαῖον τῇ Μ. Πέμπτῃ, ὅτε δηλ. ἀνέκαθεν ἐκοινωνοῦν οἱ πλείστοι καὶ ἐπομένως

ἤθελον καὶ τὴν διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἄρεσιν τῶν ἀμαρτιῶν. Ἄλλ' ἄδηλον πότε εἰσῆχθη ἡ τοιαύτη συνήθεια. Δὴλον ὅμως ὅτι ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν ἀνέκαθεν ἐτελεῖτο τὸ Μυστήριον, ὡς ἔστιν ἰδεῖν παρ' Εἰρηναίου, ὅστις κατακρίνει τοὺς Μαρκοσιανούς καὶ Ἡρακλέωνα, τελούντας τὸ Εὐαγγέλιον ἐπὶ τῶν τεθνεώτων (Α', 21, 5. πρβλ. καὶ Ἐπιρ. 36). Τοιοῦτό τι πράττουσιν καὶ οἱ Λατῖνοι ἀπὸ τῆς 12 ἑκατ. ἀλείφοντες ἐλαίῳ (ἡγιασμένῳ τῇ Μ. Πέμπτῃ) τοὺς ψυχορραγούντας, ἵνα ἐφοδιάσῃσι δῆθεν αὐτοὺς ἐφοδίοις ζωῆς αἰωνίου. Ἄλλ' ἐφόδιον μὲν ζωῆς αἰωνίου εἶναι ἡ θεία κοινωνία, τὸ δὲ Μυστήριον πρέπει νὰ τελεῖται, ὡς ἀνέκαθεν, πρὸς θεραπείαν τῶν ἀσθενῶν.

Κατανυκτικωτάτῃ εἶναι ἡ Ἀκολουθία τοῦ Εὐαγγελίου. ἄρχεται διὰ τοῦ Κανόνος τοῦ ἐπὶ ἀγιότητι διαπρέφαντος Ἀρσενίου, Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας καὶ φίλου τοῦ Φωτίου. Εἴτα δὲ ἕκαστος τῶν τελούντων ἐπὶ ἱερέων (ἐν ἀνάγκῃ τελοῦσι καὶ ὀλιγώτεροι), ἀφοῦ ἀναγνωσθῶσιν Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον, λέγει εὐχὴν καὶ εἴτα χρίει τὸν κάμνοντα ἐλαίῳ διὰ τῆς ὥραίας εὐχῆς «Πάτερ Ἄγιε». Ὡστε δι' ἐπὶ τὰ Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελίων καὶ ἐπὶ εὐχῶν ἐπιτελεῖται τὸ Εὐαγγέλιον. Εἴτα δὲ ἐν τέλει ἐπιτίθεται ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ κάμνοντος τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ ἐπιτιθέντων καὶ τῶν ἄλλων ἱερέων τὰς χεῖρας, ὁ προϊστάμενος λέγει ἐξ ὀνόματος πάντων τὴν τελευταίαν εὐχὴν «Βασιλεῦ Ἄγιε».

§ 56. Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

Μέχρι τοῦδε εἶδομεν πῶς ἐπιτελοῦνται αἱ νυχθημεριναὶ προσευχαὶ καὶ τὰ Μυστήρια, δι' ὧν ἀγιάζεται ὁ βίος ἡμῶν. Ἄλλ' εἰπεὶ δὲ ἐν πᾶσιν ὀφείλομεν λατρεύειν Θεῷ, καὶ χωρὶς τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν δυνάμεθα νὰ πράξωμεν (Ἰωάν. 15, 5), καὶ ὅτι ἂν μετὰ πίστεως ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ αἰτήσωμεν, δώσει ἡμῖν (Ἰωάν. 14, 14), διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν οἱ Χριστιανοὶ ἐν πάσῃ περιστάσει τοῦ βίου ἡτοῦντο διὰ τῶν λειτουργιῶν τοῦ Θεοῦ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, καὶ ἡγίζον οὕτω πάντα τὸν βίον. Πλήρες δὲ εἶναι τὸ Εὐχολόγιον τοιούτων εὐχῶν, αἵτινες ἀποτελοῦν, οὕτως εἰπεῖν,

τάς Ἀκολουθίας τῆς καθόλου Λειτουργίας. Τούτων αἱ μὲν πλεῖσται εἶναι μικραὶ, ἀπαρτιζόμεναι ἐκ τοῦ Τρισαγίου καὶ τινῶν καταλλήλων Τροπαρίων καὶ ἰδίως ἐκ τῆς καταλλήλου εὐχῆς. Τινὲς εἶναι μείζονες καὶ λόγου πολλοῦ ἄξιοι, διὰ τοῦτο καὶ περὶ τούτων βραχὺς ἔσται λόγος ἐνταῦθα, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ὁ βουλόμενος παραπέμπεται εἰς τὸ Εὐχολόγιον.

Εἶναι δὲ ἀξιολογώτεραι Ἀκολουθίαι αἱ ἐξῆς, ἡ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ, ἡ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ, ἡ τῶν Παρακλητικῶν Κανόνων, καὶ ἡ νεκρώσιμος Ἀκολουθία.

1) *Περὶ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ.* Ἄν πάντα ὀφείλομεν νὰ ἀγιάσωμεν, πολλῶ δὴ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀγιασθῇ ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου, ὅπου τελοῦνται τὰ Μυστήρια τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θρόνου τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ ἀναπέμπεται ὡς θυμίαμα εὐοσμὸν ἡ ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ κοινὴ δέσις τῶν κλητῶν τοῦ Θεοῦ. Καὶ πῶς μὲν εὐπρεπίζεται ὁ Ναός, ἵνα παριστᾷ τὴν ἐν Οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν, εἶδομεν ἄλλοτε (εἶρα §§ 7—10). Ἐκεῖ εἶδομεν ἅμα ὅτι εἰς τὸ κυριώτατον μέρος τοῦ ὅλου Ναοῦ, τὴν ἁγίαν Τράπεζαν (ἡ τὸ Ἀντιμήνσιον), ἐνετίθεντο ἅγια λείψανα. Ἡ ἐνθεσις δὲ τούτων καὶ εὐπρέπεις τῆς ἁγίας Τραπέζης εἶναι αἱ δύο κυριώταται τελεταὶ τῶν Ἐγκαινίων.

Καὶ δὴ πρὶν γείνη ἡ ἐνθεσις εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν τῶν ἁγίων λειψάνων, ἥτις ἰσοδυναμεῖ μὲ θεμελίωσιν καὶ ἀνοικοδόμησιν τῆς ἁγίας Τραπέζης, κατατίθενται ἐπὶ Δισκαρίου τὰ ἅγια Λείψανα καὶ τηροῦνται ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης ἀρχαιότερον ἐνθρονισμένου ναοῦ, ὅπου καὶ τελοῦνται ὁ Ἑσπερινὸς καὶ ὁ Ὁρθρος τῶν Ἐγκαινίων ἡ καὶ Ὁλονυκτία. Ἄν δὲν ὑπάρχῃ παλαιὸς ναός, τελοῦνται πάντα ἐν τῷ καινῷ ναῷ. Μετὰ δὲ τὸν Ὁρθρον τελεῖται τρεῖς λιτανεῖα περὶ τὸν Ναὸν μετὰ τῶν ἁγίων λειψάνων (ἡ καὶ εἰκόνων) καὶ κηρίων καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, κατὰ μὲν τὴν πρώτην (ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ) ψάλλεται Τροπάριον «Ἄγιοι Μάρτυρες» κτλ. καὶ πρὸ τῶν Πυλῶν ἀναγινώσκονται Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ δευτέρᾳ λιτανείᾳ ψάλλεται ἡ τρίτη Ὁδὴ τοῦ Κανόνος καὶ πάλιν Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον. Ἐν τῇ τρίτῃ ψάλλεται ἡ ἕκτη Ὁδὴ καὶ πρὸ τῶν πυλῶν κατατίθουσιν

ἐπὶ τετραποδίου, ἅπερ αἶρει ἐπὶ κεφαλῆς λιτανεύων ὁ Ἀρχιερεὺς ἅγια Λείψανα, καὶ λέγει τὴν κατάλληλον εὐχὴν, μεθ' ἧν καὶ τὴν συνήθη εὐχὴν τῆς Εἰσόδου· εἶτα τρεῖς ψάλλεται τὸ «Ἄρατε πύλας . . . » μετὰ τοῦ «Τίς ἐστὶν οὗτος . . . » . Ταῦτα ἀναμνησκούν τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ Βασιλέως τῆς δόξης εἰς τὸν Ἄδην καὶ τὴν νίκην κατ' αὐτοῦ. Τούτων δὲ λεγομένων, σφραγίζει διὰ τῶν ἁγίων Λειψάνων τρεῖς τὴν Εἴσοδον, καὶ ἀνοιγομένων τῶν Πυλῶν εἰσέρχονται πάντες, ψαλλομένου τοῦ Τροπαρίου «Ὡς τοῦ ἄνω στερεώματος». Τότε κατατίθουσιν ὁ Ἀρχιερεὺς τὰ ἅγια Λείψανα εἰς τὴν ἐτοιμασθεῖσαν μικρὰν ἀργυρᾶν θήκην, ἐγχείων καὶ ἅγιον Μύρον, καὶ ἐντίθουσιν εἰς τὸν κίονα τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, ὅπου ἀτραλίζεται ἐγχεομένης τῆς βρασθείσης πρῶτον κηρομαστίχης (1). Προτάσσονται δὲ τῆς πράξεως ταύτης σύντομοι εὐχαί. Μετὰ ταῦτα ἐπιτίθεται ἡ τράπεζα ἐπὶ τοῦ κίονος, ὅτε καὶ ψάλλεται ὁ ὥρατος ψαλμὸς (144) «Υψώσω σε ὁ Θεὸς μου . . . ». Μεθ' οὗ τελεῖται γονυκλισία μετὰ κατανυκτικωτάτης εὐχῆς, ἀναμνησκούσης τὴν εὐχὴν τοῦ Σολομῶντος ὅτε ἐτέλει τὰ Ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγερθέντος τῷ Θεῷ.

Μετὰ ταῦτα ἄρχεται ἡ εὐπρέπτις τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, δι' ὃ καὶ ἐνδύεται τὸ Σάβανον ὁ Ἀρχιερεὺς, ἵνα καλύψῃ τὴν Ἀρχιερατικὴν στολήν. Ἐν τῇ τελετῇ ταύτῃ καθαρίζεται ἡ ἁγία Τράπεζα, καὶ οἶονεὶ βαπτίζεται· διότι ἐπιχέων τὸ χλιαρὸν ὕδωρ (ἐκ τῶν ἀγγείων τοῦ Βαπτίσματος) λέγει «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς» κτλ. Εἶτα δὲ οὐ μόνον διὰ Ῥοδοστάμου (ἡ καὶ οἶνου) ἀποπλύνεται ἡ Τράπεζα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἁγίου Μύρου σφραγίζεται· ψάλλονται δὲ ἐπὶ ἐκάστης πράξεως κατάλληλοι ψαλμοὶ (ὁ 83 «Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου». Ἐκ τοῦ 50 ἀπὸ τοῦ «Ῥαντιεῖς με» καὶ ἐρεξῆς. Ὁ 132 «Ἴδου δὴ τί καλόν») καὶ σύντομοι

(1) Ἡ κηρομαστίχη σύγκεται ἐκ κηροῦ (τοῦ ἐπικρατεστέρου), μαστίχης, Σμύρνης, Ἀλώης, Θυμιάματος, Ῥετοίνης καὶ Λαδάνου. Προπαρασκευάζονται δὲ ταῦτα πρὶν ἄρξῃται ἡ Λιτανεία καὶ ἐπιτηρεῖ ὁ ὑπολειπόμενος ἱερεὺς ὁ τελῶν τὴν Προσκομιδὴν· διότι μέλλει μετὰ ταῦτα νὰ τελεσθῇ Λειτουργία. Αἱ λιτανεαὶ δὲ τῶν Ἐγκαίνιων σώζουσιν ἴσως κάλλιστα τὸν τύπον τῶν ἐπὶ Χρυσοστόμου λιτανειῶν καθόλου.

δοξολογία. Ἐπειτα περιδένεται ἡ ἁγία Τράπεζα διὰ τοῦ Κατασκήριου, ὡς διὰ σαβάνου νεκρικοῦ (διότι παριστᾷ καὶ τὸν τάφον τοῦ Κυρίου), καὶ εἶτα ὡς ἐπὶ θρόνου τοῦ Κυρίου ἐφαπλοῦται ἡ ἁγία ἐνδυτὴ (ἢ ἐπενδυτής), ψαλλομένων τῶν ψαλμῶν 131 «Μνήσθητι Κύριε τοῦ Δαβὶδ» καὶ τοῦ 92 «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο». Μετὰ ταῦτα θυμιᾷ ὁ Ἀρχιερεὺς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ὅλον τὸν Ναόν, ὅτε ἀλείφονται καὶ οἱ κίονες καὶ πεσοὶ τοῦ Ναοῦ (οἱ καὶ πιντοὶ λεγόμενοι) ἁγίῳ Μύρω, καὶ οὕτως ἀγιάζεται καὶ ὅλος ὁ Ναός. Ταῦτα πάντα ἐπιστραγιζοῦσιν εὐχαί, Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον, Τρισάγιον καὶ ἐκτενὲς δέσεις. Ἰδίως δὲ ἐπιστραγίζει τὰ ἐγκαινία ἢ μετὰ ταῦτα εὐθὺς τελοῦμένη καὶ δι' ἡμερῶν ἑπτὰ καθ' ἑκάστην τελοῦμένη θεία Λειτουργία.

Σημειωτέον δὲ ὅτι πολλὰκις ἀντικαθιστᾷ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν Ἀντιμήσιον, ἀλλ' ὑπὸ ἀρχιερέως ἡγιασμένον καὶ φέρον ἅγια λείφανα. Ἀντιμήσια λέγονται καὶ τὰ Εἰλητὰ, ἐφ' ὧν τελεῖται ἡ θεία Μυσταγωγία καὶ ὧν πολλὰ ἀγιάζονται ἐν τοῖς ἐγκαινίοις, ἵνα χρησιμεύσωσι διὰ τὰς Ἐκκλησίας. Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων, ἢ μᾶλλον αἱ λιτανεῖαι αὐτῆς, ἐπανελαμβάνετο κατ' ἔτος κατὰ τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης ἐν τε Θεσσαλονίκη καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἱεροσολύμοις.

2) *Παρακλητικοὶ Κανόνες καὶ μικρὸς Ἀγιασμός.* Ἐν πάτῃ ἀνάγκῃ τοῦ βίου ἐπιτελοῦνται Παρακλήσεις καὶ μάλιστα ὁ μικρὸς Ἀγιασμός.

Ἡ μὲν Παρακλήσις τελεῖται, ψαλλομένου ἐνὸς τῶν δύο Παρακλητικῶν Κανόνων, συνήθως τοῦ μικροῦ, ὅστις εἶναι ποίημα Θεοστηρίτου μοναχοῦ ἢ κατ' ἄλλους Θεοφάνους, ὁ δὲ μέγας εἶναι τοῦ Βασιλέως Δούκα τοῦ Λασκάρους. Εἶδομεν δὲ ἄλλοτε ὅτι ψάλλονται ἐναλλάξ οἱ εἰρημένοι Κανόνες κατὰ τὰς νηστίμους ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου μετὰ τὸν Ἑσπερινόν. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι μετὰ τὴν ἕκτην ᾠδὴν λέγεται Εὐαγγέλιον καὶ λέγεται ἡ παρακλητικὴ τῆς Λιτῆς, ἅπερ ὑποδεικνύουσι τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει τάξιν τῶν Ἀκολουθιῶν.

Ὁ δὲ μικρὸς Ἀγιασμός, λεγόμενος οὕτω εἰς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τοῦ μεγάλου Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανίων, ἐπ' αὐτῷ τόπον τῆς Πα-

ρακλήσειος (αὐτὸς συνήθως κατ' οἶκον τελεῖται) καὶ καθαρισμοῦ· διότι φαίνεται ὅτι εἰσῆλθη, ἵνα ἀντικαταστήσῃ τοὺς διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος καθαρισμοὺς τῶν ἐθνικῶν, καὶ ἐντεῦθεν ἴσως ἡ κατὰ μῆνα τέλεσις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· εἶδομεν δὲ ὅτι κατὰ Κουροπαλάτην ἐτελεῖτο κατὰ μῆνα καὶ ἐν τῷ Παλατίῳ Κωνσταντινουπόλεως. Λέγεται δὲ ὅτι τὰ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ διέταξεν ἐν Συνόδῳ ὁ κλεινὸς Πατριάρχης Φώτιος.

3) *Νεκρώσιμος Ἀκολουθία*. Ἡ Ἀκολουθία αὕτη, δι' ἧς παραπέμπει πρὸς Κύριον μετὰ δεήσεων ἡ Ἐκκλησία τὸν μεταστάντα ἀφ' ἡμῶν ἀδελφόν, εἶναι ἀσματικὴ Λειτουργία, ἥτις συμπληροῖ, οὕτως εἰπεῖν, τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, ἅτινα μετεδόθησαν τῷ ἐκδημοῦντι πρὸς Κύριον ὡς ἐρόδια ζωῆς αἰωνίου. Ὡς τὸ κινδυνεῦον νήπιον βαπτίζεται πρῶτον καὶ ἔπειτα εἰς συμπλήρωσιν ἀναγινώσκονται αἱ εὐχαὶ καὶ συμπληροῦται ἡ Ἀκολουθία, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ψυχορράγουντος ἐπιτελεῖται ἡ κυριωτάτη πρᾶξις καὶ ἔπειτα ἐπιτελεῖται καὶ ἄλλη, οὕτως εἰπεῖν, Λειτουργία, δηλ. ἡ νεκρώσιμος Ἀκολουθία, ἥτις εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ διὰ τοῦτο, ὅτι εἶναι παράδειγμα Λειτουργίας ἐν Ὁρθρῳ. Εἶναι δὲ πολλοὶ νεκρώσιμοι Ἀκολουθίαι, ἡ συνήθης· εἰς κοσμικοὺς, ἡ εἰς μοναχοὺς καὶ ἡ εἰς ἱερεῖς. Τούτων δὲ ἡ μὲν πρώτη τελεῖται νῦν συνήθως εἰς πάντας (μετὰ συντομιῶν καὶ εἰς τὰ νήπια)· τελοῦνται ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι αἱ διεξοδικώτεραι πολλαχού. Μάλιστα δὲ διεξοδικὴ εἶναι καὶ κατανοκτικωτάτη ἡ τῶν ἱερέων· ταύτης χαρκτηριστικὸν εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο, ὅτι πέντε Ἀποστόλοι καὶ Εὐαγγέλια ἀναγινώσκονται.

Ἡ συνήθης νεκρώσιμος Ἀκολουθία εἰτάγεται καὶ ἐπισφραγίζεται διὰ τῆς μικρᾶς (ἥτις κατ' οἶκον καὶ πολλαχού καὶ πολλὰκις ἐπαναλαμβάνεται), τῆς συνισταμένης ἐκ τοῦ Τριταγίου, τῶν Τροπαρίων «Μετὰ πνευμάτων κτλ.» καὶ τῆς συντόμου συγχωρητικῆς εὐχῆς. Μετὰ ταῦτα ἐκφερομένου τοῦ νεκροῦ ψάλλεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, ἡ τῶν λιτανειῶν δοξολογία καὶ τῆς τῶν ἀγγέλων συνοδείας σύμβολον. Μετὰ ταῦτα παραλείπεται συνήθως ὁ 90 ψαλμὸς («Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ») καὶ ψάλλονται στίχοι τινὲς τοῦ Ἀμώμου (ψαλ. 118) καὶ τὰ ἀντικαθιστῶντα αὐτὸν Εὐλογη-

τάρια (εἶδομεν ἀλλαχοῦ ὅτι ὁ Ἄμωμος εἶναι ὁ κυριώτερος προοιμιακὸς ψαλμὸς τοῦ Ὁρθρου τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς). Μετὰ ταῦτα παραλειπομένου τοῦ Κανόνος (μόνον Κοντάκιον ψάλλεται), ψάλλονται τὰ ἰδιόμελα Τροπάρια (Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ), τὰ ὁποῖα ἐν τῇ Νεκρώσίμῳ Ἀκολουθίᾳ εἰς Μοναχοὺς ψάλλονται ὡς ἐξόδια εἰς τὸν τάφον (1). Μετὰ ταῦτα ψάλλονται οἱ Μακαρισμοί, μεθ' οὓς Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον καὶ ἡ συγχωρητικὴ εὐχή, καὶ τέλος ψάλλονται οἱ Αἵνοι, οὕτως εἰπεῖν, «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν» κτλ., καθ' οὓς ἀποδίδεται ὁ τελευταῖος ἀσπασμὸς εἰς τὸν ἐκδημήσαντα πρὸς Κύριον. Ἀφοῦ δὲ ἐξενεχθῇ οὗτος εἰς τὸν τάφον καὶ τελεσθῇ ἡ μικρὰ νεκρώσιμος Ἀκολουθία (ἥτις καὶ Τρισάγιον καὶ Παραστήσιμον λέγεται), ἄρας χοῦν ὁ ἱερεὺς διὰ τοῦ πύου, ἐπιρρίπτει ἐπὶ τοῦ κατατεθέντος ἐν τῷ τάφῳ νεκροῦ τὸν χοῦν σταυροειδῶς, λέγων «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ Οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ».

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐπὶ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου εἰσῆλθη νὰ ἀναγινώσκῃται ὅλον τὸ Ψαλτήριον ἐπὶ τῶν νεκρῶν Μοναχῶν, πρὶν τελεσθῇ ἡ Ἀκολουθία. Τὰ μνημόσυνα δὲ εἶναι Λειτουργίαι, τελούμεναι ὑπὲρ τοῦ προαναπυσταμένου πατρὸς καὶ ἀδελφοῦ ἡμῶν.

(1) Ἐντεῦθεν καὶ ὁ ὅλον, διὰ τί παραλείπεται νῦν συνήθως τὸ τελευταῖον ἰδιόμελον, ἵνα ψαλῇ ὡς ἐξόδιον εἰς τὸν τάφον.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

Λειτουργικῆς εἰσαγωγῆς.

§ 1. Ὁρισμὸς	1
§ 2. Πηγαὶ καὶ βοηθήματα	2
§ 3. Μέθοδος καὶ ὠφέλεια	8

ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄

Τὰ περὶ τὴν Λειτουργίαν.

§ 4. Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου	10
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς προόδου τῆς χριστιανικῆς Λειτουργίας.

§ 5. Χαρακτηριστικά τῆς Χριστ. Λειτουργίας	10
§ 6. Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Χριστ. Λειτουργίας	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Περὶ τοῦ Ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

§ 7. Τινὰ περὶ τοῦ Ναοῦ καθόλου	30
§ 8. Περὶ τῶν μερῶν τοῦ Ναοῦ	41
§ 9. Περὶ τῆς ἀγιογραφίας	50
§ 10. Περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν	61
§ 11. Περὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἰδίως περὶ τῆς ἱερατικῆς στολῆς	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ ἐορτῶν.

§ 12. Τινὰ περὶ τῶν Χριστ. ἐορτῶν καθόλου	80
§ 13. Περὶ τοῦ ἑβδομαδιαίου κύκλου τῶν ἐορτῶν	85
§ 14. Περὶ τῶν Δεσποτικῶν ἐορτῶν καὶ α) περὶ τῶν ἀκινήτων Δεσποτ. ἐορτῶν	89
§ 15. β) Περὶ τῶν κινητῶν Δεσποτ. ἐορτῶν	97
§ 16. γ) Περὶ τῶν ἐορτῶν τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ τῶν Θεομητορικῶν	127
§ 17. Περὶ τῶν ἐορτῶν τῶν Ἀγίων τοῦ Θεοῦ	136

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Περὶ τῆς ἱερᾶς Ὑμνολογίας.

§ 18. Τινὰ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου	145
--	-----

§ 19.	Περὶ τῆς Ἑκκλ. Ψαλμωδίας καθόλου	146
§ 20.	Περὶ τῆς λειτουργ. χρήσεως τῆς Γραφῆς	153
§ 21.	Περὶ τῆς Ἑκκλ.σ. Ὑμνολογίας κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας	159
§ 22.	Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ τῆς Δ. Ἑκατ. καὶ ἐφε- ξῆς, καὶ α) μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ..	167
§ 23.	β) Περὶ τῆς Ὑμνολογίας ἀπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμα- σκηνοῦ καὶ ἐφεξῆς	181

ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄

Περὶ τῶν Ἑκκλ. Ἀκολουθιῶν.

§ 24.	Τινὰ περὶ τοῦ βιβλίου τούτου	193
-------	------------------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τῶν νυχθημερινῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 25.	Περὶ τῆς γενέσεως τούτων καθόλου	194
§ 26.	Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου	196
§ 27.	Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ	199
§ 28.	Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου	207
§ 29.	Περὶ τῶν ἄλλων νυχθημ. Ἀκολουθιῶν	215

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς θείας Λειτουργίας.

§ 30.	Τινὰ περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τούτων	225
§ 31.	Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας	227
§ 32.	Περὶ τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγ. Δώρων	255

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Περὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Ἀκολουθιῶν.

§ 33.	Τινὰ περὶ τούτων καθόλου	258
§ 34.	Περὶ τῆς Ἀκολουθίας τῶν Μυστηρίων τοῦ Βαπτί- σματος καὶ Μύρου	259
§ 35.	Περὶ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἄλλων Μυστηρίων ..	268
§ 36.	Περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν	277

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ.

Σελ. 6. στ. 9. Μετὰ τὸ Πανθέκτη πρόσθεσ (ἥτις Ἀνθολόγιον πρότερον ἐλέγετο) — Σελ. 117. στ. 14. ὑπὸ τῶν δύο χορῶν. — Σελ. 156. στ. 16. περὶ ὧν ἐρρέθη — Σελ. 157. ἐν ὑποσημ. πρόσθεσ εἶναι συμπλήμα ἢ Κυριακὴ προσευχή — Σελ. 252. στ. 9. Μετὰ τὸ μεταδίδονται πρόσθεσ Ταῦτα δὲ λέγων ὕψοι τὸν ἄγιον Ἄφρον.

Πωλείται δραχμῶν 3,50
πρὸς ἔφεδος τοῦ ταμείου τῶν ἱερατικῶν σχολείων.